

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXI

BELGRADE
1990

BALCANICA XXI, Beograd 1990, 1—411.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ СФРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XXI

Уредник
НИКОЛА ТАСИЋ
дописни члан САНУ
директор Балканолошког института

Секретар
АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА
истраживач сарадник Балканолошког института

Редакцијски одбор
ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ДИНКО ДАВИДОВ,
БОШКО БОЈОВИЋ, МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ, ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ,
МИЛУТИН ГАРАШАНИН, АЛОЈЗ БЕНАЦ

БЕОГРАД
1990

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.**

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXI

Rédacteur

NIKOLA TASIC

**Membre correspondant de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques**

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

**Chercheur-assistant de l'Institut
des Etudes balkaniques**

Membres de la Rédaction

**DRAGOSLAV ANTONIJEVIC, DINKO DAVIDOV,
BOŠKO BOJOVIĆ, MIODRAG STOJANOVIC, VASA ČUBRILOVIC,
MILUTIN GARAŠANIN, ALOJZ BENAC**

**BELGRADE
1990**

<http://www.balcanica.rs>

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући финансијским средствима која је обезбедио Републички фонд за науку, Београд

САДРЖАЈ

TABLES DES MATIERES

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА (Никола Тасић) — — — — — IX	IX
IN MEMORIAM, Академик Васа Чубриловић (1897—1990) — — — XIII	XIII
РЕФЕРАТИ УЧЕСНИКА НА V МЕЂУНАРОДНОМ КОНГРЕСУ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ — — — — — 1	1
Оригинални научни радови	
LES RAPPORTS DES PARTICIPANTS AU V ^e CONGRES DES ETUDES DU SUD-EST EUROPEEN — — — — — 1	1
Travaux originaux	
Dušan Puvačić, The Second World War in Yugoslavia in British Novel	5
Thomas Eekman, New Trends in Early Twentieth Century South Slavic Prose — — — — — 11	11
Zoran Konstantinović, Von der Einheit literarischer Vielfalt in Südost-europa, Zur Entwicklung eines Forschungsgebietes — — — 33	33
Gerhard Emrich, Topos und Variation im griechischen Widerstandslied	39
Eva Behring, Probleme der Gattungsentwicklung in der rumänischen Lyrik nach 1944 — — — — — 49	49
Miodrag Stojanović, La pensée gnomique hellène dans les oeuvres de Dositej Obradović — — — — — 57	57
Марин Жечев, К вопросу о развитии реализма в болгарской и греческой литературе — — — — — 65	65
Růžena Dostálová, Deux rencontres de Nikos Kazantzakis avec la Bohême — — — — — 73	73
Georgi Dimov, Les échanges culturels et littéraires entre la Bulgarie et l'Italie aux XIX ^e —XX ^e siècles — — — — — 87	87
Nasho Jorgaqi, Скандерберг и его эпоха в албанском романе — — 95	95
Lucia Marcheselli Loukas, Les sentiments esthétiques de Charles Lalo et l'oeuvre critique de Kostas Varnalis — — — — — 103	103
Simeon Hadjikossev, Le revirement esthétique dans la littérature bulgare entre 1920 et 1930 — — — — — 119	119
СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ [Оригинални научни радови]	
ETUDES ET ARTICLES [Travaux originaux]	
Bogdan Brukner, Early Copper Age and the Beginning of the Middle Copper Age in Yugoslavia — — — — — 129	129
Никола Тасић, Везе Подунавља и Пелагоније у неолитском периоду	139
Александар Палавестра, Праисторијска трговина — — — — — 149	149

Staša Babić, Graeco-Barbarian Contacts in the Early Iron Age in the Central Balkans — — — — —	165
Мирјана Стевановић, „Нова археологија“: да ли она има будућност?	185
Dragoljub Dragojlović, Dyrrachium et les Evêchés de Doclea jusqu'à la fondation de l'Archevêché de Bar — — — — —	201
Петар Милосављевић, Русская политика по отношению к Сербии в 1908—1914 годах — — — — —	211
Александар Фотић, Обнова српског манастира Светог Саве Освећеног код Јерусалима 1613. године — — — — —	225
Vanja Stanišić, Le lexique serbocroate dans le vocabulaire albanais	239
Jasna Vlajić-Popović — Biljana Sikimić, Some Additional Facts about Lexical Contacts between the Balkan Languages — — — — —	251
Александар М. Петровић, Метафизичка позадина Његошевог певања — — — — —	259
Марина Адамовић, „Национална уметност“ на Светској изложби у Риму 1911. године — уметност и политика — — — — —	277
Војин Матић, Крачун — — — — —	303
Јован Трифуноски, Ранија черкеска насеља у Македонији — —	307

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ CRITIQUES, COMPTE-RENDUS, RECENSIONS

Александар Палавестра, Годишњак, књига XXVII, Центар за балканолошка испитивања — књига 25 — — — — —	317
Јеремија Д. Митровић, Милан Ст. Протић, Радикали у Србији —	320
Момчило Д. Савић, Esat Uras, The Armenians in History and the Armenian Question — — — — —	322
Момчило Д. Савић, Piri Reis, Kitab-i bahriye — — — — —	323
Љубодрог П. Ристић, Југословенско-британски односи — — — — —	325
Љубодрог П. Ристић, David Urquhart, A Fragment of the History of Serbia — — — — —	330
Даница Милић, Ctitor Nečas, Na Prahu české kapitálové expanze —	332
Милан Ванку, Eliza Campus, State maci si mijlocii din centrul si sud-estul Europei in relatiile internationale — — — — —	335
Драгослав Антонијевић, Весна Чулиновић-Константиновић, Аждајкиња из Маните драге — — — — —	337
Драгослав Антонијевић, Радмила Петровић, Песма као израз народног музичког мишљења — — — — —	339
Ема Миљковић, Nikolaj Todorov, Asparuh Velkov, Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du 15e s. — début de 16e s.) — — — — —	341
Јован Трифуноски, Авдија Авдић, Прилог проучавању иселавања Срба из Новопазарског Санџака од 1850—1912. године — —	344
Миодраг Стојановић, Јанис Пападрианос, Грчка колонија у Земуну	345
Миодраг Стојановић, Мирјана Дрндарски, Никола Томазео и наша народна поезија — — — — —	347
Миодраг Стојановић, Владимир Цветановић, Вуковим трагом на Косову — — — — —	350
Мирослав Вукелић, Друштво за пелопонеске студије — — — — —	352
Miroslav Vukelić, Philia, Zeitschrift für wissenschaftliche, ökumenische und kulturelle Zusammenarbeit der griechisch-deutschen Initiative — — — — —	354

Вања Станишић, Romano-balkanica, Лењинград 1987. — — — —	355
Вања Станишић, Славјанское и балканское языкознание. Просодия Москва 1989. — — — — — — — — — — — — — — — —	357
Марина Адамовић, Зборник за ликовне уметности Матице српске 22/23 — — — — — — — — — — — — — — — —	359
Сретен Петковић, Јанко Радовановић, Иконографска истраживања српског сликарства XII и XIV века — — — — — — — — — —	361
Верена Хан, Мирјана Шакота, Студеничка ризница — — — — —	363
Милан Ст. Протић, Научни скуп „Миграције на Балкану од праисторије до данас“ — — — — — — — — — — — — — — — —	366
Александар Фотић, Јеретички покрети и дервишки редови на Балкану, Међународни научни скуп — — — — — — — — — — — — — —	367
Александар Палавестра, Палеобалканска племена између Јадранског и Црног мора од енеолита до хеленистичке епохе — — — — —	368
Војислав Јелић, Античке студије код Срба — — — — — — — — — —	370
Јанко Радовановић, Округли сто „Кнез Лазар — историја и традиција“ у Крушевцу и Буприји — — — — — — — — — — — — — —	373
Кранислав Вранић, Хроника Балканолошког института за 1989. годину — — — — — — — — — — — — — — — —	375
ПРЕГЛЕД ИЗДАЊА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА — — — — —	385

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Балканолошки институт САНУ основан је одлуком Председништва Српске академије наука и уметности 1969. године, као научна јединица Академије. Настао је захваљујући упорном залагању академика Васе Чубриловића, који је стао на његово чело и мудро га водио првих десет година: израдио је програм и дао основне смернице његовог развоја, по којима ће се Институт развијати као научна установа са задатком да се посвети балканолошким студијама — историји, материјалној и духовној култури балканских народа почев од најстаријих времена, предримског, римског, византијског периода, средњег века, новије историје све до савремених збивања у развоју односа међу балканским народима или пак њиховог односа према народима осталог дела Европе и Азије. Овако широко постављен програм, који је интегрисао рад сарадника многобројних научних дисциплина (од археологије, историје, етнологије, преко лингвистике, књижевности, историје уметности, обичајног права до економије) захтевао је доста сложјену организацију Института са више секција и развијену мрежу сарадника из земље и иностранства. То је био један од основних разлога да се успоставе добре везе са сродним установама и организацијама у земљи и ван ње, посебно у балканским земљама.

Рад што га је започео Васа Чубриловић наставио је током следећих десет година академик Радован Самарџић, као директор Института — укључујући га у токове европске науке, посебно развијајући међународну сарадњу са Аустријом, Француском Грчком и Италијом.

*

Чињеница да је Балканолошки институт САНУ почео са радом тек 1969, у време када су такви центри постојали у многим земљама Европе (Грчка, Бугарска, Аустрија, обе Немачке, СССР, па и Југославија — Сарајево итд.), не значи да је он био без

својих корена. На балканским студијама радило се, на пример, у Босни почетком овог века, а у Београду је, на жалост кратко, радио „Балкански институт“ основан 1934. године. Он је захваљујући ентузијазму његових оснивача (Р. Парезанин, С. Спанаћевић), покренуо први научни балканолошки часопис „Ревија за балканске студије“ на чијем челу су се налазила таква имена као што су били Милан Будимир и Петар Скок. У ово наше време подела, неспоразума и, често, негација многих научних и културних тековина са нашег простора, нека нам буде дозвољено да из њиховог програмског чланка (Књига о Балкану) цитирамо: „Судбина је Балкана да веже, да спаја три стара континента, чију су историјску улогу два нова континента само привремено ослабила, и да посредују међу њиховим становницима, смањујући разлике и појачавајући сличности.“ Нажалост, овај Институт је живео само до 1941, када је одлуком немачког војног заповедника за Србију престао да постоји. Историјској науци, упркос неким негативним конотацијама у вези са овим Институтом, остаје да потпуније утврди његов значај за развој балканолошке науке у нас. Дobar део страних научних радника, без идеолошке оптерећености, дао је ласкаве оцене седмогодишњег рада Балканског института. Сматрамо да је потребно скинути политичку хипотеку са овог Института, неправедно стављену на његов рад и његове сараднике.

*

У току двадесет година постојања, рад Института одвијао се кроз научне пројекте, преко организације националних и међународних скупова и конгреса, издавачке делатности и међународне сарадње са сродним установама у Европи и Америци. Основни научни пројекти дугорочног карактера тичу се проучавања палеобалканских народа у предримско време, затим историје балканских народа од средњег века па до најновијег доба, истраживања балканског наслеђа народне културе, језичке и књижевне повезаности балканских народа кроз векове, сличности и разлика у ликовном изразу балканских народа, обичајног права, итд. У области палеобалканистике (археологије) интересовање је окренуто ка сунстрагу на којем су се таложиле културе и развијале касније балканске цивилизације — и римска и византијска и словенска и албанска. У овом контексту посебно значајни резултати постигнути су проучавањем материјалне и духовне културе Дарданаца и њихове конфронтације са илирском културом. Историјски период започиње проучавањем богумилства и јеретичких покрета на Балкану, наставља се проблематиком дервишких редова, отоманске владавине, па преко ослободилачких покрета на Балкану у XIX веку до II светског рата и теме Трећи Рајх и земље југоисточне Европе. У оквиру етнолошких истраживања

основна тема је „Номадска и полуномадска сточарска кретања у југоисточној Европи“ укључујући овде многе аспекте које она пружа, као што су питања миграција, одредбе позитивног законодавства и обичајног права, обреда и обичаја код балканских сточара, итд. Језичка и књижевна повезаност балканских народа обрађује се у највећој мери на релацији српско-грчких односа (Хајдуци и клефти у народном песништву, Утицај Езопових басни на Доситеја, Грчко-српска сарадња 1830—1908. итд.). Проучавању заједничког и посебно у ликовном изразу балканских народа дат је у програму Института значајан простор, о чему сведоче два зборника радова на тему Градска култура на Балкану од XV до XIX века, затим зборници Српска графика XVIII века и њен однос према збивањима у средњој Европи, Уметност солунска и балканских земаља у XIV веку и монографија Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века.

*

Резултат развијене издавачке делатности Института је 20 бројева „Балканике“ (Balcanica), годишњака који претежно излази на водећим европским језицима, и 40 књига у серији посебних издања, које чине монографске студије из пројеката и зборници радова са научних скупова. Поред тога припремљено је за штампу или се налази у штампи још 9 књига. Требало би доста простора да се на овом месту наведу само наслови тих 49 књига. Уместо тога, поменућемо само оне које су изашле у 1989, за Институт јубиларној години. То су зборници: Старица Новак и његово доба, Градска култура на Балкану, Манастир Шишатовац, Миграције у балканској историји, Античке студије код Срба и монографија Павле Шафарик о новијој српској књижевности.

*

Карактер Института је такав да он мора да негује и развија међународну сарадњу. Без ње, тешко да би се могла обавити компаративна истраживања историје и културе балканских народа. Због тога је успостављена билатерална сарадња са балканолошким институтима у Солуну, Софији, Бечу, Москви, Минхену и сродним научним установама у Барију, Паризу, Санта Барбари (САД) и другим. Основа за сарадњу су пројекти, заједничке теме или научни скупови. У тежњи да се резултати истраживања наших научника прикажу ван земље, наравно када се за то обезбеде повољни финансијски услови код страних партнера, последњих година, организујемо научне скупове у научним центрима ван наше земље. Такав један скуп, са темом о миграцијама у балканској историји, одржан је 1988. године у Калифорнији (Санта Барбара), а финансирала га је

америчка страна. Следеће, 1989. године, поводом 600-годишњице прославе Косовске битке, одржан је научни скуп у Химелстиру код Хановера, у заједници са Српском православном епархијом за западну Европу и Матицом исељеника Србије. За ову годину, Институт има једну привлачну понуду од „Друштва за неговање традиције ослободилачких ратова 1912—1918“ у Швајцарској. Реч је о заједничкој организацији једног већег научног скупа са занимљивом темом „О учешћу Срба у Европској цивилизацији“. Дакле, облици рада и могућности да се изађе из уобичајених клишеа постоје, и Балканолошки институт их све више користи.

*Београд, 24. јануар 1990.**

*Директор Балканолошког института
Никола Тасић, дописни члан САНУ*

* Реферат са свечане прославе двадесетогодишњице Балканолошког института.
Библиографија издања Института налази се на крају ове књиге.

IN MEMORIAM

Академик Васа Чубриловић (1897—1990)

У време док се овај број часописа Балканика налазио у штампи умро је њен први уредник, оснивач и дугогодишњи директор Балканолошког института САНУ, академик Васа Чубриловић. До краја живота чврсто је стајао уз Институт и његов часопис, борио се за његову балканолошку оријентацију, за већи квалитет и потпунији садржај. Због тога се Редакција Балканике, сарадници и чланови Балканолошког института са дужним поштовањем испраштају од свога професора, директора и уредника.

*

Сажета биографија академика Васа Чубриловића којом доминирају године дугог живота могла би да се сведе на следеће: рођен је 14. јануара 1897. у Босанској Градишци. Завршио је гимназију у Сарајеву тек после I светског рата, после прекида због учешћа у сарајевском атентату 1914. године и одлежане робије у аустроугарским казаматима. Филозофски факултет је завршио у Београду 1922. године, докторат под насловом „Бо-

сански устанак 1875—1878“ одбранио је 1929. године. На Филозофском факултету 1937. године постаје доцент, а 1939. ванредни професор за предмет Општа историја новог века. У другом светском рату поново је у затвору, у логору на Бањици кроз који су прошли многи напредни српски интелектуалци. Професорску каријеру наставља после рата и 1947. постаје редовни професор; у исто време обавља дужност савезног министра Југославије (1945—1951). Са седамдесет година живота одлази у пензију, али активно наставља раније започети рад на оснивању Балканолошког института САНУ на чијем се челу налазио све до 1986. године. Поред матичне, Српске академије наука и уметности, у којој је за редовног члана изабран 1961. године, био је члан и многих других академија и научних друштава (Југославенске академије знаности и умјетности, Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, Академије наука и умјетности Црне Горе, Академије наука СССР-а итд.).

*

Насупрот овим штурим биографским подацима стоји један изузетно буран и динамичан живот који је трајао безмало цео један век. Није се смирио ни када је прешао 90 година живота: стално је био у стваралачком покрету, пун идеја о новим пројектима, књигама, научним скуповима, новим научним центрима, издавању архивских докумената, усмеравању међународне сарадње. У фиокама његовог писаћег стола остало је грађе и идеја за још један научни и људски век.

Са задовољством је Васа Чубриловић истицао да се као историчар формирао под утицајем три великана српске науке: Владимира Ђоровића од кога је преузео схватање о комплексности историјских истраживања, Васиља Поповића који га је увео у методологију модерне европске историографије и Јована Цвијића, маркантне личности српске и југословенске науке, од кога је Чубриловић наследио антропогеографски приступ додавши му историјску компоненту. Своме учитељу одужио се неколиким радовима („Јован Цвијић и стварање Југославије“)* и уводном студијом за Сабрана дела која је сам приредио. Ослањајући се на своја три учитеља изградио је сопствени методолошки приступ који, за разлику од механичког преношења података из извора, подразумева аналитички прилаз, упоређивање података из разних извора, њихово уношење у шири контекст догађаја у којима они добијају свој прави смисао. Он тежи синтези догађаја, који нису прост збир дешавања, него одраз друштвених процеса који своје корене имају у дубокој прошлости, у сплету историјских збивања, али и у антропогеографским и културолошким предиспозицијама. У обимном делу које је за собом оставио, Васа Чубриловић се појављује као национални историчар и као балканолог, истраживач патријархалних балканских друштава.

Већ и летимичан поглед на библиографију професора Чубриловића показује да су његове омиљене теме били устанци и револуције: од „Босанског устанка 1875—1878“, дела са којим је ушао у историјску науку, па преко тема из првог и другог српског устанка до догађаја везаних за светске ратове XX века. Доследан својим ставовима о континуитету збивања и њиховој условљености, он први и други српски устанак по-сматра као националне и социјалне револуције које имају своју предисторију у ослободилачким покретима на Балкану, посебно код српског народа, покретима који су довели до формирања српске државе, прве националне државне творевине у европском делу Османске империје. Ове ставове изразио је у једном од најзначајнијих дела наше историографије „Историја политичке мисли у Србији у XIX веку.“ Стварање Југославије 1918. године историчар Чубриловић објашњава као завршни чин дугог историјског процеса, а као припадник „Младе Босне“ сматра је остварењем романтичног заноса генерације којој је припадао. Југословенској идеји остао је веран до краја живота, па чак и онда када је она долазила у озбиљну кризу.

Као зрео научник Васа Чубриловић се окреће великим балканолошким темама. Склоност према њима, како је сам истицао, наследио је од Јована Цвијића. И пре него што је своје животни дело заокружио оснивањем Балканолошког института САНУ, чији је директор био једну деценију, балканолошке теме су се налазиле у жижи његовог интересовања, рекло би се чак равноправно са темама о устанцима и ослободилачким покретима XIX века. Патријархална друштва на Балкану су посебно будила његову истраживачку знатижељу. Њима се током дугогодишњег рада више пута враћао, било да је реч о „терминолошким питањима везаним за проучавање племенског друштва“, „патријархалном друштву и његовим обичајима“ или о појединим црногорским племенима у којима су се задржали реликти патријархалног живота (Кучи, Малонишићи и др.). У Балканолошком институту је покренуо вишегодишњи истраживачки пројекат на ту тему и припремио научни скуп „Обичајно право и самоуправа на Балкану“ на коме је своје виђење ове проблематике изнео у раду „Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори у средњем веку“ (Београд 1974). Са исто толико интересовања окренуо се и другој балканолошкој теми која се односи на сточарска, номадска и полуномадска кретања на Балкану. Као Цвијићев ученик, он указује на географски, антропогеографски и економски фактор у проучавању ових кретања, упућује на потребу истраживања језичке сличности у сточарској терминологији на широком простору између Пинда и Карпата, затим на потребу истраживања обичајног права, организације племена и племенског живота и осветљава корене многих појава у ма-

теријалној и духовној култури које срећемо у палеобалканском супстрату на овим просторима од праисторије до средњег века, па и даље до нашег времена. Један међународни скуп, затим зборник радова и већи број чланака који су произишли из једног оваквог пројекта најбоље сведоче о томе колико је професор Чубриловић био у праву када се заједно са својим сарадницима определио за овакву тему. Она је интегрисала резултате рада стручњака различитих научних профила: од историчара и археолога, преко етнолога до лингвиста и правних историчара.

Као изврстан организатор, прекаљен на многим, често сасвим различитим пословима (организација рада на Филозофском факултету после рата, у Одељењу историјских наука САНУ, руководиоца многих Одбора и редакција, а једно време и савезни министар) професор Чубриловић је у Балканолошком институту САНУ ударио чврсте темеље научноистраживачком раду. У својем програмском чланку, који је објављен у првом броју Балканике, означио је правац развоја не само Института већ и балканологије као научне дисциплине у целини. Ширина његових поставки огледа се у покретању многих, често различитих тема: у археологији — истраживања старобалканског културног и етничког супстрата; у историји уметности — тема „Балкан као матица европске цивилизације“; у историји — културне и политичке везе и односи балканских народа; у етнологији — заједнички елементи у материјалној и духовној култури балканских народа; у лингвистици — улога супстрата у формирању балканских језика итд. Иста ширина очигује се у истраживању „Јереси и јеретичких покрета на Балкану“, архивске грађе, проучавању духовне и материјалне културе балканских народа, књижевне традиције, а из новије историје, у теми која му је била посебно драга „Трећи Рајх и земље југоисточне Европе“. Спиритус мовенс у свим овим пословима, често и аутор појединих чланака био је професор Чубриловић. Због свега овога сматрамо га једним од твораца модерне балканологије у нас, младе науке којој је он дао ширину објединивши сарадњу већег броја научних дисциплина. Историју и културу балканских народа он је посматрао као елемент кохезије, а не као предмет суревњивости и извор међусобних сукоба. У томе је често ишао испред свога времена, обнављајући идеју балканске сарадње и указујући на потребу чврстих веза између балканских земаља и осталог дела Европе. Балкан је посматрао некада само као део европског континента, али често и као његову матицу. На оваквим схватањима, говорио је, треба да се граде балкански и европски односи.*

Никола Тасић

* Радови који се овде цитирају налазе се у библиографији Васе Чубриловића објављеној у Балканици VIII, Београд 1972, I—IV.

**LES RAPPORTS DES PARTICIPANTS
AU V° CONGRES INTERNATIONAL
DES ETUDES DU SUD-EST EUROPEEN
TENU A BELGRADE EN 1984.**

LITTERATURE

**РЕФЕРАТИ УЧЕСНИКА НА V МЕЂУНАРОДНОМ
КОНГРЕСУ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ
ЕВРОПЕ ОДРЖАНОМ У БЕОГРАДУ 1984.**

КЊИЖЕВНОСТ

**Redigé par
Uredio
Académicien Predrag Palavestra**

<http://www.balcanica.rs>

Dans ce numero, Balcanica publie un petit nombre d'exposés, présentés dans la section C-littérature au V congrès de l'Association internationale d'études de l'Europe du sud-est, qui a eu lieu à Belgrade du 11 au 17 septembre 1984.

La section de littérature n'était pas au complet car seulement 34 des 52 participants annoncés s'étaient présentés. Au cours des cinq réunions, qui se sont tenues en majeure partie le matin, les 34 exposés des participants venus d'Albanie, d'Autriche, de Bulgarie, de Grande-Bretagne, d'Italie, de Yougoslavie, des USA, de FRA et RDA, d'Union Soviétique et de Tchécoslovaquie ont été présentés et discutés. Le dernier jour des travaux du Congrès, la section de littérature a organisé une Table Ronde sur le thème: International Trends in Prose as represented in Southeastern Europe.

Parmi les exposés présentés, certains avaient déjà été publiés dans leurs propres pays avant le Congrès, d'autres ont été publiés dans diverses publications plus tard. C'est pourquoi le bureau de rédaction de Balcanica a fait un choix restreint de travaux au sujet desquels il a été établi de façon certaine qu'ils n'ont été publiés nulle part jusqu'à présent.

A Belgrade, le 12 février 1990. Predrag Palavestra, academicien

Dušan PUVACIĆ
University of Lancaster
Lancaster

THE SECOND WORLD WAR IN YUGOSLAVIA IN BRITISH NOVEL

The British involvement in Yugoslav matters during World War Two had many different forms. It has been comprehensively discussed and analyzed in history books and well portrayed in memoirs. It is less generally known that some British writers of distinction have given fictionalised accounts of wartime Yugoslavia and the entanglement of British forces and members of British military missions in the events leading to the establishment of a new regime after war.

I propose to assess in this short paper ways in which three British authors used the background of the Yugoslav civil war and resistance in their novels, limiting myself in my analysis only on those aspects of their narratives which reflect their views on moral and political implications of Yugoslav struggle and on the consequences that struggle had for the British participants, and the mutual view they had on each others. The novels in question are Evelyn Waugh's *Unconditional Surrender*, Thomas Kenneally's *Season in Purgatory*, and Anthony McCandless's *Leap in the Dark*. The fact that Waugh is English, Kenneally Australian and McCandless Irish adds in my mind to the representativeness of this group of writers, two of which had spent some time in Yugoslavia during World War Two: Evelyn Waugh as a member of the British mission in Topusko with the GHQ of the Partisan army in Croatia; Anthony McCandless as a Royal Marine Commando officer in various parts of the country. Kenneally is the only one who did not have any first hand knowledge of wartime Yugoslavia. The historical and geographical background of his novel is based on published records and books and therefore it is, however rich in information, less accurate in detail. That neither of them is (or in the case of Waugh, who died in 1966, was) a fluent Serbo-Croat speaker is shown by numerous errors in Serbo-Croatian words, phrases,

and personal and geographical names scattered throughout the novels.

Let me mention in passing that Kenneally has been accused for plagiarizing an American novel, *The Island of Terrible Friends* by Bill Strutton, the book of strikingly similar theme but of less literary merit than *Season in Purgatory*. This is a very good indication that the themes with the background of the Yugoslav resistance in the Second World War and the British contribution to Yugoslav war efforts have attracted some writers of a more popular appeal, whose entertaining stories of remarkable war exploits of both British and Yugoslav participants are best exemplified by Alistair MacLean's novels *Force 10 from Navarone* and *Partisans*.

The novels under discussion have some common features. Their characters are mainly British soldiers of every ability, class and creed, and Partisans who are brave, tough, and (particularly their commissars) rigidly doctrinaire. In the background are Germans, chetniks and followers of the Poglavnik colliding with the Partisans and occasionally with the British soldiers in bloody and confusing skirmishes and battles.

Yugoslavia is the setting of only one, the final section of Waugh's novel *Unconditional Surrender*, which concludes his trilogy about the Second World War where he tried "to describe in terms of a fictional experience close to his own the significance to men and women of the ordeal of the crisis of civilisation which reached its climax in World War Two" (Christopher Sykes, Evelyn Waugh, London 1975, p. 414).

Guy Crouchback, the hero of the novel, is briefed before his departure for Croatia about the situation in Yugoslavia by Major Cattermole and Brigadier Cape. Their conflicting views are a vivid example of the ambivalence of the British position regarding the Partisans after their change of heart which brought British liaison officer in contact with the Communist resistance movement.

Cattermole evokes his days spent in Yugoslavia as "a transforming experience". He expresses his admiration for the Partisan cause in a series of exultant exclamations which Waugh depicts as "something keener than loyalty, equally impersonal, a counterfeit almost of mystical love as portrayed by the sensual artists of the high baroque". Camaraderie among Partisan officers and men and among males and females, patriotic passion, strict observance of a particularly strict moral code of behaviour which involves the absence of sexual passion, and spectacles of courage of which, he says, he would have been "sceptical in the best authenticated classical text" are mentioned as the contributing factors to Cattermole's "transformation". But he touches on some military and political matters as well. He gives sceptical

Crouchback his detailed exposition of "huge, intricately involved campaign of encirclements and counter-attacks", his disapproval of the "royalist government in exile squatting in London", and his respect for the Partisans who are "pinning down three times as many troops as the whole Italian campaign". He also explains to Crouchback that the Yugoslavs accept the British as allies, but warns him that they "look on the Russians as leaders" because it is a part of their historical inheritance of Pan-Slavism. "We are foreigners to them", he says. "They accept what we send them. They have no reason to feel particularly grateful. It is they who are fighting and dying. Some of our less sophisticated men get confused and think it is a matter of politics... There are no politics in war-time; just love of country and love of race — and the partisans know we belong to a different race. That's how misunderstandings sometimes arise."

Joe Cattermole, who is described by Brigadier Cape as an enthusiast who is loved by "the Jugs" who "don't love many of us", and who loves the Yugoslavs, "which is something more unusual still", has his counterparts in the other two novels. Both Fielding in *Season in Purgatory* and Henderson in *Leap in the Dark* share Cattermole's enthusiasm, and they are representative figures symbolical of the strong emotional bond struck up between the British and the Yugoslavs who fought together in 1940s.

On his part, Brigadier Cape warns Crouchback to take what Cattermole says "with a grain of salt". His analysis of military situation in Yugoslavia is rather different. It is cynically cold, and he sees the British involvement in the Yugoslav campaign as matter of convenience. For him the Jugs are "suspicious lot of bastards" who are useful to the British only by being a nuisance to the Germans. "The job of this mission is to keep the nuisance going with the few bits and pieces we are allowed... We are soldiers, not politicians. Our job is simply to do all we can to hurt the enemy. Neither you nor I are going to make his home in Yugoslavia after the war. How they choose to govern themselves is entirely their business. Keep clear of politics. That's the first rule of this mission."

Advised by both Cattermole and Cape that politics is something to be kept at bay, Waugh's *alter ego*, Crouchback, finds it impossible to remain politically neutral observer of the events of which he is forced to be a hesitant witness. When he, a devoted catholic, eventually comes to Croatia, he finds himself in a very awkward situation helping the communist cause for which he feels nothing but detestation. Therefore he rejects both Cattermole's emotional enthusiasm and Cape's political pragmatism and adopts the point of view of a hostile, cynical, occasionally almost satirical observer of partisan efforts, of their treatment of their allies and their own people and of their ultimate

political aims. In his view, the partisans are "bloody minded lot of bastards", suspicious, rigid and brutal, and among very few things he finds praiseworthy about them is "a kind of dignity about their tattered uniforms".

Evelyn Waugh's English biographer Christopher Sykes remarks that in Crouchback Waugh "gave expression to his naive and impractical political ideas", and that he "suffered from the myopia which afflicts most writers, and artists of any kind, when they mix in or are forced into politics. Like all reactionaries", continues Sykes, Waugh was "incapable of a positive proposition... and he had no alternative British policy to suggest in the place of the ruthless pragmatic solution."

However, Major Cattermole was right in one respect. For Guy Crouchback his days in Yugoslavia, and the war in general, were "a transforming experience". The man who thought originally that his "private honour would be satisfied by war", and that he would assert his "manhood by killing and being killed" rejects the war in a sober awareness of its harshness, cruelty and futility.

His wartime experiences have the same effect on David Pelham, a British surgeon from *Season in Purgatory*, who comes to Yugoslavia in order to help both the Yugoslav and the British wounded and — to rescue his life from futility. For him the war is first and foremost an endless stream of "diabolic wounds", and his wartime surgical exploits help him to establish himself, after the war, as "one of the best orthopaedic surgeons in the western world". But his professional engagement helps him to deepen his awareness of some ideas which "run in and out of the minds of many people in peace and war". As a witness of the acts of savagery committed by either side, he finds that "masters of the ideologies, even the bland ideology of democracy, were blood-crazed. That at the core of their political fervour, there stood a desire to punish with death anyone who hankered for other systems than those approved". This awareness implants pacifist ideas "like an extra organ in Pelham's gut" for the rest of his life, and encourages him "to join societies which his colleagues and his women would always consider beneath him."

In the moment of a personal crisis, his orderly Fielding, who translates in his spare time Yugoslav folk songs and after the war becomes a professor of Slavonic Studies, accuses Pelham for belonging to a "bloody arrogant class" which "have oppressed half the world as well as ninety per cent of the population of the British Isles." He has a personal grudge against Pelham for seducing and discarding a Yugoslav girl to which he himself has been attracted. He blames Pelham for his class arrogance in an emotional outburst: "To you the Yugoslavs are unwashed savages. They don't know how to keep the score in tennis,

do they sir? You show no sense, no sense at all, that they are the future and you are already a museum piece."

The events prove Fielding's accusation to be both simplification and exaggeration. Pelham redeems himself first of all by his enthusiastic committal to the benefit of his patients, and, eventually by a significant change of heart in his outlook owing to his increased insight into the scope of Yugoslav suffering and the motives of their brutality towards the enemy.

The conflicts of this kind occur throughout the novels. In most cases they are described not as conflicts of class, ideology or politics, but as misunderstandings between the adherents of two different value systems moulded by different historical destiny of the two peoples. It is most succinctly expressed in the novel *Leap in the Dark*, when Karla Bilić, a former medical student known under her partisan name of Doctor Olga, meets after the war her former British friend and lover, Ian Henderson, and tells him that her father and two of her brothers were killed in the war "by people on different sides", while her third brother, a real war criminal, lives abroad in exile.

"The trouble with you bloody British", she says, "is that for centuries you've been running around fighting wars and winning them, and thinking that it's all very romantic and getting sentimental about your dead. You're very good at all of it. The only thing you've forgotten is that you always fight in someone else's country. You got some bombing in the last war but fundamentally your mourning is always for young men who died away from home. A silent tear on Armistice Day at the village war memorial when they play the Last Post and a few drinks in the pub afterwards while everyone explains that that's the way that old Charley or whoever it was would have wanted it. With us it's different. We get fought over, regularly. Our families, our homes, our crops, our livelihoods get destroyed and desecrated and dispersed. To you war's a dangerous game. To us it's a bitter, recurrent, devastating reality."

It is more common that in these novels, which depict the war as a leap by mankind into a heart of darkness where violence and brutality are sometimes shown to have their humorous and bizzare sides, the perspective is reversed, and the British view of the Yugoslavs presented. It is best summed up in the exchange of reminiscences and views of Henderson and Karla's British halfbrother Tomislav in McCandless's novel. They find themselves in agreement about everything except "the casual callousness with which prisoners were dispatched" on the part of the Partisans. While for Henderson killing prisoners "was unforgivable and a matter for unqualified disgust", Tomislav, who was half-Croat, "found the practice repellent but understandable".

Their points of agreement which I am going to put in front of you will inevitably bring this paper to its conclusion in what I would hope to be an appropriate way. Henderson and Tomislav share "admiration for Partisan courage and cheerfulness" and "an immense, simple liking for most of the people they had been in contact with", particularly for "peasants who were called peasants, unselfconsciously called themselves peasants and would continue to be called peasants after a Communist government assumed power." They have "respect for the integrity of most of the Partisan leadership coupled to exasperation at the unimaginative doctrinaire rigidity of some of it" and "sympathy for the appalling problems posed for individuals by the conflicting pulls of competing ideologies in a three-cornered civil war" and caused by wrong but honourable choices made by people, for which they pay with their lives and the suffering of their families. Both of them love Yugoslav singing and dances, and have a special appreciation of their *vino* and *rakija*.

Finally, the author mentions Tomislav's and Henderson's response to a Yugoslav feature the benevolent recognition of which on part of our friends must be in my mind the utmost proof of their friendship. It is their "affectionate irritation at a people who seemed to plan nothing until the last moment and then miraculously achieved spectacular triumphs, usually different from what they had originally intended, but just as good, or better."

I hope that this Congress will prove them right.

Thomas EEKMAN
University of California
Los Angeles

NEW TRENDS IN EARLY TWENTIETH CENTURY SOUTH SLAVIC PROSE

From the distance of a hundred or more years, one gets the impression that, during most of the 19th century, European literature developed, modified its character and its course only slowly and gradually, but that towards the end of the century, in the eighties and nineties, a sudden acceleration took place, which became even more rapid and more radical in the first decades of the new century. This is noticeable in the field of poetry as well as of prose and drama. On closer investigation, it turns out that many of the new trends of this period were already in evidence in earlier decades: there were pioneers, innovators, forerunners throughout the century, both as regards subject matter and as regards style, tone, language; and most of them were recognized as such by the modernists of the 1890-s and early 1900-s: Baudelaire, Heine, Tjutčev, Whitman in verse, E. T. A. Hoffmann, Edgar A. Poe, Dostoevskij, Flaubert, de Maupassant in prose, to mention just a few names.

In Transalpine and Transcarpathian Europe these changes are discernible just as much as elsewhere and largely run parallel to the development in West and Central European countries — in some instances with a considerable delay, but in many other cases the lag is negligible. Poets, writers, literary critics and other intellectuals in Ljubljana and Zagreb, in Belgrade and Sarajevo, in Bucarest, Sofia and Athens followed international trends and fought their battles over them just as vigorously as their counterparts in other European capitals.

Numerous studies exist that deal with the modernist currents in Southeastern Europa, but they focus more often on poetry than on prose and drama, and mostly on one writer or on one country or literary milieu rather than on the parallels between them. It seems useful, therefore, to concentrate on the common denominators of the movement. The following is an attempt to

do this in respect to the prose of the Bulgarians, Croats, Serbs and Slovenes in the period from 1900 (or sometimes a little earlier) to 1930 — the period of that multifarious movement by the controversial name of “Modernism”.

It is obvious that generalizations are very risky when applied to this period, which was so rich in — isms: from naturalism, symbolism and decadentism to vitalism, unanimism and expressionism, and in which conservative, traditional writers lived and created simultaneously with radical experimentators. It is even hard to pinpoint the position of many individual writers who would, during their career, switch their loyalty from one movement or group or style to another, or imperceptibly, perhaps involuntarily, introduce elements of a certain style or fashion into their work, or stay completely outside of all new trends (although that did not happen too often). There were, in almost every cultural environment, artists who would vehemently deny that they had anything to do with, say, symbolism, 'decadence, neo-romanticism, impressionism or expressionism, but who nevertheless betrayed a certain influence of one or more of these new currents in part of their work.

From the outset, a distinction ought to be made between the emergence of certain features of modernism in literary works — and the polemics, manifestos, programmatic articles etc. in which the new trends were discussed, advocated or rejected. A study of the latter, of literary criticism, of opinions and sentiments rather than literary texts, is in itself quite attractive and valuable; however, in the following, the emphasis will be on creative, not on meta-literary writing. The question that poses itself before anything else is: what exactly happened in the South Slavic prose production roughly around 1900 and up to the 1920-s that made it different from typical 19th century prose? The new elements are to be sought in the language and style, the genres, as well as the themes and subject matter of this prose.

Whereas in modernist poetry the renewal of form was of primary importance and free verse and other formal innovations were introduced, in prose the habitual means of expression, the vocabulary, syntex and style characteristic of 19th century prose were more or less intact and not questioned, at least not in the initial yars. In terms of literary genres we notice a certain preference for short lyrical prose texts, for sketches and prose poems; a predilection for psychological depth, intimate moods and subjective approaches added a new dimension to many prose texts; often they were characterized by a strong lyricism; as a result, prose and poetry were sometimes drawn closer together and the boundaries between them erased.

However, it would be incorrect to state that the traditional prose forms: the novel, the novella and short story, declined in

the period under consideration: on the contrary, it is no exaggeration to speak of a proliferation of literature in general, and of prose in particular, in the early 20th century — an increase in the production of all kinds, categories and genres, certainly in the countries of Southeastern Europe.

Even though it may not have been primary goal of many prose writers, soon they began to pay attention to stylistic questions and to strive for a richer, a more sophisticated and cultivated style — whether they had sympathy for the idea of art for art's sake or not. Influences from West and Central European literatures undoubtedly played a role here. The tendency was part of a negative attitude toward straight, plain, worn out 19th century realism.

As for the contents of literary works, here the changes are more clearly visible, although, again, not immediately carried through and in many cases only partial and very hesitant. There was an undeniable tendency toward subjectivism, — a tendency to concentrate on the inner experience of the hero(ine) or the narrator — an endeavor to catch his or her most intimate and personal thoughts and sensations. Also, in terms of subject matter and thematic orientation, there was an increased attention for sexual relations, the tendency to speak about erotic matters more freely than was habitual and was permitted in the 19th century. Of course, there was no question yet of the total freedom and openness in this respect of so many authors in the mid-20th century. But love, passion, erotic desire are very much in the center of many, if not most “modernist” prose works.

Both subjectivism and the theme of love and passion were characteristic of romantic literature as well, and there are good reasons for dubbing the literature of the late 19th and early 20th centuries neoromantic.

What distinguishes prose from around 1900 from prose of 1800 is, besides the greater frankness that was just mentioned, the almost exclusively pessimistic, often dismal or even cynical attitude of so many authors — the emphasis on the futility of their characters' love or sexual desires. In general, a “decadent” atmosphere of disillusion and dissatisfaction and the painful awareness of solitude are very prominent in the modernist era.

A pronounced subjective approach was also expressed by means of the so called stream of consciousness — a methodological rather than a thematic feature of modern writing. Usually linked with the name of James Joyce, particularly with his *Ulysses*, this procedure, which makes use of the interior monologue, was already “discovered” and applied, to a greater or lesser extent, by a few 19th century novelists; but a desire to record the “pre-speech levels of consciousness”, the fluid of the mind's

activity, seemingly without the author's intervention, becomes characteristic of much early 20th century prose writing. This interior monologue can be seen as part of a general propensity for psychological probing during this period. A subjective approach was already announced in the preceding decades, for example, in Anton Chekhov's short stories and novellas, in which the point of view shifted from the author or narrator to the main characters.¹ It is understandable that first person narration was a preferred method, although it was by no means the exclusive form of narration, and, of course, it was nothing new: the I-story has a long and rich tradition.

Romanticism was a literary movement and an artistic attitude to which many poets and prose writers around the turn of the century looked back in admiration. However, the major trend of mid-19th century literature, *realism*, left a no less indelible mark on modernist writing, even though the latter is usually viewed as a reaction against realism and many writers of the period attempted to move away from the realist tradition. Without the achievements of the great realists of the preceding epoch with their endeavor to depict life and the world in all its facets, their social and psychological probing, their attention for details, their enrichment of the literary language and ways of expression, modernism is virtually unimaginable. — One aspect or variety of realism is naturalism, a term commonly applied to a type of prose that, in minute detail and merciless outspokenness, depicts human society in its intricate fabrics with an emphasis on its ugly sides and on the suffering and exploited part of a given population. Naturalism, pursued by Emile Zola in French, by August Strindberg in Swedish, by Gerhart Hauptmann, Arthur Schnitzler and others in German language literature, was introduced in the South Slavic area almost simultaneously with modernism. Therefore, elements of naturalism and various aspects of modernism are to be found side by side, often in one writer.

Those authors who deliberately sought to abandon the beaten track of realistic approaches, methods and themes sometimes turned to fantasy, to a fairy tale world, to legends and myths, and to the dream. Obviously dream and fantasy had been elements used by fiction writers in previous centuries; but there was, in these years, a revival of interest in the subconscious (as part of the interest in psychology), on the one hand, and in the legend, the myth, the legendary past on the other hand, which is linked with an interest in national history and mythology, — as far as the Slavs are concerned, in early Slavic religion and history.

¹ Cf. T. Eekman, "The Narrator and the Hero in Chekhov's Prose," *California Slavic Studies*, Berkeley (Los Angeles: University of California Press), vol. VIII, 1975, 93—129.

In all South Slavic literatures 19th century prose has been characterized by its definite orientation towards the surrounding social and national, ethnic, often local reality. That tendency was still very prominent by the end of the 19th century, and was never to die altogether. Numerous modernist writers were evidently under the strong impact, and integrated the characteristic elements, of realism in their work; others — actually a relatively small number only — tried to abandon the time-honoured positions of the realists, their predecessors, and to explore the irreal or irrational. It is important to take into consideration that one point of divergence that makes 20th century prose from the Balkans so different from that of the previous century, is the simple fact that the scene has shifted from the village to the city; it is urban prose. So far this paper has been very general and abstract. Not a single name of a South Slavic author or work has been mentioned. It seemed advisable, though, first to stake out the field and the concepts we want to address ourselves to, before turning to the individual cases.

Perhaps we should begin by paying attention to the Slovene scene, as manifestations of modernist thought and creative efforts emerge in Slovenia at an early date, which is not surprising in view of its geographic location. In the late nineties the Slovene literary journals resounded with polemics pro and con naturalism, impressionism, *fin de siècle* atmosphere and decadence.² In the oldest and most prestigious magazine, *Ljubljanski zvon*, Anton Aškerc, Ivan Cankar, Ferdinand Jančar, Fran Eller and others defended "objective realism", whereas Josip Stritar, Fran Svetič and others rejected it. It should be emphasized, however, that while these theoretical polemics were going on, the actual literary production, the novels and short stories that were being published, did not substantially differ from each other or from the prose of the preceding generation: they basically continued the realist tradition.

Avantgarde literary works that appeared belonged to the domain of verse rather than prose: the best known examples are Oton Župančič's volume *Čaša opojnosti* (The Goblet of Intoxication) and Ivan Cankar's *Erotika*, both from 1899. And it is indicative of the intellectual atmosphere in Slovenia at that time that the Catholic bishop A. B. Jeglič was so infuriated by the contents of *Erotika* that he bought up all copies and had them burnt — an action for which some literary critics praised him. Resistance to novelties in art and literature in Slovenia emanated largely from, or was supported by, the church authorities and the Catholic writers, adherents of neo-thomistic thought — it was primarily prompted by moral, puritanic considerations.

² Cf. Fran Zdravec, *Zgodovina slovenskega slovstva*, vol. V: Nova romantika..., Maribor: Založba Obzorja, 1970, 22–25 and *passim*.

It might be expedient to specifically focus on one Slovene writer of this generation — one who went through several stages of development and artistic allegiance and who evolved into the most talented and important early 20th century prose writer of his nation: Ivan Cankar. Even prior to *Erotika*, he had written and published short prose texts (1892—1899), a genre that was also practised by Fran Finžgar, Ksaver Meško, Zofka Kveder (one of the very few women writers in Slovenia, and in general in South Slavic literature before World War I), and a few others.³ He would continue to write this type of short works (usually designated as *crtice*, *škica*, also *feljton*, *vinjeta* or *silhueta*) during the next ten years or so. Some of them possess a narrative epic element, others are satirical, purely meditative, or of an essayistic character.

Cankar was at the very beginning of his career when he got acquainted with the recent developments in European literature during his years in Vienna; he was impassioned by naturalism, which he, however, soon rejected to embrace decadentism — although he at the same time wrote prose that was strictly realistic. During a short period he advocated realism: in a letter of 1900 he declared himself anti-decadent, he found the movement “a self-torture”, and often no more than “a game of expressions” (“igranje z izrazi”), although he recognized that it had been useful, that thanks to it, more refined feelings and a more original expression had become part of Slovene literature.⁴

In subsequent years he developed an impressionistic technique and showed that “decadent” ideas about the coarseness and ugliness of everyday life as compared to the refined and noble character of art, which is “true life”, had influenced him and determined the direction he was going to take as a prose writer (his strong social, “leftist” orientation notwithstanding). He stirred up quite some criticism: he was regarded as a contradictory, inconstant, inconsistent young author. However, a younger generation of critics and readers was soon going to recognize him as a great contemporary Slovene prose writer.

Among Cankar’s series of “Vinjete” (Vignettes), which originated in 1897—99, some have, as I mentioned before, an unmistakably satirical character — others contain a story told in a plain realistic vein; but “Neznana pesem”, for example (The Unknown Song), one of the texts that were not included in the published series of Vignettes, is a typical decadent story about a composer

³ F. Zadavec, *op. cit.*, 115—116.

⁴ See Anton Ocvirk’s Afterword to Ivan Cankar, *Zbrano delo*, vol. VI: Mladostna proza, Ljubljana: DZS, 1967, 392. This is not just an afterword, but an elaborate study of Cankar’s early prose. This Cankar edition, with its extensive *apparatus criticus* and scholarly studies, is quite an achievement, perhaps the best critical edition of a literary classic among all South Slavs.

who is slowly dying and desperately searches for a melody he has known — and he finds it only the moment he dies.

A longer text, "Jesenske noči" (Autumn Nights, 1899) is full of fin de siècle gloom and pessimism. It is the story (in first person narration) of a sensitive, dreamy, unhappy, lonely soul. "There is nothing in the world for which I could be impassioned. My soul lacks something important, namely the social instinct. And not only that. It seems to me that my soul is not of this earth. It was born somewhere else and languishes now for its native soil..."⁵ It is characteristic that the prose writer Ivan Tavčar wrote in connection with this story of the "delirium" of modernism; and that *Ljubljanski Zvon* (Aškerc) and the Zagreb *Zivot* refused to publish it...⁶

A number of Cankar's realistic texts deal with poor and exploited people, showing his genuine concern for the underdog. Yet, certain features distinguish even these stories from similar works by earlier 19th century Slovene writers, — those by Fran Levstik or Josip Jurčič, for instance — the tone, which is often elegiac, sometimes sardonic, — the pessimism and fatalism that speak from several of his works (which have been compared to Thomas Hardy's *Jude the Obscure*).⁷ Also, there is the language, which is richer, the description, which is more detailed. Never before in Slovene literature was so much attention paid to visual and auditory sensations. "Before Cankar, Slovene literature almost didn't know colors", wrote one critic.⁸

Other new features of his prose are to be found in the style and syntax. Typical indications of a desire to stylistically embellish a text, or at least to bring out and draw attention to special stylistic features, are the preposition of the object, attributive or verb in the sentence, the anteposition of dependent nouns, or the interposition of a verb between attribute and noun. These devices are used much more regularly in verse than in prose and become more *en vogue* exactly in the modernist period among the South Slavs,⁹ however, they are used by prose writers as well. In "Jesenske noči" we find, for example: "...kot da se ne dotikajo tal njene noge" ("as if didn't touch the ground her feet").¹⁰

In the first paragraph of the novella "Križ na gori" (The Cross in the Mountain, 1904) the main character, Mate, "gledal

⁵ I. Cankar, *Zbrano delo*, vol. VIII, Ljubljana: DZS, 1968, 29.

⁶ See vol. VI, 400—401 of Cankar's *Zbrano delo*.

⁷ Janko Lavrin, *Aspects of Modernism*, London: Stanley Nott, 1935, 199.

⁸ Anton Ocvirk in I. Cankar, *Zbrano delo*, vol. VI, 404.

⁹ Cf. T. Eekman, "Some Aspects of Dučić's and Rakić's Versification," to be published in the Proceedings of the Conference on Serbian Symbolism organized by the Institute for Literature and Art (Serbian Academy of Science and Art), Belgrade, 1984.

¹⁰ Vol. VIII, 36. The whole first paragraph of this page could serve as a model of modernist ("decadent") prose — and poetry as well.

je proti cerkvi in lepe so bile njegove misli" ("looked towards the church, and beautiful were his thoughts").¹¹ The poetical short story "Izpoved" (Confession, 1905) is full of such inversions ("Nagnila se je noč in srce, veselja trudno, je samo na lahko se vztrepetavalo" ("Fell the night and the heart, of joy tired, only lightly trembled")).¹² Numerous are the poetical or rhetorical figures: anaphors, anadiploses, chiasms etc. This does not imply that Cankar was a cultivator of a flowery language — on the contrary, on the whole his style is rather plain, without revelling in a profusion of stylistic effects, almost without metaphors or metonymy, without *recherché* words or turns of phrase. There are few digressions, and only short nature descriptions. For us, it is hard to believe that contemporary critics would decry him as an utterly decadent writer, in his themes as well as his images and style. In his later works this style becomes even more frugal.¹³ But we do see an evolution from his early prose, juvenilia in which language and style were factors he paid relatively little attention to — to the much more polished texts he wrote only a few years after those earliest works.

In conclusion, it should also be remembered that a large portion of his writings dealt with erotic themes, and that dream and fantasy played a not unimportant role in them — so that thematically, too, Cankar was connected with the European modernist trend. In the fairy tale "Kralj Malhus", for example (King Malhus, 1899), an unpretentious "realistic" style is used, but then this little scene occurs between the student Milan and his beloved Milena: "'Milan, I'm so cold.'" Milan got up, cut a piece of the clear sky and covered her with it. Her lips smiled and the stars were shining so brightly and so close by that her eyelashes fluttered"¹⁴ (zatrepetale trepalnice).

Cankar died in 1918, 42 years old; he did not live to get acquainted with later developments in European prose writing — with the works of Joyce, Proust, Mann etc. But he contributed to a strong evolution of Slovene literature and occupies a unique position in the history and culture of his nation.

In Croatia a new magazine appeared in 1898, *Mladost*, and in the announcement of its launching the editors attempted to formulate the literary aesthetic conceptions of the Moderna, rejecting the various pressures on literature and art (both moral and political, also patriotic) and stressing the freedom of the

¹¹ Vol. XII, Ljubljana, 1970, 103. This work is stylistically particularly refined.

¹² Vol. XII, 239. See also 244—245 as a sample of lyrical syntax.

¹³ Cf. Janko Lavrin, *op. cit.*, 204: "He[Cankar] gave up his early impressionist exaggerations (...) and worked out a simple crystalized style."

¹⁴ Vol. VIII, 245.

creative artist.¹⁵ The movement was much more pronounced in lyric verse than in prose. Petar Skok wrote in 1900 that “the younger writers are caught by a kind of mystical vertigo: the *cult of the soul*... We got lyrical poetry of intimate feelings, of mood, and instead of an inexpressive and dry objectivism, we got a subjective, warm lyricism saturated with the dew of inner impulses... and a splendid, natural, elementary eroticism.” But Sok concedes that “in the novella and the drama the production of the young was much weaker”, although here, too, “lyricism is bursting out.” And as “the sole positive demand” of the young writers he mentions “freedom of creation for the writer and an emphasis on creative individuality”.¹⁶

Other critics expressed themselves more critically and in a warning tone about decadentism.¹⁷ But, stimulated by numerous translations from German, French and other modernists and by a few critics,¹⁸ younger poets and prose writers started to write in a new, different spirit.

Among the first writers of modernist prose were Branko Drechsler (the novella “Razbacana uda” of 1902), and especially Antun G. Matoš, about whom Milan Marjanović wrote in 1901: “He learned a lot from the peculiar American genius Poe, but there is also very much originality in him. Matoš is an unbridled talent, he does not know how to keep within bounds, but in that unrestrainedness there are many strokes of genius. He is a virtuoso in the full sense of the word, to an extent no other Croatian narrator ever was. His style is a mixture of oriental motley, luxuriance, fancy and Western refinement. His style is the most sparkling and brilliant of all newer Croatian letters — he commands his language as hardly anybody else, and is an inexhaustible source of the most bizarre and grotesque figures — but, at the same time, of the most tender words, the most dreamy accords of the soul, the most modern subtleties.” So far this judgement by Milan Marjanović, Matoš’ contemporary, who called him not a realist, but a true modernist and impressionist.¹⁹

When we look now at Matoš’ fiction, we notice that much of it actually still fits in the realistic tradition. But there are modernist touches, which one detects mostly in the stories

¹⁵ *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb: Jugoslav. Leksikografski Zavod, vol. VI, 1965, s. v. Mladost.

¹⁶ P. S. Mikov (pseudonym of Petar Skok) in *Svjetlo*, № 21—24, Karlovac, 1900, quoted from Milan Marjanović, ed., *Hrvatska Moderna*, izbor književne kritike, vol. I, Zagreb: JAZU, 1951, 226—228.

¹⁷ Cf., for example, in the same volume Artur Grado (= Benko), 178—189, and Sperans, 88—89.

¹⁸ The main supporting critic was Milivoj Dežman.

¹⁹ In *Ljubljanski zvon*, № 8, 1901; reprinted in M. Marjanović, ed., *Hrvatska Moderna*..., vol. II, 49—50.

(originating in the years 1902—1911) collected in his *Umorne priče* (Weary Stories, a typical decadent title, by the way), — to begin with the introductory text (“O tebi i o meni, kao predgovor” — About You and Me, in lieu of a Foreword); it was written in 1908. This type of rhetorical prose text reminds us of Ivo Andrić’s books of lyrical prose *Ex ponto* and *Nemiri*, which originated some ten years later: “Oh, how tormenting it is for a human to flee for another human! Because I’m searching for him and he is not there. I am searching for a soul, but it isn’t there... Because I’m coming out of the dark, groping in the dark and dying in the dark. A sinister path from darkness into darknesses...”²⁰

The majority of Matoš’ stories is realistic and often humorous, cheerful, somewhat reminiscent of Jan Neruda’s *Malostranské povídky* — Tales from the small side, in Czech literature, by whom he may have been inspired. But some are more pretentious in style, language and design. One of the heroes remarks: “We burned out in our love like butterflies on an evening lantern”.²¹ Some of them take place in Paris, which, in itself, can be seen as a symptom of a more cosmopolitan, more modern spirit in comparison with the work of the earlier South Slavic realists.

A contemporary of Matoš, much less known, is Andrija Milčinić, born in 1877. In his work we find definite symbolistic features. His novella of 1902, “Nejačići” (a symbolic title in itself: something like The Feeblings), expresses sentiments of disillusionment and exhaustion, the “spleen” that is characteristic of decadent writing. Similar heroes and similar moods are to be found in his sketches and short stories (often rather poems in prose), collected in several volumes, in which he manifests a bent for the bizarre and for a refined, somewhat labored style.

His wife Adela Milčinić likewise wrote short texts in a vein of nostalgia and longing, of melancholy and dissatisfaction, mostly dealing with woman’s intimate, inner experiences. Her contemporary, Ivana Brlić-Mažuranić, represents the modernist predilection for ancient legends in her stories from Slavic mythology, *Priče iz davnine* (Tales from Long Ago, 1916).

This thematic direction was also followed by a much more talented prose writer and poet, Vladimir Nazor. His *Slavenske legende* (Slavic Legends, 1900) are in verse; but he also wrote prose, which is usually realistic; however, in some of his stories (the well known “Veli Jože” — The Big Jože, 1908, and others) there is a symbolic and a fantastic element superseding the objective narration. Many of his tales, like, for example, the *Istarske priče* (Istrian Stories, 1913) are written in a lyrical tone;

²⁰ A. G. Matoš, *Pjesme, pripovijesti, autobiografija* (series »Pet stoljeća hrvatske književnosti«), Zagreb: Matica Hrvatska—Zora, 1967, 224.

²¹ *Ibid.*, 238.

and they often have a clear sensuel, erotic aspect. Yet, I would not classify Nazor among the typical modernist prose writers of the early 20th century; on the whole, the predominant tone of his works is life confirming, cheerful, militant and often patriotic.

In the works of Milan Begović and Ivan Kozarac the influence of new trends shows mainly because of their intense preoccupation with sexual themes. More strongly seized by these trends is Janko Polić Kamov, the introducer of free verse in his poetry, who, in his short prose works, mostly in first person narration, tells subjectively and contemplatively about his intimate life, his inner experiences; he evidently attempts to express himself in stylized forms.²²

Josip Baričević followed Polić Kamov and Matoš in his subjective approach, also in a certain anti-bourgeois attitude. Božo Lovrić wrote prose poems with certain modernistic traits. And, finally, Marin Bego liked to perplex his readers by tackling taboos, mostly of an erotic nature, and professed the need for the artist to free himself of all conventions. He often laid the action of his stories in foreign countries, but, as Branimir Donat remarked, he may have been cosmopolitan, he was not universal.²³ Also, he may have been daring in his time, but Bego's writings impress us, readers of the late 20th century, as at most somewhat frivolous, but on the whole very innocuous, and far from outstanding.

A later critic wrote in 1925 about Bego: "Matos put him in a place for which he does not qualify and where he cannot and will not maintain himself. The judgment of the critics of those days is historically comprehensible if we take into consideration the time when it was pronounced and the frame of mind then prevalent among the readers. It was a period replete with victories of what was then called the "Moderna," when battles were fought between artism and realism, between tendentiousness and anti-tendentiousness, when the Moderna wrote a queer slogan on its motley Europeanized banner: "The strong capacity of enjoyment" — a time when eccentricity was sought after and the imitated costumes of European writers were donned, a time of hollow individualism and aestheticism, when subject matter and themes were exclusively looked for and found in the naked body, in subtle sentiments or in some colorful foreign country."²⁴

As the above enumeration shows, various Croatian authors of the period 1896—1914, approximately, were affected by at

²² Cf., for example, the short, sometimes elliptic sentences of »Zalost.«

²³ In his introduction to Marin Bego, in the series »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, 12.

²⁴ Ivan Nevistić in the literary magazine *Vijenac*, vol. III, № 7—8, 1925, quoted by Branimir Donat, see previous note, 8.

least some aspects of the modernist trend — although there was no single highly talented prose writer who would epitomize the movement as does Cankar in Slovene literature. There was such an eminent writer, but he belongs to a younger generation: Miroslav Krleža, whose first writings were printed in 1914. It is only with much hesitation that I include such a giant in this survey: he is an epoch in himself. However, our text would be very incomplete without at least a brief discussion of his early prose. Against the background of Croatian literary modernism Krleža stands out by his greater talent as a writer and by his greater talent as a writer and by his power of expression. He exhibits some of the basic features of modernist prose: subjectivism, a special attention for style, a desire to rise above the regional realism of the preceding century in the scope, significance and geographic extension of his work, and a certain interest in the unreal, fantastic as a component of his fiction. What strikes most is the unrestrained subjective tone, even of his first prose writings. In his *Hrvatski bog Mars* (1917) everything is colored by the author's personality, his viewpoint. With the richness of vocabulary and power of diction so characteristic of Krleža, in long sentences and with numerous subordinate clauses, attributes, enumerations and repetitions (especially of full titles and names), an avalanche of words, he sweeps the reader off his feet, so to speak. His language is full of invectives and angry sorties:

"And that cretinous, detestable, accursed, stupid, idiotic so called imperial and royal discipline which as a damned poison runs through the veins of the Habsburg citizens for over a hundred years..."²⁵

This diction is not just subjective, it is highly "engagé" and impassioned, giving utterance to a restless, dissatisfied, strongly critical spirit. The reader is constantly aware of Krleža's aversion, in this case of the bigwigs, the Austrian officers. He resembles the hero of his own novella "Hodorlahomor Veliki" (1919), who travels to Paris, but is disappointed, with the result that "every thought, every word and every line somehow turned into an atrocious, horrendous execration of those who will read this and those who will print it, of Paris and of the whole globe and of life and everything. Nothing but accusations, convulsions, curses and protests..."²⁶

Just as *Hrvatski bog Mars* is a philippic against war and the military, especially the officers, and "Hodorlahomor Veliki" against Paris and modern European civilization, so "Veliki meštar sviju hulja" ("The Grand Master of All Rogues," also 1919) is a critique of the modern city, and particularly of Zagreb. The

²⁵ Miroslav Krleža, *Hrvatski bog Mars*, in his *Sabrana djela*, Zagreb: Zora, vol. VIII, 56.

²⁶ *Ibid.*, 25.

same passionate, exclamatory tone sounds here: "Yes! That nothingness! That's the victor! And cursed be everybody who puts himself in the service of that Naught! However — everything is nowadays in the service of that Naught... All those people who are screaming in the streets, and the bishops and archdukes, and all organizations and all systems, and the war, and art, and philosophy and everything, everything serves that sneering, frightful archducal nothingness! Oh, how I hate you, how I curse you, how I despise you, sneering monster!"²⁷

Krleža's sanguine tone and mode of expression differ widely from that of the earlier modernists, mostly because of his idiosyncratic personality, the multitude of visual and philosophical observations in his work, but also as a result of new trends that developed in European literature around and after the first World War and that affected his prose as well as his poetry and drama.

In "Vražji otok" (Devil's Island, 1923) the trains of thought of both father and son Kavran are followed, and this comes close to the stream of consciousness technique. It is again a text replete with accusations and screaming; the sensual and sexual element is also strongly represented. Much inner monologue is again to be found in "Smrt Tome Bakrana" (Toma Bakran's Death, 1924), and even more in "Cvrčak pod vodopadom" (The Cricket Under the Waterfall)²⁸. It should be noted that, all modern devices and individual peculiarities of his style notwithstanding, Krleža here and there betrays his ties with the old narrative tradition.²⁹

Krleža maintained the special features of his style, tone and methods in the prose of his Glembay Cycle and in all his novels. If "modernism" is not the best term to characterize his work, then "expressionism" may be more appropriate, and it has been applied to him.³⁰ However, we do not intend to deal with that question in this paper, in which the focus is on the first quarter of this century and the prose writers who reached their maturity in these years.

²⁷ *Ibid.*, 62.

²⁸ Published only in 1937, but dating from the twenties.

²⁹ E. g., in this sentence from »Smrt Tome Bakrana«: "Within the framework of our story Pavle Križanić does not play a big and important role, but it is necessary nonetheless to say a few words about him" (*ibid.*, 476). Follow several pages in which the author/narrator digresses about this Pavle Križanić. "Smrt bludnice Marije" (The Death of the Prostitute Marija, also 1924) opens with a short introduction in which the author-narrator, very traditionally, poses as a chronicler: "...we would like to report according to our chronicler's obligation..." (*Ibid.*, 520).

³⁰ See, for example, Branimir Donat, "Das politische Theater Miroslav Krležas und das Erbe des europäischen Expressionismus," *The Bridge*, № 22, Zagreb, 1970, 16–34.

In Serbia, not surprisingly, the same or similar tendencies can be observed. As far as foreign influences are concerned, it seems correct to state that the German-Austrian impact was stronger in Slovenia, also, but less so in Croatia, and virtually absent in Serbia, whereas the French connection was paramount among Serbian poets and writers in general. Here, too, a realistic prose tradition (usually with plots situated in the countryside or provincial towns) had established itself during the last third part of the 19th century, with Sremac, Veselinović, Matavulj, Lazarević, Ignjatović, Glišić and others. It has been demonstrated that this strict realism gradually obtained more psychological depth. Already in the work of M. Glišić and I. Ćipiko, for example, modernist elements can be indicated.³¹ Shortly after 1900 new breaches in this rather homogeneous system appeared. A new spirit emanated from the pages of the *Srpski Književni Glasnik*, founded in 1901 (the same year as *Mlada Hrvatska* in Zagreb).

"The first authentic narrator of a modern formal-stylistic and thematic orientation in Serbian literature in the beginning of the 20th century", writes Predrag Palavestra, "was Veljko Milićević (1886—1929), who instinctively felt and expressed the psychological and moral strain of man living in the modern epoch, and who, almost without any model, effected a true avantgarde achievement such as is rarely noted even in greater literatures with a more peaceful development and a more stable spiritual continuity".³²

Milićević performed the remarkable feat of writing his first work, the novella "Mrtvi život" (Dead Life), published in the *Srpski književni glasnik* in 1903, when he was 16—17 years old; as Jovan Skerlić stated: "The youngest contributor this magazine ever had."³³ It is a rather mature story about the death of a beloved woman. This story and the next ones manifest an inclination towards psychological probing, towards the rendering of erotic impulses; their tone is melancholic, and even a title like "Dead life" is typical decadent.

Very often a central motif is the disappearance of a woman, or a man-woman relation that ends with failure. Sometimes the action takes place in Paris or some undefined foreign country (still an adolescent, Milićević lived for several years in London and France). Characteristic of many of these stories is "a patient collecting and accumulating of small, fine, delicate, often elusive details which indicate changes in the hero's innermost feelings

³¹ Predrag Palavestra, »Doba modernizma u srpskoj književnosti (1901—1918«), I—III, *Književna istorija*, Belgrade, vol. XII, 1979, no's 45—47, 257 ff.

³² *Ibid.*, 278.

³³ Quoted by Z. Milićević in his introduction to Veljko Milićević, *Pripovetke*, vol. I, Belgrade: SKZ, 1930, XVII.

and which pass by without leaving a trace, like the shadows of clouds on the earth", writes Ž. Milićević about his father.³⁴

His "Sentimentalne beleške" (Sentimental Notes), written in Paris and Toulouse in 1908—09, are a sort of poems in prose. The longest text he wrote, "Bespuće" (Blind Alleys) of 1912, was "an announcement of the upcoming penetrations by modern writers into the psychology of the city dweller, of intellectuals with a disturbed conscience and morbid sensitivity — into the subconscious currents and whirlpools of the mind and vague, decadent impulses toward the vanishing, the extinction and dissolution of impotent creatures in the inferno of the not comprehended and not accepted problems of life", to quote Palavestra again.³⁵ And Velibor Gligorić commented: "Dostoevskij is present in the inner monologues, the disruptions, hallucinatory psychic states and apparitions from the subconscious."³⁶

Milićević, after writing some naturalistic stories about dark, primitive village life, and a small melodramatic novel, disappointed the expectations and stopped writing fiction. His place was taken, in modernist prose writing, by Isidora Sekulić (1877—1957), a talented woman writer who, although not very prolific, enriched Serbian literature with a few works characteristic of the spirit of the new times in literature.

Most of the 16 texts constituting her volume *Saputnici* (Fellow Travelers, 1913) appeared in magazines between 1910 and 1913. Only a few of these texts contain a narrative, fabular element: the first, for instance, "Bure" (The Barrel), and the fifth, "Umor" (Weariness), which largely consists of the complaint or confession to the "I" (a school girl) by a pitiful, wretched teacher who is tired to death of life. There are some imaginative "modernist" metaphors and similes in the story: "...outside, curtains of humid and miry murk began to hang before the windows"; "as if from some pit, slowly the dark voice of weariness and grief began to rise".³⁷

Otherwise, Sekulić's manner of writing is rather unassuming, not stylized, — even though Matoš reproached her for her mannerisms and affectation.³⁸ But her work is subjective (which bothered Jovan Skerlić: he found her subjectivism "exaggerated and

³⁴ *Ibid.*, XXVI—XXVII.

³⁵ *Op. cit.*, 278—279.

³⁶ Velibor Gligorić, »Veljko Milićević,« in his *Senke i snovi*, Belgrade: Prosveta, 1970, 23.

³⁷ Isidora Sekulić, *Saputnici, Sabrana dela*, vol. I, Novi Sad: Matica Srpska, 1961, 46.

³⁸ Cf. Velibor Gligorić, »Isidora Sekulić,« in *Srpska književnost u književnoj kritici*, vol. VII: Književnost između dva rata, vol. 1, S. Velmar-Janković, ed., Belgrade: Nolit, 1972, 65.

narrow");³⁹ the personality of the author/narrator is usually central; and her observations and meditations reach a depth that was never attained or aspired to by the 19th century realists.

This new style, which has a certain affinity with Jovan Dučić's prose poems, and also with Ivo Andrić's lyrical prose, was also utilized in Sekulić's non-fictional, personally colored *Pisma iz Norveške* (Letters from Norway, 1914). Dučić considered her a singer of loneliness: "It seems", he wrote, "that nothing but solitude has ever accompanied this soul: what others have lived through, she has dreamed through — what others have sung about, she has cried about (. . .). This book [*Fellow Travelers*] is a series of variations on more or less the same theme: on misfortune on this earth, on grief not because life has passed, but because it never came."⁴⁰

The elegiac character of her book appears from the titles of the individual sketches: "Čežnja" (Longing), "Samoća" (Loneliness), "Nostalgija", "Umor" (Tiredness), "Tuga" (Sorrow), "Glavobolja" (Headache), "Mučenje" (Torment), "Rastanak" (Taking Leave), etc.

Her contemporary Borisav Stanković (1876—1927), the most talented Serbian fiction writer of the first quarter of the century, was unmistakably affected by the new trends in European prose writing. Even though he did not travel to Paris, like Milićević and so many others, and was not following the literary developments abroad, his work reflects some of the distinguishing traits of modernism, which were obviously "in the air" at this juncture. His main work, the novel *Nečista krv* (Tainted Blood, 1910), is written from a subjective, empathic point of view, it focuses on human suffering, on human passions, on the conflict of his heroes with the dark forces of a narrow, conservative *milieu*, on the primary, compulsive power of the sexual drive, and on the individual inner experience and psychology of the two main characters. However close this novel still is to the traditional, veristic prose of preceding generations, it distinguishes itself both by the presentation of the heroes and by the tone of the narration.

A talent of more modest proportions than Stanković, Milutin Uskoković, was another prose writer who was under the impact of the somber disposition characteristic of his contemporaries, and who shows the urge to find expression for it. The titles of his early writings are again indicative: *Pod životom* (Under Life), *Vitae fragmenta, Knjiga za sumorne ljude* (Vitae Fragmenta, a Book for Gloomy People), "Morituri" (a cycle), "Na očevom grobu" (At Father's Grave), *Kad ruže cvetaju* (When the Roses Are Blooming, 1911), "Potrošene reči" (Consumed Words). His literary career was short: from 1905 to his death in 1915. In

³⁹ Quoted in *ibid.*, 61.

⁴⁰ Quoted by Velibor Gligorić, *op. cit.*, 109.

all of these works there are "considerable contradictions between a modern nervousness, a modern sensibility, and time-worn, bookish romanticism",⁴¹ wrote Velibor Gligorić. His best work is the novel *Došljaci* (Newcomers, 1910), in which the action takes place in the city and the frustration of those who have to adjust to urban life is central. The hero, involved in a sentimental love drama and unable to cope with the adversaries of urban life, or of life in general, is a typical representative of "an entire generation of young dreamers, enthusiasts, but also desperate people, wanderers and suicides" with which literature of these days teemed.⁴² Again, Uskoković pays much more attention than most 19th century writers did to the inner life of his hero, his dreams and hopes and, above all, his disillusion and his defeat.

During and after World War I new talents appeared who continued the trends that had become clearly visible or vaguely apprehensible in the pre-war years. Ivo Andrić, who had published poems since 1911, wrote his two small books of lyrical, reflective prose, mentioned above, during and shortly after the war. They qualify him as a modernist by their genre, by their serious introspection, their partly elegiac tone. However, Andrić in the early twenties changed directions and became an author of realistic short stories and later novellas and novels, — one of the most outstanding and esteemed prose writers Yugoslavia has produced.

Miloš Crnjanski likewise evolved from a poet to a prose writer; he played a larger role as a modernist, being involved in new currents and literary fashions that spread all over Europe in the war- and post-war years. His *Dnevnik u Čarnojeviću* (Diary about Čarnojević), published in 1920, was created during W. W. I, and it is, before anything else, an anti-war book. "I'm a soldier. Oh, no one knows what that means."⁴³ That "Oh!" is characteristic of the modernist way of expression. Soon, however, the "I" turns to childhood and adolescent memories. "Sorrow found me at an early age. Nobody asked me where I was going and nobody was waiting for me when I came home."⁴⁴ Here we see the motif of the lonely soul, forlorn and misunderstood. The novella develops into a subjective report about the narrator's inner life, his memories and feelings, more than just an indictment of the war. It is a mixture of realistic details (sometimes hardly interconnected) and unreal fragments. Lyrical sentences are alternated by associations, visions, the transitions are often illogical.

⁴¹ In his *Senke i snovi* ("Milutin Uskoković"), Belgrade: Prosveta, 1970, 64.

⁴² Radovan Vučković in the afterword to Milutin Uskoković, *Došljaci*, Sarajevo, Svjetlost, 1966, 309.

⁴³ Miloš Crnjanski, *Sabrana dela*, vol. V: Proza, Belgrade: Prosveta, Novi Sad: Matica Srpska..., 1966, 9.

⁴⁴ *Ibid.*, 12.

Here is just one example: "Wet moonshines, light foreheads come and lay down on the wells. The heart flutters, it mounts a falling star that rushes precipitantly down. It falls at our feet, we lift it and view it — it smiles."⁴⁵ In its language, *Dnevnik o Čarnojeviću* occasionally has poetisms or rhetorical inversions: "gledao u taj pun snega grad" ("looked at this full of snow city").⁴⁶ A large portion of the work, however, is more or less realistic: the unrealistic style and expression is largely limited to the first twenty pages.

Among Crnjanski's short stories (*Priče o muškom*: Tales of Manhood, 1920) there is "O bogovima" (About the Gods) describing a peculiar, fantastic event in a South American country; he also plays with the language, repeating certain short sentences. And there is "Tri krsta (Iz moga dnevnika, 1919)" (Three Crosses, from my Diary 1919), also unreal in its subject matter, stylized in its external form, containing short separate communications and images instead of a causally and logically proceeding story. However, in his *Seobe* (Migrations) (vol. I, 1929) and other subsequent novels he resorts to a basically realistic style and method.

Rastko Petrović has many traits in common with Crnjanski. He published his novel *Burleska gospodina Peruna, boga groma* (The Burlesque of Mr. Perun, the Thunder God) in 1921. Zoran Gavrilović wrote about it in his introduction to a post-W. W. II edition: "For a novel [Petrović] evidently didn't have enough breath and force, this poet of quivering nerves, completely drowned in the broad, unfathomable theme of human existence, which appears to him in various forms, but most of all as a mysterious, orgiastic, frenzied manifestation of physical love and sexual power".⁴⁷ When the book came out Ivo Andrić remarked in a review: "These pages are full of growth, movement, impulses, breeding, harvest, sweat, play, suffering, desire and laughter: Above all — laughter..."⁴⁸ And it is a strange, playful and cheerful work indeed, in which everything is unreal, dreamy. The characters are Slavic gods or mythical figures, who in chapter 3 turn into Christian saints; among the heroes in this chapter is Vincent van Gogh. Instead of regular, realistic narrative prose, we are confronted with a peculiar, continuous tittle-tattle about constantly changing themes, persons, phenomena and events without much coherence. Reading this text is rather tiring: there are few new paragraphs (sometimes 3 or 5 pages are without them), and sometimes the sentences are very long (up to twenty lines), consisting of long enumerations or other

⁴⁵ *Ibid.*, 25.

⁴⁶ *Ibid.*, 42.

⁴⁷ In his introduction to Rastko Petrović, *Burleska gospodina Peruna, boga groma*, Beograd: Rad, 1955, X—XI.

⁴⁸ Quoted *ibid.*, XIII.

parallel or paratactic constructions. All this dreamlike, unreal, playful, loose narration is quite a departure from the still predominant realistic Serbian prose tradition. In some short stories from the same period ("Nemogući ratar": "The Impossible Husbandman" and others) he tells in a somewhat solemn, archaic language about Christian and old Slavic legends and Medieval Serbian history. Much of his poetry from these years is formally close to his prose, as it consists of relatively long lines in free verse, without meter or rime.

Other prose works by Rastko Petrović (from the late twenties and early thirties) are less remarkable from the point of view of modernistic experimentation. His last work, the bulky novel *Dan šesti* (The Sixth Day) was first finished in 1935, but Petrović left for a diplomatic assignment in Washington (from which he never returned) and wrote an additional part in 1938. The first half of the book is divided into three parts, and only the first of these parts shows the author's endeavors to continue the avantgarde style he had used in his early prose. Dealing with the famous retreat of the Serbian army and thousands of civilians through Albania to the coast (1915) he developed "a rather ambitious and complex type of prose, with frequent shifts of scenes and changes in viewpoints, with a kaleidoscopic succession of characters, flashbacks, interpolated memories and associations, philosophical reflection and psychological analysis of some of the heroes, and with inner monologues printed in italics — in other words, the type of modernist prose that clearly derives from Proust and Joyce".⁴⁹

Another Serbian man of letters, a surrealist poet with modernistic leanings in his prose was Dušan Matić. His volume *Bagdala* of 1954 contains some texts written in the early twenties. The lyrical prose of "Neka bude volja tvoja" (Thy Will Be Done), for example, has an obvious modernistic signature. There is no logical sequence, and a part, printed in italics, is surrealist, associative prose. There is a sentence in the lyrical prose text "Mapa sveta" (World Map, 1923) that is very typical of surrealism in general: "I came to love the most arbitrary movements, the most accidental words, the freest, most absurd thoughts".⁵⁰ Other texts are philosophical contemplations (of a vague, traditional nature) rather than fiction; sometimes it is hard to draw the line between Matić's lyrical-reflective prose and his free verse.

The last name to be mentioned here is that of Momčilo Nastasijević, a notable, though difficult poet between the wars,

⁴⁹ Quoted from my article "Modernist Trends in Contemporary Serbian and Croatian Prose", *Fiction and Drama in Eastern and Southeastern Europe*, H. Birnbaum & T. Eekman, eds., Columbus (Ohio): Slavica, 1980, 123.

⁵⁰ Dušan Matić, *Bagdala*, Beograd: Nolit, 1964, 47.

whose short story volume *Iz tamnog vilajeta: From the Dark District, or the Realm of the Dark*, 1927, breathes gloom and doom. This prose is highly stylized, dense and compact, partly archaic (for the past tense almost exclusively aorists are used), with a rich vocabulary of unusual, archaic or folk words and turns of phrase.

We have not exhausted the Serbian writers who experimented with a new sort of prose and clearly departed from the long established romantic-realistic models that had been followed for so long. But the examples have shown that such modernistic prose did exist and developed in the first years of this century.

The last section of our paper is devoted to Bulgaria. Here, too, the realistic, daily life (Russian "bytovoj") prose type had become the habitual vehicle of prose writing; the struggle with and liberation from Turkey in the late seventies was a very prominent theme. And here, too, efforts were made to introduce more variegated narrative structures, different themes, more psychological depth and stylistic innovations. Anton Strašimirov, one of the prominent prose writers of the beginning of the century, manifests in his early works (the novellas collected in the volume *Smjaj i Sälzi: Laughter and Tears*, 1897; the novels *Smutno vreme: A Troubled Time*, 1897, *Esenni dni: Autumn Days*, 1902 and *Srešta: The Encounter*, 1904) an interest in psychology, a predilection for erotic themes and for a "liberated morality" under the influence of the Polish modernist S. Przybyszewski and the Russian M. Arcybašev. Several of his larger works created later, after the first World War (*Visjašt most: The Suspension Bridge*, a. o., and especially *Propast: The Disaster*, 1936), belong to the genre of the psychological novel. Yet in most of his works he stayed close to the tradition of realistic, *bytovaja* prose, also in his style. Only occasionally he deviated from pattern, for example in the play *Sädba (Fate)*, a "dramatic poem" the action of which is laid in Bagdad. The same local-realistic pattern was adhered to by his contemporary Kiril Hristov, a poet who wrote also prose. A story like "Smirenje", published in a volume of 1937, has a more philosophical character.

Much in common with Strašimirov had Beorgi Rajčev. He was likewise an admirer of Przybyszewski and Arcybašev, and also of Dostoevskij. The destructive effects of the erotic factor in man's life, the demoniacal side of human nature are shown in a number of short stories and novellas. He strove after overcoming the strong *bytovism* of Bulgarian prose,⁵¹ widened its scope, and sometimes depicted a fantasy world, as in his "legend in verse" *Elenovo carstvo (Helen's Realm)*. Jordan Jovkov is another prominent prose writer of this period; although

⁵¹ Cf. Elka Konstantinova in her introduction to Georgi Rajčev, *Säčinenia v dva toma*, Sofia: BP, 1968, vol. I, 23.

his *Staroplaninski legendi* (Legends from Stara Planina) are more realistic than the title indicates, he has a predilection for romantic, sometimes unreal themes.

Ljudmil Stojanov expressed himself predominantly in verse, but some of the short stories he wrote after W. W. I are worth mentioning: "Otmăștenieto na Rafail Davidov" (Rafail Davidov's Revenge, 1919) and "Čajld Harold" (Childe Harold), 1919). They are written in the first person and, although they deal with the horrors of the war, they contain also reflections and reverie. The short novel *Srebrnata svatba na polkovnik Matov* (Colonel Matov's Silver Wedding, 1933) portrays this high Bulgarian officer in his daily surroundings, his marital conflict, his personal psychological problems with numerous flashbacks and memories (of the War of liberation) and inner monologues.

The most dedicated Bulgarian adept in the art of modernist writing was Nikolaj Rajnov, a distinguished, manysided and very prolific art historian and writer. An interest in old legends and old history prompted him to write a book of stylized, archaic *Bogomilski legendi* (Bogomil Legends, 1912), furthermore *Videnija iz drevna Bălgarija* (Visions from Old Bulgaria, 1918), *Kniga na carete* (The Book of Czars, 1918), "Otdavna, mnogo otdavna" (Long, Very Long Ago, 1921) etc. He wrote a number of stories in a peculiar style, probably influenced by expressionism, which also graphically distinguishes itself from regular prose:

He doesn't rise, he doesn't go out.

He is waiting.

He is still waiting. He is waiting for Trianon [The story takes place in Paris]. He is waiting for a prophesy of the future.

But they have all left.(..)

The man suddenly came to his senses. His memory returned to him — with goggling eyes. With a hundred eyes. Horrifying"⁶² The hero's inner life is rendered by sentences in parentheses. This style, this nervous, clipped language in short, partly elliptic sentences was something quite new and unusual in Bulgarian literature. The mysterious story "Ščupena stăkla" (Broken Windows), the sensual and, in its content, rather sensational "Han" (The Inn) with its unreal, lugubrious atmosphere (it is told by a patient in a mental hospital), "Bar" (The Bar) which is full of hallucinations (a naked woman in a Paris street), passionate love, eroticism and horror (a bloody wedding), the adventurous, oriental "Vixruška" (Whirlwind), — they are quite a departure from the well known patterns of veristic prose writing. We find in Rajnov's prose of the twenties the same stylistic-syntactical features that we discussed above in connection with Cankar.

⁶² Nikolaj Rajnov, *Ščupeni stăkla. Pălno sabranie na sačineniija*, vol. XI, Sofia: S. Atanasov, 1939, 13.

In his later prose, in the thirties, Rajnov abandoned this stylish and often mannered type of narration and applied a simple, laconic style,⁵³ in his themes he became more socially oriented and politically conscious. This talented and versatile author deserves a much more detailed and in-depth analysis of his writings than we can offer here.

The above examples from Slovene, Croatian, Serbian and Bulgarian literature in the given period should suffice to demonstrate that prose writing in all these South Slavic literatures followed, obviously not an identical, but a similar course, stimulated by certain literary, philosophical, psychological, cultural as well as socio-political impulses. These impulses were so variegated, the authors involved were so much personalities in their own right that no homogeneous system of literary expression developed; but the parallels and similarities are striking enough to investigate. This has been done in the above paper in a superficial, generalizing way; it can only be hoped that more thorough research in this field will be done in the future.

⁵³ Cf. Bogomil Rajnov, »Životät i tvorčestvoto na Nikolaj Rajnov,« in N. Rajnov, *Izbrani proizvedenija*, vol. I, Sofia: BP, 1969, 447.

Zoran KONSTANTINOVIC
Institut für Vergleichende Literaturwissenschaft
Innsbruck

VON DER EINHEIT LITERARISCHER VIELFALT IN SÜDOSTEUROPA ZUR ENTWICKLUNG EINES FORSCHUNGSGEBIETES

Als die AIESEE 1966 in Sofia zu ihrem ersten grossen Kongress zusammentrat, war es A. Mirambel, der die Aufgabe übernommen hatte, im Rahmen des Hauptreferates in der Sektion für Literatur die Ausgangspunkte für eine komparatistische Betrachtung des südosteuropäischen Raumes auch von diesem Blickpunkt festzulegen und damit erstmals ein neues Forschungsgebiet zu umreissen. Das Referat dieses bekannten Gelehrten stand unter dem Titel *Le développement de littératures du Sud-Est Européen en relation avec les autres littératures de la fin du XVIIe siècle à nos jours. Généralités et méthodes* und darin wurde die Auffassung vertreten, dass eine solche Betrachtung auf zwei Ebenen erfolgen müsse, wobei auf der ersten Ebene der Blick unablässig auf die Literaturen der grossen Völker gerichtet werden sollte, während dann auf einer zweiten Ebene die derart als 'Weltliteratur' erkannten Wert- und Begriffsinhalte, denen unverrückbare Bedeutung zugesprochen wird, an den Literaturen der einzelnen südosteuropäischen Völker zu überprüfen wären. Mirambel sprach in diesem Sinne von einer 'littérature universelle', aufgrund derer wir zu einer 'littérature générale' (dieser ansonsten im Französischen für 'Literaturtheorie' verwendete Terminus wird hier in einer völlig anderen, geographisch einschränkenden Bedeutung genutzt) gelangen könnten. Als Ansatzpunkt hätten dabei jeweils einzelne Epochen, Bewegungen oder Gattungen zu dienen.

Die Ausführungen der Referenten blieben schon in der sich unmittelbar anschliessenden Diskussion nicht unwidersprochen. Man fand die aufgestellten Thesen zusehr auf Begriffe wie Einfluss, Rezeption und Nachahmung zugeschnitten und bemängelte, dass solchen positivistischen Vorstellungen zufolge die Literaturen der südosteuropäischen Völker ausschliesslich in die Rolle mechanischer Rezipienten gedrängt würden. Trotz aller dieser

sehr ernsthaften Einwände wurde jedoch bei dieser Gelegenheit keine grundlegende methodologische Ausrichtung für die künftige einheitliche Erforschung der Literaturen dieses Raumes entworfen.

Eine Fortsetzung jedoch erfuhren diese Gedankengänge in folgenden drei Arbeiten: Zoran Konstantinović, *Das Vergleichende Studium der Literaturen Südosteuropas*, in: Symposium des Wissenschaftlichen Beirates der Südosteuropa-Gesellschaft 1971 in München, hrsg. von Klaus-Detlev Grothusen, München 1972, S. 143—149; Zoe Dumitrescu-Buşulenga und Alexandru Dutu, *L'étude comparée des littératures du Sud-Est-Européen. Problèmes et méthodes (XVI—XX siècle)* in: *Revue des études Sud-est-européennes*, Bucarest 1980, 2, S. 181—194; Reinhard Lauer, *Typologische Aspekte der Literaturen Südosteuropas. Eine Einführung in ihre Gemeinsamkeiten, Besonderheiten und zeitgenössischen Probleme*, in: *Südosteuropa-Mitteilungen*, München 1977, 4, S. 1—16. Um die gleiche Problematik bemühte sich offensichtlich auch Mircea Muthu, dessen Vorstellungen uns als Zusammenfassung vorliegen (*Des similitudes typologiques dans les littératures Sud-Est-Européennes du XIXe siècle*, in: *Quatrième Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen. Abreges des communications et des co-rapports*, Ankara 1979, S. 294—295).

In allen diesen Arbeiten aber sind mehr oder minder die methodologischen Ansichten anwesend, die von der Sowjetischen Literaturwissenschaftlerin Irina G. Neupokoeva formuliert wurden. Sie stellen das Resultat der Bemühungen jenes Forscherteams dar, das die Aufgabe hatte, die Prinzipien für eine umfassende Geschichte der Weltliteratur zu erarbeiten, die von der Sowjetischen Akademie der Wissenschaften vorbereitet wurde und von der inzwischen die ersten beiden Bände erschienen sind. Rückblickend können wir feststellen, dass Irina Neupokoeva mit diesen Ansichten erstmals auf einer Konferenz der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zum Thema der Vergleichenden Literaturwissenschaft (*Conférence de Littérature comparée*) im Jahre 1962 in Budapest vor die internationale Öffentlichkeit getreten war (die Resultate dieser Konferenz wurden in Band V der *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest 1962, veröffentlicht) und dass die auf solche Weise entwickelte Methode am eingehendsten im Werk *Istorija vseмирnoj literatury. Problemy sistemnogo i sravnitel'nogo analiza*, Moskva 1976, erläutert werden. Literatur wird demnach als ein Prozess aufgefasst, der sich am ehesten in Systemen begreifen lässt. Denn auch in der Literatur rufen die zu einem System erfassten Erscheinungen durch Rückkoppelungen intensive Wechselwirkungen hervor und bestimmen auf diese Weise über den Regelkreis die Bewegung des sich selbst steuernden Systems. Irina Neupokoeva entwirft in Zusammenhang mit solchen Vorstellungen auch das Schema eines zonalen Systems und führt als Beispiel dafür auch Südosteuropa an, wobei sie auf die »für diesen Raum

so typische Symbiose von Aufklärung und Romantik« hinweist (S. 225).

Die Anregung, diese Symbiose näher zu untersuchen, wurde in der Zwischenzeit schon aufgegriffen und wir werden darauf noch zurückkommen. Wesentlich erscheint uns jedoch, dass 'zusammen mit dem Systemdenken auch die Notwendigkeit offenkundig wurde, im Rahmen eines solchen Systems auch bestimmte Modelle festzulegen. Karl Eimermacher unterscheidet für die Literaturbetrachtung drei Arten von Modellen: das literarische Modell der Wirklichkeit (aus dem System der Sprache wird ein Bild der Welt aufgebaut, wofür der sowjetische Strukturalismus die Bezeichnung »sekundäre modellbildende Systeme« geprägt hat und zwar sekundär deswegen, weil wohl auch dieses System von der Sprache ausgeht, sich in seiner Struktur jedoch von der Struktur der natürlichen Sprache unterscheidet); das Modell zur wissenschaftlichen Erfassung von Literatur und — als drittes — das Modell, das uns aus der Literatur heraus bestimmte Bewusstseinsstrukturen erkennen lässt (*Bemerkungen zum Modellbegriff in der Literaturwissenschaft*, in: Maurice Merleau-Ponty und das Problem der Struktur in den Sozialwissenschaften, Stuttgart 1976, S. 29—35). Von dieser dritten Definition des Modells führt der Weg unmittelbar zur in diesem Augenblick so aktuellen Mentalitätsforschung und es hat sich als sehr befruchtend für die Südosteuropaforschung erwiesen, dass eine der treibenden Kräfte der Mentalitätsforschung, Alexandru Dutu, als Rumäne auch selbst aus diesem Raum stammt. Die Mentalitätsforschung scheint jedoch ihrerseits wiederum eng verknüpft mit der Weiterentwicklung der Imagologie, die sich nun nicht mehr ausschliesslich auf das »Bild des Fremden« in einer bestimmten Literatur beschränken möchte, sondern viel weiter ausholt und sowohl die Untersuchung der Mythen als auch der Ideologien und Utopien miteinbezieht.

In gleicher Weise befruchtend dürften sich jedoch auch die Erkenntnisse der Rezeptionstheorie erwiesen haben, die von ihrem Anreger, dem Konstanzer Literaturwissenschaftler Hans Robert Jauss, zu einer Theorie der ästhetischen Kommunikation ausgebaut wurde. Es handelt sich dabei um das Resultat unterschiedlicher Inspirationen, die vorerst aus einer Auseinandersetzung mit der phänomenologischen Konzeption Roman Ingardens von einem autonomen ästhetischen Gegenstand in der Struktur unseres Bewusstseins hervorgingen. Man stellte fest, dass der Leser, der das literarische Werk als solchen Gegenstand in seinem Bewusstsein konstituiert, ein historisch wandelbarer Faktor ist, und auf diese Weise fand das historische Denken erneut Zutritt in die Literaturwissenschaft nach einer Periode, die ausschliesslich ahistorisch eingestellt war. Der Leser oder, noch besser, das Leserpublikum wird nun als normenbildende

Kraft erkannt und in der Erhellung dieser Kraft kann man immer wieder auf einen, in einem bestimmten Augenblick bestehenden Erwartungshorizont eines Leserpublikums zurückgreifen, der sich als ein Gefüge von ästhetischen Wertvorstellungen rekonstruieren lässt.

Es dürften drei Werke sein, die in diesem Augenblick das methodologische Denken der Literaturwissenschaft ausschlaggebend bestimmen: Umberto Eco, *Opera aperta*, 1962; Jurij Lotman, *Lekcii po struktural'noj poetike*, 1964, und Hans Robert Jauss, *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*, 1967. Auf die Betrachtung des südosteuropäischen Raumes angewandt, können sie folgendermassen gedeutet werden. Jeder Text auch in diesem Raum ist eine offene Struktur, der aus einem bestimmten Kontext fixiert wurde. Der endgültigen Fixierung des Textes können oft sehr eingehende Auseinandersetzungen des Autors mit den Werten und Vorstellungen des Kontextes vorausgegangen sein. Jedoch auch jede Aktualisierung des Textes erfolgt aus dem Kontext des Lesers und erst die Aktualisierung bedeutet die Ausfüllung des Textes zum literarischen Werk. Innerhalb des südosteuropäischen Raumes existieren zweifellos verschiedene Nationalliteraturen als jeweils monoliterarische Systeme, jedoch mit jeder ihrer Erscheinungen greifen sie auch in ein synchrones System vor allem der regionalen südosteuropäischen Literatur. In einem solchen Verfahren lassen sich sowohl einzelne epochale Subsysteme als auch gemeinsame Modelle und Erwartungshorizonte erkennen.

Diese Tatsachen setzen auch die Blickrichtung fest für einen entsprechenden Versuch, die Erforschung der literarischen Einheit aus der Vielfalt der Literaturen dieses Raumes übersichtlich darzubieten. Es scheinen sich den bisherigen Erkenntnissen zufolge in der Entwicklung dieser Literaturen seit ihrer Begründung im Sinne moderner europäischer Literaturen fünf Subsysteme abzuzeichnen, die für den gesamten Raum charakteristisch sind und ihn im Verhältnis zu den übrigen Literaturen abgrenzen, nämlich das Subsystem der nationalen Wiedergeburt, das Subsystem der Europäisierung, das Subsystem der Moderne, das Subsystem des Avantgardismus und das Subsystem der gegenwärtigen südosteuropäischen Literatur. Zum Stand der Forschung in jedem dieser Subsysteme seien einige erklärende Worte gesagt.

Was die Frage des Subsystems der nationalen Wiedergeburt betrifft, so komme ich nun erneut auf die Ausführungen von Irina Neupokoeva zurück. Es handelt sich in diesem Falle im Vergleich mit den übrigen europäischen Literaturen um eine Symbiose von Aufklärung und Romantik, die eben am ehesten als Wiedergeburt (skr. *preporod*, bul. *vāzrāždane*, alb. *rilindja*) erfasst werden kann. Diese Symbiose äussert sich bei allen diesen Literaturen in Form einer beschleunigten Entwicklung,

die den Abstand zur gesamteuropäischen Entwicklung verringert, vor allem indem sie zur Kodifizierung einer Literatursprache für alle diese Völker führt. Entsprechende Arbeiten dazu wären: Georgi D. Gačev, *Uskorennoe razvitie literatury*, Moskva 1964; Mihaíl Novikov, *Romantizm i uskorennoe razvitie (slavjanskikh i neslavjanskikh) literatur vostočnoj i jugovostočnoj Evropy, v XIX veke*, Bucuresti 1973; Laszlo Sziklay, *La conception romantique de l'histoire dans les littératures slaves et non-slaves de l'Europe Centrale et Orientale*, in: *Studia Slavica Hungaricae*, XIX, Budapest 1973, S. 279—287; Zoran Konstantinović, *Zum Begriff der Romantik in den südosteuropäischen Literaturen. Versuch einer regionalen komparatistischen Identifikation*, in: *Teilnahme und Spiegelung. Festschrift für Horst Rüdiger*, hrsg. von Beda Allemann und Erwin Koppen, 1975, S. 327—339; *Literatur der nationalen Wiedergeburt: Aufklärung und Romantik bei den Völkern Südosteuropas*, in: Propyläen, *Geschichte der Weltliteratur*, IV, 1983, S. 433—455.

Aus dieser Symbiose von Aufklärung und Romantik, die zur Wiedergeburt des nationalen Bewusstseins nach langer Unterbrechung führt, lassen sich — in völliger Übereinstimmung mit den Thesen von Miroslav Hroch (*Obrozeni malých evropských národů*, 1971) — bei allen südosteuropäischen Völkern phasenartig die gleichen Erwartungshorizonte erkennen: vorerst als Besinnung einzelner auf die eigene Geschichte des Volkes und seine Sprache, daraufhin der Versuch, diese Sprache als Schriftsprache zu kodifizieren, dem alsbald von einer Generation junger Dichter volles Leben eingehaucht wird, und letztlich die Übernahme und Ausweitung dichterischen Denkens und Fühlens durch die breitesten Massen des Volkes. Die Bemühungen von Ferenc Kazinczy bei den Ungarn nach einer Spracherneuerung sind auf diese Weise in vieler Hinsicht ähnlich der Leistung, die für die Serben von Vuk Karadžić vollbracht wird, die dichterische Motivation der Slovaken Štur, Sládkovič oder Botto stimmt mit der Inspiration Hristo Botevs bei den Bulgaren überein. Modelle gleicher Art lassen sich bei allen diesen Völkern in Hinblick auf die Rolle der Folklore überprüfen, der historische Roman tritt überall in gleicher Funktion auf und das Theater wirkt sich in übereinstimmender Form auf die Bewusstseinsbildung aus (s. d. Irina A. Bogdanova, *Teatr v nacional'noj kul'ture stran central'noj i jugo-vostočnoj Evropy XVIII—XIX vv.*, Moskva 1976).

Im Unterschied zur prägnanten Vorstellung von einer Wiedergeburt als sinngebender Bestimmung eines eigenen Subsystems in den Literaturen dieses Raumes, beginnt sich eine entsprechende spezifische Weiterentwicklung in ihrer Bezeichnung als »Europäisierung« erst allmählich in den einzelnen Literaturen durchzusetzen. Es bestehen jedoch schon zwei synthetische Arbeit zu diesem Thema, die sich zwar noch der Bezeichnung »Realismus«

bedienen (Peter Gerlinghoff, *Die realistische Periode in den Literaturen Südosteuropas*, in: Neues Handbuch der Literaturwissenschaft, XVII, 1980, S. 391—414, und Julija D. Belaeva, *Realizm v literaturah stran Central'noj i Jugo-Vostočnoj Evropy. Puti i specifika literaturnogo razvitija v XIX veke*, Moskva 1983), jedoch auf eine beträchtliche Zahl von ähnlichen Modellen hinweisen. Noch immer steht diese Literatur zwischen Romantik und dem übrigen europäischen Realismus, sie ist in gleicher Weise mit folkloristischen Elementen durchsetzt, verfügt über eine spezifische Gattung des Epos, der einer objektiv erkannten, realen Wirklichkeit gegenübertritt (s. d. Zoran Konstantinović, *Geschichtlichkeit und Narrativität. Ein Beitrag zur Vergleichenden Epenforschung der südosteuropäischen Völker*, in: Synthesis, Bucarest, 1979, 6, S. 17—24).

Offen bleibt hingegen für die weitere Forschung ein Subsystem der Moderne in den Literaturen der südosteuropäischen Völker. Es ist jedoch durch die Vergleichende Slawistik in vieler Hinsicht schon vor gezeichnet. Für ein Subsystem des Avantgardismus könnte man hingegen schon auf einen Sammelband zurückgreifen (Zoran Konstantinović, »Expressionismus« im europäischen Zwischenfeld, 1978). Ansatzpunkte für eine entsprechende Betrachtung der Gegenwartsliteratur bildet der von Reinhard Lauer herausgegebene Band der Südosteuropa-Gesellschaft.

Der hier entworfene Rückblick auf die Entwicklung eines Forschungsgebietes erhält seine volle Berechtigung erst, wenn er als Bestandsaufnahme zum Ausblick auf künftige Arbeit wird. Diese soll keinesfalls auf die bisher üblichen bilateralen Untersuchungen verzichten, auf die mehr oder weniger sporadische Erhellung von Beziehungen zwischen jeweils zwei Literaturen aus diesem Raum. Aber solche Untersuchungen dürften immer nur als Ansatzpunkt für die Erarbeitung jeweils eines Modells bilden. Fragen wie zum Beispiel Shakespeare, Molière, Rousseau, Herder, Schiller oder Goethe bei den Serben müssten sofort auf die anderen Völker dieses Raumes erweitert werden und die Feststellungen bestehender Vorstellungen oder ästhetischer Normen bei einem Leserpublikum wären sogleich an einem anderssprachigen zu überprüfen. Die Aufgabe vergleichender Betrachtung der südosteuropäischen Literaturen besteht daher in der bewussten und sofortigen Ausweitung des Blickes vom Besonderen jeder Erscheinung in einer einzelnen Literatur dieses Raumes zu ihrer Verallgemeinerung trotz und gerade wegen der Vielfalt des Bestehenden und sich ständig Erneuernden.

Gerhard EMRICH
Ruhr-Universität Bochum
Bochum

TOPOS UND VARIATION IM GRIECHISCHEN WIDERSTANDSLIED

Widerstand, wie er uns als Motiv und Motivation in den griechischen Liedern entgegentritt, kann definiert werden als aktives oder passives Handeln einer größeren Gruppe von Menschen mit dem Ziel der Abänderung eines momentan vorherrschenden, als unerträglich empfundenen politisch-gesellschaftlichen Zustandes. Als unerträglich erlebt werden z. B. die Aussetzung oder Beschränkung der äußeren und inneren Freiheit in einem Staatsgebilde durch einen als Besatzer empfundenen äußeren Feind, der damit auch den Nationalstolz der Bürger empfindlich trifft, die Aussetzung oder Beschränkung der persönlichen Freiheit durch einen inneren Gegner, dessen Waffe auch soziale Ungerechtigkeit sein kann. Freiheit, *λευτεριά*, ist der zentrale Begriff, der, nicht genauer definiert, alles in sich vereint, was durch die Widerstandshandlung erreicht werden soll, Unfreiheit damit der unmittelbare ideelle Widerpart.

In den Liedern spiegelt sich das Widerstandshandeln einer größeren Gruppe wider: beim Volkslied, dessen Verfasser in der Anonymität verharrt, ist das gewissermaßen per Eigendefinition so. Denn das Volkslied wird getragen von der Grundstimmung mindestens einer gesellschaftlichen Gruppierung, und es wirkt seinerseits wider auf diese Grundstimmung ein, sie erhaltend oder auch verändernd. Für das Kunstlied, dessen Verfasser bekannt ist, und das, vertont und gesungen, zum volkstümlichen Lied geworden ist, gilt ähnliches. Aus dem Gedicht schließlich, dessen Verfasser ebenfalls in den meisten Fällen bekannt ist, läßt sich das Widerstandshandeln einer größeren Gruppe unschwer herauslesen, wenn man es gemeinsam mit anderen, in der gleichen Situation und aus der gleichen Motivation heraus entstandenen Gedichten liest. Einzelpersonen, wie sie vor allem in den früheren Liedern meist besungen werden, handeln stellvertretend für ihre Gruppe, sie sind deren Repräsentanten.

Das — auch anonyme — Abfassen eines Widerstandsliedes oder -gedichtes, seine Verbreitung durch Singen oder Publizieren ist als aktiver Widerstand dem der Tat parallel zu setzen, während der passive Widerstand sich z. B. im erklärten Nichtpublizieren während einer bestimmten Zeit ausdrückt (innere Emigration). Im Widerstandslied fühlt sich der aktive Widerstandskämpfer angesprochen, weiß er sich eingebettet in die größere Gemeinschaft derer, die die gleichen Ziele verfolgen, wodurch sein Einzelhandeln sozial sinnvoll und damit für ihn legitimiert wird. Im Lied kann er sich andern gegenüber ausdrücken, auch wenn er sich sonst verbal nicht auszudrücken weiß. Die suggestive Wirkung der Musik in ihrer Verstärkerfunktion braucht nicht eigens erwähnt zu werden. Wie ernst der gesungene und besungene Widerstand von den jeweiligen Adressaten genommen wird, wird allein schon daran deutlich, daß zu den ersten Amtshandlungen einer sich etablierenden Gwaltherrschaft regelmäßig die Herausgabe einer Verbotsliste für bestimmte Lieder gehört.

Dem Widerstandslied können in der griechischen Literatur im wesentlichen vier Gruppen von Liedern zugerechnet werden: 1. die sogenannten *akritischen Lieder*; diese allerdings nur mit Vorbehalt, da sie nur ganz vereinzelt und vage Widerstand, wie er oben definiert wurde, darstellen. Es handelt sich bei dieser historisch ältesten Gruppe um Lieder, die vornehmlich Leben und Kämpfe der Akriten, der Grenzwächter des Byzantinischen Reiches hauptsächlich in den von den Arabern bedrohten Ostprovinzen zum Gegenstand haben. Es sind Heldenlieder Märchenhaften Inhalts, deren historischer Kern nur in Einzelfällen vermutungsweise festzumachen ist. Gegner sind im Äußeren die Sarazenen, die auch die Glaubensgegner sind, im Innern Räuberbanden, die sogenannten *Apelaten*.

2. die *historischen Lieder*, oft nach herausragenden historischen Ereignissen entstanden, wie z. B. dem Fall berühmter Städte, von denen Konstantinopel die berühmteste ist. In den Liedern auf den Fall dieser Stadt wird allgemein der Trauer über den Verlust von Stadt und Staat Ausdruck verliehen, gelegentlich aber auch zu Rückgewinnung und Wiedererrichtung des Reiches aufgerufen. So etwa in der vielleicht schon 1453 entstandenen *Ἀλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, wo die westlichen Mächte indirekt, aber deutlich zur militärischen Intervention aufgerufen werden, nicht zuletzt um des gemeinsamen christlichen Glaubens willen. Wo aber keine konkrete Hoffnung genährt werden kann, wird diese in eine unbestimmte Zukunft verlegt mit den jedem Griechen bekannten Versen:

Ἔσῳπασε κυρὰ δέσποινα, μὴν κλαίγῃς, μὴ δακρύζῃς
Πάλε μὲ κρόνους, μὲ καιρούς, πάλε δικὰ σας εἶναι."

(Passow, 146)

Gedächtnis und Ansporn zugleich ohne zeitliche Begrenzung.

Spätere historische Lieder besingen etwa die Kämpfe um Suli oder bemerkenswerte Ereignisse aus dem Befreiungskrieg (Eroberung von Tripolitsa durch die Aufständischen u. a.). Bekannte historische Personen werden als herausragende Träger nationalen Widerstandes besonders hervorgehoben (Kolokotronis, Miaulis, Markos Botzaris und andere). Die Übergänge zur nachfolgenden Gruppe der

3. *Klephtenlieder* sind fließend. Die Klephtenlieder entstammen meist dem 18. und 19. Jahrhundert, als der Widerstand gegen die türkische Fremdherrschaft zunehmend stärker wird. Ursprünglich gewöhnliche, aber mit einem hohen auf die eigene bezogenen Freiheitsethos ausgestattete, in Banden organisierte Räuber führen die Klephten mehr und mehr von unwegsamem Gelände aus einen Kleinkrieg gegen die türkischen Behörden, der in den Klephtenliedern dann sein idealisiertes Echo findet. Pendant zu diesen sind die *Lieder der Armatolen*, als christliche Ordnungstruppe zunächst natürliche Gegner der Klephten, die später aber, zuerst als Opfer innenpolitischen Ränkespiels, dann aus Überzeugung zunehmend die Sache ihrer Landsleute zu ihrer eigenen machen und ihre Kampferfahrung in den Befreiungskrieg einbringen. Obwohl auch in dieser Liedgruppe, wie in der vorhergehenden, märchenhafte Züge Gestaltungselemente sind, Vögel Botschaften überbringen, Berge Nachrichten austauschen usw., werden Lebens- und Kampfbedingungen der Klephten und Armatolen doch mit deutlicher Nähe zur Realität dargestellt.

4. Die *Widerstandslieder* aus unserem Jahrhundert, aus der Zeit des Zweiten Weltkrieges und des nachfolgenden Bürgerkrieg. Gegner ist hier zunächst der äußere Feind, der als Angreifer und Besatzer aufgetreten ist, sowie der in seinem Sold stehende Kollaborateur, bald aber auch schon der ideologische Widersacher in der jeweils anderen Widerstandsgruppe, der im Bürgerkrieg dann der ausschließliche Widerpart sein wird. In den anlässlich der Dezemberereignisse des Jahres 44 entstandenen Liedern wird erneut ein auswärtiger Gegner genannt, und ebenso auch, indirekt oder direkt, in der Widerstandsdichtung aus der Zeit der Obristendiktatur 1967—74. Die totale Beherrschung und Überwachung des Landes ohne einen freien Winkel und eine strenge Zensur machen in dieser Periode die Verbreitung offenen Widerstandsliedes in Griechenland selbst allerdings unmöglich. Nicht so im Zweiten Weltkrieg und danach, wo die Lieder in der Situation der Auseinandersetzung entstehen und bewußt als psychologisches Mittel zur Stärkung des Widerstandswillens eingesetzt werden.

Wie sind nun diese verschiedenen Gruppen untereinander zu beurteilen? Als inhaltlich gemeinsamer Nenner aller Widerstandsliteratur wurde das Streben nach Erlangung oder Wiedererlangung der Freiheit im weitesten Sinne ausgemacht. Die literarische Ausformung aber dieses Verlangens ist höchst unterschiedlich, wobei

die drei ersten Gruppen manche Gemeinsamkeiten aufweisen, wie sie in der vierten nur vereinzelt zu finden sind.

In dieser vierten Gruppe greifen oftmals bekannte griechische Dichter das gemeinsame Grundanliegen in einer poetisch so verdichteten Form auf, die den gebildeten Leser voraussetzt. Der Kreis der Rezipienten wird damit eingeschränkt. Selbst wo solche Gedichte vertont werden und als gesungene Lieder vielfach weite Verbreitung finden, wirken oft die Musik und das bloße Bewußtsein, daß es sich um ein Widerstandslied handelt, mehr als der Text selbst. Die emotionale Beziehung zum Text ersetzt weitgehend die intellektuelle. Zudem unterliegt dieses Lied den in bedrängten Zeiten streng kontrollierten und stark eingeschränkten Möglichkeiten des Medienmarktes auf seinem Weg zum Hörer.

Anders die Situation vor der als Trennlinie anzusehenden Verschriftlichung der ursprünglich mündlichen literarischen Kommunikationsform Lied im 19. Jahrhundert. So wichtig das Sammeln und die gewissenhafte Aufzeichnung von Text und Melodie der Lieder zu deren Erhalt und Erforschung gewesen sind, so hat dieser Vorgang das Lied doch eines wesentlichen Elementes beraubt: der dem Sänger jederzeit an die Hand gegebenen Möglichkeit zur Variation von Text und Melodie. Je nach Zeitumständen und lokaler Situation, nach eigener Vorliebe oder auch Stimmung des Publikums konnte er dem Helden eines Liedes einen anderen Namen geben, etwa den eines berühmten Klepthen oder Armatolen gerade des Ortes oder der Region, wo er auftrat. Womit der Erfolg seines Auftritts gesichert war, wurde doch dadurch dem Hörer die Möglichkeit zur besseren Identifikation geschaffen oder einfach seinem Stolz Rechnung getragen. Er konnte Passagen kürzen oder nach Geschick auch längen, Teile oder Strophen umstellen usw. Dabei wurde er nicht behindert durch die Forderung nach einem Originaltext, nach einer autorisierten Fassung, vielmehr war sein Vortrag jeweils Original, zum gegebenen Anlaß durch Variation gestaltet. Daher so häufig mehrere Fassungen, selbst wo derselbe Held, dasselbe Ereignis besungen werden.

Ermöglicht, mindestens aber erleichtert wurde die ad hoc-Variation durch das Vorhandensein von Topoi, von Gemeinplätzen, wie gewöhnlich übersetzt wird. Gemeinplatz für wen? Auch hier gilt es zu differenzieren. Der Schiffahrtstopos sagt dem Bergbewohner, der seine Heimat nie verlassen hat, gar nichts, so daß sich vielfach schon aus der Wahl der Topoi Rückschlüssen ziehen lassen auf Raum und Zeit der Entstehung eines Liedes.

Τρία πουλάκια κάθονται στην ράχη στο λημέρι.
 Έβνα τηράει τὸν Ἄρμυρὸ, τᾶλλο κατὰ τὸν Βάλτο,
 Τὸ τρίτο, τὸ καλῆτερο μυριολογάει καὶ λέγει.

(Passow, 5)

Hier haben wir die am häufigsten vorkommende Proömiumform des Klepthenliedes vor uns. Ohne Schwierigkeit läßt sich die

Lokalität verändern, den jeweiligen Erfordernissen oder Wünschen anpassen:

Τρία πουλάκια κάθονται στὸν Ἐλυμπο στὴ ράχη,
Τὸνα τηράει τὴ θάλασσα, τᾶλλο τὴν Κατερίνα,
Τὸ τρίτο, τὸ καλλήτερο μυριολογάει καὶ λέγει.

(Passow, 97)

Oder ein weiteres Beispiel, bei welchem dem Hörer zusätzlich eine populäre Ballade einfallen konnte:

Τρία πουλάκια κάθονται στῆς Ἄρτας τὸ γιωφύρι,
Τὸνα τηράει τὰ Γιάνινα, τᾶλλο κατὰ τὸ Σούλι,
Τὸ τρίτο, τὸ καλλήτερο μυριολογάει καὶ λέγει.

(Passow, 158)

Der in allen drei Beispielen gleichlautende dritte Vers deutet auf etwas Beklagenswertes. Was dan folgt, ist inhaltlich verschieden, seinerseits aber wieder von weiteren Topoi durchsetzt, die ebenfalls der Variation offenstehen. So fragt im ersten Beispiel der folgende Vers 4 in typischer Weise nach dem Verbleib des in Akarnanien berühmten Klephtenführers Christos Milionis, des Erzvaters einer langen Reihe ebenfalls berühmter Klephten aus den Agrapha:

Ἐκυριέ μου τί νὰ γίνηκεν ὁ Χρῆστος ὁ Μηλιόνης;
Μηδὲ στὸν Βάλτο φάνηκε, μηδὲ στὴν Κρυαβρύσι."

(Passow, 5)

Christos Milionis — die Geschichte spielt gegen Ende des 17. Jahrhunderts- wird wegen einer tollkühnen Tat, der Entführung des Kadis von Arta und zweier Agas, für deren Freilassung er hohes Lösegeld fordert, verfolgt und gestellt. Er fällt in einer Art Duell -Verfolger und Verfolgter feuern gleichzeitig aufeinander, nachdem er es vorher mit dem dem Klephten eigenen Stolz und unbedingten Freiheitswillen abgelehnt hat, sich zu unterwerfen:

Ἵσο ἔν' ὁ Χρῆστος ζωντανός, Τοῦρκο δὲν προσκυνάει.

(Passow, 5)

Während bei der Frage nach dem Aufenthalt des Helden Variation durch Namenswechsel ohne weiteres möglich und üblich ist, ist das bei dem stolzen Ausspruch nicht der Fall. Denn hier wird historisch belegbar die drohende oder erfolgte Gefangennahme eines namentlich bekannten Klephten vorausgesetzt, und immer ist der Ausspruch die Antwort auf eine Frage auf Leben und Tod, wobei der Tod stets einem Leben um den Preis des Verlustes der persönlichen Freiheit oder des Verlustes des angestammten christlichen Glaubens vorgezogen wird. Diese Antworten sind darum differenzierter, sie werden kurz und bündig, meist in einem Vers gegeben und erlangen bisweilen Berühmtheit bis in die Gegenwart, wie jener Ausspruch des Diakos:

Ἐγὼ Γραικὸς γεννήθηκα, Γραικὸς θὰ νὰ πεθάνω.

(Passow, 174)

Das zweite Beispiel steht mit der verkürzten Einleitung in das zu Berichtende in Vers 4:

Τεῖν' τὸ κακὸ πού πάθαμε ἑμεῖς οἱ μαῦροι κλέφτες;

(Passow, 97)

ebenfalls stellvertretend für weitere Varianten, bei denen auch zunächst in allgemeiner Form Beunruhigendes angedeutet wird, bevor der eigentliche Sachverhalt dargelegt wird.

Ebenso ist das dritte Beispiel, das einen nach dem Proömium übergangslosen Eintritt in die eigentliche Geschichte vorweist, eine Variante unter mehreren. In diesem Fall geht es um den Tod des Kitsos Botzaris von der Hand des mit Recht überall als besonders verabscheuenswert betrachteten Verräters. Mit typisch drei Schüssen wird das Leben auch dieses Helden gewaltsam beendet, wobei der dritte Schuß (τὸ τρίτο τὸ φαρμακερὸ...) der tödliche ist. Topos ist auch wieder der Schluß des Liedes, der Wunsch des auf den Tod getroffenen Klephten, man möge sein Haupt davor bewahren, vom Gegner ausgestellt zu werden, zur Freude der Feinde, zur Trauer der Freunde:

Τὸ διοῦν ἄχτροι κι' ἀγκαλιαστοῦν, φίλοι καὶ λυπηθοῦνε.

(Passow, 159)

Ein Wunsch übrigens, den man umgekehrt auch dem tapferen Gegner zugesteht, wie das Lied auf den Tod des Albaners Veli Gekas belegt (Fauriel, Bd. II, 62).

Die Reihe der Beispiele für Topoi und mehr oder weniger ausgeprägte Variationen ließe sich nahezu beliebig fortsetzen. Zum Inhalt hätten sie das unbedingte Freiheitsethos der Klephten, ihr ausgeprägtes Selbstbewußtsein, ihre Furchtlosigkeit gegenüber den türkischen Behörden, ihre Tapferkeit im Kampf mit einem in epischer Zählung weit überlegenen Gegner:

Ὁ Μωουκοβάλλας πολεμᾷ μὲ χίλιους πεντακόσιους.

(Passow, 6f.)

Der Klephte Xepateras, der allein gegen ganze Heerscharen kämpft wie einst Digenis, steht ihm da nicht nach. In der in der Volksdichtung so beliebten Form eines inhaltlichen Hysteron Proteron, die zuerst das Ganze, dann den Teil nennt, heißt es in dem ihm gewidmeten Lied:

Στὸ κόσμο δὲν εὐρέθηκαν, οὔτε στὴν Ἑγγυλτέρα,
νὰ πολεμήση τὴν Τοορκιὰν ὡσὰν τὸν Ἑπατέρα.

(Legrand, 84)

Das Bewußtsein, daß es gleichzeitig für den christlichen Glauben zu fechten gilt, vermag einen solchen Kampf noch zu verschärfen (Passow, 9).

Es nehmen Anteil an diesen Kämpfen, die oft ununterbrochen drei Tage und drei Nächte dauern,

δίχως ψωμί, δίχως νερό, δίχως κἀνά μεντάτι.

(Legrand, 90)

und in denen die Schüsse wie Regen fallen, wie Hagel die Granaten platzen (Passow, 36), Himmel und Erde und alles, was darauf lebt. Gerät so ein Held in Gefangenschaft, wobei zu seiner Bewachung stets tausend Mann vornewegmarschieren (μπροστά) und zweitausend hinterher, oder findet er gar den Tod, was ihm ein Todesvogel schon vorausgesagt haben kann, trauern nicht nur die Menschen um ihn, nein, die Vögel färben sich Krallen und Flügel rot, und es beweint ihn die ganze Natur:

τὸν κλαῖν οἱ κάμποι, τὰ βουνά, τὸν κλαῖνε τὰ λαγκάδια

(Passow, 10).

Gerade in solchen Versen erweist sich die besondere Kraft der Topoi: sie lassen im einzelnen Hörer, der sie kennt und erwartet, die Vorstellung einer Resonanz der Taten des einzelnen entstehen, wie sie das Denkbare schon übersteigt. Die Erhebung ins Übersinnliche ist die Erhebung über die Meinung dieses oder jenes Sängers und Hörers hinaus; die Topoi, die den Kosmos umspannen, verleihen der Einzeltat die Aura des Allgemeingültigen. Hier wird nicht mehr pedantisch nachgezählt, hier wird mit ganzen Blöcken gearbeitet, und so sind die Lieder auch strukturiert. Die Übergänge von einem zum andern Block sind nicht fließend, sondern unvermittelt: in geheimer Unterredung wird ein Anschlag auf einen Klephten beschlossen und im nächsten Vers schon befindet sich der Held auf dem Schlachtfeld, als hätte er es gehört.

Die Erhebung über die menschliche Enge ist das eine, das andere die Tatsache, daß der Topos die Variation zuläßt. Jedem Sänger und Hörer ist von Kindheit an bekannt, wie die gleichen Topoi die Ruhmestaten verschiedener Helden besingen helfen, wobei sie auch die natürlichen Unterschiede zwischen den einzelnen mehr oder weniger weitgehend ausgleichen. Warum sollte nicht einmal der eigene Name zu hören sein oder wenigstens einer, mit dem einen irgendetwas verbindet, so daß man an dessen Ruhm partizipieren kann. Das Klephtenlied schließt keinen aus, nicht einmal, wie wir gesehen haben, den tapferen Gegner. Und da das Klephtenlied, gerade dank der Topoi, keine besonderen Medien braucht zu seiner Entstehung und Weitergabe, auch der Fähigkeit, lesen und schreiben zu können, nicht bedarf, ist seine Verbreitung auf einfache Weise zu bewerkstelligen und damit gesichert. Keine Sorgen um Druckerlaubnis und Vertrieb und so harmlos klingende Druckmittel wie Papierzuteilung und ähnliches.

Die Verschriftlichung im 19. Jahrhundert bringt das Verfasserlied im Gegensatz zum anonymen mündlichsprachigen, das wissenschaftliche Sammeln und Herausgeben eben die kritische Ausgabe mit dem Anspruch des endgültig »richtigen« Textes. Die oft naive Ursprünglichkeit, das unbekümmerte Erfinden wird fraglich und damit selten, denn der Verfasser muß jetzt für seinen Text geradestehen. Das Verhältnis zum Topos ändert sich.

Der sorglose Griff in die Schatzkiste der Topoi, der auch einmal danebengehen kann, ist dem sorgfältigen Auswählen gewichen. Oder aber er unterbleibt ganz, was mehr und mehr geschieht.

Ποῦς εἶδεν ἥλιο τὸ βραδὺ κι' ἄστρο τὸ μεσημέρι,
Ποῦς εἶδε τὸν Καραμπελά, τὸν καπετὰν Θανάση;

(Passow, 12)

Die rhetorische Frage am Anfang ist sonst der Topos, mit dem ein Paradoxon eingeleitet wird, der Bericht über ein ungeheuerliches Geschehen. Hier mit der harmlosen Erkundigung nach dem Verbleib des Karambelas zusammengebracht, erweist sich die Wahl des Topos als Mißgriff, ohne daß das allerdings der Verbreitung des Liedes geschadet hätte.

Auch der den Rahmen des Alltäglichen sprengende, unbekümmerte Schritt ins Reich des Übersinnlichen muß jetzt bewußt getan werden, das Märchenspiel wird zum überlegten künstlerischen Vorgang.

Zu diesen Aspekten, die Entstehung und Verbreitung der Klephtenlieder behindern, tritt natürlich noch ein historischer hinzu, nämlich die Staatwerdung des Landes, die der Klephtenromantik den Nährboden entzieht, jedenfalls in einem großen Teil des Verbreitungsgebietes. Die Ermordung mehrerer Kapodistrias' gibt noch einmal Anlaß, unter Verwendung mehrerer Klagetopoi, die die Natur einschließen, ein Lied zu verfassen, aber mit dem Ende des Befreiungskrieges ist die Zeit der Klephtenlieder vorbei.

Aus unserem Jahrhundert findet sich bei Ioannu noch ein Lied auf den Tod des Pavlos Melas, des Schwagers von Ion Dragumis, 1904 in Makedonien, das die Sammlung der Athener Akademie überliefert, und ein weiteres aus der Zeitschrift *Laografia* aus dem Jahre 1922, dem Jahr der Kleinasiatischen Katastrophe (Ioannu, 105f.). In beiden Liedern geht es darum, einmal den Tod des Mannes der Frau, im andern den des Sohnes den Eltern zu melden. Das erste Lied verwendet in sechs Versen zwei, das zweite in zwölf Versen drei aus den Klephtenliedern bekannte Topoi. Zeichen noch immer für die Flexibilität, die die Topoi gewähren, und natürlich dafür, wie lebendig die alten Lieder bei den Menschen noch sind; eine Erfahrung, die Hedwig Lüdeke in ihren Erinnerungen auch für das Jahr 1939 noch belegt. Doch ist das Material zu gering, um aussagekräftig zu sein.

Wie ist die Situation für die Zeit des Zweiten Weltkriegs und des Bürgerkriegs, die den Griechen erneut Klephtenbedingungen bescheren? Tatsächlich lebt die alte Volksmuse wieder auf, werden anonym alte Klephtenlieder mit neuem Inhalt gefüllt, besonders in so traditionsreichen Gegenden wie Epirus und Mittelgriechenland.

Στῆς Σαμαρίνας τὰ βουνά, στῆς Κόνιτσας τὰ μέρη
ἐκεῖ περάσαν ἰταλοί, διαβήκανε φασίστες...

Γυρίζει ὁ Γέρο-Συδλικας κι ἀναρωτάει τὴν Πίνδο:
 — Βουνό μου, σταυραδέρφι μου καὶ καρδιακέ μου φίλε,
 ποῦ πῆγαν οἱ λεβέντες μας, ποῦ πῆγαν οἱ ἀήτοί μας
 κι ἀφήσανε τὸν ἰταλὸ τὸν τόπο νὰ λερώνει;

(Adamos, 65)

Die Frage ist noch nicht verklungen, da bricht bereits der Sturm los, der den Eindringling zurückwirft -übergangslos wie im alten Klephtenlied mitgeteilt und, wie meist auch dort, auf ein historisch greifbares Ereignis anspielend.

Das gleiche Ereignis, der erfolgreiche Widerstand des griechischen Heeres im November 1940 im Pindosgebirge, ist Anlaß für das folgende Lied, das zu Beginn gleich zwei altbekannte Topoi einsetzt:

Ποῦς εἶδε τέτιο θάμασμα, παράξενο μεγάλο
 νὰ κουζεντιάζουν τὰ βουνά μὲ τίς ψιλὲς ραχοῦλες.
 Γυρίζει ὁ Γέρο "Όλυμπος κι ἀναρωτάει τὴν Πίνδο:
 — Βουνό μου γιατί θύμωσες καὶ σῆκεις βουρκωμένο;
 Μῆνα χαλάει σέ βαρεῖ, μήνα βροχὴ σέ δέρνει;
 — Οὔτε χαλάει μὲ βαρεῖ κι οὔτε βροχὴ μὲ δέρνει,
 μόν' μὲ βαροῦν οἱ ἰταλοὶ μὲ μπόμπες καὶ μὲ δόμους. . .

(Adamos, 66)

Hier geschieht nichts anderes, als was bei den großen Vorbildern des vorigen Jahrhunderts schon geschehen ist, nämlich es werden mehrere Topoi ineinandergearbeitet, die ursprünglich an verschiedenen Orten und in Liedern unterschiedlichen Alters standen, bis hinauf zu jenen, die gleich nach dem Fall von Konstantinopel oder noch früher entstanden sind. Die Verfügbarkeit der Topoi wird ausgenutzt, für den neuen Inhalt auch eine neue Form zu finden, die ihrerseits wieder für spätere Lieder Vorbild sein kann. Das Ziel jedenfalls, die Atmosphäre des Klephtenliedes herzustellen, wurde erreicht.

Die eben zitierten Verse mögen genügen als Beispiele für eine ganze Reihe anonymer Lieder im traditionellen politischen Versmaß, in denen altbekannte Topoi Ereignisse und Personen der modernen Gegenwart ins Reich des Übersinnlichen erheben, wo Berge und Vögel mit menschlicher Stimme reden, Himmel und Erde, die ganze Natur aktiv am Geschehen teilnehmen.

Wie aber steht es mit der Glaubwürdigkeit solcher Lieder, die sich auch sprachlich häufig längst vergangener Formen bedienen? Erlebte Bilder, die noch eine Resonanz haben, oder nur alte Kostüme? Die Frage läßt sich nicht ohne weiteres beantworten, doch spricht die Vielzahl der Lieder dafür, daß die erwünschte Wirkung im Sinne einer Stärkung des Widerstandswillens erwartet und wohl auch erreicht wurde. Daß die Beziehung des einzelnen Andarten zum Lied die gleiche gewesen sei, wie sie oben für den Klephten angenommen wurde, ist freilich unwahrscheinlich.

Und die neueste Zeit, die Periode der Obristendiktatur 1967—74? Dazu wiederum nur zwei Beispiele: Dreifach wird in ein kurzes Gedicht von Christos Levandas auf den 13. November 1973, den Tag des Aufstandes der Studenten des Polytechnions in Athen, als tragendes Element der Anfang eines berühmten Klephtenliedes eingefügt: *Σαράντα παλληκάρια από τη Λεβαδεία...* (Valetas, 44), und im Juli 1967 schon schrieb Mikis Theodorakis sein Widerstandslied *μέτωπο* das mit den Versen beginnt:

Κρυφά μιλούνε τὰ βουνά
κρυφά κι' οἱ πολιτεῖες.
'Ο Ὑμμητὸς στὴν Πάρνηθα
ἢ Κοκκινιά στὸν Ταῦρο.

(Theodorakis, Bd. 2, 102)

Die Anlehnung an ein altes Liedmotiv ist überdeutlich, Theodorakis reiht sich würdig in die Traditionskette der Klephtenliedverfasser ein. Denn er schreibt auch die Musik zu seinen Texten, und deren Wirkung haben manche schon gefürchtet.

Zusammenfassend läßt sich sagen: Der Topos im griechischen Widerstandslied, der sich formal im Festhalten an oft schon veralteten Ausdrücken, gewissen Formen von Dialogen, im Wiederholen »stereotyper« Wendungen, der Wiederaufnahme bestimmter Bilder und Vergleiche usw. zeigt und inhaltlich geeignet ist, etwa eine bestimmte Atmosphäre zu erzeugen, einen Heldentypus zu schaffen, eine Umgebung, die für diesen charakteristisch ist und anderes, zeichnet sich durch große Flexibilität aus. Diese wiederum ist die Grundlage für die Variation, die notwendig wird durch den geschichtlichen Wandel, eine andere Zeit, einen anderen Ort, andere Tradenten, ein anderes Publikum. Sie kann unbewußt eintretendurch mnemotechnische Fehlleistungen bei der mündlichen Tradierung, sie ist im griechischen Widerstandslied aber zu allermeist ein Akt bewußter Veränderung aus dem Willen zur Modernisierung heraus im Sinne der Anpassung an die Gegebenheiten und Erfordernisse der jeweiligen Zeit und der jeweiligen Situation oder aus dem Willen zur Abwechslung: *variatio delectat*.

ZITIERTE LITERATUR

- Fauriel, C.: *Neugriechische Volkslieder*, gesammelt und mit des französischen Herausgebers und eigenen Erläuterungen versehen von Wilhelm Müller, 2 Bde., Leipzig 1825.
 Passow, A.: *Popularia carmina Graeciae recentioris*, Leipzig 1860 (Nachdruck Athen 1958).
 Legrand, E.: *Recueil de chansons populaires grecques*, publiées et traduites pour la première fois, Paris 1874 (Collection de monuments..., Nouvelle Série, No. 1).
 Θεοδωράκης, Μ.: *Τὸ χρέος*, 2 τόμ., Ρώμη 1972.
 Βαλέτας, Κ.: *Ἀντιφασιστικά* 67—74, Ἀθήνα 1974.
 Ἀδάμος, Τ.: *Τὸ λαϊκὸ τραγούδι τῆς ἀντίστασης*, Ἀθήνα 1977 (Erste Aufl. Bukarest 1964).

Eva BEHRING
Berlin, R.D.A.

PROBLEME DER GATTUNGSENTWICKLUNG IN DER RUMÄNISCHEN LYRIK NACH 1944

In dem reich gefächerten Bild der rumänischen Lyrik, wie es sich seit der Befreiung des Landes vom Faschismus bis in unsere Tage darbietet, fallen Bewegungen innerhalb der Gattung auf, die bisher noch nicht ausdrücklich untersucht worden sind. Es handelt sich um Verschiebungen im Innern des Genres, d. h., um die Ausprägung bestimmter dominanter Lyrikformen in den verschiedenen literarhistorischen Perioden. Mein Anliegen ist, diese Dominanz bestimmter Formen in bestimmten Phasen zu kennzeichnen und aus dem Verständnis von Literatur als integranter Teil der Gesellschaftspraxis jeweils konkret zu begründen. Dabei erscheint mir der Modus ästhetischen Wertens und dessen Veränderung, den ich als engeren Begründungszusammenhang tische Dichtungspraktiken. Das heißt, es handelte sich vor allem über die konkrete Funktionssetzung der Literatur und den Funktionswandel bestimmbar. Im folgenden möchte ich diese meine These an vier Phasen der rumänischen Nachkriegsdichtung erproben.

I. Auffällig für die Zeit von 1944, dem Jahr der Befreiung Rumäniens vom Faschismus, bis Ende 1947, waren Lyrikformen wie das von Tudor Arghezi kultivierte Pamphlet, wie die von George Bacovia schon lange zuvor in ironischer Distanz zum behandelten Gegenstand umfunktionierte Stanze und surrealistische Dichtungspraktiken. Das heißt, es handelte sich vor allem um Literaturprodukte der von der faschistischen Kulturpolitik auf den Index gesetzten und seit Mitte der dreißiger Jahre nur noch sporadisch an die Öffentlichkeit gelangten »Moderne«. Von ganz verschiedenen weltanschaulichen und künstlerischen Positionen herkommend, artikulierte sie sich nun massiv, nachdem die Freiheit der Meinung, der Presse und der Kunst wiederhergestellt waren. Verbunden fühlten sie sich durch einen konsequenten Antifaschismus, das Bemühen um eine Demokratisierung

des öffentlichen Lebens und die Suche nach einer Neubestimmung ihrer Kunst. In ihrem Verständnis waren die bürgerlichen Konzepte von einer zweckfreien und autonomen Kunst eben dadurch hoffnungslos heruntergewirtschaftet, daß ihre Vertreter zu der folgenschweren gesellschaftlichen Entwicklung der enddreißiger und vierziger Jahre lediglich durch den Rückzug in einen für sie unfruchtbaren Ästhetizismus Stellung bezogen hatten. Gleiches galt für die in Rumänien bis weit in die vierziger Jahre hineinwirkende ethnische Funktionssetzung von Dichtung durch volkstümlicherische Blut- und Boden-Fraktionen, die nach ihrer Meinung die Literatur überhaupt kompromittiert hatten.

Schriftsteller wie Tudor Arghezi, Geo Bogza, Miron Radu Paraschivescu, Virgil Teodorescu u. a. waren überzeugt davon, daß der Kunst im Prozeß der gesellschaftlichen Umgestaltung eine wichtige Rolle zukäme, daß die Dichtung imstande sei, Vergangenheit und Gegenwart stellung- und einflußnehmend darzustellen und mitzugestalten. Wenn dabei zunächst ein starkes und unmittelbar zeitgebundenes Engagement des Dichters im Vordergrund zu stehen habe, so dürfe dies doch nicht bedeuten, daß der Schriftsteller auf das Behandeln allgemeiner menschlicher Anliegen verzichtet. Diese gesellschaftlich engagierte Funktionssetzung der Lyrik bestimmte deren Gegenstände, den Ton und die Form, die bei aller Vielfalt und Fülle deutliche Präferenzen aufwiesen.

In Arghezis 1947 erschienenen Band »Una sută una poeme« (Einhundertein Gedichte) dominierte der polemische, pamphlet-hafte Gestus. Ähnlich wie in seinen »Tabletten« persiflierte der Dichter das brutale Parteiengerangel in der bürgerlichen Gesellschaft, ihre Demagogie und ihr korruptes Zeitungswesen, erhob Anklage gegen Faschismus und Krieg, gegen soziale Ungerechtigkeit, ergriff Partei für die Erniedrigten und Entrechteten. Seine Lyrik wies jetzt kräftige Züge einer virulenten Satire, aggressiver Ironie und Groteske auf. Für die in früheren Gedichten so häufig aufklingenden heiter-fabulierenden, schwermütig-fragenden und auch volksliedhaften Töne fand er hier keine Verwendung. Sein positiver Gegenentwurf zur abgelehnten bürgerlichen Gesellschaft zeigte in diesen Jahren noch in Richtung eines utopischen Humanismus, der die »unendliche Vervollkommnung des Individuums« in einem urchristlichen Sinne anstrebte.

Noch spektakulärer in der Auseinandersetzung mit der bürgerlichen Vergangenheit und ihrem Kunstbetrieb manifestierte sich die Dichtung der rumänischen Avantgarde, in der surrealistische Positionen vorherrschten. Eine große Anzahl von älteren — noch der ersten rumänischen Avantgardewelle zuzurechnenden — wie jüngeren und jüngsten Lyrikern, so Gherasim Luca, Paul Păun, Virgil Teodorescu, Gellu Naum, Saşa Pană, Geo Bogza, Dimitrie Stelaru, Constant Tonegaru und Geo Dumitrescu befragten ihr avantgardistisches Credo von seiner Funktions- und Leistungs-

fähigkeit her nach seiner Tauglichkeit in dieser Zeit grundlegender gesellschaftlicher Umwälzungen und kamen auf die Formel des »aktiven Teilnehmens«, des Eingreifens in das »unmittelbare Leben« durch die Lyrik, der sie die Forderung nach einer Dichtung der revolutionären Umwälzung anfügten, die von allen gemacht werden solle. Durch die Weltuntergangsvisionen ihrer Lyrik leuchtete die Überzeugung auf, daß eine sozial gerechte neue Gesellschaft möglich sei. Bogzas 1945 erschieener Band »Cintec de revoltă, de dragoste și de moarte« (Lied von Revolte, Liebe und Tod) entdeckt z. B. in den »apokalyptischen Flammen« die Läuterung »unseres armen, unvollkommenen und verletzbaren Wesens«. Allerdings stand bei den Avantgardisten schon aufgrund ihres künstlerischen Credos das Moment der Negation im Vordergrund. Beispielhaft soll die Dichtung des damals sehr jungen Geo Dumitrescu genannt werden. Rigoros wie kein anderer Dichter dieser Jahre ging er an das Zerschlagen und Kompromittieren überkommener gesellschaftlicher und dichterischer Konventionen. Durch ironische Paradoxien und die zynische Demontage konfrontierte er sie in seinen Gedichten mit der »wirklichen«, d. h., erlebten Realität und meist im Dialog mit dem Leser, den er als aktiven Partner oder auch Gesinnungsgenossen einbezog.

Eine Ausnahmeerscheinung blieb in den ersten Jahren nach 1944 die Dichtung eines Mihai Beniuc (1946 Band »Un om așteaptă răsăritul«, Ein Mensch erwartet die Morgenröte), der mit seiner rigorosen Funktionssetzung der Lyrik als erzieherisches, bewußtseinsbildendes Instrument im Dienste einer sozialistischen Weltanschauung zum Prototyp der Aufbauyrik in den fünfziger Jahren wurde.

II. In den fünfziger Jahren dominierten andere Lyrikformen in der rumänischen Literatur, wie das monumentale Poem, das mit Eugen Jebeleanus etwa 80 Seiten umfassendem Werk »Surisul Hiroșimei« (Das Lächeln Hiroshimas) seine wohl bedeutendste und bis heute gültige Ausprägung erfuhr.

Daneben standen liedhafte Formen, die zum Teil auch hymnischen bzw. odenhaften Charakter annahmen sowie vielfältige Varianten von Lehrgedichten.

In diesen Jahren einer zunehmenden Konsolidierung sozialistischer Verhältnisse wurde die Literatur im Rahmen eines umfassenden Bildungsprogramms für verschiedene soziale Zwecke gebraucht, so für die antifaschistische Erziehung, die geistig-moralische Erneuerung, politische Bewußtseinsbildung, zur Mobisierung möglichst vieler Kräfte für die gesellschaftlichen Umwälzungen. Aus dem Funktionsreichtum der Dichtung wurden vor allem die im Sinne dieser politisch-didaktischen Wirkungsstrategien brauchbaren Funktionen extrapoliert und über bestimmte ästhetische Normative vermittelt.

Analog zur Prosa, wo der Monumentalroman als total gefaßtes gesellschaftliches Panorama dieser Zielsetzung am besten ents-

prach, galt auch die lyrische Großform, also das episch angelegte Poem mit seinen feierlich wirkenden, fortschreitenden Versen und eindringlichen Wiederholungen als adäquateste Möglichkeit, die anstehende Aufarbeitung der jüngsten Geschichte möglichst umfassend und definitiv vom Standpunkt der neuen Weltanschauung her zu leisten. Es ging aber auch um die Neuwertung weiter zurückliegender Epochen der nationalen und internationalen Geschichte im Sinne eines neuen Geschichtsverständnisses und eines proleterisch-internationalistischen Standpunktes, wodurch ebenfalls epische, oft balladeske Formen bemüht wurden. Eugen Jebeleanu, Maria Banuş, Mihai Beniuc waren herausragende Vertreter dieser Untergattung.

Die Schlichtheit des Liedes mit seinen klaren Bildformen und einfachen Strophengliederungen, dem häufig verwendeten Keihrreim, erschien dagegen besonders geeignet, den Durchbruch von der Befreiung vom Faschismus zur sozialistischen Revolution zu besingen und stellte mit der gefühlsbetonten Steigerung ins Hymnische eine Form des Lobgesanges auf die neue sozialistische Gesellschaft dar. Von Rhythmus und Melodik her bot es sich geradezu an, die damals für möglich gehaltene totale Übereinstimmung des Einzelnen mit der gesellschaftlichen Realität zum Ausdruck zu bringen.

Auch die Fülle von lehrgedichthaften Formen wie sie die bereits genannten Lyriker unter Verwendung von Elementen der Fabel, Parabel, Legende u. ä. ausnahmslos produzierten, stellten künstlerische Lösungen bereit, die den instrumentalischen Zielsetzungen und den ästhetischen Normen wie allgemeine Verständlichkeit und Massenwirksamkeit entsprachen.

Als *Vermittler* gegenüber einer breiten Masse verstand sich auch der Dichter dieser Jahre. Er wollte — wie Beniuc dies explizit und immer wieder mit dem Bild vom Apfelbaum verdeutlicht hat — Erzieher und geistiger Führer, Mittler eines neuen Weltverständnisses für *alle* sein. Dieses Rollenverständnis bedingte einmal mehr die Bevorzugung leicht rezipierbarer Formen und Muster, die man zum großen Teil aus dem internationalen Fundus übernahm. Das in der uneingeschränkten Identifizierung des Künstlers mit der gesellschaftlichen Umgestaltung begründete Funktionsverständnis verlieh der Lyrik dieser Jahre ein Pathos, das ein fast ausschließlich rhetorisches, d. h., zugleich anfeuerndes und belehrend-überredendes Verhältnis zum Rezipienten aufbaute und ihm damit eine rein passive Rolle zuwies.

Alle diese Funktionssetzungen schränkten das benutzbare lyrische Potential auf relativ wenige ästhetische Muster ein und riefen schon in der ersten Hälfte der fünfziger Jahre — beispielsweise bei George Călinescu — den Einwand hervor, daß durch solch strikte Normsetzung der Funktionsreichtum der Dichtung, ihr historisch erworbenes ästhetisches Arsenal zu stark

verengt, ihr Wirkungsvermögen auf den Tag verkürzt wird. Als gegen Ende des Jahrzehnts durch intensive Debatten offenbar wurde, daß durch die mechanische Gleichsetzung von künstlerischem Fortschritt mit dem historisch Neuen ernste Widersprüche aufgebrochen waren, bedeutete dies den Beginn einer Neuorientierung.

III. Diese Neuorientierung wurde in den sechziger Jahren vorangetrieben durch eine Reihe kulturpolitischer Momente, unter denen die umfassende Öffnung gegenüber der *gesamten* internationalen Literaturbewegung besonderen Stellenwert besaß. Der um die Mitte der sechziger Jahre stattfindende Generationswechsel tat ein übriges. Er bewirkte in der Lyrik durch damals junge Autoren wie Nichita Stănescu, Marin Sorescu, Ioan Alexandru u. a. fast explosionsartig eine nach 1944 einmalige Vielfalt der Formen, die sich bis an das neue Jahrzehnt heran gleichrangig entwickelten, ohne die Dominanz der einen oder anderen erkennen zu lassen.

Hinter dieser Entwicklung standen neue Funktionssetzungen der Lyrik, die diese Dichter aus dem Bewußtsein der Ungleichzeitigkeit von literarischem und gesellschaftlichem Prozeß, vor allem aber aus der Erfahrung und dem Umgang mit den Widersprüchen innerhalb ihrer eigenen Gesellschaftsordnung artikuliereten. Für sie hatte die Dichtung diese Widersprüchlichkeiten aufzuspüren, der Dichter an ihrer Aufhebung in höhere, vorantreibende Zusammenhänge mitzuwirken. Dies war nur aus einer problematisierenden Bestimmung ihres eigenen Standortes innerhalb der nunmehr konsolidierten sozialistischen Gesellschaft zu leisten, in der sie sich nicht mehr als *Sprachrohr* gesamtgesellschaftlicher Anliegen verstanden, sondern als deren »individuellen Filter« (Sorescu). Die »einzigartige Erfahrung« des Künstlers wurde in den Vordergrund gestellt; er habe Philosoph zu sein und in »subjektiver Wahrhaftigkeit« »fundamentale« Fragen nach Glück, Leben und Tod, nach dem Sinn menschlicher Existenz zu stellen (Sorescu). Diese Maximen dichterischen Selbstverständnisses führten — übrigens analog zur Prosaentwicklung — dazu, daß die auf eine totale Wirklichkeitserfassung funktionierten Großformen in der Lyrik zurückgedrängt wurden. Statt dessen prägten sich zunächst offener und fragmenthafter wirkende Formen aus; man könnte von einer verstärkten Neigung zum Atektionischen sprechen. Das Fragen nach den Widersprüchen, das *Suchen* nach Lösungen und nicht die Gewißheit, sie en für allemal gefunden zu haben, ließ eine, zumeist hochintellektualisierte Lyrik entstehen, die ihr gedankliches Experimentieren mit breit gefächerten Formexperimenten zu verbinden suchte und dabei auch wieder strenge Formen wie das Sonett entdeckten und pflegten.

Stănescus philosophische Lyrik stellt in diesem Zusammenhang bis heute eine bedeutsame Leistung bei der Auseinandersetzung mit großen Fragestellungen dar. Seine Bildschöpfungen und

-neuverknüpfungen bedienten sich vor allem »artfremder« Bereiche wie der Mathematik, Physik, Astronomie und Biologie. Sie erzeugten eine ins Kosmische ausgeweitete Metaphorik, die stets den Boden wieder zum Irdisch-Gesellschaftlichen, zum Menschen schlägt.

Signalwirkung für die Auseinandersetzungsfunktion der Lyrik in diesen Jahren hatten die Pastiche, Parodien, die ironischen Untertreibungen, absurden und grotesken Visionen Marin Sorescus. Seine Gedichte waren ein, an die Avantgarde anknüpfender Versuch, gegen alles Etablierte, Standardisierte und Genormte anzugehen, dichterische und weltanschauliche Klischees zu kompromittieren, überkommene und gegenwärtige Mythen aufzubrechen. Er stand als Dichter der Parodie, des Absurden und der Groteske »allein unter den Dichtern« der sechziger Jahre. Dennoch ist seine Lyrik, in der die Kategorie des Zweifels eine Schlüsselstellung einnimmt, m. M. nach als eine spezifische Form dieser Periode zu werten. Das alle Dichter dieser Generation auszeichnende Zweifeln erschien bei ihm als konstitutiver Faktor eines dialektischen Weltverständnisses:

»Ich zweifle an mir /bis zur Erde/ hinab.

Auch die Erde bietet mir /keine Sicherheit/ und ich zweifle an der Erde/ so sehr, /daß ich auf der anderen Seite/ am Himmel erscheine.

Dann zweifle ich auch am Himmel.«

Er artikulierte den Zweifel jedoch auch auf bestimmten Gebieten, vor allem im klaren Widerspruch zur linearen Fortschrittsgläubigkeit der vorangegangenen Dichtergeneration, ihrer undifferenzierten Korrelierung von persönlichem Glück und Entwicklung der sozialistischen Gesellschaft, zur Postulierung eines automatisch entstehenden sozialistischen Menschen.

IV. Zu einer sichtbaren Kristallisierung bestimmter lyrischer Formen kam es erneut in den siebziger Jahren. Sie brachten mit einer durch zahlreiche Faktoren bedingten nationalen Selbstbesinnung einen breiten Strang von »lirică patriotică« (patriotischer Lyrik) hervor, die bis heute eine — nur geringfügig zurückgegangene — Ausprägung erfährt und durch Dichter wie Ion Gheorghe, Ioan Alexandru, Adrian Păunescu und viele andere repräsentiert wird. Dem Bedürfnis dieser Autoren, die geistige und ethnische Nationalität ihres Volkes dichterisch zu definieren, entsprachen lobende und preisende Lyrikformen wie die Hymne (z. B. »Hymnen der Freuden«, »Hymnen auf Transsilvanien« von Alexandru oder »Transsilvanische Hymnen« von Victoria Ana Tăușan) oder die Ode als reimlose Abart der erstgenannten. In gehobener, ja auch feierlicher und weihvoller Sprache werden in ein Vielzahl von patriotischen Gedichten das Vaterland, große historische Persönlichkeiten, die heimatliche Natur, die nationalen Bräuche und Traditionen besungen, oftmals auch die traditionell

der Ode zugehörnde Du-Anrede verwendet, in der die emotionale Beteiligung des Dichters besonders deutlich wird. Ein hoher Stellenwert bei der Bestimmung nationalen Selbstgefühls und der Kenzeichnung eines nationalen Spezifikums — in der eine wichtige Funktion der Lyrik gesehen wird — kommt der nationalgeschichtlichen Vergangenheit als dichterischem Gegenstand zu. Dabei stehen vorrangig weit zurückliegende Epochen im Mittelpunkt des Interesses. Aus frühester Hirtenzeit, der thrakisch-dakischen Frühgeschichte, werden beispielsweise von Alexandru Bilder einer bäuerlichen Utopie, einer rumänischen Welt der Schäfer und Hirten evoziert, um so vor der Entwurzelung des modernen Menschen vom heimatlichen Boden, seiner Landschaft und Kultur zu warnen. Dieser drohenden Entfremdung wird das Dorf, die ländliche Sphäre als »Urtopos« oder »Urlogos« entgegengesetzt. Die solcherart von Alexandru versuchte Definition einer geistigen und ethnischen Nationalität verbindet sich in seiner Dichtung mit der Evozierung eines »wunderbaren Dakien« und der Transzendierung des mit dieser Vorstellung identifizierten Vaterlandes in den Bereich des Mythischen und Kosmischen.

Es muß betont werden, daß mit der gegenwärtigen Funktionssetzung der Lyrik für das Vorantreiben eines Prozesses der nationalen Selbstverständigung in gewissem Umfang auch eine poetische Erneuerung gelungen ist, und zwar durch die Schaffung einer vielgestaltigen und lebendigen, philosophisch reflektierten autochthonen Mythologie und Symbolik. So schuf beispielsweise Ion Gheorghe mit seinem Gedichtwerk eine poetische Allegorie der rumänischen Geschichte, in dem die aufstehenden Personen Fabelwesen einer mittelalterlichen Welt darstellen, die magischen Riten aus Märchen und Balladen folgen. Der auch sprachlich erhobene Anspruch auf Erneuerung, äußert sich z. B. bei diesem Autor unverkennbar in seiner originären Mischung von Archaismen, modernen Zeitungsjargon, Neologismen, byzantinischer Sprachsymbolik und magischen Formeln.

Lassen Sie mich zusammenfassend noch einmal die Ausgangsthese meiner Darlegungen wiederholen, daß sich die Erschließung von Formproblemen überzeugend aus den sich verändernden gesellschaftlichen Funktionskontexten der Lyrik und dem damit verbundenen Rollenverständnis des Dichters leisten läßt.

Aus Zeitmangel unbehandelt blieben wichtige weitere Momente im Akt des ästhetischen Wertens, die m. M. nach ebenfalls maßgeblich durch die Funktionssetzung von Literatur bestimmt sind.

Zwei sollen hier nur erwähnt werden: Ganz obenan steht unter ihnen die Traditionsbenutzung. Wie sich jede Neuorientierung in der Funktionsbestimmung der Dichtung gegen die Funktionssetzungen der vorangegangenen Periode stellte —

erinnert sei nochmals: die sechziger Jahre mit ihrer Öffnung gegen die enge Funktions- und Normsetzung der fünfziger Jahre, die siebziger mit der Zuspitzung auf nationale Fragen gegen eine mögliche Entfremdung und, dies sei noch erwähnt, die allerjüngste rumänische Dichtung mit ihrem Lakonismus, ihrer Nüchternheit und ihrem Rollenverständnis als »Beobachter« gegen die Emphase der Vorgänger, so resultierte aus diesen, vorangegangenen Erfahrungen jeweils aufhebenden Funktionssetzungen ein jeweils anderer, z. T. sehr stark einflußnehmender Traditionsbezug. Auch hierzu nur wenige Stichpunkte: der rumänische und internationale Surrealismus der Vorkriegszeit waren Anknüpfungspunkte für die rumänische Nachkriegsavantgarde; die internationale — weniger die nationale — Tradition sozialistischer Literatur lieferte die Muster für die Dichtung der fünfziger Jahre; sie wiederum wurde in den sechziger und siebziger Jahren durch eine Besinnung auf bestimmte Linien der nationalen Literaturtradition verdrängt, die so ausgeprägt verlief, daß man von einer »Wiederherstellung der Tradition« schlechthin sprach usw.

Abschließend sei auch noch das Verhältnis von Dichter und Rezipient erwähnt, das sich in der zeitgenössischen rumänischen Dichtung in gewissem Umfang von der erwähnten rhetorischen Haltung des Autors zum Leser hin zu einem stärker kommunikativen Verhältnis innerhalb eines Prozesses öffentlicher Meinungs- und Urteilerbildung entwickelt hat und so bis heute einflußnehmend auf ästhetische Strukturen wirkt.

Es steht noch aus, das vielschichtige Beziehungsgeflecht gründlich auszuleuchten, das der Wechselwirkung von Kunstform und ihrer Funktionalität in den letzten vierzig Jahren rumänischer Lyrikentwicklung zugrundeliegt.

Miodrag STOJANOVIC
Institut d'Etudes Balkaniques
Belgrade

LA PENSÉE GNOMIQUE HELLENE DANS LES OEUVRES DE DOSITEJ OBRADOVIĆ

Personnage littéraire dont l'inspiration créatrice a joué rôle important dans la renaissance intellectuelle des Serbes au XVIIIe siècle et créateur de la culture nationale et de la littérature moderne serbes, Dositej Obradović a exercé, de son vivant encore, une influence évidente sur l'éveil de la conscience nationale et du sens critique non seulement dans son propre peuple serbe, mais aussi parmi tous les peuples yougoslaves et balkaniques. Parmi l'influence multiple exercée par Dositej il y a une domination marquée de la composante antique de son héritage littéraire, particulièrement la pensée gnomique et moralisatrice-didactique.

Encore écolier de l'école primaire, dans son village natal de Čakovo, Dositej s'enthousiasmait déjà pour la culture antique. Au début de son autobiographie, dans le chapitre intitulé *Le commencement du livre grec*, il se souvient avec plaisir de ces jours-là et en quelques phrases parle avec exaltation de son penchant précoc et de son amour pour la langue grecque. La narration de Dositej se rapporte aux jours où il a entendu pour la première fois, dans la bouche du vieillard Dima — Grec vivant à Čakovo — les premiers mots grecs et les a appris. Un peu plus tard il a appris qu'au Mont Athos le fameux maître Eugenios Boulgaris enseignait les sciences en langue hellénique. Il a décidé de partir là bas, mais une maladie l'a empêché de le faire et a ajourné la réalisation de son désir. Lorsque son état de santé s'est amélioré un peu, Dositej s'est rendu à Split et s'y est embarqué dans un bateau qui devait le conduire à l'île de Corfou. Il y a séjourné pendant un mois, apprenant la langue grecque et c'est alors seulement qu'il s'est dirigé vers Chilandar. Dans l'entre-temps, le maître Eugenios avait abandonné ce lieu admirable et les élèves s'étaient dispersés.

Au mois d'octobre 1765 Dositej est arrivé sur la côte de l'Asie Mineure, à Smyrne. Il y a suivi les cours *du nouveau Socrate grec* Hiérotheos Dendrinos, natif de l'Itaque d'Ulisse. Ce séjour à Smyrne a été important pour le développement spirituel ultérieur de Dositej, d'un côté parce que c'était sa première scolarité régulière après l'école primaire à Čakovo et surtout parce qu'il y est entré pour la première fois en contact avec les idées des propagateurs des lumières du XVIIIe siècle. Dositej a raconté plus tard ce séjour qui lui avait été si cher et qui avait duré moins de 3 ans (1766—1769) dans son premier écrit de Dalmatie, *Ižica (Alfavit — Alphabet)*. L'école avait deux cours, à savoir: le cours inférieur et le cours supérieur. Dositej a été admis au cours supérieur. On sait, en même temps, que le propagateur des lumières grec, Adamantios Korais suivait le cours inférieur de l'école de Dendrinos. Cependant, comme cette école, avec sa bibliothèque et ses archives, a été détruite dans un incendie, il est impossible de savoir quoi que ce soit de certain de son programme et les matières qu'on y enseignait. On ne peut en juger qu'approximativement d'après le programme de l'école de Pathmos où étudiait le maître de Dositej et de Korais, Hiérotheos Dendrinos. A l'école de Pathmos on enseignait la théologie, les auteurs helléniques, la philosophie, la rhétorique, la langue latine et le plain-chant. A en juger d'après sa traduction de *Christoitia* d'Antoine de Byzance et les éléments didactiques dans les écrits *Ižica* et *Venac od alfavita*, Dositej a enrichi à Smyrne sa connaissance des théologiens de l'église orthodoxe orientale et des propagateurs des lumières grecs contemporains — Eugenios Boulgaris et Nicéphoros Theotocos et, par leur intermédiaire, de quelques auteurs helléniques également. Il n'avait pas, à ce qu'il semble, appris ici le latin car il dit lui-même que, à son retour de Smyrne, il a commencé, dans l'île de Corfou, chez son ami Chrisantos de Zakynthos, «à apprendre de nouveau, après Zagreb, la grammaire latine». A Corfou Dositej étudiait, chez Andréas Petritzopolos, qui était, d'après lui un maître consommé de la langue hellénique et des sciences, les interprétations philologiques des rhéteurs et poètes grecs.

Ce n'étaient que des préparatifs secondaires, mais conscients de Dositej pour ses connaissances ultérieures plus amples et le façonnement systématique de l'héritage littéraire et culturel de l'antiquité.

Une place à part dans les lectures choisies et systématiques de Dositej appartient aux éléments gnomiques, moralisateurs-didactiques des écrivains helléniques en vers et en prose. Leurs citations fréquentes, qui sont particulièrement nombreuses dans les *Epimitia* (Morales) des fables de Dositej, ont en premier lieu un caractère éthique et seulement après un caractère d'illustrations. «Je ne vais pas — dit Dositej — mentionner les écrits

d'Homère et d'Aristote, car il y en a beaucoup, mais je citerai seulement quelques vers de Sémonide, de Phocilide et de Ménandre, qui ne sont pas si nombreux, mais qui sont plus utiles à tout le monde que les oeuvres fameuses d'Aristote et d'Homère». C'est en cela, paraît-il, que le propagateur des lumières serbe a pris modèle sur Plutarque de Chéronée, écrivain hellénique du premier siècle de notre ère, dont les *Moralia* étaient souvent et amplement illustrés de morales des poètes Sémonide, Phocilide et d'autres. Dositej cite leurs pensées éthiques-didactiques le plus souvent dans l'original. Il est intéressant de voir comment il explique pourquoi il le fait ainsi. «Que personne ne pense que je mêle ça et là quelques mots helléniques par pure vanité; cette langue m'est devenue chère lorsque j'étais encore tout jeune et j'aimerais qu'un grand nombre de nos jeunes gens (serbes) y prennent goût et c'est pour cela que je cite quelques mots dans l'original. Si cela n'a pas d'autres résultats, je le fais du moins au hasard, car il arrive souvent qu'une petite étincelle allume un grand feu».

Le fait que Dositej ait exprimé à une occasion la pensée que les gnomes des élégiaques helléniques devaient être placés au dessus des épopées d'Homère, ne signifie nullement que Dositej ne connaissait ni n'appréciait pas la morale épique. Bien au contraire, il cite souvent aussi les vers d'Homère, conscient que celui-ci est le précurseur de la poésie gnomique et que tous les poètes helléniques ultérieurs n'étaient que des continuateurs de la tradition éthique-didactique homérique. Le propagateur des lumières serbe connaît bien la vie légendaire et les épopées héroïques du *père del a poésie* (Homère). Dositej sait que sept villes helléniques se disputaient l'honneur de lui avoir donné naissance; Dositej sait qu'il y avait *des Homères avant Homère*, ainsi qu'il sait que ces poèmes portent le nom de rapsodies. Si nous y ajoutons que nous rencontrons dans les oeuvres de Dositej les épithètes et mots composés homériques— λευκώλενος, καλλίσφυρος, τανύπεπλος, εὐπλόκαμος, ῥοδοδάκτυλος nous comprendrons alors qu'il y a parallèlement à cela aussi quelques vers d'Homère empruntés intégralement à Homère. Dositej y apparaît comme un continuateur de Simonide d'Amorgos, le premier poète hellénique qui, vers le milieu du VIIe siècle avant notre ère, avait cité le vers de l'*Illiade* d'Homère, VI, 146 — ἐν δε το κάλλιστον χιός ἐπεειν ἀνηρ' ὄγη περ φύλλων γενέη τοιήδε και ἀνδρῶν. Parallèlement à cela, Dositej donne aussi la traduction de la pensée citée en langue serbe, mais sa citation diffère d'Homère aussi bien que de Simonide, car leur vers est précédé d'un hexamètre incomplet. D'où vient ce complément à l'hexamètre d'Homère? Nous trouvons la réponse à cette question dans le commentaire du fragment 29 de Simonide par Diehl, où l'on dit, entre autre en langue latine: «...praemisit Fulvius Ursinus hexametrum οὐδὲν ἐν ἀνθρώποις μένει χρήμ' ἔμπεδον αἰεί.

Du chant cinq de *Illiade* Dositej cite les vers 127—128; Ce sont les mots d'Athéné adressés à Diomède: ἀγλυν δ', αὐτοὶ ἀπ' ὀφθαλμῶν ἔλον, . . . ὄφρ' εὖ γινώσκῃς ἡμεν θεὸν ἦδε καὶ ἄνδρα. Dositej a sa propre interprétation de la pensée d'Athéné: «Ce brouillard n'est autre chose que la superstition et le préjugé, quand un homme affirme ou nie quelque chose sans savoir pourquoi il le fait».

Dans les écrits de Dositej — propagateur des lumières beaucoup plus fréquentes sont les citations de l'oeuvre d'Hésiode *Les Travaux et les Jours*, dans laquelle dominent les conceptions critiques et édifiantes sur la vie. De là, Dositej, disant comme il est bien de vivre en paix et en amour avec tous les hommes, et, avant tout, avec son voisin, cite les vers 342—345 d'Hésiode:

Τὸν δὲ μάλιστα καλεῖν, ὅστις σέθεν ἐγγύθι ναίει.

Εἰ γὰρ τοὶ καὶ χρῆμ' ἐγκώμιον ἄλλο γένοιτο.

Γείτονες ἄζωστοὶ ἔκινον . . .

Dans cette citation nous remarquons une attitude caractéristique et pas très rare de Dositej envers l'original, consistant dans l'inversion de la pensée originale. C'est que les vers d'Hésiode sont transcrits en prose, s'accordant ainsi par leur construction entièrement avec la traduction de Dositej en langue serbe. Dositej procède de cette façon aussi dans son oeuvre de programme *Saveti zdravoga razuma* (Les conseils du bon sens) où il illustre par les vers 22—24 d'Hésiode, la pensée que dignes d'éloge sont les hommes qui sont capables de faire un usage raisonnable et bénéfique de ce qui est acquis d'une manière honnête. Il faut seulement qu'ils soient instruits et amis de la justice. Prenant comme illustration encore quelques vers d'Hésiode (versus 40, 218. 265—266. 277—279, 347) Dositej reste fidèle, dans sa citation et dans sa traduction, au texte de l'original, même lorsqu'il ne mentionne pas le poète hellénique.

Parmi les citations des pensées gnomiques helléniques nous rencontrons d'abord la pensée de l'élégiacque Tyrtée, poète de l'héroïsme et du patriotisme spartiate de la seconde moitié du VIIe siècle avant notre ère. Mettant en relief dans son livre *Etika* (Éthique) les avantages du courage sur la peur, Dositej dit: »Tyrtée, poète et stratège lacédémonien, chante bien: Tressandon d'andron pas'apole't'areta» (Quand les hommes effraient, toute la vérité périt). Il serait intéressant de savoir pourquoi Dositej, dans ce cas presque unique dans ses oeuvres donne la pensée hellénique originale, empruntée aux *Élégies* de Tyrtée (8.14 — ed, D i e h l) en transcription serbe. Peut-être a-t-il d'abord eu l'idée de rapprocher de cette façon la langue grecque du lecteur serbe.

Tandis que le stratège lacédémonien Tyrtée expose dans ses vers l'éthique héroïque et développe l'éthos du patriotisme, le législateur et poète athénien Solon fait revivre dans ses élégies l'unité du sens moral et de la vie politique. C'est certainement ce qui a attiré l'attention de Dositej et il a

trouvé dans les pensées de Solon concernant le peuple et l'État, dans ses avertissements et ses conseils à ses concitoyens, les matériaux pour l'épimition de sa fable 105. Cet épimition n'est autre chose que la collection des pensées, citées dans l'original ou dans une traduction libre, du moraliste et homme politique athénien.

Le caractère glorieux d'un peuple — selon Dositej — consiste dans le courage, l'application, l'obéissance aux lois de la patrie, la justice, l'honnêteté, la concorde et le bon sens. Sur tout cela médite aussi Solon dans son activité réformatrice, ce qui apparaît aussi dans son fragment 24 et surtout dans le fragment 3 dans lequel il est écrit que la légalité met tout en harmonie, établit l'ordre et l'équité — *ἔστι δ'ὕπ' αὐτῆς πάντα κατ' ἀνθρώπους ἄρτια καὶ πινυτά* (v. 38—39, ed. Diehl). De tels hommes méritent d'avoir un souverain éclairé, considère Dositej, pensant, sans doute, à Solon qui jouissait à Athènes de la renommée d'un tel souverain.

Dositej cite souvent aussi Théognis élégiaque hellénique de la seconde moitié du VIe siècle avant notre ère. Dans deux cas le nom du poète n'est même pas mentionné, tandis que certaines citations de Dositej diffèrent considérablement de leurs sources. C'est que Dositej abrège les vers de Théognis, les simplifie et les cite comme s'il le faisait de mémoire.

Parmi les poètes tragiques helléniques Dositej ne connaît qu'Euripide. Ceci est, d'ailleurs, compréhensible quand on sait qu'Euripide s'intéresse aussi aux problèmes de l'instruction, qu'il parle des principes éthiques, de la religion et de ses valeurs, de la substance des dieux. En outre, Euripide s'intéressait lui-même aussi à la littérature hellénique ancienne et on rencontre dans ses drames des éléments d'Homère, d'Hésiode, de Solon, de Théognis. Socrate déjà estimait l'œuvre d'Euripide comme un trésor de sagesse de la vie. La pensée instructive du grand tragique a été appréciée par les poètes byzantins et à l'époque de la Renaissance, c'est Erasme de Rotterdam qui a traduit les œuvres d'Euripide. Il est compréhensible, donc, que le propagateur des lumières serbe ait utilisé les pensées gnomiques du poète qu'il trouvait souvent dans les œuvres qu'il lisait.

Dositej ne dit rien du poète, mais il sait que ses vers sont *devenus éternels*, car Euripide disait qu'il s'était donné de la peine parfois pendant trois jours rien que pour composer trois vers comme il fallait. Dositej a, d'ailleurs, emprunté le plus grand nombre de vers à *Médée*. Une seule pensée est d'*Hécube* (Hecabe): *Δεινὸς χαρακτήρ καπίσημος ἐν βροτοῖς ἐσθλον γενέσθαι* (Euripidis *Hecabe*, v. 379—380). Il est intéressant d'observer que, parmi les citations que Dositej a empruntées à Euripide, nous trouvons aussi un fragment: *Ἔστι δὴ τις ἐν βροτοῖς ἔρωσ ψυχῆς δικαίας σὸφρονὸς τε καγαθῆς*.

Notre auteur a pu le trouver, le plus probablement, dans l'écrit de Plutarque *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* (15, II R), comme, d'ailleurs, ce *iambus proverbialis* d'Euripide *Μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὐτῷ σοφός* est en réalité, le monostique (332) de Ménandre.

Les pensées gnomiques du poète comique Ménandre, un des trois grands représentants de la comédie attique nouvelle, apparaissent aussi souvent dans les oeuvres de Dositej. Chaque pensée de Ménandre servit à Dositej de base pour méditer sur un problème éthique-didactique. Nous en donnons quelques uns en guise d'illustration *Ἄνδρός χαρακτήρ ἐκ λόγου γνωρίζεται — Ἄνὴρ ἄριστος οὐκ ἂν εἴη δυσγενής — Ἄνὴρ ἄβουλος εἰς κενὸν μοχθεῖ τρέχων*. A Philémon, autre poète connu de la comédie attique nouvelle, Dositej a emprunté un fragment. Par ce fragment il illustre la pensée qu'une même chose peut convenir à un homme et pas du tout à l'autre. C'est le fragment 97 de Philémon, dans lequel il est dit que l'homme qui ne sait dire ce qu'il faut est considéré comme trop loquace, même s'il ne prononce que deux mots, tandis que personne ne dit cela d'Homère, bien qu'il ait écrit tant de vers.

Les pensées des sept sages, outre ce que nous avons dit de Solon, ne sont pas nombreuses et se réduisent en général à ces pensées connues et souvent citées dans les oeuvres de Dositej: *Μηδὲν ἄγαν* de Pittacos de Mytilène, *νῶπι σααῖδον* de Chilon de Lacédémone, *Μίσει ὡς φιλήσω* de Bias de Priène, *Μέτρον ἄριστον* de Cléobule de Lindos.

Outre les poètes, Dositej cite aussi des prosateurs helléniques, en premier lieu Platon. De ses oeuvres il n'a lu dans L'original que *l'Apologie* et, se basant sur celle-ci, a écrit la biographie de Socrate. Dositej citait les autres pensées du philosophe hellénique en général par voie indirecte, par l'intermédiaires des autres auteurs. Nous trouvons cités deux fois les mots qui étaient écrits sur la porte de l'Académie de Platon: *Ἄγεωμέτρητος οὐδεὶς εἰσίστα*.

L'écrit parénétiq̄ue d'Isocrate *Πρὸς Δεμόνικον* ne contient ni philosophie ni haute moralité, mais il est plein de règles utiles pour la vie. C'est pourquoi le discours pour Démonique a attiré l'attention de notre Dositej et il en cite plusieurs leçons, dont une deux fois — dans l'épimition de la fable 96, dans l'original avec la traduction et dans son oeuvre *Mezimac* seulement en langue serbe et abrégée. Parmi les écrits rhétoriques Dositej a lu dans l'original encore les *Olynthiennes* de Démosthène — la première et la deuxième — peut-être encore pendant son séjour à Corfou où il suivait les cours sur les interprétations philologiques des rhéteurs grecs. Les paroles du rhéteur sont considérablement modifiées, gnomiques et présentées peut-être précisément de la même façon qu'elles ont été interprétées à Dositej par Andréas Pétrizopolos de Corfou.

En étudiant la pensée gnomique antique dans les oeuvres de Dositej, nous voyons qu'il était, comme Plutarque chez les Grecs anciens, un éclectique qui ne s'intéressait pas autant aux questions théoriques de la philosophie qu'à l'instruction, la religion et, la morale. Ceci est démontré aussi par quelques pensées, citées dans l'original, de cet érudit hellénique, dont Dositej savait qu'il avait une *barbe superbe* mais qui se moquait aussi de quelques faux philosophes de son époque qui n'avaient rien d'autre à montrer que leur longue barbe. Parmi les oeuvres de Plutarque Dositej connaît le mieux son écrit moralisateur-didactique *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς*, d'où il prend la pensée *Καὶ πάντοτε ἀγαθὴ γῆ ἀμελεθεῖσα χερσεύεται*. C'est sur cela que le propagateur des lumières serbe fonde son opinion qu'à un peuple sans science et sans éducation le courage ne sert à rien. Et qui est celui qui peut le lui offrir? «Personne d'autre — continue Dositej — que les gouvernants et régnants du peuple et cela seulement s'ils sont eux-mêmes instruits, raisonnables et véritables bienfaiteurs de la patrie. Autrement, jusque là, tous ces mots et leçons seraient dits en l'air, c'est à dire sans aucun profit. La sentence non modifiée de Plutarque *Λόγος τροφὴ διανοίας ἐστὶ τοῦτον δ'ἀκάθαρτον ἢ πονερίᾳ ποιεῖ τῶν ἀνθρώπων* illustre l'opinion de Dositej que chaque peau-parleur qui abuse de son éloquence pour maltraiter les personnes innocentes et honnêtes, mérite que ses douces paroles soient critiquées et négligées. A un autre endroit de l'écrit *Sur l'utilité des ennemis*, Dositej adopte le conseil de Plutarque — *ἀκουστέον καὶ παρὰ τῶν ἐχθρῶν τὴν ἀλήθειαν καὶ διορθωτέον* et, sans le traduire littéralement, il développe la pensée qu'il faut écouter aussi ce que nos ennemis pensent et disent de nous et ne pas nous indigner s'ils ont raison.

La pensée gnomique hellénique dans les oeuvres de Dositej Obradović découle de la source. A en juger d'après les nombreuses citations des prosateurs et poètes helléniques, presque toujours données dans l'original, Dositej avait lu quelques chapitres des épopées d'Homère, ensuite *Les Travaux et les Jours* d'Hésiode, *Médée* d'Euripide, l'écrit parénétiq ue d'Isocrate *Πρὸς Δεμόνικον*, les *Olynthiennes* de Démostène — la première et la deuxième et tout particulièrement certains écrits moralisateurs-pédagogiques de Plutarque. C'est dans ces oeuvres que Dositej rencontrait les citations des auteurs de la littérature hellénique ancienne. Qui plus est, c'est seulement dans l'écrit de Plutarque *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς*, qu'il avait pu trouver le fragment susmentionné d'Euripide, vu que les fragments du tragique hellénique n'avaient pas encore été publiés à l'époque de Dositej. Pourtant, ce n'était pas l'unique voie qui avait mené le propagateur des lumières serbes vers les autres poètes didactiques helléniques, tels que Sémonide Amorginos, Solon, Théognis, Phocilide, ensuite, Pythagore, Ménandre, Philémon et autres. Il rencontrait leurs pensées gnomiques aussi dans les oeuvres d'Erasmus de Rotterdam, puisque ce

iambus proverbialis d'Euripide provient certainement des *Apophthegmata* d'Érasme.

Par conséquent, la connaissance des écrivains helléniques que possédait Dositej dépassait les cadres des propagateurs des lumières néogrecs et ceux de l'Europe occidentale de son époque. Apparemment il a tout de même dû apprendre des propagateurs des lumières grecs de Smyrne et surtout de ceux de Corfou, que la pensée illuminatrice, généralement parlant, prend sa source dans l'antiquité la plus reculée et que le rationalisme est un mouvement considérablement plus ancien que le XVIIIe siècle.

Марин ЖЕЧЕВ
Институт балканистики БАНУ
София

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ РЕАЛИЗМА В БОЛГАРСКОЙ И ГРЕЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ

Вопрос о развитии реализма в последние годы все больше и больше привлекает на себя внимание литературоведческой науки. В свет вышли книги, которые глубоко и в широком плане рассматривают художественный метод, давший богатые плоды, создавший почву для рождения непревзойденных произведений литературы и искусства. Выявляя сущность реалистического метода, все настойчивее утверждается определение, что его основой его отличительной стороной становится социальный анализ общества, отдельного человека, изучение и изображение общественных взаимоотношений.

Но что касается балканских стран, все еще проблемы реализма, его зарождения и этапов развития недостаточно исследованы, не сделана серьезная попытка сопоставить, достигнутое в отдельных балканских литературах, своеобразное отражение действительности методом реализма. А такие возможности предоставляются все больше, потому что наряду с общими чертами метода, объединяющего отдельных писателей, существуют и особенности, более ограниченного, регионального характера. Реализм развивается и обогащается путем проявления своего специфического характера в разных литературах.

Подобное сравнительное исследование всегда стоит на скользкой основе, как например параллельное исследование какой-нибудь из балканских литератур в сравнении с развитием европейских литератур. Но оно полезно даже и в этом отношении, потому что на основе раскрытия некоторых особенностей, можно рассмотреть более общие тенденции, основополагающие процессы, ставшие указателями пути развития и обогащения данной литературы.

Своеобразное развитие греческой литературы в некотором отношении направляет внимание на проблемы и тенденции, встречающиеся в болгарской литературе. Ответ на вопрос, по-

чему это так, совсем ясен — потому что почти одинаковы условия общественного и экономического развития обеих стран. В течение долгих лет, даже веков, наши народы вынуждены идти одной дорогой, судьбы их сталкиваются с одними и теми же непреодолимыми препятствиями. И в этом отношении есть особенности, но они не играют решающую роль и поэтому мы на них не останавливаемся.

В греческой литературе, как и в болгарской, поэзия заняла ведущее место на долгий период времени. Глубокие волнения, проблемы и события в исторической судьбе народа, нации, находят свое первоначальное отражение в лирике. На долгое время поэзия принимает на себя функции еще неразвитых литературных форм. Поэзия в болгарской и греческой литературе, или как можно сказать, в литературе балканских стран, превращается в оружие национально-освободительной борьбы. Характерно для балканских литератур эпохи Возрождения и последовавшего периода активизации борьбы против поработителя, а в некотором смысле и позднее, то, что ведущее место в литературе занимает поэзия, в самом широком смысле понятия, написана и в форме прозы. Поэзия отзывается с подобающей силой на всякое более значительное событие в истории балканских народов. Новая „Одиссея“ населения балканских стран была национально-освободительная борьба. Волнения и надежды в порыве отбросить османский гнет, стали первопричиной многих поэтических произведений, выдвинувших своих творцов на гребне революционной волны. Не будем входить в подробности, упомянем только некоторые имена сами по себе говорившие красноречиво — Ригас Велестинлис, спел гимн новой Богородице, названной Свобода, Дионисиос Соломос, Андреас Калвос, Арестотелис Валаоритис, Христо Ботев, Георги Сава Раковски, Петко Славейков, Иван Вазов, Джуря Якшич, Йован Йованович Змай, Михай Эминеску, Мигени и др.

Первые литературные произведения, которые находим в лирике, не являются в чистом виде. Под влиянием западно-европейской и русской литератур, призыв о реализме в балканских литературах предшествует созданию реалистических произведений. Потому, что все еще не созрели общественные условия, чтобы стать основой известных художественных произведений. Романтизм и реализм еще долгое время будут идти руку под руку, и без особого труда можно найти их в одних и тех же произведениях. Идей русских революционных демократов, достижения писателей как Гоголь, Некрасов, Толстой, Достоевский, подсказывают многим болгарским творцам, что литература приобретает новые функции, что она должна служить новым общественным отношениям, что должна более определенно вмешиваться в политическую борьбу. Ярким примером в этом отношении является не только политическое, но и целостное творчество Христо Ботева, проза Любена Каравелова, который занимает особое место не только в болгар-

ской, но и в сербской литературе, творчество Ивана Вазова, Петко Славейкова и др.

Вслед за поэзией, ввиду ускоренного развития балканских стран после их национального освобождения, при быстрой смене исторических задач и анекдотического смешения элементов разных формаций, краткие формы на некоторое время становятся самыми адекватными, точнее выражают пеструю гамму перемен. С их помощью писатели быстрее реагируют на события общественной и политической жизни. Как правило они характерны и являются там, где существует эклектическое смешение разнородных элементов и нету нормальных общественных отношений.

В период возрождения и после него, самые большие достижения имеет балканская проза в области кратких литературных форм. Они адекватны экономическому, политическому, психологическому и идеологическому состоянию народа, раскрывают политические, экономические и идеологические условия его развития. Самые значительные проявления нового класса, буржуазии, были исчерпаны фельетоном, рассказом, мемуаром. Оригинальная проза этих народов раскрывается в мемуаре, отражающем личную жизнь, в фельетоне, потому что он связан с анекдотической отсталостью, в рассказе, потому что он легче реагирует на непосредственные события, отражает общественный опыт самих писателей.

Фельетон, рассказ, повесть на долгий период оказываются единственными беллетристическими формами, при помощи которых балканские писатели отзываются на перемены производящие в национальной жизни своих стран.

Реализм в болгарской и греческой литературах вызван к жизни рядом экономических, общественных и культурных предпосылок. Большие экономические изменения, разрушение патриархальных устоев, оказывают влияние на литературу и искусство. Победа капиталистических отношений, прогрессивных для своего времени, совпадает с отмиранием патриархальной жизни, там где следы национально-освободительного движения вели к раскрепощению сил человека. Но все эти надежды еще в корне были уничтожены. Классовые законы показали свое жестокое лицо. Трагическая встреча двух цивилизаций придает особую остроту социально-экономическим процессам. Очень быстро, буквально в десятилетия, возникли и развились процессы, которые в нормально развивающихся странах шли чуть ли не веками. Столкновение между новыми и старыми формами родило произведения ряда писателей, замечавших коллизии противоречий. Но как современники они не могли понять их глубокий смысл. Они обратили внимание в основном на жалкое несоответствие между мечтой и действительностью. Таким образом особое развитие приобрела сатира, гротеск, комедия, фарс. Как отмечает Аристос Камбанис, конец девятнадцатого столетия в греческой литературе лучше всего представлен

фельетоном: „На долгое время фельетон — единственная пища греков. „Он заменяет все остальные виды прозы, критической литературы, бытописание.“¹ Развитие фельетона в болгарской и греческой литературах не случайно. В фельетоне в основном находим „большое приключение“ буржуазии, ее анекдотическую отсталость. В ювеналовом стиле, Андреас Ласкаратос, например, разоблачает политическую аморальность управляющих, фальш церкви, незапоздавшей проклять его, высмеивает легковерие народа, тонувшего в экономической и моральной нищете.

Встреча двух цивилизаций, столкновение разных образов жизни, двух культур, все это находим ярко выраженным в „Бай Ганьо“ Алеко Константинова. Социальную основу произведения — послеосвободенческая история, скрывавшая множество метаморфоз, смешение моральных добродетелей с социальными пороками, Алеко Константинов принимает как эталон, как неоспоримую меру определенного типа культуры, манер, отношений, достаточно проявивших себя, охарактеризовавшихся в цивилизованных странах. И самое беглое сопоставление отставшего от этой меры героя, вызывает комизм, анекдоты. Его герой становится героем фельетона. Интересно то, что та же самая действительность, которую считали эталоном, стала объектом исследования других литературных жанров в развитых странах. И там, рассмотренная изнутри, она раскрывает новые язвы, часто очень значительные. Но все это не ангажирует сознание Алеко, он не „изучает“ эту действительность, она не показывает целиком свои язвы. Он становится только сатириком, принимает готовый исторический комизм, созданный ситуацией отсталых.

Основная проблема в творческих поисках множества болгарских и греческих писателей-реалистов после освобождения, это постепенно отмирающая патриархальность, борьба между старыми и новыми формами жизни. Новые формы общественной жизни сталкиваются с патриархальным пониманием. Если проследить творчество Ивана Вазова за определенный период, Тодора Влайкова, Антона Страшимирова, Георгиоса Визиниоса, Александроса Пападиамандиса, Андреаса Каркавицаса, Константиноса Теокаса, Константиноса Хаздопулоса и др. обнаружим разные стороны отмирающей патриархальности. Несмотря на исторический анахронизм, часть балканских писателей защищает отжившую свое время форму. Они не могут сразу принять новое, исторически прогрессивное, потому что, еще в своем зародыше оно выявляется всей своей неэтичностью, всей своей извращенностью и неморальностью. Буржуазное развитие, выявившееся в своих самых крутых формах, встречает противодействие писателей. Они часто направляют свой взгляд к старому, к его этично содержательным формам, отрицая неприемливое буржуазное настоящее, которое быстро

¹ Καμπάνης, Α., 'Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. 'Αθήνα, 1942, 335.

раскрывает алчную тонку борьбы за прибыль, ставшей основным стремлением подавляющим каждый более благородный человеческий порыв.

Другая особенность, характеризующая большинство балканских литератур, это смешение и переливание литературных направлений и движений. Из-за специфических исторических условий, замедляющих развитие балканских стран и их литератур, необходим период ускоренного движения для того чтобы догнать передовых. Этапы, характерные для развития европейских литератур, здесь оставляют только поверхностные следы. Различные движения и течения проявляются одновременно, в творчестве одних и тех же писателей.

Действительно, подражание французским и русским образцам приводит к созданию незрелых произведений, которыми на долгий период изобильствуют болгарская и греческая литературы. Поэтому спокойно можно утверждать, что на пути реализма основополагающими являются произведения, следующие органический путь развития, где часто встречаются противоречивые элементы, совместное существование реализма и романтизма. Первые произведения реализма „Болгары старого времени“ Любена Каравелова и „Папесса Иоанна“ Эмануила Ройдиса, обладают еще одной характерной особенностью — только некоторые образы являются носителями эстетических открытий своих авторов, в них сосредоточено реалистическое содержание произведений. Повесть Любена Каравелова становится этапом в развитии болгарской литературы благодаря двум основным своим образам — Хаджи Генчо и дядо Либена. Остальные образы не только не на их уровне, но и созданы по законам другой стилистики, романтическое и сентиментальное часто покрывается, вытесняя реалистическое изображение.

Своим романом „Папесса Иоанна“ Ройдис бросает камень в стоячую воду папской институции. Используя реалистический прием, автор выставляет напоказ множество недостатков церкви и они становятся достоянием широкого круга читателей. В своем предисловии Ройдис отмечает: „Разумеется, многие обвинили бы меня в дерзости, с которой я привел в движение жидкую церковную грязь западного и византийского средневековья, позволяя себе иногда некоторые отклонения от состояния настоящей православной церкви. Но беспристрастный читатель, поймет, что в этом отношении в моей книге нет и следа враждебности к ней. Бесстыдство и Запада и Востока выставлены в том же самом безразличии и беспристрастии видений средневековых богословов и мечты немецких профессоров осмеяны с тем же усердием. Где бы я не находил что-нибудь давнее повод для осмеяния, я использовал его несмотря на то, куда его спрятали — в каком-нибудь монастыре или академии, под рясой монаха или под мантией философа. Ре-

лигиозные или философские парадоксы со дня сотворения мира до наших дней подвержены тому же самому равнодушию, с которым мореплаватель отмечает в своем дневнике направление ветра"² Но и здесь не все образы одинаково реалистично обрисованы.

Все эти условия осложняют творческое рассмотрение вопроса об особенностях реализма в болгарской и греческой литературах. И действительно за последние годы концепция о реализме как конкретном историческом явлении, сыграла значительную роль при выяснении дилеммы реализма — антиреализма. Одновременно с этим реализм и романтизм рассматриваются как явления, связанные с определенными периодами общественного и культурного развития данного народа, „существенно различными от романтизма и реализма, рассматриваемые как две исконные и противостоящие черты и начала в искусстве.“³

Рассматривая вопросы южнославянского реализма в своей книге „Введение в южнославянский реализм“ Боян Ничев обращает внимание на то, что может иметь отношение и к балканским литературам: „Если мы хотим придерживаться исторической правды, надо рассматривать вопрос о южнославянском реализме в рамках соотношения романтизма — реализма. Потому, что эстетические феномены, как называем южнославянский реализм и романтизм, типологически являются своеобразными явлениями, переливающимися и обладающими некоторыми чертами, которые взаимно их сближают и одновременно с этим отличают их от классических европейских форм реализма и романтизма XIX века. Эти два понятия трудно вместить в классическую европейскую систему литературных формаций.“⁴

Перевоплощение реализма — романтизма в разных национальных литературах оказалось краеугольным камнем для большинства теоретических обобщений, для исследования общих закономерностей и взаимосвязей между различными литературами.

Останавливаясь на развитии романтизма в греческой литературе Янис Мочос делает некоторые общие констатации, которые могли бы найти приложение при рассмотрении реализма: „Огромная разница, существовавшая в уровнях общественного развития, духовного и эстетического — различных стран и народов самым непосредственным образом сказалась в искусстве. Выдвижение на первый план только общих черт романтиков приводит к тому, что теряется национальная их специфика, индивидуальность и неповторимость национальная их специфика индивидуальность и неповторимость

² Рондис, Е. Папеса Йоана. Пловдив, 1962, 17.

³ Ничев, Б. Увод в южнославянский реализм. С., 1971, 235.

⁴ Ничев, Б. Увод в южнославянский реализм. С., 1971, 235.

национального почерка писателей. Другой крайностью (или лишь одной стороной более сложного процесса) является подчеркивание одного национального своеобразия, что неизбежно приводит к утрате цельного ощущения картины общих закономерностей развития литератур. „Прощупывание“ модели греческого романтизма в контексте балканских, а затем других литератур — вот задача, которая все еще стоит перед литературоведением.“⁵

Общественные условия, результаты победы национальных революций, принуждают некоторых писателей покинуть свои романтические мечтания, посмотреть реально на жизнь. Но этот процесс не совсем ясно разграничен. В болгарской и греческой литературах замечается непрерывный ход романтизма в реализм и обратно. Их нельзя рассматривать категорически как литературные движения конца XIX века. Еще в недрах романтизма созревают новые идеи, которые реализм утверждает.

Особую роль для утверждения реализма в греческой литературе играет европейский реализм, также как в болгарской литературе русский реализм. Запоздалые в своем развитии из-за рабства, эти две литературы черпают полными горстями из самых выдающихся произведений своих предшественников. Опыт развитых литератур имеет большое значение.

Но этот процесс имеет и обратную сторону. Потому что пример развитых литератур встает на пути вдохновения отстающих. Их темы им известны, ситуации уже использованы, исчерпаны раньше чем они дотронутся до них. Тем более, что это сделано с большим художественным мастерством. Иногда творцы приходят к одним и тем же выводам окольными путями, защищая их с одинаковой страстью. Вряд ли Александр Пападиамандис был знаком с рассказом Антона Павловича Чехова „Спать хочется“ когда начал писать свою повесть „Убийца“. Но оба произведения заряжены одним и тем же моральным пафосом. В первом случае тринадцатилетняя девочка заботившаяся о ребенке в доме сапожника, не имея минуты покоя, задушила его ночью в минуту приступа, чтобы заснуть на некоторое время после продолжительной бессоницы. Во втором случае старуха, познавшая ужасы жизни, топит в колодце своего внука, который неизбежно должен отправиться в ту же самую дорогу страданий и унижений. Кто виноват в несправедливости жизни, почему все в ней так несправедливо устроено — читается в подтексте обеих произведений.

Этими вопросами занимаются множество болгарских и греческих писателей, они ищут и не всегда находят ответ. Но и

⁵ Мочос, Я. К вопросу о греческом романтизме. — *Etude balkaniques*, 1981, № 1, 67.

само искание является уже опытом реалистического отражения жизни, раскрытия его тайн, отражения борьбы и страданий человека. Поэтому там можно открыть и самые крупные достижения писателей как Елин Пелин, Тодор Влайков, Антон Страшимиров, Йордан Йовков, Костас Хадзопулос, Григориус Ксенопулос, Костас Пароритис, Константинос Теотокас и др.

Růžena DOSTALOVA
Prague

DEUX RENCONTRES DE NIKOS KAZANTZAKIS AVEC LA BOHÈME

En 1983, le monde littéraire a commémoré le centième anniversaire de la naissance du plus grand prosateur grec du 20e siècle Nikos Kazantzakis (18. 2. 1883—26. 10. 1957). L'histoire mouvementée de l'Europe centrale a fait venir ce célèbre Crétois, au début des années trente, jusqu'en Tchécoslovaquie.

Dans la correspondance publiée de Kazantzakis¹ et dans les souvenirs de sa femme,² on ne saurait trouver que des traces plutôt incertaines des événements qui ont obligé l'écrivain à quitter l'Allemagne au temps de la République de Weimar encore, pour se déplacer vers le côté tchécoslovaque de l'Erzgebirge pour y travailler sur son épopée intitulée l'Odysée.

Le premier indice de son intention de passer un temps assez long dans la solitude des montagnes apparaît dans une lettre de Kazantzakis à son ami Prévelakis, envoyée d'Union Soviétique où l'auteur séjournait à la suite d'une invitation du gouvernement soviétique et sur laquelle il méditait d'écrire un reportage. La lettre est datée du 1er Décembre 1928 à Soukhoumi³ «Hier, j'ai signé un contrat avec la maison d'édition (parisienne) de Rieder selon lequel je m'engage à livrer, à partir du 1er Juillet 1929, trois livres sur la Russie et je toucherai mensuellement une somme fixée. Ainsi, j'espère pouvoir vivre en tranquillité deux années sur une haute montagne- dans les Pyrénées ou en Engadine- et remanier l'Odysée». Dans la même lettre, on lit plus loin: «Aussitôt que mon voyage sera terminé, avec quelle joie je me plongerai dans une solitude absolue au milieu des neiges».

¹ *Tetrakosia grammata tu Kazantzaki ston Prevelaki*, edk. Elenis N. Kazantzaki, Athina 1965.

² *Nikos Kazantzakis*, a biography based on his letters by Helene Kazantzakis, New York 1968.

³ *Tetrakosia grammata...*, 103—104, № 70.

Le noyau des reportages en forme de livre que Kazantzakis s'engageait à écrire pendant un intervalle relativement court, devait être formé par les articles qu'au cours de son voyage, il envoyait à la presse européenne mais «la véritable essence de mon voyage n'apparaîtra intégralement que dans l'Odysée... quand je serai seul, je pense que j'éprouverai de l'horreur de moi-même. Si seulement je pouvais déjà être isolé sur une haute montagne et tenir entre mes mains tout le pays que j'ai vu.» Les reportages et l'Odysée doivent donc être l'expression d'une même expérience, à la fois extérieure, saisie par les sens et la raison de l'auteur, et intrinsèque, vécue par le cœur sensible du poète.

Retenons les trois motifs de la lettre qui reviennent même dans d'autres lettres: la montagne, la solitude, la neige.

Même à un autre endroit, le poète confesse l'influence profonde que la solitude de la nature montagneuse exerce sur sa subconscience:

«Pendant une nuit (de 1918), je marchais avec mon ami (Jannis Stavridakis) sur une haute montagne recouverte de neige. Nous nous étions égarés. D'un ciel sans nuage, une lune ronde et silencieuse nous éclairait le chemin. Du défilé de la montagne où nous étions, la neige jetait des reflets bleuâtres qui luisaient... Un calme dense, inquiétant, intolérable... J'éprouvai un vertige curieux. J'avais l'impression de marcher dans la Lune, dans un pays archaïque, inhabité mais très proche de moi, avant l'apparition de l'homme. Tout à coup, j'aperçus, dans un détour, plusieurs lumières pâles au fond de la vallée profonde. Ce devait être là un petit village dont les habitants veillaient encore. A ce moment, une chose effrayante se produisit... Je m'arrêtai, je serrai les poings et je me mis à hurler, d'une façon sauvage, dans la direction du village: «Je vous couperai tous en morceaux.» Cette voix rauque ne m'appartenait pas. Je tremblais de tout mon corps... Ce n'était pas moi... Jamais avant, mon propre intérieur ne s'était révélé à moi avec une pareille profondeur.»⁴

Un souvenir enseveli, depuis longtemps et évoqué, littérairement, au bout de bien des années, en 1961, et le passage cité de la lettre de Soukhoumi semblent former un parallèle — la solitude et le sublime de la nature montagneuse éveillent les forces ancrées, très profondément, dans l'homme, forces dévastatrices mais aussi créatrices.

D'autres lettres ne font que commenter la sensation de Kazantzakis que seule la solitude des montagnes peut pleinement libérer ses forces créatrices cachées: «Mon corps est sain, mes yeux pleins d'impressions (du voyage en URSS), pour des mois

⁴ N. Kazantzakis, *Lettre au Gréco, Souvenirs de ma vie*, trad. par M. Saunier, Paris 1962.

entiers je veux me livrer au silence qui correspond tellement au désespoir héroïque de mon âme.» «Maintenant, je sens ce qui uniquement correspond à mon âme — la solitude, la solitude sur une haute montagne.»⁵ Les impressions principales de son voyage en Sibérie, c'est la vision d'un désert inhumain recouvert de neige et la vue des villages qui fument, perdus dans la neige.⁶

Son projet prend pour la première fois une forme concrète dans une lettre de Berlin (du 9 Mai 1929): «Ce soir, je pars pour une haute montagne en Tchécoslovaquie et j'y resterai pendant deux ou trois mois pour préparer la version en français et en allemand de mon livre (c'est-à-dire sur la Russie), puis je rentrerai à Berlin et à Paris.»⁷

L'idéalisation mystique des hauteurs montagneuses Kazantzakis l'a empruntée à la philosophie de Nietzsche; de là la première pensée à Engadine que l'auteur a visité en 1918 sur les traces de Nietzsche.⁸

L'expression poétique de la sensation évoquée dans son souvenir dans le Rapport à El Greco et dans la lettre de Soukhoumi se rencontre au troisième chant de l'Odyssee, v 773—778: .

«Tel a été mon destin, d'avoir une montagne à côté
de mon berceau et durant toute ma vie, cette montagne
pendait, au-dessus de ma tête, comme une épée.
Je le sais maintenant bien et je me connais moi-même,
je n'avais jamais aimé les hommes et je ne veux pas que,
dans la plaine, à mes pieds, ils batissent leurs sièges,
qu'aux pieds de la montagne ils fassent paître leur
troupeau lui jetant des cris à haute voix:
A l'instar du Pantodaktylos abrupt,
je dois me tenir isolé des hommes.»

Qui a pu inspirer à Kazantzakis la pensée de chercher la solitude pour sa création littéraire à Boží Dar? La seconde femme de Kazantzakis, Hélène se rappelle de cette période; «Ses amis, dont Hélène Stoecker, Arthur Holitscher, Egon Kisch, cherchaient en vain à le retenir dans la capitale de l'Allemagne.

⁵ *Tetrakosia grammata*..., 106, №71, 117, № 76, 122, № 80.

⁶ *Op. cit.*, 116, № 76.

⁷ *Op. cit.*, 131, № 82.

⁸ Au sujet du rapport de Kazantzakis à Nietzsche cf. N. Kazantzakis, lettre au Gréco, Souvenirs de ma vie, trad. par M. Saunier, Paris 1962; C. Janiaud-Lust, *Nikos Kazantzaki, Sa vie, son oeuvre*, Paris 1970, 107—116; M.-L. Bidal-Baudier, *Nikos Kazantzaki. Comment l'homme devient immortel*, Paris 1974, 126—134; cf. aussi *Tetrakosia grammata*, 261, № 135; cf. Nietzsche, So sprach Zarathustra IV 11; Chr. Baroni, *Nietzsche éducateur de l'homme au surhomme*, Paris 1961, 61: Je me sens riche et plein de force créatrice quand je suis laissé seul.

Le fourmillement d'une grande ville l'épuise. Il ne trouvait de nourriture pour son énergie créatrice qu'au contact avec les éléments primordiaux — la terre, l'eau, le soleil, la mer.

Ainsi, on monta un jour dans le train qui devait nous mener à je ne sais quel endroit de Tchécoslovaquie. Pourrait-on me croire que nous n'avions pas alors la moindre idée de l'endroit ou nous descendrions? Le destin, qui avait pris l'apparence d'un mineur tchèque, nous servit de guide: N'allez pas à Prague. Descendez avec moi à Jáchymov. Et n'ayez pas peur de notre cimetière immense. Le radium n'est pas une plaisanterie... mais à trois heures de marche d'ici, à 1200 m d'altitude, il y a Boží Dar (Gottesgab). Même si vous le vouliez, vous ne pourriez pas mourir là. Gottesgab... Gottesgab (en tchèque le «Don de Dieu») murmurait Nikos et me coudoyant il dit: Lenotchka, mon amour, crois-tu encore à des miracles?»⁹

Ainsi, 40 ans environ après leur première visite de Boží Dar, le choix du lieu acquiert, dans le souvenir, une forme légendaire et mystique car d'après la lettre à Prévélakis, déjà citée, envoyée le 9 Mai 1929 de Berlin («Je pars pour une haute montagne en Tchécoslovaquie»), on sait que Kazantzakis se dirigeait vers une région précise, l'Erzgebirge qui avait peut-être été recommandée par E. Kisch et qu'il s'agissait seulement de trouver un endroit pour son séjour.

Hélène Kazantzakis continue ses souvenirs: «Nous restions longtemps pensifs en face de l'énorme cimetière de Jáchymov. Le chemin était abrupt et les ténèbres tombèrent au moment où nous arrivions au bord du village... Le lendemain, sans examiner ce que Boží Dar pourrait nous offrir, Nikos me conduisit sur une voie longue et droite... Par la voie la plus courte il marcha pour découvrir ce qui devait se convertir pour nous en synonyme du bonheur...¹⁰ Boží Dar resta un souvenir brillant, si incroyablement beau et doux qu'il (Kazantzakis) se mit à douter plus tard s'il avait existé en réalité ou seulement dans le rêve...» Sur ce plateau montagneuse de l'Erzgebirge, couverte de neige j'ai compris le sens du mot «solitude» pour mon compagnon. L'espace et le vaste plateau, où il pouvait s'asseoir comme un chaman sous l'arbre, porter la flûte à ses lèvres et commencer son chant, créer des ombres, des ombres qui devaient bientôt se changer en êtres aussi vivants et indépendants que leur créateur.»

Kazantzakis séjourna à Boží Dar deux fois: du 10 Mai 1929 au 9 Avril 1930 et de la fin de Juin 1931 au 31 Mai 1932. Bien

⁹ Nikos Kazantzakis, *a biography...*, by H. K., 215—216.

¹⁰ Il s'agit du hameau dit Myslivny (alhem. Försterhäuser), of *op. cit.*, 37, où Kazantzakis vivait dans deux pièces de la maison de M. Filip Kraus. La maison n'existe plus. Du hameau il ne reste que deux maisons au bord de la route reliant Boží Dar à Horní Blatná (v. pl. III, *Listy filologické* 106, 4, 1983).

qu'une des raisons motivant son séjour relativement long eut sans nul doute été le fait que le logement et la nourriture, d'ailleurs modestes, y coutaient peu, comme l'auteur le mentionne dans ses lettres, on ne saurait non plus, négliger une autre raison également importante, celle d'une solitude et d'un calme recherchés pour le travail créateur «au sommet du bonheur et de la Tchécoslovaquie.»¹¹

Dans une lettre adressée à sa femme à la veille de son retour après son second séjour à Boží Dar, Kazantzakis écrit: «Les pauvres gens comme nous, quand ils trouvent quelque chose d'extraordinaire comme cette maison que nous avons au sommet de la Tchécoslovaquie, doivent le considérer comme un don du Destin qui ne se répète pas.» Le lieu de l'envoi d'une lettre après son arrivée est indiqué par les mots «de chez moi».¹² La possibilité d'un travail intense «sur une haute montagne couverte de neige» est considérée par Kazantzakis comme le sommet du bonheur humain; il se sent comme un ascète de Byzance — le stylite;¹³ l'atmosphère d'une chambre enserrée dans un paysage enneigé lui rappelle l'atmosphère d'une cellule de cloître.¹⁴

Kazantzakis se fixa deux tâches avant tout. Son premier devoir c'était d'écrire un livre sur l'Union Soviétique. Ce livre paraîtra, en français, sous le titre de «Moscou a crié» (appelé plus tard Toda — Raba). De ses expériences russes, il s'inspire même pour son livre sur l'Histoire de la littérature russe qu'il termina à Paris en 1930 et qui parut en deux tomes dans l'édition d'Eleftherudakis.

Le grand voyage en Russie eut une influence puissante sur l'oeuvre de Kazantzakis et marque une nouvelle étape dans sa vie: «La Russie est maintenant pour moi une grande impulsion qui n'influe plus, au moment actuel, directement sur mes actes et mes pensées mais qui est ancrée dans le Souvenir. J'ai vécu ce pays, je l'ai vu, je m'en suis réjoui, je ne saurais même décrire toutes les impressions dont m'ont régalé ses gens, ses rivières, ses mers, ses mosquées, ses églises, ses villageois ses déserts, ses idées et ses efforts. Cependant, maintenant ce pays s'est déplacé de la sphère immédiate de mon inquiétude et de mon désir pour se fixer, tout resplendissant de richesse, dans mon Souvenir.»¹⁵

Ses impressions transformées poétiquement en oeuvres littéraires réapparaissent également dans l'épopée intitulée l'Odysée. Travailler sur cette oeuvre était le but principal du séjour de Kazantzakis à Boží Dar. C'est à cette même oeuvre que «s'attachait

¹¹ *Tetrakosia grammata...*, 314, N° 150; Nikos Kazantzakis, a biography... by H.K., 37, 72.

¹² *Nikos Kazantzakis, a biography...* by H. K., 241.

¹³ *Tetrakosia grammata...*, 172—4, N° 99.

¹⁴ *Op. cit.*, 178, N° 1000.

¹⁵ *Op. cit.*, 156—157, N° 92.

son coeur et ses forces spirituelles. Tout le reste est passager, il brille aujourd'hui pour s'éteindre et disparaître demain. Ce n'est que dans un vers parfait que l'âme trouve son salut.»¹⁶ Le travail sur la deuxième et la troisième version de l'épopée qu'il avait commencé en 1924 en Crète absorba la majeure partie des deux séjours de Kazantzakis à Boží Dar. La troisième version terminée au cours du deuxième séjour est la base de la forme finale de l'oeuvre.

C'est à cette même époque que se rattachent cependant les germes et les plans d'autres oeuvres remarquables de l'auteur. En Aout 1929 (20. 8.), il termina le texte français du roman sur trois générations de Crétois intitulé «Le capitaine Elias» qui ne fut pas publié mais qui donna naissance au roman sur Le Capitaine Michalis, Liberté ou la mort, de l'an 1953;¹⁷ il y conçut également l'idée d'écrire un dialogue avec El Greco qu'il réalisa sous forme d'essais autobiographiques intitulés Le Rapport à El Greco, édition posthume de 1961.¹⁸ Il méditait une oeuvre sur l'empereur romain Julien qui se matérialisa sous forme de la tragédie intitulée Julien (1939).¹⁹ Un sujet intéressant qu'il n'avait pas l'intention de publier est l'idée d'écrire un livre portant le titre de «Une journée pluvieuse ou En fumant...» (Kapnizontas, En fumant); l'essence du livre consiste en l'antagonisme entre «un rêve de la vie brulante», vu à travers la fumée de la pipe, et la réalité. Ce livre devait finalement donner forme à l'oeuvre intitulée «Bouddha» de Kazantzakis, L'expression littéraire d'une vie conçue comme une série d'images de rêve.²⁰ L'idée de ce livre, les personnages qui naissent et disparaissent dans des nuages de fumée, se trouve en relation étroite avec l'enchantement que Kazantzakis éprouvait à l'égard du film. Déjà en Union Soviétique, où il travaillait sur une série de mises en scènes, d'ailleurs jamais réalisées, pour plusieurs films²¹ (dont,

¹⁶ *Op. cit.*, 135, N° 84; à propos de l'Odyssee cf. R. Dostálová, *K homérským tradicím v novořecké literatuře*, Listy filologické 88, 1965, 272—284; ead., *Tradition und Gegenwart im Werke Nikos Kazantzakis*, Actes du Premier Congrès International des Etudes balkaniques et du Sud-Est-Européen VII, Sofia 1971, 313—321. Kazantzakis attribuait au coté formel de l'oeuvre une grande importance: «J'attribue à la technique du vers une importance absolue. Mais maintenant, je suis obligé de rendre mes émotions par des mots; dans les autres versions, je consacre toute mon attention au vers et à une chose que je considère comme plus difficile encore: débarasser chaque mot et chaque expression de leur contenu 'rationnel' pour les alléger et ne leur laisser que l'émotion, le gout, la musique.» (*Tetrakosia grammata...*, 168, N° 95). Kazantzakis a remanié son *Odyssee* sept fois, l'oeuvre n'a paru, pour la première fois, qu'en 1938.

¹⁷ *Tetrakosia grammata...*, 142, N° 88.

¹⁸ *Op. cit.*, 169—170, N° 96.

¹⁹ *Op. cit.*, 266, N° 137.

²⁰ *Op. cit.*, 258, N° 134; p. 264, N° 136.

²¹ *Op. cit.*, 72—73, N° 53.

entre autres, sur Lénine, qu'il utilisa ensuite dans son livre sur la Russie — Toda — Raba), il considérait ce genre de travail comme une préparation à son Odyssée. Le travail sur une mise en scène cinématographique oblige l'auteur à rendre l'idée la plus abstraite par une image. Seul le film donne la possibilité d'exprimer parfaitement les rêves, les processus subconscients, les visions. Kazantzakis, charmé alors par la philosophie orientale du bouddhisme, accentuait cependant surtout la volupté créatrice qui lui donnait le pouvoir de prêter vie aux ombres, de les remplir de passions, d'amour, d'instincts, pour les faire disparaître tout d'un coup. Il aspirait à écrire un livre sur Bouddha qui «lui, tout entier, n'est que l'oeil, qui anime le jeu des ombres et qui sait que tout n'est qu'une création éphémère de l'organisme humain, complexe mais éphémère à son tour et qui trouverait du plaisir à se rendre compte qu'une image cinématographique disparaîtra désespérément dans deux ou trois années.»

Lors de son deuxième séjour à Boží Dar, Kazantzakis revint à l'idée de travailler sur des mises en scène et espérait obtenir par là des moyens financiers pour son futur travail littéraire indépendant. L'idée lui fut suggérée par ses discussions avec son jeune ami qui devait devenir plus tard le fameux écrivain crétois, P. Prévélakis qui rendit visite à Kazantzakis à Boží Dar pendant les fêtes de Noël et du Nouvel An de 1931—32. C'est alors que naquirent les plans et, en partie, même des esquisses de mises en scène sur Bouddha, Don Quichotte, Mohammed, le Décaméron, Nicéphore Phocas et l'Obscurcissement du Soleil. Avec ce dernier film, Kazantzakis espérait participer au concours de la Société des Nations relatif à une mise en scène soutenant la coexistence pacifique des peuples.²²

On peut dire que le temps passé à Boží Dar fût, pour Kazantzakis, une période extrêmement féconde dont il se souvenait encore avec gratitude en 1952, au moment où les indices d'une maladie pernicieuse apparurent déjà et obligèrent l'auteur à se réfugier, une fois de plus, dans les montagnes.²³

Les paroles, non publiées jusqu'à présent, que Kazantzakis inscrit personnellement — en allemand — dans le livre des hôtes de M. F. Kraus le 31 Mai 1932 (et que nous avons

²² A propos des aspirations de Kazantzakis dans le film, cf. *Tetrakosia grammata...*, 277—306; C. Janiaud-Lust, *op. cit.*, 329—332 (L'auteur y parle, par erreur, de la Yougoslavie et non de la Tchécoslovaquie). Aucune des aspirations ne se matérialisa sous forme d'une oeuvre mais qu'il ait eu le sens des possibilités cinématographiques nous semble prouvé par le fait que, à cette même époque, est né le célèbre film sur Don Quichotte avec F. Saljapin dans le rôle principal et que, en 1961, quatre histoires du Décaméron ont été filmées par les metteurs en scène italiens Fellini, de Sicca, Monicelli et Visconti.

²³ *Nikos Kazantzakis, a biography...* by H. K., 509 (dans une lettre de Kitzbühel du 13/2 1952).

reproduites²⁴ dans l'annexe I du périodique *Listy filologické* 106, 4, 1983 nous fournit, à côté de toute une série de passages parallèles dans sa correspondance, le témoignage que l'auteur appréciait très sincèrement ces deux années — le calme et le contact immédiat avec la nature lui fournirent une harmonie absolue²⁵ et lui permirent d'écrire l'*Odyssée* qu'il considérait comme l'oeuvre capitale de sa vie. De semblables motifs sont exprimés également dans les lignes en grec que son ami P Prévélakis inscrivit dans le livre des voyageurs le 4 Janvier 1932 (ibidem annexe II): la blancheur intacte de la neige, la paix et la monotonie où la seule distraction est la vue de la fenêtre qui pend sur le mur comme un paysage du peintre Thaulow.²⁶

«L'amour» de Kazantzakis «poure la solitude», un rythme de vie qu'il avait autrefois défini de la façon suivante: «Je voudrais toujours vivre pendant neuf mois dans une solitude absolue et voyager pendant trois mois. Ce serait exactement ce dont j'ai besoin. Le contact avec les gens, la vie sociale, les activités ne m'inspirent guère, ils sont inutiles et déprimants pour moi. Beaucoup de solitude, des voyages fiévreux et de nouveau la solitude, voilà mon rythme.»²⁷ Ce trait de caractère nous explique également pourquoi Kazantzakis qui entretenait à Berlin des contacts avec plusieurs intellectuels, dont certains avaient des rapports avec le milieu culturel allemand de Prague (Kisch, S. Zweig), ne se lia, pendant son séjour de presque deux ans, à aucun des représentants de la culture progressiste allemande de Tchécoslovaquie et, à l'exception de courtes promenades aux alentours, ne quitta jamais sa solitude. Dans sa correspondance, un seul nom tchèque apparaît — celui d'O. Březina. C'est avec les poèmes symbolistes de ce dernier que S. Zweig comparait, dans sa lettre à Kazantzakis, son ouvrage intitulé *Askitiki*.²⁸

Le premier contact de Kazantzakis, qui était déjà devenu un romancier célèbre, avec la culture tchèque date de l'arrêt suivant du pèlerinage à travers le monde de cet Ulysse moderne, lorsque, vers la fin de sa vie, il rencontra, en Septembre 1954 à Antibes, le compositeur tchèque Bohuslav Martinů. Martinů vivait alors à

²⁴ Je remercie M. Kurt pour l'envoi des deux inscriptions Kraus de Zwikau, neveu de M. F. Kraus.

²⁵ *Tetrakosia grammata...*, 135, N° 84: «Parfois des biches s'approchent de la maison et je les regarde retenant à peine les larmes. La joie et le désespoir, le calme, tout ceci ensemble. Je ne sais pas comment appeler ce pouls, cette pulsation complexe et éternelle du coeur»; 138—9, N° 86; 147—8, N° 91; 150, N° 92: «ma solitude ici, dans le calme des montagnes abandonnées; 165, N° 94; 167, N° 95; 173, N° 99: «une maison séparée du monde par la gelée, au milieu d'un calme irréel; 178, N° 100; 185, N° 102: «un silence lunaire primitif»; 252, N° 130.

²⁶ Frits Thaulow (1847—1906), graveur peintre norvégien de paysages montagneux, de rivières gelées et de scènes de campagne en hiver.

²⁷ Elli Alexiou, *Ya na ghini megalos*, Athina 1966, 211; I agapi tu stin monaxia, 210—212).

²⁸ *Tetrakosia grammata...*, 186, N° 103.

Nice et cherchait un livret pour son opéra... «Un autre personnage aimé, un homme modeste mais grand, vint, pour la première fois, dans notre petite maison», écrit Mme Kazantzakis, dans ses souvenirs, à propos de cette rencontre.²⁹ «Au bout de quelques minutes, les deux hommes se connaissaient comme des frères. Martinů écrit le livret pour l'opéra intitulé «La Passion grecque» tout seul, pratiquement sans l'aide de Kazantzakis. Le compositeur présenta ses idées et Kazantzakis, ne trouvant guère le moyen d'y changer quoi que ce soit, les approuva tout de suite.» Mme Ch. Martinů nous relate de son côté que «la fin de Septembre apporta à Bohuš un autre événement important et joyeux: il fit la connaissance du poète grec Nikos Kazantzakis... il s'enthousiasma pour Alexis Zorba... il voulut écrire un livret d'après ce roman mais, sur les conseils de Kazantzakis, il commença à s'occuper du Christ recrucifié... Il était très difficile de résumer le contenu du roman en quatre actes et Martinů changea plusieurs fois le projet du livret. En le faisant, il prenait toujours conseil auprès de Kazan, comme il appelait le poète.»³⁰ A Pâques de 1955, l'auteur écrit à Prévélakis: «Le Christ recrucifié semble remporter ici un grand succès. Des critiques enthousiastes ont paru et un compositeur célèbre prépare un opéra — oratorio.»³¹

Kazantzakis avait donc considérablement influencé l'idée de l'opéra. Le roman sur le Christ recrucifié parut en grec justement en 1954 et l'auteur cherchait à résoudre, dans le personnage de Manolis, certains de ses problèmes personnels fondamentaux à une époque où l'Eglise orthodoxe grecque demandait, vers la fin de 1953, l'excommunication de l'auteur à cause de son roman «La dernière tentation,» où la presse de droite grecque l'accusait d'athéisme et de communisme et où ses livres furent mis à l'index en 1954.³²

Martinů a connu, de son côté, Kazantzakis au moment où, s'éloignant de ses abstractions intellectuelles, il voulait s'attacher à des valeurs positives de la vie humaine. Dans le roman sur Alexis Zorba qui l'enchantait par son éloge d'un homme simple mais sage et bien réel, il a retrouvé beaucoup de ses propres idées et l'expression de son état d'âme.³³ Il méditait même de choisir un thème situé en Slovaquie ou à la frontière entre la Slovaquie et la Moravie, «pour se tenir plus attaché à la terre.»³⁴

En novembre 1958, Martinů écrit à M. Šafránek: «Je t'ai expliqué suffisamment, me semble-t-il, la question de Kazan;

²⁹ Nikos Kazantzakis, *a biography*... by H. K., 527.

³⁰ Ch. Martinů, *Můj život s Bohuslavem Martinů*, Praha 1978, 100.

³¹ *Tetrakosia grammata*..., 684, N° 408.

³² C. Janiaud-Lust, *op. cit.*, 476—481.

³³ *Divadlo B. Martinů*. Vybral, sestavil a úvodní studii napsal M. Šafránek, Praha 1979, 103—104; M. Šafránek, *Bohuslav Martinů. Život a dílo*, Praha 1961, 297; 299—300.

³⁴ *Divadlo B. Martinů*..., 103.

Zorba m'attirait plus que tout mais aussi la Passion, dont j'ignorais alors encore la possibilité d'être transformée en opéra... Je ne savais pas non plus si Kazan avait un autre roman, je l'espérais seulement et mon espoir ne fût pas déçu, mais rien n'était encore traduit à ce moment. Là et cela n'avait donc aucun intérêt pour moi. Il avait un nouveau roman qui a déjà paru en traduction et qui s'appelle Liberté ou la Mort, et il a également paru l'année passée quelque chose comme Sodome et Gomorrhe, il me l'a décrit mais il me recommandait plutôt la Passion et me dit d'essayer d'écrire un livret; c'est comme cela que tout a commencé.»³⁵ La coopération dans «l'adaptation de cet extraordinaire roman chargé d'événements à la forme d'un opéra» dura toute une année.³⁶

Les deux artistes partageaient l'intérêt pour l'utilisation symbolique des histoires et des personnages bibliques. De la même façon que Kazantzakis que, pendant toute sa vie, la personne du Christ, en tant qu'homme et non Dieu, n'a cessé d'inquiéter, Martinů subissait une forte influence de la Bible du point de vue poétique et dramatique et s'est servi de ses textes dans ses cantates et ses opéras durant toute la période mûre de son travail créateur (Jeux sur la Vierge, La Messe Militaire, la Montagne des trois Lumières, ensuite La Prophétie d'Isaïe)³⁷ et, dès les années trente, il s'inspirait déjà du théâtre populaire et des jeux religieux du Moyen-Âge.

D'après les lettres que Martinů envoyait en Bohême, on voit que ses discussions avec Kazantzakis ne concernaient pas seulement le livret et la philosophie de l'oeuvre mais aussi la musique byzantine et le folklore musical grec, p. ex, pour la scène des noces, bien que de cette inspiration il ne se soit servi plus tard que d'une manière fort réduite. L'attitude nostalgique de Kazantzakis vis à vis de la Grèce où, après les antagonismes soulevés par son oeuvre, il ne voulut plus rentrer, se reflète dans une phrase typique tirée d'une lettre de Martinů (26 7 1957): «Kazan ne m'a pas beaucoup aidé en cette matière, il m'a dit que *tout était si loin déjà*... mais, à part cela, il m'a surpris, car je voulais faire les noces très violentes... et il m'a confié que leurs noces étaient en principe très idylliques.»³⁸

³⁵ *Op. cit.*, 291; M. Safránek, *Bohuslav Martinů...*, 300.

³⁶ *Divadlo B. Martinů...*, 332.

³⁷ *Op. cit.*, 95; J. Mihule, *Bohuslav Martinů, Profil života a díla*, Praha 1974, 184.

³⁸ *Divadlo B. Martinů...*, 332; 328: au IVe acte, 1re scène, on cite, dans la version de travail, une chanson de noces enregistrée par C. Fauriel, Athènes 1956, 273: «Allons, garçons, à la dense, et vous autres jeunes filles chantez la chanson pour voir, pour connaître comment l'amour éclat rapidement, d'abord ce sont les yeux qui le voient, ensuite il attaque les lèvres, et de là, il se répand en vitesse, pour trouver son domicile dans le coeur.»

Notre hypothèse se trouve confirmée par les lettres de Kazantzakis déposées dans le Musée municipal de la ville de Polička, lettres que j'ai pu lire grâce à la grande obligeance du directeur du Musée, M. Jan Kapusta. Ce dossier de Polička comprend entre autres une lettre rédigée en grec — lettre de Kazantzakis destinée à B. Martinů et envoyée le 30 janvier 1955 de la ville d'Antibes à Nice, à l'archimandrite Kallistos Vafias. Elle comprend le passage suivant: «Le destinataire de la présente lettre, M. Bohuslav Martinů, est un compositeur éminent et bien connu. Il a été très impressionné par un livre que je viens d'écrire, livre intitulé *Le Christ recrucifié*. A l'heure actuelle il est en train de composer un mélodrame fondé sur le texte de mon livre. Pour mener à bout ce travail, il désire beaucoup entendre la mélodie byzantine du chant «Sôson, kyrie, ton laon sou, euloghêson tèn klêronomian sou...», ainsi que les mélodies de quelques autres tropaires de notre Église orthodoxe.» Une lettre que Kazantzakis a adressée à Martinů le 10 août 1956, au moment où il séjournait à Bohinj pour y reprendre des forces, contient quelques informations concernant les noces grecques.» La cérémonie du mariage est chez nous simple et idyllique: l'église est ornée de lauriers et de myrtes, les cierges et les candélabres sont allumés, les fiancés debout devant l'autel, les invités derrière les fiancés et le pope récite la bénédiction. Puis en s'adressant à mari lui dit: «Tu dois aimer ta femme» et à la femme «Tu dois aimer ton mari et lui obéir». Le témoin des mariés pose sur leurs têtes deux couronnes tressées de fleurs d'oranger en cire; puis en tenant haut l'Évangile, le pope, suivi des invités, esquisse une danse sacrée autour du nouveau couple, en chantant le psaume «Isaie, danse...». On répand sur la tête des nouveaux mariés des poignées de riz, de blé, de bonbons, de pièces d'argent et on leur souhaite longue vie et plusieurs enfants:

«O trois fois fille noble, à ton mariage que la mer se transforme en vin et que les nobles invités arrivent à cheval sur les vagues écumantes... Et que Christ t'accorde neuf fils et une fille, danse avec la pomme.»

Je vais écrire en Grèce, qu'on Vous envoie quelques chansons de noces avec leur musique et je Vous prie, si vous avez besoin d'autres renseignements, de me l'écrire.» Une autre lettre, rédigée le 1er décembre 1956, contient les informations suivantes: «Cher Monsieur Martinů, Je réponds un peu tard mais avec plaisir à Votre lettre. 1) Les paroles ecclésiastiques de «Isaie, danse» sont «Isaie, danse, la Vierge a dans le ventre et a donné le jour à un fils, Emmanuel, dieu et homme en même temps 2) Chansons qu'on chante à la maison: «O ma belle fiancée, dans la cour où tu es entrée dresse-toi comme un cyprès: engendre neuf fils et une fille, à ton mariage, que les neiges deviennent de la farine et la mer du vin muscat et les navires des coupes et les vagues de la mer des chevaux pour que les invités viennent, «Je ne me

souviens que de ces deux chansons; si Vous avez besoin encore d'autres, veuillez me l'écrire et je demanderai à mes amis de Grèce» (v. la chanson de nocés chez M. Peranthis, Poiëtikê anthologia III, Athènes 1955, p. 763, une chanson que l'on chantait en faisant de la pâte pour le pain de nocés, Ta chionia alevria na ghinun).

En ce qui concerne le livret, Martinů s'en tenait soigneusement au texte du roman: «Il est difficile de compléter Kazan, je sens de l'embarras à ajouter mes propres paroles.»³⁹ En Septembre 1958, déjà après la mort de l'auteur: «ce dernier acte ne s'intègre pas dans mes plans malgré tous les changements que j'ai faits, le texte me manque et Kazan n'est plus là.»⁴⁰ Le compositeur se sentait obligé de respecter le texte plus rigoureusement que dans un opéra normal car «il est tout plein de sentences merveilleuses et de sagesse.»⁴¹

De sa part, Kazantzakis a fait preuve d'une parfaite compréhension pour le côté musical de l'oeuvre. Voilà ce qu'il écrit à Martinů le 29 novembre 1955, se trouvant à Antibes: «J'ai lu votre libretto avec attention; il est très clair, très sobre, dépourvu de beaucoup de belles choses qui pourraient cependant l'alourdir. Oui, il faut rendre les dialogues encore plus courts: peu de paroles, beaucoup de musique. Vous êtes d'une race qui comprend profondément l'orient — âpre, tendre, doux et brutal — et je suis sûr que Vous ferez un opéra magnifique... Je n'ai rien, je ne dois rien changer, Vous savez mieux que tous ce qui sert Votre musique; dans un opéra la musique avant tout.»

Des liens chaleureux qui rattachaient Martinů à l'auteur témoignent les paroles suivantes, commentant son décès: «Kazan est mort et cela m'a bouleversé... Un nouveau roman de lui a paru en français sur le Pauvre d'Assisi. J'espère qu'on publiera même son Odyssée. Ce doit être sa meilleure oeuvre. Je me sens triste, j'avais des relations chaleureuses avec lui et tu sais que des gens comme lui, il y en a peu aujourd'hui, très peu.»⁴² De ce passage il découle que leurs discussions ne touchaient pas seulement la Passion Grecque mais que Kazantzakis méditait sur sa propre oeuvre et, vers la fin de sa vie, quand il était déjà un romancier renommé, il ne changea rien à l'évaluation de son épopée l'Odyssée telle qu'il l'avait formulée dans son inscription dans les livres des hôtes de M. F. Kraus le 31 Janvier 1932 à Boží Dar; «Ici j'ai écrit la plus grande oeuvre de ma vie, l'Odyssée» (v. ann. I, Listy filologické 106, 4, 1983).

Des discussions entre le célèbre Crétois et le compositeur né à Polička en Bohême, une oeuvre est née qui, en dépit de

³⁹ *Divadlo B. Martinů...*, 290.

⁴⁰ *Op. cit.*, 286.

⁴¹ *Op. cit.*, 284.

⁴² *Op. cit.*, 285.

sa fidélité minutieuse au texte original, se rapproche davantage du caractère de Martinů et de la poésie tchèque: «que l'oeuvre ait passé du drame au lyrisme dramatique, c'est évident et ceci correspond davantage à mon caractère, j'espère avoir réussi à exploiter ce grand lyrisme humain qui se trouve dans la poésie de Kazan.»⁴³ Le livret a supprimé le problème national des rapports entre les Turcs et les Grecs et a élevé le thème humaniste au niveau général des problèmes éthiques et sociaux. Dans sa demande d'obtention d'une bourse de Guggenheim, Martinů s'efforce d'évaluer justement ce côté du roman de Kazantzakis: «J'ai trouvé un texte que je cherchais depuis des années... A notre époque, l'artiste passe à travers une confusion de valeurs et cherche un ordre où les valeurs humaines et artistiques soient conservées et confirmées. C'est le cas du roman de M. Kazantzakis et c'est pour cela que je l'ai choisi comme texte d'un opéra tragique»... dans lequel «ceux qui marchent avec une grande foi en l'amour embrassant toute l'humanité trouvent leur voie obstruée par ceux qui se refusent à renoncer à leur égoïsme.»⁴⁴ En comparaison avec le roman qui comporte des traits prononcés de critique sociale s'inspirant de la propre expérience de l'auteur, Martinů souligne, dans sa tentative d'harmoniser les contradictions, «le sacrifice de l'individu au profit et dans l'intérêt de la communauté» et accentue le côté éthique de l'oeuvre qui est d'une valeur humaine générale; à l'épique d'une révolte héroïque, il oppose l'atmosphère lyrique des jeux de la Passion.⁴⁵ Martinů se rendait bien compte de ces contradictions et luttait contre lui-même pour trouver la conception la plus adéquate: «Cette chose peut être presque biblique et peut être ou, plus précisément, devrait être une pièce dramatique... et sanglante.»⁴⁶

Si la première rencontre de Kazantzakis avec la Bohême lui apporta une inspiration féconde grâce à la solitude dans les montagnes, la seconde rencontre s'est effectuée grâce à l'heureux contact de deux caractères semblables qui donna naissance à

⁴³ *Divadlo B. Martinů...*, 291; J. Mihule, *op. cit.*, 185.

⁴⁴ *Divadlo B. Martinů*, 332—333.

⁴⁵ La traduction tchèque du livret par E. Bezděková souligne, à plusieurs endroits, le caractère de critique sociale du texte en employant d'autres passages de l'oeuvre de Kazantzakis que ceux dont Martinů s'est servi. Cf. V. Pospíšil, *Recké pašije Bohuslava Martinů*. Hudební rozhledy 15, 1962, 290—293; id., *Drama nebo lyrická tragédie*, Hudební rozhledy 20, 1967, 208—9; M. Stědroň, *Zur Frage der »Adaptation« der Oper »Griechische Passion« von Bohuslav Martinů*, Colloquia on the History and Theory of Music I, ed. by R. Pečman, Praha 1967, 183—193; I. Popelka, *Téměř řecké pašije*, *Divadlo* 1967, № 5, 68—70.

⁴⁶ *Divadlo B. Martinů...*, 286; sur la relation étroite reliant B. Martinů, durant toute sa vie, à la littérature, voir J. Mihule, *Bohuslav Martinů a světová literatura*, tiré à part, s. a., 197—202. L'opéra a été enregistré sur le disque de Supraphon Stéréo 1116 3661—62 avec un commentaire d'I. Popelka.

une oeuvre extraordinaire représentant l'opéra européen moderne et dont le côté musical a accentué et multiplié le message moral et éthique de son modèle littéraire.

L'importance de cette rencontre a été exprimée par Mme H. Kazantzakis dans une lettre adressée à B. Martinů de la ville d'Antibes le 18 Février 1959 par les mots suivants: «je sais que les noms Martinů et Kazantzaki seront liés pour l'éternité.»

Georgi DIMOV
Sofia

LES ECHANGES CULTURELS ET LITTERAIRES ENTRE LA BULGARIE ET L'ITALIE AUX XIXe—XXe SIECLES

Les relations culturelles et historiques entre la Bulgarie et l'Italie, tout comme avec les autres pays d'Europe occidentale, ont des traditions anciennes et fructueuses. A différentes époques, ces relations acquéraient des dimensions toujours nouvelles par leurs formes et leur contenu, leur intensité et leurs résultats, en fonction de tout un ensemble de conditions socio-politiques et de tendances culturelles et esthétiques.

Si au Moyen Age, le bogomilisme, qui naquit en Bulgarie, pénétra en Italie sous le nom d'hérésie cathare, la Renaissance italienne, ce manichéisme profondément réformateur et progressiste par son essence même, qui bouleversa la vie sociale et politique en Europe occidentale également, jouera plus tard un rôle comparable dans notre pays. Par ses idées démocratiques et humanistes, elle stimula puissamment le développement des processus généraux nationaux, sociaux, économiques, culturels et historiques qui naquirent au XVIIIe siècle sur les terres bulgares asservies, et ces processus ont ouvert une nouvelle période de l'évolution historique du peuple bulgare. Les idées de la Renaissance italienne de même que les principes philosophiques novateurs du Siècle des Lumières sont à l'origine du Réveil national bulgare qui marqua au XIXe siècle la prise de conscience nationale de notre peuple en même temps qu'il créa une nouvelle littérature et culture, marquées par une conscience nouvelle d'appartenance ethnique et de valeurs nationales, sociales et spirituelles. Dès la fin du siècle dernier, le célèbre historien bulgare de la littérature et de la culture. Ivan Šišmanov, dans son ouvrage mémorable «Literaturna istorija na vazraždaneto v Italija» (Histoire littéraire de la Renaissance en Italie), définissait l'essence révolutionnaire de la Renaissance italienne et son influence bénéfique sur l'ensemble de la vie sur les terres bulgares asservies. L'auteur caractérisa en profondeur les transfor-

mation que ce puissant mouvement socio-philosophique, culturel et esthétique a subies chez nous, conformément aux processus spécifiques de notre renaissance nationale et aux besoins de la nation bulgare en voie de formation. Bien que certains signes d'une aperception nouvelle de l'univers et de tendances nouvelles, par définition, renaissantes soient apparus chez les Bulgares dès le XIVe siècle, du fait de leur assujettissement à l'empire asiatic barbare ottoman, ce n'est que quatre siècles plus tard qu'ils établirent des contacts enrichissants avec les idées de la Renaissance européenne occidentale et du Siècle des Lumières, qui ouvrirent des voies nouvelles, sur lesquelles la nation bulgare s'engagea. Il est évident que de nombreux principes et idées de ces mouvements socio-philosophiques ouest-européens ont été reconsidérés en fonction des conditions nationales spécifiques, et ces différences ont été analysées en profondeur par notre historien Ivan Šišmanov.

Par la suite, les relations mutuelles entre Bulgares et Italiens s'étendront et se multiplieront progressivement en fonction des situations politiques et des processus objectifs culturels historiques. Lorsqu'au XIXe siècle, en Bulgarie et en Italie, de puissants mouvements de libération nationale prennent naissance et sont inspirés par des idées et des principes démocratiques proches, orientés vers une unité ethnique et la conquête de la liberté politique, économique et spirituelle, des conditions encore plus favorables à des relations mutuelles toujours plus approfondies entre les deux peuples se forment. Ces processus si proches par leur contenu et par leurs tendances, par leur élan patriotique et par leur engagement civique, par leur volonté de lutte et leurs aspirations populaires créent des conditions favorables à des contacts spirituels encore plus approfondis.

Le destin historique semblable des deux peuples, les objectifs et les tâches si proches se posant devant eux à cette époque furent à l'origine du rapprochement idéologique des dirigeants des mouvements de libération italien et bulgare. Garibaldi et Mazzini devinrent les idoles et les maîtres à penser des idéologues de la révolution nationale bulgare, Rakovski et Karavelov, Levski et Botev, d'autant plus que révolutionnaires italiens sympathisaient avec la lutte des peuples balkaniques pour leur émancipation politique nationale. C'est pourquoi, les appels et les manifestes des patriotes italiens furent accueillis avec enthousiasme par les Bulgares et publiés dans les journaux des émigrés bulgares révolutionnaires, et que des ouvrages consacrés à la vie et à l'action des grands patriotes italiens, si proches de tous les peuples opprimés et asservis, furent traduits plus tard. Par ailleurs, un certain nombre de Bulgares se portèrent volontaires dans les légions de Garibaldi et fondèrent leurs espoirs de libération de leur pays sur le mouvement de libération nationale italien.

A mesure que mûrissait leur conscience nationale et que leur sentiment d'appartenance culturelle et esthétique s'affermait, les Bulgares asservis tournaient toujours plus souvent leurs regards vers la vie spirituelle des autres peuples évolués. Les militants du mouvement de libération nationale — éclaireurs de conscience et révolutionnaires, hommes d'action et de pensée, préconisaient un rapprochement avec les littératures européennes comme condition de l'évolution et de l'essor rapide de notre littérature nationale. Un des premiers critiques littéraires bulgares, formé à l'Université de Moscou, Nešo Bončev, écrivit en 1873 un article clairvoyant et argumenté sur la nécessité et l'utilité de l'étude et de la traduction des écrivains classiques européens, et nos intellectuels encore peu nombreux commencèrent à s'intéresser à certaines oeuvres de la littérature italienne, d'autant plus qu'ils connaissaient déjà le combat épique du peuple italien pour sa libération et pour son unité. A cette époque, qui se situe vers le milieu du siècle dernier, les premiers contacts s'établirent par la lecture de traductions en français, grec ou russe de ces oeuvres. A ce niveau, les Bulgares étaient limités dans le choix des auteurs italiens qui devaient être traduits chez nous, et c'est pourquoi les premières traductions en bulgare sont des ouvrages de Francesco Suave, Silvio Pellico, Francesco Guerazzi, Carlo Goldoni et autres écrivains dont les oeuvres de caractère édifiant et didactique, romantique et héroïque correspondaient aux goûts de certaines couches sociales bulgares qui accédaient et s'éveillaient à la vie spirituelle. En même temps on croyait ces ouvrages indispensables aux écoles et à l'éducation des jeunes dans un esprit encore unidirectionnel. C'est pourquoi la traduction de cette littérature fut accueillie par de vives critiques de la part des militants du Réveil national plus cultivés et, notamment, par nos militants révolutionnaires qui, à différentes occasions, avaient souligné la nécessité pour la traduction de littératures étrangères également de tenir compte des impératifs immédiats de la lutte de libération nationale et d'y contribuer en exaltant les aspirations de liberté des lecteurs. Lorsque *Mes Prisons* de Silvio Pellico parût en traduction bulgare vers les années 70 du siècle dernier, les grands écrivains bulgares, Ljuben Karavelov et Christo Botev, exprimèrent leurs sympathies envers le patriote italien, sans pour autant épargner leurs critiques à l'endroit de la philosophie de la résignation de l'auteur, de son indifférence envers les opprimés qui le conduisaient à affronter toutes les souffrances avec une profonde soumission intérieure. Cependant, il est évident que le goût pour des ouvrages moralisateurs, patriotiques et romantiques, à la fois sentimentaux et édifiants était historiquement justifié et correspondait au niveau spirituel de certaines couches de la société bulgare de l'époque, car on traduisait des oeuvres semblables appartenant à d'autres littératures européennes. Souvent, on

apportait des modifications au texte original, afin de lui donner une résonance plus proche de la sensibilité du Bulgare de ce temps. Ce fait, connu sous le nom de «bulgarisation», caractérise certains aspects particuliers du processus littéraire d'alors en même temps que l'esprit civique et esthétique de la masse des lecteurs. Les premières traductions de l'italien, avec toutes ces particularités, qui se proposaient de rendre le sens et l'idée, les sentiments et les mouvements de l'âme, nous confirment dans notre jugement sur le processus littéraire bulgare à cette période historique.

Au lendemain de la Libération de la Bulgarie, en 1878, dans les conditions de l'édification d'un Etat bulgare indépendant, de meilleures possibilités de développement des relations avec les peuples d'Europe occidentale se trouvaient réunies et permettaient de puiser dans leurs acquisitions culturelles et esthétiques pour assurer l'essor de notre culture nationale. Les relations mutuelles entre Bulgares et Italiens se développaient et se multipliaient, d'autant plus que des hommes publics italiens avaient exprimé leurs sympathies et leur soutien à la lutte des Bulgares pour leur libération nationale. Un certain nombre d'écrivains bulgares, de savants et intellectuels se rendaient en Italie et y séjournaient à différentes occasions, prenaient connaissance avec sa culture ancienne et moderne, dédiaient leurs oeuvres à des écrivains, hommes politiques et chefs spirituels, visitaient des monuments historiques, traduisaient certaines oeuvres en poésie et en prose, étudiaient les grands mouvements socio-historiques, philosophiques et esthétiques qui ont accompagné l'histoire séculaire du peuple italien.

Après l'ouverture de la première université bulgare, en 1889, le professeur Ivan Šišmanov commença ses cours sur la littérature universelle et une chaire d'histoire comparée de la littérature fut créée. Le professeur Šišmanov y tint un cours sur les grandes littératures ouest-européennes depuis le Moyen Age jusqu'au XVIIIe siècle et dégagait avec une érudition profonde les différents problèmes de la Renaissance italienne par l'étude, notamment, des oeuvres des plus grands représentants de la littérature de la Renaissance — Dante, Pétrarque, Boccace, Machiavel, l'Arioste, le Tasse... C'est ainsi que les jeunes générations eurent la possibilité d'accéder aux grandes conquêtes culturelles et esthétiques de cette époque, et il convient de souligner que les études du savant bulgare sont du plus haut niveau scientifique et méthodologique, et peuvent être comparées aux ouvrages des plus grands spécialistes européens de l'époque de la Renaissance.

A la fin du XIXe siècle une période d'activité intense dans le domaine d'une vaste connaissance des écrivains classiques et modernes italiens de toutes les tendances et de toutes les époques commença. On traduisit leurs oeuvres qui furent

accueillies diversement par le public bulgare, mais toujours avec intérêt. Dans une des premières chrestomathies, composée par deux écrivains bulgares célèbres, Ivan Vazov et Konstantin Veličkov, vers les années 80 du siècle dernier, des extraits de Dante, du Tasse et de Silvio Pellico furent inclus. Un peu plus tard, Konstantin Veličkov, obligé de vivre comme réfugié politique à Florence, entreprit la traduction de *la Divine Comédie*, de Dante, et fit une des plus belles traductions de *l'Enfer*. Un autre poète, Kiril Christov, également déçu par la réalité politique en Bulgarie, traduira des oeuvres de Foscolo, Francesco de Amici et Silvio Pellico.

Au cours des premières décennies de notre siècle, on traduit certaines oeuvres de Carducci, Grazia Deledda, Luigi Capuana, Antonio Fogazzaro, Gabriele d'Annunzio, Luigi Pirandello... L'intérêt pour ces auteurs, si différents par leur formation idéologique, philosophique et esthétique, traitant de problèmes de caractère particulièrement hétérogène d'ordre social, moral, éthique et sentimental, et ayant des conceptions contradictoires sur les valeurs nationales et universelles, témoigne en même temps de la composition disparate du public de lecteurs bulgares, du panorama infiniment divers de la vie littéraire à une période où apparaissent en Bulgarie aussi différentes tendances philosophiques et esthétiques, bien que le réalisme continue à être le courant dominant, malgré toutes les transformations qu'il subit.

Un fait mérite d'être souligné: parallèlement à l'intérêt que l'on porte aux oeuvres des XIXe et XXe siècles, les lecteurs tournent toujours plus souvent leurs regards vers les grandes figures de la Renaissance — Dante, Pétrarque, Boccace, Machiavel, et leurs oeuvres les plus représentatives sont traduites en bulgare, de même que des études historiques leur sont consacrées. Tout cela témoigne de la diversité des intérêts des milieux artistiques et intellectuels bulgares, de leur désir d'accéder aux grandes oeuvres artistiques des autres peuples et de leur volonté de créer une littérature authentiquement originale et nationale qui soit à l'unisson des besoins nationaux et universels. Il est incontestable que la richesse et la diversité de la vie littéraire bulgare à la fin du siècle dernier et au début de notre siècle ne saurait être pleinement comprise si l'on ne tient pas compte de tout ce qui vient du dehors et stimule la création intellectuelle et artistique nationale.

Il est bien évident que jusqu'à la fin de la Première Guerre mondiale pratiquement, les contacts et les échanges entre Italiens et Bulgares dans le domaine littéraire et culturel sont encore unidirectionnels. Bien que l'opinion italienne suive les événements politiques dans notre pays, bien que la presse périodique italienne publie des informations sur les luttes pour l'unification de la communauté ethnique bulgare et que l'on témoigne de la

compréhension pour les droits légitimes du peuple bulgare, cet intérêt ne va toutefois pas au-delà du domaine socio-politique et économique. A quelques très rares exceptions, la littérature bulgare reste inconnue du lecteur italien, à la différence d'autres pays d'Europe occidentale où des traductions de certaines oeuvres littéraires marquantes bulgares paraissent à la fin du siècle dernier. Les raisons à cela sont de natures différentes et nous ne nous y arrêterons pas dans le cadre de cet article.

Ce n'est qu'après la Première Guerre mondiale que les échanges culturels et littéraires deviennent bilatéraux et tandis que l'on traduit un nombre toujours plus grands d'écrivains italiens en bulgare, des oeuvres de la littérature bulgare commencent à paraître en Italie et à attirer l'attention du public italien. Cette circonstance tient très certainement à la curiosité croissante que l'on porte à l'histoire et à la culture des peuples slaves et, plus particulièrement, au développement des études slaves en Italie à la suite de la création d'une chaire de langue et de littérature bulgares à l'Université de Rome et à l'Institut universitaire oriental de Naples.

Parmi d'autres slavisants, c'est au professeur Enrico Damiani que revient le plus grand mérite pour la diffusion de la littérature bulgare en Italie. Enseignant de langue et de littérature bulgares à Rome et à Naples, auteur de nombreuses études sur notre littérature, traducteur de nos plus grands auteurs, le professeur Damiani a fondé et assumé la rédaction de deux revues bulgaro-italiennes et dirigé plusieurs collections et bibliothèques d'études et de traductions de romanciers et de poètes bulgares et italiens. Par l'ampleur de son oeuvre scientifique et de son travail de traducteur et de rédacteur qui s'étend sur près de trois décennies, Damiani a marqué une nouvelle étape dans les relations bulgaro-italiennes, qui deviennent bilatérales et jouent un rôle extrêmement important dans la connaissance mutuelle des deux peuples et dans l'enrichissement mutuel de leur vie spirituelle et intellectuelle. Le programme qu'il définissait déjà dans le premier numéro de la Revue italo-bulgare, en 1930, proposait comme objectif principal la diffusion de la culture, de la littérature et de l'histoire italiennes en Bulgarie et, vice-versa, la diffusion de la culture bulgare — littérature, histoire et langue — en Italie, et ce double objectif a été pleinement atteint. Par ses études et ses articles, ses ouvrages généraux sur l'évolution de la littérature bulgare depuis ses origines jusqu'à nos jours, les collections qu'il dirigea (bibliothèque italienne, bibliothèque bulgare) et les dizaines de traductions qu'il fit, Enrico Damiani a contribué à la connaissance spirituelle mutuelle des deux peuples, qui ont tant donné pour le développement de la civilisation européenne. Grâce à l'oeuvre de Damiani et à

celle de son collaborateur, L. Salvini, tout comme au travail de plusieurs traducteurs et chercheurs comme Lavinia Boriero, Mario di Michelis, Ricardo Picchio, etc., les plus grands représentants de la littérature bulgare depuis le Moyen Age jusqu'à nos jours ont actuellement leur place dans la vie littéraire en Italie. La littérature bulgare attire l'attention d'un nombre toujours plus important de slavissants et de traducteurs de même qu'elle retient l'attention de différentes couches sociales par la qualité de ses accents pathétiques sociaux et moraux, par son élévation philosophique et par sa profonde résonance démocratique en unisson avec le destin historique du peuple bulgare et dans son effort de devenir une tribune des idéaux nationaux et universels. Les relations mutuelles culturelles et esthétiques se développent et sont devenues déjà une tradition fructueuse au même titre pour les deux peuples et l'élargissement de leurs horizons spirituels.

Parallèlement à la diffusion de la littérature bulgare en Italie sur une échelle toujours plus vaste, l'intelligentsia bulgare s'intéresse toujours davantage à la littérature italienne classique et moderne, qui fait l'objet de cours à l'université. Un grand nombre d'auteurs classiques italiens sont retraduits et les écrivains italiens contemporains, qui ont marqué la littérature de leur temps, ont été pour la plupart traduits en bulgare. Des écrivains et poètes comme Italo Calvino, Vasco Pratolini, Carlo Cassola, Mario Venturi, qui ont participé à la Résistance antifasciste italienne, des écrivains comme Alberto Moravia, Cesare Pavese, Montale, Ungaretti, Pasolini, Umberto Saba, Mario Lucì, Dino Campana et bien d'autres encore sont, appréciés par les lecteurs bulgares qui grâce à eux étendent leurs horizons sociaux et spirituels, enrichissent leur culture esthétique, comprennent mieux les problèmes contemporains actuels sociaux, moraux, philosophiques et intimes avec lesquels l'homme de nos jours est confronté.

Les échanges littéraires entre Bulgares et Italiens ont une influence incontestablement bénéfique sur l'enrichissement et la diversité de la vie littéraire dans les deux pays, sur la connaissance et la compréhension mutuelles et sur la volonté de créer une littérature qui soit au service des grandes idées humanistes, du progrès et de la paix. Ces échanges de valeurs artistiques et culturelles et leur pénétration dans l'un comme dans l'autre pays dictent la nécessité de les étudier, afin de déterminer dans toute son ampleur le rôle qui leur revient non seule chez les deux peuples, mais à une échelle géographique plus vaste. Les conférences scientifiques bulgare-italiennes, organisées au cours des dix dernières années, ont montré l'étendue et la diversité des problèmes que les relations littéraires bilatérales et multilatérales posent et combien est indispensable la participa-

tion de spécialistes des différentes disciplines humanitaires à la clarification des processus culturels historiques et des phénomènes esthétiques qui ont une signification cruciale pour les peuples balkaniques et ceux d'Europe occidentale du fait qu'ils déterminent aussi l'orientation des relations mutuelles culturelles actuelles entre des peuples voisins et plus éloignés.

Nasho JORGAQI
Универзитет Тирана

СКАНДЕРБЕГ И ЕГО ЭПОХА В АЛБАНСКОМ РОМАНЕ

В средневековой истории Албании пятнадцатый век занимает особое положение. Это героическая эпоха которая не только дала тон целому историческому периоду, но также своим обликом и своими ценностями осветила целую албанскую историю. Эта эпоха связана с именем Скандербег. Под его предводительством албанский народ в течение двадцати пяти лет сопротивлялся османским ордам, одерживая над ними одну победу за другой. Героизм и самоотверженность небольшого народа, стоявшего лицом к лицу с крупнейшей державой того времени, не померкнули с течением времени и оставили след в историческом сознании.

В последующие века Скандербег и его эпоха оказали огромное влияние на чувства и мысли албанцев. Образ этого героя превратился в символ веры и надежды, силы и непреклонности. Всякий век взял кое-что от него, но и в чем-то обогатил его новыми ценностями. Это, в первую очередь, сделал народ в своей поэтической традиции, но таким же образом поступила и художественная литература. Можно сказать, что Скандербег стал вечным героем албанской литературы.

Албанские писатели гуманисты, начиная с М. Барлети, написали мемуарные и биографические произведения еще в начале шестнадцатого века. Эти произведения сохранили свое значение благодаря своей аутентичности и непосредственному отклику на скандербегское время.

И в последующие мрачные века облик героя не потерял своего блеска. Албанская словесность не переставала обращаться к нему. Но этот образ пережил широкое и мощное обновление в литературе Албанского Национального Возрождения девятнадцатого столетия. Для этой литературы Скандербег и его время стали центральной темой. Писатели Албанского Возрождения обратились к средневековью и в особенности к пятнадцатому веку.

цатому веку, потому что рассматривали его в свете исторического момента и национальных интересов. Вдохновенные патриотическим идеалом, они не воспевали мистические и экзотические стороны, привлекавшие внимание европейской литературы романтизма. Наоборот, они выделили в этом веке его повстанческий дух, свободолюбие и национальное единство. Все это было воплощено этими писателями в образе Скандербега, который превратился в живой воодушевляющий символ, призывающий к борьбе. Эту историческую запачу приняла на себя главным образом поэзия. Такие выдающиеся поэты, как де Рада и Н. Фрашери написали эпические и эпико-лирические поэмы, в которых воспевался герой и его славное время. Такие произведения сыграли важную роль в пробуждении и укреплении национального сознания албанского народа.

Тема Скандербега продолжала присутствовать и в литературе, созданной в периоде независимого албанского государства. Она появляется в поэтических и драматургических творениях, а также в литературно-исторических произведениях. В это время албанский роман делал лишь первые шаги, поэтому такая тема ему была не под силу.

В новых обстоятельствах, созданных после Национально-освободительной борьбы и народной революции, историческая тема в албанской литературе приобрела новое значение. Это заметно проявилось в отражении образа Скандербега и его эпохи.

Албанская литература до этого времени главным образом воспевала образ Скандербега и в известной мере возносила его эпоху, останавливаясь на каком-либо важном моменте. Новая литература со своей стороны охватила эту тему в широких масштабах и в свете материалистического мировоззрения, обнаружила и художественно передала историческую сущность эпохи, проливая на людей и их время свет исторической правды.

Это было достигнуто в первую очередь романом, который в силу своих жанровых особенностей имеет более широкие возможности отражения и интерпретации. Зрелость и накопленный нашей литературой опыт в трактовке исторической темы, достижения албанской историографии в исследовании Средневековья — вот объективные факторы, обусловившие отражение и трактовку темы Скандербега в романах. С другой стороны, следует подчеркнуть, что интерес к этой теме заметно возрос в конце шестидесятых и в начале семидесятых годов. Естественным образом, поводом к этому послужили и празднования по случаю пятисотлетия со дня смерти Скандербега. Но большое значение имели некоторые исторические обстоятельства, в которых оказалась социалистическая Албания, начиная с шестидесятых годов. В условиях блокады и политического и экономического давления, оказываемы великодержавными силами против нашей страны, албанские писатели естественным

образом обратились и к своей национальной истории. В известном смысле и в новых формах и обстоятельствах, история повторялась и это в особенности романистов побудило искать и найти аналогии и параллели к настоящему моменту в истории Скандербега. Таким образом они стали говорить, помимо другого, и посредством героических событий «пятнадцатого века. Этим албанские писатели вносили свою лепту в благородную борьбу всего народа против блокады и опасностей, угрожавших родине.

Именно в это время возник настоящий роман на тему Скандербега. Если поэзия и драма трактовали эту тему лишь частично и эпизодически, то роман сделал это в широких масштабах и полнее. Романисты подняли занавес этой блистательной эпохи и углубили и обогатили наше представление о герое и его времени. Албанский исторический роман на тему Скандербега появился в нашей новой литературе не только как потребность исторического момента, переживаемого страной, но и в результате целостного развития литературы и достигнутой ею зрелости.

Албанский роман открыл новую дорогу, если имеем в виду то, что европейский исторический роман о Скандербеге отобразил и рассматривал эту тему со сентиментально-романтических позиций, вообще оторванных от реального общественно-исторического процесса. Албанский роман отражал и рассматривал жизнь и историю пятнадцатого века в свете материалистического мировоззрения, освобождая их от легендарного облачения и рыцарского духа. Он поставил героя на реальный фундамент и в его время, в объективные обстоятельства, одновременно борясь за достойное художественное отражение.

Еще с первых своих произведений албанский исторический роман достиг заметных успехов. Обратил на себя внимание читателей роман „Стены Круи“ автора Гьерг Жей. В нем находится широкая картина времени и с героическим пафосом обнаружено народное сопротивление османским ордам, массовый героизм и незаурядная личность Скандербега.

Главное внимание в романе уделено представлению народных масс, которые, воодушевленные патриотическим идеалом и примером героя, героически борются за защиту своей родины, Арберии.

В романе „Орел наших горных хребтов“ Скандера Дрини в центре стоит Скандербег. Сюжет романа развивается в хронологической линии, вследствие чего он охватывает почти все знаменательные события времени. Переплетая две линии — линию Скандербега и линию народных судеб, которые чередуются между собой при помощи линейной композиции, автор сумел дать нам большую картину народной борьбы.

Тема албанского сопротивления в пятнадцатом веке нашла мощное художественное воплощение в романе „Скандербег“

автора Сабри Годо. В этом произведении образ Скандербеге представлен в самом полном и самом широком образе по сравнению со всей албанской литературой. Герой охвачен в течение событий, начиная с его возвращения на родину в тысяча четыреста сорок третьем году и кончая его кончиной в тысяча четыреста шестьдесят восьмом году. Становясь персонажем романа, он предстает перед читателем со всей своей жизнью и деяниями. Итак, содержание и структура романа определены биографией героя и хронологией событий. В основе романа поставлен крупнейший конфликт века: героическая борьба албанского народа против османского агрессора, што придало произведению подчеркнутый эпический характер. Герой живет и действует на фоне широких картин эпохи, богатых исторических фактов и полнейшего развертывания событий. Скандербег отражен в двух аспектах: с одной стороны, в борьбе за объединение страны и создание албанского государства, а с другой — в своих попытках достижения совместной антиосманской акции в европейском плане. Заслугой автора является создание художественного единства в произведении и это достигнуто прежде всего переплетением и взаимосвязью между историческими событиями и жизнью героя.

Этот роман запечатлен еще тем, что передавая через широкие и реалистические картины полное представление об албанском обществе пятнадцатого века, он в то же время вскрывает факты и обстоятельства приведшие к рождению такой личности, как Скандербег. Чтобы выявить образ Скандербеге, главное место в романе автор отвел полнейшему изображению роли крестьянства и в качестве самой большой движущей силы эпохи, и как опоры для героя. Но, с другой стороны, он проливает свет и на борьбу Скандербеге против феодальной анархии, показывая как феодалы своим сепаратизмом становятся источником поражений и предательства.

„Скандербег“ Сабри Годо выделяется своей оригинальностью, если упомянуть тот факт, что произведение это стоит между романом и историко-биографической повестью. Большое фактическое богатство и широкая информация сопровождаются удачными суждениями и изречениями, историческими и философскими рассуждениями и всё это в мощном, но зато изящном стиле. Произведение это привлекает к себе своим эпизодом, проявляющимся как в случаях охвата всего течения событий и биографии героя, так и когда свет останавливается на отдельных моментах из большого панно Скандербеге. Рассказ ведется автором живо, без прикрас и превозношения, придерживаясь границ объективности, выраженной лаконичным языком и внутренним ритмом и эмоциональной нагрузкой. Особым достоинством романа является то, что общностью идей и изображения эпохи Скандербеге он дает повод к аналогиям и параллельно с нашим временем.

Самым значительным достижением в разработке исторической темы пятнадцатого века является, без сомнения, роман „Крепость“ Исмаиля Кадаре. Это крупное произведение в албанской литературе смогло глубоко и синтетично передать дух эпохи Скандербега. Это достигнуто изображением лишь одного эпизода из средневековой истории: окружения албанской крепости османскими войсками, героическое сопротивление албанцев, непреклонных перед оттоманской силой и коварностью, и наконец, позорное отступление врага. У стен этой крепости останавливается и терпит поражение порыв к Западу оттоманского военного феодализма. Таким образом, эта крепость переходит в символ свободы и непреклонности, который переходит за пределы Средневековья.

И. Кадаре обратился к пятнадцатому столетию, вычерпав оттуда факты, но он художественно переосмыслил историю, создавая живые характеры, сильно драматические ситуации, многозначительную атмосферу. Силой оригинального таланта, и придерживаясь научной точности историка, он воссоздал на страницах романа художественную правду, в которой события того времени приобретают ясный общественно-исторический подтекст и превращаются в обобщение характерных черт всей эпохи.

Конфликт, лежащий в основе произведения, является исторически реальным, но анализ и синтез поэтичны и проведены с большой художественной силой.

Борющиеся силы ясно раскрываются, типизируя через живые образы как героев сопротивления, так и агрессоров. Из романа исключена историческая хронология событий, потому что его действие сосредоточено не на события, а на отношения между людьми, на их духовный мир. Вследствие этого устранены широкие картины битв и внимание уделяется простым людям, их героизму. Это бойцы Скандербега, хотя его образ ни разу не представлен непосредственно. Скандербег присутствует в сопротивлении крепости. Мысль героя поднимает людей на ноги и руководит их в героической борьбе.

Хотя „Крепость“ говорит о пятнадцатом веке, имеет четко осязаемое звучание в связи с албанской современностью. Без всякого сомнения, этот роман возник в наше время, в атмосфере социалистической Албании и, естественно, чувствуется в нем духовное состояние албанского народа, его патриотический пафос, проистекающий из борьбы за защиту оубоды и интересов социализма. Своим развертыванием сюжета, своим идеологическим контекстом роман проводит аналогию между албанским сопротивлением в пятнадцатом веке и современным сопротивлением. Хотя речь идёт об исторических процессах и событиях далекого прошлого, роман является плодом нашей эпохи. Зарубежная критика и в частности французская отметила и оценила современное звучание этого произведения,

подчеркивая, что в „Крепости“ можно заметить как на филиграни албанское сопротивление шестидесятих годов.

Роман „Крепость“ обладает выдающимися художественными ценностями. Критика охарактеризовала его как эпическую поэму на мажорных тонах, как волшебный эпос борьбы за свободу, как оригинальное произведение в высшей степени, находящееся между художественным повествованием и исторической фрески.

Через спокойное, но очаровательное повествование автор рассматривает, с одной стороны, исторические процессы того времени, а с другой стороны, характеры людей, давая их в единстве и во взаимной функции. Автор не прибегает к историческим отступлениям, ни к описаниям традиционной средневековой жизни, но все свое внимание сосредоточивает на обнаружение и реалистическое описание характеров, всё вместо в своем отношении к крепости. В этом романе отмечается особая способность Кадаре в индивидуализации и типизации персонажей как их мыслями и действиями, так и их психологией.

Роман построен с оригинальной архитектурой, сжатой, солидной и функциональной композицией. Логическая связь событий проведена таким образом, чтобы разные идеи сходились к главной мысли произведения. Простой сюжет романа оказывает большое влияние на читателя благодаря драматическим тонам, сильным контрастам и пластическим образам. Он воплощен в спокойном и лаконическом стиле, с богатым подтекстом, плавной и многозначительной речью.

В этом романе отмечены также сильная концентрация чувства меры в употреблении художественных средств, внутренняя компактность. Этой крепости, как пишет критик Реджеп Чьося, нельзя отнять ничего, ни одной сцены, ни одного слова, ни одной детали.

Эти достоинства объясняют почему „Крепость“ переведена на многие языки, встретила одобрение и восхищение читателей и критиков различных стран.

В заключение можно сказать:

Роман на тему Скандербега и его эпохи возник и завоевал себе признание в албанской литературе в шестидесятих годах в определенных исторических условиях.

Основываясь на научной концепции об истории, этот роман изобразил Скандербега и албанское Средневековье с материалистической точки зрения. В отличие от европейского романа, создавшего романтическое и сентименталистическое представление о Скандербеге и его времени, в эпическом и рыцарском духе, албанский роман поставил его на реальном фундаменте, открыв их общественно-историческую сущность.

Албанский роман на эту тему выступает главным образом как реалистический роман, с типическими характерами и

обстоятельствами и в рамках реалистического изображения время и герой переданы в разных точках зрения. Различные авторы использовали различные художественные приемы, в соответствии со своими творческими наклонностями.

Избрав тему из Средневековья, албанские романисты обратились к истории не просто чтобы описывать ее, но с целью извлекать заключения и уроки, представляющие интерес для современности. Они шли по этому пути, придерживаясь так же потребностей и специфичности самой художественной литературы.

Произведения албанских писателей создали ценный опыт в идейно-художественном изображении исторической темы, опыт, который достоин признания и исследования.

Lucia MARCHESELLI LOUKAS

LES SENTIMENTS ESTHÉTIQUES DE CHARLES LALO ET L'OEUVRE CRITIQUE DE KOSTAS VARNALIS

Le sujet de mon discours fait partie d'une étude plus vaste, qui devrait représenter une première contribution à l'édition critique des *Αισθητικά — Κριτικά* de Kostas Varnalis (Bourges 1884 — Athènes 1974).

J'ai préféré garder le titre sous une forme restrictive, car le temps et l'espace à ma disposition ne permettent pas d'exposer de façon complète tous les aspects de cette complexe problématique dont j'ai déjà parlé ailleurs.¹

D'abord: pourquoi ai-je choisi de commencer par Charles Lalo² dans le but de trouver les fondements culturels des conceptions esthétiques de Varnalis? et pourquoi justement par *Les sentiments esthétiques*?³

Le choix n'en est pas, évidemment, arbitraire; il est vrai que les raisons de ce choix ne m'avaient paru au début que des indices sans conséquence, mais après les avoir mieux regardées,

¹ Voir L. MARCHESELLI LOUKAS, *Il Solomòs chorís metafisikí (Spunti per uno studio degli scritti estetico-critici di Kostas Varnalis)*, dans *Studi Bizantini e Neogreci*, Galatina (Lecce), Congedo Ed., 1983, p. 525—35; ID. K. Βάρναλη Αισθητικά — Κριτικά. Διαμόρφωση, κι εξέλιξη rev. "Διαβάξω" (Athènes), 88, 22. 2. 84, p. 48—52; ID., Βάρναλης και σοσιαλιστική ρεαλιστική rev. "Αντί" (Athènes), à paraître, 1984; ID., Συμβολή στην εργογραφία του Κωστα Βάρναλη. Αισθητικά .. Κριτικά 1911—1944, Athènes, Kédros, 1984 (sous presse).

² Ch. LALO (Périgueux 14. 2. 1877 — Paris 1. 4. 1953), disciple d'E. Durkheim, fut le premier président de la Société Française d'Esthétique. Longtemps professeur de Lycee, ensuite professeur à la Sorbonne, en 1948 fonda (avec E. Souriau et R. Bayer) la «Revue d'Esthétique», dont il fut codirecteur jusqu'à sa mort. Sur Lalo, voir «Revue d'Esthétique» (Paris), VI 2, Avril—Juin 1953 (Hommage à Ch. L.).

³ Paris, Alcan, 1910. En 1908. LALO avait publié, chez le même éditeur, *Esquisse d'une esthétique musicale scientifique* et *L'esthétique expérimentale contemporaine*. Ce dernier, avec *L'art et la vie sociale* (Paris, Doin, 1921) est aussi parmi les livres les plus étudiés par Varnalis (voir *infra*, note 8).

elles se sont révélées très intéressantes et surtout riches en résultats.

Il y a d'abord une référence directe dans la 1re édition de *To φως που καίει*, c'est à dire l'exergue: « ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ τάσις πρὸς πρᾶξιν Ch. Lalo ». ⁴ La recherche de la source porte au livre cité, p. 39: « Au commencement était l'action », dit le Faust de Goethe. « Au commencement était la tendance », devrait-il dire: car elle précède l'action elle-même, comme la condition précède le conditionné, et la virtualité le réel ».

En second lieu, même si Lalo n'est plus nommé dans les œuvres de Varnalis (dans les éditions suivantes du poème l'exergue aussi disparaît), on retrouve toutefois, jusque dans les dernières rééditions des essais esthétiques-critiques ⁵ les noms des auteurs dont Lalo s'occupe: Ribot, Fechner, Lipps, Durkheim, Wundt, Grosse, Véron, et encore Lévy-Bruhl, Ruskin, Nietzsche, Tolstoï, Bergson, Guyau, Emerson. ⁶

D'autre part dans la bibliothèque de Varnalis ⁷ il y a des livres de ces auteurs et d'autres qu'il mentionne souvent; ⁸ mais on y trouve aussi des livres d'auteurs qu'il ne cite jamais dans ses essais et qui ont pourtant eu une importance considérable pour sa formation culturelle: notamment Ch. Lalo et Victor Basch. ⁹

⁴ P. ΤΑΝΑΛΙΑ, *To φως σου, καίει* Alexandrie, éd. «Grammata», 1922.

⁵ K. ΒΑΡΝΑΛΗ, *Σολωμικά*, Athènes, Kedros, 1957; ID., *Αισθητικά — Κριτικά*, 2 vol., Athènes, Kedros, 1958.

⁶ Faute d'index des auteurs, on peut renvoyer au hasard. Chez Varnalis, on retrouve ces noms dans les *Αισθητικά — Κριτικά*, (I. c.), dans l'ordre, aux p. 24, 81; 64, 89, 171; 65; 77; 62, 107; 24, 51, 68, 139; 24, 89; 139; 48; 21, 40; 29, 36, 63; 89, 107, 154. Les deux derniers se trouvent dans *Σολωμικά* (I. c.), p. 179; 53.

⁷ La bibliothèque de Varnalis est conservée dans l'appartement où il vécut ses dernières années, rue Spyrou Merkouri 27. Il ne s'agit pas d'une bibliothèque particulièrement riche, sauf pour les éditions françaises d'esthétique et de philosophie.

⁸ Notamment, parmi les livres les plus soulignés et glosés, on trouve: Th. RIBOT, *Essai sur l'imagination créatrice*, Paris, Alcan, 1914 (5ème éd.); E. GROSSE, *Les débuts de l'art*, Paris, Alcan, 1902; H. BERGSON, *L'évolution créatrice*, Paris, Alcan, 1918; J.-M. GUYAU, *Les problèmes de l'esthétique contemporaine*, Paris, Alcan, 1913 (9ème éd.); ID., *L'art au point de vue sociologique*, Paris, Alcan, 1914 (10ème éd.); R. W. EMERSON, *Hommes représentatifs (Les surhumains)*, Paris, Crès & Cie, 1920 (2ème éd.) Parmi les auteurs cités par Varnalis dans le temps il y a aussi des livres de J. M. BALDWIN, *Théorie génétique de la réalité. Le Pancalisme*, Paris, Alcan, 1918; E. FROMENTIN, *Les Maîtres d'autrefois. Belgique — Hollande*, Paris, Plon, 1918; H. LARSSON, *La logique de la poésie*, Paris, Leroux, 1919; L. LEVY-BRUHL, *La mentalité primitive*, Paris Alcan, 1922 (2ème éd.); W. OSTWALD, *Les grands hommes*, Paris, Flammarion, 1919; G. TARDE, *La logique sociale*, Paris, Alcan, 1913. Voir aussi *infra*, note 12.

⁹ V. BASCH (1863—1944) fut le premier professeur d'esthétique dans une Université française. De V. B., Lalo cite surtout l' *Essai critique sur l'esthétique de Kant* (Paris, Vrin, 1896); dans la bibliothèque de

Collègues et adversaires, l'un de la chaire d'histoire de l'art, l'autre de la chaire d'esthétique, promoteurs de la Société Française d'Esthétique, tous les deux suivirent le développement de la philosophie allemande tout et restant liés au positivisme français.

La connaissance de Schiller et de l'idéalisme allemand — que Varnalis montre dans son *O Σολωμός χωρίς μεταφυσική*¹⁰ — ainsi que la définition de *Einfühlung* (même si a ce propos il ne cite que Lipps)¹¹ lui viennent en fait de V. Basch. A Lalo Varnalis doit encore plus: non seulement les citations que j'examinerai ci-dessous, mais aussi l'ensemble des références aux *auctores*, qui lui servent pour soutenir ou refuser les diverses théories qu'il expose.

*

Avant d'examiner ces points, je voudrais pourtant m'arrêter sur quelques considérations générales.

Primo: comment faut-il juger le fait qu'à la base des études d'esthétique de Varnalis on retrouve un positiviste tardif tel que Lalo? Ou encore le fait qu'un autre auteur important pour Varnalis, plus encore peut-être que les citations explicites ne le démontrent, est Benedetto Croce?¹²

Secundo: est-ce qu'il y a et (s'il y a) quelle est la ligne suivie par la pensée esthétique de Varnalis, compte tenu de ces prémisses?

Varnalis on trouve *La poétique de Schiller. Essai d'esthétique littéraire* (Paris, Alcan, 1911, 2ème éd.), avec une dédicace: "Στον Κ. Βάρναλη με φίλα κι εγκτίμηση / Δώρα Μοάτσου/παρίσι Απριλίου 1920." Parmi les auteurs que Varnalis avait lu attentivement et qu'il ne cite jamais, on trouve: C. BOUGLE, *Qu'est-ce que la sociologie*, Paris, Alcan, 1921, A. DAUZAT, *Le sentiment de la nature et son expression artistique*, Paris, Alcan, 1914; G. DUBUFE, *La valeur de l'art*, Paris, Flammarion, 1908; P. LAFARGUE, *Η εξέλιξη της ιδιοκτησίας*,

Athènes, Vivl. Vasiliou, 1923; G. LE BON, *Psychologie des foules*, Paris, Alcan, 1919 (25ème éd.); F. PAULHAN, *Le mensonge de l'art*, Paris, Alcan, 1907; G. RICHARD, *La sociologie générale et les lois sociologiques*, Paris, Doin, 1912; Γ. ΣΚΑΗΡΟΣ, Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, Αλεξανδρία éd. «Grammata», 1919.

¹⁰ Athènes, ed. «Stokhastis», 1925 («Néohellinika», 1), p. 1—206.

¹¹ Voir V. FELDMAN, *L'Esthétique Française Contemporaine*, Paris, 1936 (trad. it. D. FORMAGGIO, Milano, Minuziano, 1945, p. 67: «[...] questa estetica dell'Einfühlung che Basch diffonderà in Francia sotto il nome di Symbolisme sympathique».

¹² La première fois qu'on rencontre Croce, dans l'oeuvre de Varnalis, c'est en 1925 (voir *infra*, note 18, et texte p. 11). On trouve aussi son nom (Κρότσι) en marge, à la p. 211 de *Les sentiments esthétiques*, l. c., de la main de Varnalis. Après, dans les *Αισθητικά — Κριτικά*. A' l. c. p. 40, 53, 137, 139, 153, 209 (voir aussi *infra*, note 31). De B. CROCE (1866—1952) V. ne connaît que les débuts, surtout *l'Esthétique comme science de l'expression et linguistique générale (I. Théorie — II. Histoire)*, Paris, Giard & Brière, 1904 (trad. sur la 2ème éd. italienne par H. BIGOT). Un exemplaire soigneusement souligné se trouve dans sa bibliothèque.

Tertio: est-ce qu'on peut tracer quelques points de contact entre l'élaboration de Varnalis et les tentatives antérieures ou contemporaines faites par des théoriciens marxistes pour systématiser la recherche esthétique?¹³

On pose ce problème car la préface au premier volume des *Αισθητικά — Κριτικά* expose clairement l'intention de notre Auteur de fonder en Grèce une praxis marxiste ou peut-être même une théorie esthétique cohérente: "Η σειρά των αισθητικών αυτών άρθρων (τα περισσότερα) δημοσιεύτηκε [...] επί Διχτατορίας Φυσικό είταν ό, τι απαγορευότανε να λεχτεί, να λέγεται με τρόπο [...] Πάντως σ'όλα τα θέματα τούτα εξήγηση ειτιστημονική (κοινωνιολογική) με μέθοδο ειτιστημονική (διαλεχτεκός υλισμός)"¹⁴.

C'est à la dictature de Métaxas (1936—40) que Varnalis fait allusion ici, mais parmi les 42 articles contenus dans le premier volume la moitié seulement remonte à cette période.¹⁵ Si Varnalis a voulu publier ensemble des écrits qui appartiennent à des époques si différentes en les divisant par sujet plutôt que par date, cela doit signifier que les principes directeurs de son esthétique n'ont pas vraiment changé entre 1927 et 1958.

Revenant à la question posée plus haut (pourquoi Lalo, et Croce aussi, parmi les maîtres de Varnalis?), j'avoue qu'au commencement de mon travail ce qui m'intéressait davantage c'était de reconstruire le climat culturel général du Paris du premier après guerre: la recherche des références ponctuelles aux textes que Varnalis avait utilisés n'a été qu'une conséquence de cet intérêt. En effet, ce fut ce climat qui favorisa le développement des intérêts esthétiques de Varnalis au moment même de sa conversion politique, du nationalisme du XIXème siècle vers le communisme.

Ce qui avait réveillée ma curiosité c'était justement l'impossibilité de tracer des lignes directrices dans les conceptions esthétiques de Varnalis à partir des *Αισθητικά — Κριτικά*. J'avais été avant tout frappée par l'excentricité des citations, par rapport à la critique littéraire et à l'esthétique contemporaine, et aussi par rapport à l'aire marxiste d'après 1945; certes, la définition de Marx, dans un court passage, comme fondateur de la sociologie

¹³ On suppose que Varnalis ait pu connaître Plekhanov à travers G. Skliros, mais on n'est pas trop à jour de ses lectures du temps où il vivait en France (voir *infra*, note 19). Dans sa bibliothèque, les seuls essais d'esthétique qui approchent de l'aire marxiste ce sont deux brochures de Ν. ΓΙΑΝΝΙΟΣ, Πώς θα υπάρξει νεοελληνική φιλολογία (συγγήτησεις σοσιαλιστή μ'έναν αισθητιστή) Athènes, Typ. Blazoudaki, 1915; ID., Φιλολογία. Τέχνη. Σοσιαλισμός, Athènes, Typ. «Kinionias», 1920.

¹⁴ Voir *Αισθητικά — Κριτικά*, Α', l. c., p. [9] et note à la p. 193.

¹⁵ En effet, 2 remontent à 1927, 13 à 1938, 2 à 1939, 10 à 1940, 1 à 1941, 1 à 1942—43, 1 à 1945 et 4 à 1946. Je n'ai pas encore pu découvrir la première rédaction des n'ai autres, qui néanmoins ont été composés presque sûrement après la deuxième guerre mondiale.

scientifique après Comte¹⁶ ne nous dit pas beaucoup. Même les noms de Ribot, Fechner, Grosse, ne se retrouvent sûrement pas parmi les *auctores* de l'esthétique contemporaine. D'autre part, il est inutile de chercher dans les *Αισθητικά* — *Κριτικά* les noms de Brecht ou de Lukács (sans parler, pour des raisons évidentes, de Maiakovsky, de Trotzky ou même de Boukharine);¹⁷ on ne trouve pas non plus de position cohérente au sujet du réalisme socialiste.¹⁸

Bref: pour quelle raison Varnalis pense-t-il, dès 1925 et jusqu'à la fin des années '50, pouvoir fonder une critique marxiste mélangeant des éléments de théorie politique et économique — assimilés à travers des lectures et des discussions¹⁹ — avec des éléments hétérogènes provenant surtout du positivisme français et de l'historicisme du Crose première manière?

(Il s'agit-là de l'aporie du general Stumm von Bordwehr de Musil, qui s'étonnait et s'indignait en remarquant que les formations ennemies dans la bataille des idées prenaient leurs munitions et victuailles une fois des uns, une autre fois des autres, sans aucune véritable distinction de champ).

A part cela, pour essayer d'expliquer en quelque sorte le syncrétisme de Varnalis, il faudrait peut-être penser que les philosophes ne sont pas classifiés une fois pour toutes, dès le début — c'est-à-dire que les classifications subjectives ne coïncident pas toujours avec les classifications objectives des contemporains ou de la posterité.²⁰

En somme, les interactions théoriques entre le marxisme (ou «socialisme matérialiste critique», comme Marx préférerait l'appeler), le positivisme matérialiste et le socialisme idéaliste néokantien se suivirent pendant les trente dernières années du XIX siècle. Ces interactions continuèrent pendant toute la période de la

¹⁶ *Αισθητικά* — *Κριτικά*, Α', 1. c., p. 195; "Την Κοινωνιολογία τη θεμέλιωσε πρώτος όπως είναι γνωστό, ο Αύγουστος Κοκτ. Της έδωσε όμως αληθινή επιστημονική βάση ο Κάρλος Μάρξ.

¹⁷ "Τον Μποσχάριν τον ήξερα πολύ από τα βιβλία τος [...] écrit V. dans son reportage du 1er Congrès des Écrivains Soviétiques (Ο Μποσχάριν δια την επαναστατικήν ποίειν. Ο λόγος του που προεκάλεισε ζήτημα κατά το Συνέδριον (journ. "Ελεύθερος Άνθρωπος", Athènes, 31. 10. 1934, p. 3). Voir aussi *infra*, note 32.

¹⁸ Voir *journ.* "Ελεύθερον Τύπος" (Athènes): Πώς αντικρύζεται πρόβλημα την Τέχνης η επιστημονική αισθητικής (Καλλιτεχνικά επισυλλίδες), 13—16.3/2—8—13—22.4. 1925. *Journ.* "Πρόσδος" (Athènes): Αισθητικά Σημειώματα, 24—26.5/18. 7/1. 8. 1926. *Revue* "Νέα Εστία", (Αθηνες), Η αξία του σολεμνικού έργου, Β' 3—4—5, 15. 1/15. 2/1. 3. 1926, p. 102—7, 167—73, 212—17.

¹⁹ C'est sûr que l'amitié de V. avec I. Kefallinos (1893—1957), qui a l'époque vivait en France, eut une influence déterminante sur l'évolution idéologique du premier. Voir K. ΒΑΡΝΑΛΗ, Φιλολογικά Απομνημονεύματα, Athènes, Κέδρος, 1980, p. 295—96, 303—4, et aussi l'article Ο Ξυλογράφος Πάννης Κεφαλληνός, revue "Φιλική Εταιρία" (Athènes), I, 1, p. 14—20.

²⁰ Selon V. FELDMAN, par ex., les œuvres de Lalo, malgré leur prétendu positivisme, n'en restent pas moins d'inspiration idéaliste (voir *l. c.*, p. 138).

II Internationale, si bien qu'à l'organe officiel de la II Internationale collaboraient avec les marxistes les matérialistes «vulgaires» et les néokantiens.²¹

On n'a pas encore étudié à fond à quel point des traces de cette situation aient sédimenté dans la conscience des simples militants ou même dans le sens commun, même après la fondation de la III Internationale.²² Toujours est-il que Boukharine en 1921 (dans son *Manuel de sociologie marxiste*) polémique encore avec les évolutionnistes et les néokantiens.²³

De toute façon, Varnalis était dans une situation de «décalage» culturel: en Grèce il n'y a pas vraiment eu le triomphe du positivisme comme dans les sociétés bourgeoises les plus avancées. Par conséquent il n'y a même pas eu les réactions spiritualistes et idéalistes qu'ont connu la France et l'Italie. Donc l'idéalisme que Varnalis attaquait dans les années '20 (il le définissait «verbalisme») est sans aucun doute un phénomène différent de ce «sentimentalisme» antipositiviste qu'attaquait Lalo.

Enfin, si la mésalliance entre Varnalis et Lalo nous paraît quelque peu étrange, il ne faut pas oublier que Varnalis ne disposait pas de beaucoup de textes marxistes, ne pouvant lire que des traductions en grec ou en français.²⁴

Bref, Varnalis utilisa la panoplie construite par Lalo contre la marée montante du néoidealisme, du vitalisme, du spiritualisme (voir contre un avenir niant le positivisme pour en revenir à l'«idéal») pour se battre contre une tradition pré-positiviste; en somme Varnalis considérait évidemment l'attitude de Lalo comme la quintessence de la modernité et de la scientificité. Par la suite, les événements de sa propre vie et de la vie nationale grecque ne l'aidèrent sûrement pas à élargir et à mettre en discussion son bagage théorique. Quand Varnalis publia les *Σολωμικά* et les *Αισθητικά — Κριτικά*, les positions positivistes et rationalistes

²¹ A ce sujet, voir aussi N. MERKER, *Filosofia e movimento operaio et Il marxismo dopo Marx*, dans *Storia della Filosofia*, III: *La società industriale moderna*, Roma, Ed. Riuniti, 1984, p. 166 s. et p. 216.

²² Voir *Storia del Marxismo*, Torino, Einaudi, 1979. Vol. II, p. 5—58, 61—106 (essais de F. ANDREUCCI et E. J. HOBBSAWM); Vol. III, p. 702—52, 753—88 (essais de L. SOCHOR et V. STRADA).

²³ Voir V. GIARRATANA, *Presentazione*, dans N. I. BUCCHARIN, *Teoria del materialismo storico. Manuale popolare di sociologia marxista*, Firenze, La Nuova Italia, 1977, p. XVI s. (trad. de l'éd. française *La théorie du matérialisme historique. Manuel populaire de sociologie marxiste*, trad. de la 4ème éd. [1924], suivie d'une note sur la position du problème du matérialisme historique, Paris, Ed. Sociales Internationales, 1927).

²⁴ Pour les traductions en grec, voir A. ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, *Η επαγγελία τής αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Athènes, Thémelio, 1979 (2ème éd.), p. 136—7 note 11a, p. 141 note 16 et p. 142 note 17. Quant aux traductions en français, l'anthologie des écrits esthétiques de Marx et Engels ne fut publiée qu'en 1938, et le *Manuel* de Boukharine (voir *supra*, note 23) en 1927. V. FELDMAN (l. c., p. 129) témoigne qu'en France, en 1936, l'esthétique marxiste était encore à peine ébauchée.

traditionnelles avaient déjà abouti en France à des positions phénoménologiques,²⁵ ou bien avaient été surclassées par l'existentialisme. Ch. Lalo lui-même, dès la fin des années '30 avait voulu réviser ses points de vue originaires.²⁶

De son côté Varnalis publia de nouveau parmi d'autres — comme je viens de le dire — (avec quelques modifications) des articles déjà publiés dans le journal «Πρωτα» entre le printemps et l'été de 1938.²⁷ Ces articles reprenaient plus ou moins de la même façon le premier cycle d'écrits d'esthétique de 1925,²⁸ avec les mêmes exemples et des renvois aux mêmes auteurs — qui, à ce moment-là, avaient été presque oubliés dans leur pays.

Et voila que l'on en est revenu aux raisons données au début pour reconnaître l'importance de la recherche sur les rapport entre le travail du Lalo première manière et la formation esthétique de Varnalis.²⁹

*

L'importance de l'exergue de 1922, par exemple, outre l'évident renversement logos/praxis, nous rappelle immédiatement sa prémisses (lorsqu'on en a retrouvé la source):

«[...] Tout état de conscience possède à quelque degré un triple sens: par rapport à nous qui le sentons, par rapport à l'objet qu'il représente, par rapport à la réaction du sujet pensant qui agit sur l'objet pensé, ou pâtit sous son action. Si l'on appelle tendances l'ensemble de forces latentes qui constituent le fond de notre être, le sentiment est la face affective d'une tendance, comme les mouvements physiologiques en sont la face active,

²⁵ Voir G. MORPURGO-TAGLIABUE, *L'esthétique contemporaine. Une enquête*, Milano, Marzorati, 1970, p. 379.

²⁶ *La crise de l'esthétique expérimentale*, dans *Centenaire de Théodule Ribot — Jubilé de la psychologie scientifique française 1839—1889—1939*, s. a. i., p. 427—32.

²⁷ Il s'agit d'articles anonymes, publiés sous le faux-titre "Καλλιτεχνικά και φιλολογικά ζητήματα Voila ceux qui nous intéressent davantage:

1) Αισθητικά παράδοξα [A'] 11. 4. 1938), B' (18. 4. 1938). 2) Τέχνη και ηθική (24. 4. 1938). 3) Φύση και Τέχνη (2. 5. 1938). 4) Τέχνη και ιδανικό (9. 5. 1938). Η τέχνη και ο Σωκράτης (16. 5. 1938). 6) Οφελιμότητα της Τέχνης: A' (30. 5. 1938), [B'] (6. 6. 1938), Γ' (13. 6. 1938). 7) Σχέση προσωπικότητας και έργου (20. 6. 1938). 8) Ο Πλωτίνος και το Καλόν. 1938). Tous ces articles ont été réédités, avec des variations plus ou moins importantes (surtout les n. 4, 5, 6: le n. 5, par ex., a été en partie substitué par un autre article complémentaire, publié aussi dans le jour «Πρωτα», le 23. 5. 1942: Σωκράτης και καλλιτέχνης), dans les Αισθητικά — Κριτικά, A', 1. c., dans l'ordre suivant: 1) p. 87—92. 2) p. 71—74. 3) p. 47—50. 4) p. 55—60. 5) p. 21—26. 6) p. 61—70. 7) p. 75—78. 8) p. 43—46.

²⁸ Voir *supra*, note 18.

²⁹ Voir G. MORPURGO-TAGLIABUE, *l. c.*, p. 337 note 38: «[...] toute l'oeuvre de Ch. Lalo de 1908 à 1933 a été orienté vers une recherche esthétique du point de vue sociologique».

comme les images ou les idées, sélectionnées par notre perception utilitaire, en sont la face représentative ou intellectuelle». ³⁰

Les implications de cette conception sont ensuite développées de façon détaillée dans la 2ème partie du traité (*Analyse des sentiments esthétiques*) qui examine les différents aspects de cette structure triadique, qu'on retrouve chez Varnalis, notamment dans le troisième article de 1925. Il s'agit de l'article que j'ai choisi pour terminer mon discours, non seulement parce que sa structure portante remonte à Lalo (malgré l'absence de toute citation directe), mais aussi parce que, à mon avis, bien des corrections et des explications interpolées aux définitions de Lalo viennent directement de *l'Esthétique* de Croce. ³¹ De plus, dans cet article seul Varnalis nomme un théoricien marxiste; ce n'est pas une citation très claire, mais il y a le nom, et ensuite même le prénom; Boukharine, Nikolaï. ³²

Or, si cette mélange de points de vue théoriques tout à fait différents et même, en perspective, inconciliables est à la base du travail critique de Varnalis, il faut absolument en prendre acte. D'autant plus que, s'il est vrai que la prépondérance de Lalo — non seulement de *Les sentiments esthétiques*, mais aussi de *L'esthétique expérimentale contemporaine* et de *L'art et la vie sociale* — s'affaiblit, il faut quand même remarquer l'influence de toute une série de textes, fondamentaux pour la formation des points de repère critiques de Varnalis, et qui lui viennent de l'aire de Lalo. Varnalis étudie ces textes et les glose soigneusement: il suffit d'inventorier superficiellement sa bibliothèque pour s'en rendre compte. Une classification et un déchiffrement attentif de toutes les notes disséminées qu'on a retrouvées parmi ses papiers pourront le démontrer de manière plus précise. ³³

³⁰ Ch. LALO, *Les sentiments esthétiques*, 1. c., p. 38—39.

³¹ Voir aussi *supra*, note 12. J'ai l'intention de m'occuper ailleurs des rapports Varnalis-Croce. Je me borne à signaler ici les deux premiers renvois à l' *Esthétique* (1. c.), juste au début de l'article (voir *infra*, p. 11): 1) "το απόλυτο της έκφρασης" = «noi possiamo definire la bellezza come l'espressione riuscita, o meglio come l'espressione senz'altro [...]» (p. 81). On retrouve la même citation, dans une traduction différente ("έκφραση αμή περαιτέρω") dans les Αισθητικά — κριτικά, Α' 1. c., p. 137—38, 153 kai 209.2) "ωδήγησε [...] τον Έγελο στο να εκφέρει τη θανατική καταδίκη της Τέχνης [...] = «L'Esthétique de Hegel un éloge funèbre de l'art [...]» (p. 301: c'est le dernier passage souligné dans l'exemplaire de V.).

³² Voir *infra*, p. [13]. Pour repérer la citation de Boukharine il faudra peut-être examiner les périodiques français des années 1919—24. Avec l'aide de la bibliographie rédigée par S. HEITMAN (N. I. BUCHARIN, *A Bibliography*, Stanford University, 1969) on peut aussi chercher de repérer les traductions françaises de l'époque.

³³ C'est Mme Theano MIKHAILIDOU qui s'occupe de donner un ordre au tas de papiers qu'on a trouvé dans la maison de Varnalis et qu'on a photocopié, pour en faire un Archive qui sera mis à la disposition des scientifiques chez l'éditeur Kedros d'Athènes, en 1985. Voir abrégé de l'histoire et du catalogue de l'Archive, par Th. M., rev. «Αντί» (Athènes), 1948 (à paraître).

Il est plus triste qu'étonnant de remarquer que le bagage théorique de Varnalis n'a pas beaucoup augmenté après sa première période d'avidité d'assimilation de conceptions nouvelles et hétérogènes. Mais il s'agit d'un fait qui peut aussi éclaircir d'autres aspects de son activité — notamment l'activité poétique.

Tout cela aura l'effet de faire aboutir la recherche aux développements de la culture en Grèce dans les dernières 60 années.

ΠΩΣ ΑΝΤΙΚΡΥΖΕΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

Σειρά άρθρων υπό τοῦ κ. Κ. ΒΑΡΝΑΛΗ

Ποιό τό κύριο στοιχεῖο τῶν καλαισθητικῶν συναισθημάτων*

[Γ']

Ἡ ἔννοια τοῦ ὠραίου δέν εἶνε τόσο ἀπλή, ὅσο φαίνεται στούς μεταφυσικούς ὀρισμούς, πού ξορλοῦνε μέ μιά γενικήν ἔκφραση, πού ἴσα-ἴσα γι' αὐτό δέ λέει τίποτα. Π. χ. "Τό ὠραῖο εἶνε καί ἔκφραση τοῦ ἀπόλυτου" ("Ἐγελος), ἢ "τό ἀπόλυτο τῆς ἔκφρασης" (Μ.πενεντέττο Κρότσε), ἢ "ἡ ἀνανάκλαση τῶν θείων τελειοτήτων" (Ράσκιν) ἢ "ἡ ἐντατική κ' ἔχτατική παράσταση τῆς ζωῆς" (Γκυγιώ), ἢ "τό ἀληθές δι' ὑπεροχῆς ὄντοτήτος ἔκφραζόμενον" (Βράλλας Ἀρμένης), ἢ τό je ne sais quoi "τοῦ 18 ου Γαλλικοῦ αἰώνα, ἢ "ἡ τρέλλα τοῦ Ἀπόλλωνα" (ἀρχαῖοι Ἕλληνες), ἢ "ἡ ἔκφραση πόθων ψυχῆς" (Νέοι Ἕλληνες).

Ἐνοεῖται πώς οἱ πῶ γενικοί ὀρισμοί εἶνε καί οἱ πῶ στενοί. Π. χ. ἡ ἔκφραση τοῦ ἀπόλυτου (δηλ. τῆς ἀπόλυτης ιδέας) ἀπό μιά μεριά δέ χωράει μέσα της παρά μονάχα τέχνη τήν τέχνη τῶν ἀρχαίων καί τῆς Ἀναγέννησης καί ἀπό τήν ἄλλη ὠδήγησε τόν ἴδιο τόν Ἐγελο στό νά ἐφέρη τή θανατική καταδίκη τῆς Τέχνης, ἐφόσον τήν ιδέα (= τήν ἀλήθεια) μᾶς τήν φωτίζει καλλίτερα ἔ φιλοσοφία. Αἰτία τῆς στενότητος τῶν γενικῶν ὀρισμῶν εἶνε πού παίρνουνε ἕνα στοιχεῖο ἀναισθητικό καθ' ἑαυτό τῶν καλαισθητικῶν συναισθημάτων καί τό ἀνάγουνε σέ οὐσιαστικό στοιχεῖο τῆς Τέχνης. Π. χ. στήν περίπτωση τοῦ ἐγελιανοῦ ὀρισμοῦ ἡ ιδέα καθ' ἑαυτήν δέν ἔχει καμιάν αἰσθητική ἀξία καί μπορεῖ νά λείπη ἀπό πολλά εἶδη Τέχνης (Μουσική, ἀρχιτεκτονική, φωτογραφία, διακοσμητική, χορός).

* Publié dans le journal „Ελευθερος Τύπος“ (Athènes), 2. 4. 1925, p. 3 (voir *supra*, note 18). Comme ce texte n'a jamais été réédité, j'ai préféré le reproduire sans coupures, en ne corrigeant que les évidentes fautes d'impression. Pour m'en tenir strictement au titre de ma communication j'ai pourtant décidé d'indiquer seulement (en italique) les références ponctuelles aux passages de Ch. Lalo (*Les sentiments esthétiques*, 1 c. = *Sent.*). Je renvoie, pour les autres commentaires, aux notes de l'introduction (voir *supra*, surtout notes 8, 12, 31 et 32).

Γιὰ νά μὴ παίρνομε λοιπόν τό μέρος ἀντί τοῦ δλου¹ καί γιὰ νά μὴ γενικεύομε τό ἀντικείμενό μας πέρα ἀπό τά δριά του, εἶνε ἀνάγκη νά προβοῦμε σέ μιὰ τεχνητή ἀνάλυση τῶν καλαισθητικῶν συναισθημάτων², γιὰ νά συλλάβομε μέ τρόπον ἀφαιρετικό, πού εἶναι τό κύριο κι' ἀπαραίτητο στοιχεῖο τους. Καί πραγματικά, τά καλαισθητικά συναισθήματα (ὅπως ὅλα μας τά συνειδησιακά γεγονότα) εἶνε σύνθετα ἀπό πολλά στοιχεῖα: αἰσθητηριακά, συναισθηματικά, παραστατικά. Τάπερισσότερα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα εἶναι ἀναισθητικά καθ' ἑνὲντά, δηλαδή μοναχά τους δέν ἔχουν αἰσθητικῆν ἀξία καί μάλιστα συναντῶνται καί σέ πολλά ἄλλα ἐδάφη τῆς διαισθητικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου³ χωρὶς ἢ παρουσία τους νά τά μεταβάλλη σ' ἐδάφη Τέχνης.

Ἄλλά κάθε ἀνάλυσις τῆς ψυχῆς εἶναι ἀντίθετη μέ τή φύση τῆς ψυχῆς. Γιατί ὅτε μερισμός τῆς συνείδησης εἶναι δυνατός⁴ σέ μιὰ δοσμένη στιγμή ὅτε πάλι ὁλοκληρώσῃ τῆς. Ὅμως εἶναι ἀνάγκη γνωστική, χωρὶς νά ξεγνοῦμε, πώς στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει ὅτε καθάρια ὁμορφιά ὅτε καθάριος λόγος ὅτε, γενικά, καθάρια συναισθηματικότητα⁵.

Ἐπειδή ὁμως στήν κρούση τοῦ αἰσθητικοῦ ἐρεθισμοῦ ἀποφαινόμαστε μέ κρίση ἔξιαιζ (εὐαρέσκεια — ὠραῖο) ἢ ἀπαξίας (δυσαρέσκεια — ἄσχημο) καί τοῦτο χωρὶς προηγούμενη διανοητική ἐργασία, ἀλλά σχεδόν ἀμέσως (ἄλλο ἢ αἰσθησις τῆς ὁμορφιάς κι' ἄλλο ἢ κριτική ἀνάλυσή τῆς), γι' αὐτό τά καλαισθητικά συναισθήματα εἶναι φύσεως πνευματικῆς μέ χαραχτῆρα διαισθητικό. Ἀπ' αὐτῆ τήν ἀποψη θά μποροῦσαμε νά τά ὀνομάσομε κι' αἰσθητικῆ σκέψη.

Τά ἕνα στοιχεῖα αἰσθητικῆς σκέψης ἄλλα εἶναι ἀποτελέσματα τῆς κι' ἄλλα σύγχερά τῆς (συνσθευτικά ἢ παρὰσιτα)⁶.

Ἀποτελέσματα εἶνε τά ἑξῆς⁷:

α') Ὁ θαυμασμός, δηλ. ἡ ἀντίδραση τοῦ σκεπτομένου ὑποκειμένου πάνου στό ἀντικείμενο τῆς σκέψης. Αὐτή ἡ ἀντίδραση μεταφράζεται σέ κρίση ἀξίας⁸. Τό θαυμασμό ὁ Βερὸν τότε θεώρησε ὡς τό ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς αἰσθητικῆς συγκίνησης. Ὁ Γκυγιώ ὡς ἀρχήν ἐπιθυμίας τοῦ ἀντικειμένου τοῦ θαυμασμοῦ, θέλοντας μ' αὐτή του τήν παρατήρηση νά χτυπήσει τήν ἀνιδιοτέλεια τοῦ Κάντ, πού μαζί μέ τήν καθολικότητα καί τή σκοπιμότητα χωρὶς σκοπὸ ἀποτελεῖ τοὺς τρεῖς κύριους χαραχτῆρες τοῦ ὠραίου. Κάτι παρόμοιο μέ τόν Γκυγιώ εἶπε κι' ὁ Φέχνερ:

¹ Sent. 145: «Mais c'est prendre la partie pour le tout...»

² Sent. 143: «Analyse des sentiments esthétiques».

³ Sent. 161—2; «[...] ce sont là des sentiments communs, sans qualification esthétique par eux-mêmes, et tels que nous pouvons les rencontrer à chaque instant dans la vie courante [...] On peut appeler ces états d'âme «anesthésiques».

⁴ Sent. 165: «Mais chacun de nous traîne partout avec lui sa personnalité toute entière».

⁵ Sent. 184: «Pas plus que nulle autre chose au monde, l'art n'est un absolu; et pratiquement il n'existe pas de beauté pure, pas plus que de raison pure, ou de sensibilité pure».

⁶ Sent. 143: «[...] parmi les états affectifs, les uns sont les causes, les autres les accompagnements accessoires, d'autres enfin les effets de l'attitude esthétique».

⁷ Sent. 145: «Chap. I: Effets de la pensée esthétique: les sentiments de plaisir esthétique».

⁸ Sent. 146—7: «L'admiration est le sentiment d'une supériorité [...] Ce sentiment, dès qu'il s'analyse lui même, se formule par un jugement de valeur».

„Η θέα ενός ζωγραφισμένου τοπίου αξίζει τον πόθο να το ιδούμε αντί να τον ικανοποιήσει”. Και κάποιος δικός μας φθέγγεται, πώς ο θαυμασμός μας ένώνει με τον πλαγινό μας κ'ή ένωση αυτή μάς βγάξει... έξω τόπου και χρόνου.

Έννοείται, πώς ο θαυμασμός δέν κατατηριέται μονάχα στην αισθητική σκέψη ως αποτέλεσμα της (κι'όχι ως αίτια της), αλλά και σε πλήθος άλλες περιπτώσεις όσες ηιρέζ' ένα γεγονός ζεπερνά την αντίληψή μας ή την προσδοκία μας. Μπορούμε να θυμάστου με μίαν ήρωϊκή πράξη, μία έπιστημονική έξεύρεση, ένα ούράνιο φαινόμενο. Για ν'ένι ο θαυμασμός αισθητικών, πρέπει και ή αίτια νάσαι αισθητική.

β') 'Η συμπάθεια, δηλ. ή συναισθηματική αντίδραση των σκεπτομένων ύποκειμένων άνχμεταξύ τους, ή ένωση τους σ'ένα άλλήλέγγου κοινό⁹. Αυτή την ένωση ο Τολστόης την θεωρεί ως κύριο σκοπό της Τέχνης: σύνδεσμος των ανθρώπων μέσα στο 'Αγαθό κ'έναντια στή βία. Τό ίδιο περίπου σημαίνει κ'ή γνώμη του Τάρντ, πώς ή Τέχνη είναι ένα από τά μέσα της Κοινωνικής Τελεολογίας, μία 'Ανώτερη 'Ηθική, γιατί 'σαι συντάχτης και ρυθμιστής των θελήσεων ή ίκανοποίηση του όμαδικού έρωτα. Μ'αυτή την άποψη συμφωνεί κι'δ Μπουκάριν.

Αυτή όμως ή ένωση είναι μάλλον ήποθετική, παρά πραγματική. Κάτου από την επίδραση μιζ' κοινής συναισθηματικής καταστάσεως (ένθουσιασε ό ε, όργη, φόβος, πανικός) δέ γίνεται ένωση των ανθρώπων και ψυχολογικός ταυτισμός, αλλά είδικευση του καθενού μέσα στο ύποκειμένο του, μάλλον άπομόκωση. Γιατί καθένας αντίδρα με τό δικό του τρόπο, σύμφωνα με την ποιότητα των έσωτερικών του χορδών. "Όμως ή επίδραση του αριθμού των προσώπων είναι σημαντική για την αύξηση της συγκινητικής ποσότητας. 'Ο Νικολάϊ λέγει πώς ή σχέση του αριθμού των ύποκειμένων και της ποσότητας της αντίδρασης τους πάει κατά γεωμετρική πρόοδο. Παράβαλε ένα ρήτορα με πολλούς άκροατές και με λίγους ή μ'έναν μονάχα άκροατή.

'Αλλ'αυτή ή ύποθετική ένωση των ανθρώπων μπορεί να γίνει από πολλές αίτιες' π. χ. σ'ένα συλλαλητήριο όμοφρώνων, μπροστά στην τρικυμισμένη θάλασσα, όταν τήνκοιτάμε πολλοί μαζί, στην έκκλησηθά, στον πόλεμο. Για νάσαι λιπόν κ'ή ένωση των ανθρώπων αισθητική, πρέπει νάσαι κ'ή αίτια αισθητική.

γ') 'Η αύξησης της ζωϊκής μας δύναμης ύστερα από τον αισθητικό έρεθισμό¹⁰. Αυτό τό φυσιολογικό αποτέλεσμα τό θεώρησε ο Πλάτων ως τεκμήριο της καλής ποίησης. "Όμως όλες οι εδύλαστες έντύπωσηες είναι δυναμογόνες:¹¹ ένας περίπατος στο ύπαιθρο, μία καλή είδηση, ή λύση ενός προβλήματος, ή θέα μιζ' γοναίκας, πού περνά, τό σιγάρο κτλ.

"Αρα: με τό θαυμασμό, τη συμπάθεια, και την αύξηση της ζωτικότητας τό πρόβλημα της Τέχνης δέ βρίσκει την έξήγησή του, μά μετατοπίζεται.

'Εδω θά μπορούσε κανείς ν'αναφέρει και την περιφημη θεωρία της λύτρωσης και της ήθικης βελτίωσης.

Και τη μέν ήθικη βελτίωση ο ίδιος ήθικομανής Σίλλερ τη θεώρησε άμφίβολη ("περι της ήθικής χρησιμότητας των αισθητικών και ήθων") ή δέ λύτρωση δέν είναι ψυχολογικά τίποτες άλλο από μετάθεση του συνειδητικού έπιπέδου, πρᾶμα.

⁹ Sent. 149: «C'est la sympathie dans laquelle nous nous sentons avec l'auteur ou avec le public dont nous partageons les sentiments».

¹⁰ Sent. 152—3: «[...] C'est le sentiment d'un accroissement de notre energie vitale [...] : l'irradiation, la diffusion de l'activite dans toutes les directions a la suite d'une excitation favorable».

¹¹ Sent. 154: «Les psycho-physiciens constatent la même influence dans toutes les impressions agréables [...] elles sont 'dynamogènes'».

πού συμβαίνει κάθε φορά, πού είμεθα συγκινημένοι. Δηλ. δέ γίνεται σέ τέτοιες περιπτώσεις ἀπελευθέρωση τῆς συνείδησης, ἀλλά τυραννία ἐνός μέρους τῆς ἀπάνου σ' ὄλο τό ἄλλο (συγκίνηση, πάθος, ἐμμονες ιδέες).

*

Συνοδεντικά ἢ παράσιτα στοιχεῖα τῆς αἰσθητικῆς σκέψης εἶναι τὰ ἐξῆς:¹² α') 'Ἡ προσωπική διάθεση τοῦ ὑποκειμένου: ἰδιοσυγκρασία, ἔξες, συνειρμοί παραστάσεων¹³, πού κἀνουνε τό ὑποκείμενο ἱκανό ἢ ἀνίκανο γιά ὠρισμένες τάξεις συγκινήσεων. Κατά τό Φέχνερ μόνο οἱ συνειρμοί τῶν παραστάσεων, πού προσθέτονται στήν κχθάρια κι' ἄμεση ἐντύπωση, ντύνουνε τό ὠραῖο μέ σάρκα ζωντανή. 'Ἡ φαντασία δέ ἔημιουργεῖ. 'Ἡ αἰσθητή τῆς ὕλη τῆς ἐπιβάλλεται ἀπό τήν πείρα. "Ἐτοι τό νοητικό χρώμα πού προσθέτουμε στίς ἁμέσες ἐξωτερικές ἢ ἐσωτερικές περιστάσεις μας εἶναι ἀνάλογο μέ τήν πείρα τοῦ ὑποκειμένου. 'Ἡ διαφορά τῶν χαρακτήρων μέ τούς ἰδιαιτέρους παραστατικούς συνειρμούς τους, καθένας μαζί μέ τή διαφορά τῶν ἐποχῶν εἶναι τό οὐσιαστικό θεμέλιο τῆς ποιικιλίας τῶν γούστων. "Ἄν ἔλειπε αὐτή ἡ ἱκανότητα τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων στόν ἄνθρωπο, ἡ Τέχνη θά'μενε στάσιμη καί ἀμετάβλητη.

'Ἡ τρωςτική διάθεση τοῦ ὑποκειμένου παῖζει σπουδαιότατο ρόλο στήν αἰσθηση τοῦ ὠραίου. "Ἐνας κλασικομανῆς βρίσκει βάρβαρη τή ρουσσική λογοτεχνία ἢ τή ζωγραφική τῶν πριμιτίφ. ἕνας χριστιανός ὀρθόδοξος αἰρετικά τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου ἢ τοῦ Τολστόη — ἢ τίς ζωγραφικές κι' ἀναγλυφικές παράστασεις, πού ἔχουνε πηγῆ 'ἀπκόκυφα Εὐαγγέλια. ἕνας Γιαπωνέζος πολύ δύσκολα θά καταλάβαινε μιά Μαδοπια τοῦ Ραφαήλου καί γιά τήν ἄγνοια τοῦ θέματος καί γιά τήν ἀσυνήθιστη τεχνική. "Ἐνας ἰδεαλιστής ἀπό ἰδιοσυγκρασία δε θά μπορεῖ νά ὑποφέρῃ τὰ ρεαλιστικά ἔργα, ὅπως, ἀντίθετα, ἕνας ραλιστής τὰ ἰδεαλιστικά καί μυστικόπαδα. "Ὅμως ἕνας κριτικός ἀξίους τοῦ ὀνόματος, πρέπει νά βγαίνει πάνου ἀπό τίς προσωπικές του κλίσεις καί νά βλεπεῖ τὰ καλλιτεχνικά δημιουργήματα μέσα στήν ἐποχή τους, ὄχι συγκρίνοντάς τα μέ τό ἐγώ του ἢ μέ μίαν ἀπόλυτή ἀρχή, ἀλλά μέ τήν αἰσθητική συνείδησι τοῦ περιβάλλοντος, πού τὰ γέννησε.

β') 'Ἡ συμβολική ἔνωση¹⁴ τοῦ ὑποκειμένου μέ τό θαυμαζόμενο ἀντικείμενο,¹⁵ ἢ *Einfühlung* τοῦ Λίψ¹⁶. Αὐτό τό φαινόμενο εἶνε συνειθέστατο γιά κάθε φορά, πού εἴμαστε συγκινημένοι. Μπροστά σ' ἕνα ζεῦγος, πού φιλιέται, προστά σέ μιά θανατική ἐχτελεση ὑποβάλλουμε τό ἐγώ μας στό ἐγώ τοῦ ἄλλου καί νοιώθουμε τή χαρά του ἢ τον πόνο του. "Ἄλλοι μέσο στή φύση γίνονται ἀέρας, δέντρα, πουλιά, νερά, σύγνεφα ὅπως ὁ Οὐίτμαν. Μπροστά σ' ἕνα κοχύλι ὁ Γκυγιώ ἔβλεπε ὅλη τή θάλασσα μέ τούς βυθοῦς, τούς βόγγους, τούς ἀφρούς τῆς. 'Ὁ Λάρσον εἶπε, πώς "ἡ ποίηση εἶνε ἡ σύνλυσή μας μ' ἄλλα τὰ πράγματα, *Religio*". 'Ἄλλ' ὅτε πραγματική ταυτότητα εἶνε δυνατή οὔτε αὐτή ἡ ἔνωση ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου εἶνε πάντοτε αἰσθητική.

¹² Sent. 161: «Chap. II: *Accompagnements de la pensée esthétique. Les sentiments accessoire et 'anesthésiques*».

¹³ Sent. 162—3: «Le sentiment d'attitude personnelle [...] tempérament, habitudes, associations d'idées et contenu actuel de la mémoire [...]».

¹⁴ Sent. 167: «[...] cette identification symbolique [...]».

¹⁵ Sent. 54: «L' *'Einfühlung* esthétique [...] cette sorte [...] d'identification du sujet et de l'objet par les sentiments».

¹⁶ Sent. 166: «On reconnaît à peu près l'*Einfühlung* des Allemands modernes [...]».

γ') 'Η γενική κοσμοθεωρία του υποκειμένου.¹⁷ Κάθε "άνθρωπος εκτός από την ιδιοσυγκρασία του, τους συνειρμούς των παραστάσεων του, τις έξες του, έχει μία γενική αντίληψη της ζωής και του κόσμου, μίαν εξήγηση ή μυθολογική ή επιστημονική." Όταν ή συναισθηματικότητα μας είναι διεγερμένη, παρασυρόμαστε σύμφωνα με τό νόμο της "έλάσσονος προσπαθείας" στό μεγάλο γκρεμό της κοσμοθεωρίας μας¹⁸. "Έτσι βρίσκομε πώς όλα τά μεγάλα έργα όλων τών έκοχών εκφράζουν έμας, δηλ. τις σκέψεις μας. 'Αχ'αυτ'ό τό όλισθημα πρέκει να φυλάγεται ό άντικειμενικός κριτικός, δηλ. να μήν υποβάλλει τόν έαυτό του στόν καλλιτέχνη, πού κρίνει. Μετά τήν άφαίρεση όλων τών έξων στοιχείων από τήν αισθητική σκέψη, τί μένει; "Αν αφήσουμε για μία στιγμή τις άνώτερες τέχνες κ'ιδούμε τις κατώτερες (βιομηχανικές ή διακοσμητικές), όπου δέν έρχονται διανοητικά και ήθικά στοιχεία να θολώσουνε τήν κρίση μας, θά παρατηρήσουρε μίαν άποκλειστικήν ύπεροχή τών μορφικών νόμων της συμμετρίας ή ίεραρχίας, ένα λύτερο παιχνίδι της φαντασίας,¹⁹ πού εύαρεστεί, όχι γιατί συμφωνεί με τήν ανθρώπινη φύση, αλλά με τις ώρισμένες αντίληφες, πού έκουμε της μορφής σε μία δοσμένη έποχή.⁰ Έργα όμως τέχνης δέν είναι τά δημιουργήματα της Φύσης, αλλά του ανθρώπου' ούτε πάλι όλα τά δημιουργήματα του ανθρώπου, αλλά μονάχα δσα ντύνονται μία τεχνική προς ίκανοποίηση όχι πραχτικής ανάγκης, αλλά της ανάγκης του αισθητικού παιχνιδιού.²¹ Αυτό τό παιχνίδι διαφέρει άπ'όλα τ'άλλα παιχνίδια με τους χαραχτήρες της άνδιδοτέλειας και της πολυτέλειας' είναι ή βιανοποίηση της ανάγκης του περιττού, πού λένε μερικοί αισθητικοί.

'Αλλ' όπως όλα τά παιχνίδια, έχει μία πειθαρχία, ένα σύνολο συμβατικών κανόνων,²² οι όποιοι αντίθετα με τους κανόνες τών άλλων παιχνιδιών (πρέφα, σκλαβόκια κτλ.), πού μένουμε στάσιμιοι, μεταβάλλονται ανάλογα με τήν καιαισθησία του καιρου²³ και επιβάλλονται στα έργα Τέχνης. Αυτό ύνε τό αισθητικό πρόσταγμα του Καλού, πού είνε ό, τι στην 'Ηθική τό κατηγορικό πρόσταγμα του Κάντ. 'Η 'Ελληνική Τέχνη, ή Αίγυπτιακή, ή 'Ασσυριακή, ή 'Αραβική, ή Ρωμανική, ή Βυζαντινή, ή Γοτθική, της 'Αναγέννησης, ή Γιαπωνέζικη, ή 'Ινδική κτλ. κτλ. όρίζονται

¹⁷ Sent. 169: «III. La conception générale de la vie».

¹⁸ Sent. 171: «Une impression qui nous émeut par sa beauté ne peut qu'exciter fortement [...] nos tendances déjà existentes, et elles suivent naturellement la pente tracée à l'avance par notre caractère ou nos habitudes: c'est la voie de la moindre résistance».

¹⁹ Sent. 187: «[...] sentiments de jeu esthétiques; [...] de supériorité technique [...] d'harmonie».

²⁰ Sent. 193: «[...] C'est, prétend-on chaque fois, pour la rendre plus 'naturelle'; et elle n'en reste pas moins une technique, c'est-à-dire, comme l'habitude, une seconde nature: la nature esthétique, mais nullement la nature tout court». Sent. 194: «[...] l'ensemble des conventions techniques d'un art et d'une époque données».

²¹ Sent. 199: «Et l'activité esthétique reste dans son ensemble inutile a l'utilitaire lutte pour la vie [...]». Sent. 254: «L'obligation esthétique au contraire fixe l'idéal d'une activité très spéciale: celle du jeu. Elle nous suggère une discipline, mais seulement la discipline du luxe» (pas du nécessaire, en marge, de la main de V.).

²² Sent. 189: «Il est encore discipline [...] il est certain que tout jeu suppose une convention établie...»

²³ Sent. 194: «[...] Les formes de l'éternelle illusion de l'art se modifient inlassablement».

ἀπό μιὰ ξεχωριστή τεχνική. Μιὰ καμπύλη, μιὰ moulture, ένα τόξο, μιὰ ἀναλογία ἢ μιὰ ἱεραρχία μορφῶν δίνουνε σέ καθεμιὰ τόν εἰδικό της τύπο. Ἡ συμφωνία λοιπόν τῶν ἔργων μέ τό αἰσθητικό πρόσταγμα ἀκολουθιέται ἀπό εὐαρέσχεια (ώραιο) ἢ ἀσυμφωνία ἀπό δυσαρέσχεια (ἀσκημο):²⁴.

Ἄλλ' ἔξω ἀπό τήν ἀνιδιοτέλεια καί τήν πολυτέλεια καί τήν πειθαρχία τῆς πολυτέλειας²⁵ κ'ένα ἄλλο χαραχτήρα ἔχει τό αἰσθητικό παιχνίδι: τήν ψευδαίσθησι τῆς σοβαρότητος²⁶. δηλ. δέν τό παίρνουμε γιά παιχνίδι. Ὁ Σίλλερ, ὁ πρῶτος πού εἰσήγαγε τή θεωρία τοῦ παιχνιδιοῦ, παρατήρησεν αὐτό του τό χαραχτήρα. Εἶνε λέγει παιχνίδι, πκου παίζουμε μέ δ, τι πολυτιμότερο ἔχουμε, τήν ἴδια τή ζωή μας.

Ὅλα λοιπόν τά ξένα στοιχεῖα τῆς αἰσθητικῆς σκέψεως ἀξάνουν τή σημασία καί τή σοβαρότητα τοῦ αἰσθητικοῦ παιχνιδιοῦ, κάνουνε πλουσιώτερη καί συνθετώτερη, τή συγκίνησι, πού μᾶς δίνει, ἀλλά κάτου ἀπιά τήν ἡγεμονία τῶν τεχνικῶν συναισθημάτων, πού εἶνε τό ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιά τήν πολιτογράφηση ἑνός ἀνθρώπινου δημιουργήματος στά ἔργα Τέχνης. Μόνον ἀπάνου στά τεχνικά συναισθήματα μπορε νά θεμελιωθεῖ ὅλο τό οικοδόμημα τῆς αἰσθητικῆς σκέψης²⁷, τό σύνθετο ἀπό λογῆς αἰσθητηριακά, συναισθηματικά καί παραστατικά στοιχεῖα, "τό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας"²⁸ τοῦ Κάντ. Μέ τή θεωρία τοῦ αἰσθητικοῦ παιχνιδιοῦ καί τήν ἀναγνώριση τῶν τεχνικῶν συναισθημάτων ὡς πρωταρχικῶν, ἡ ἔννοια τοῦ ὠραίου, ἐνῶ φαίνεται, πώς στενεύει, εὐρύνεται καί ἀπλώνεται σ'ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τοῦ ὠραίου ἀπό τέσ πίο ἀπλές καί στοιχειωσάς ὡς τίς πι'ό σύνθετες καί μνημειακάς, ἐνῶ ἡ θεωρία τοῦ Ἀπολύτου, ἐνῶ φαίνεται, πώς ἀναπαύει τή σκέψη καί σέβεται τήν ἀξιοπρέπεια τῆς Τέχνης, τήν περιορίζει σ'ἐλάχιστες περίπτωσες, τέλος καταντᾶ στό νά τήν ἀρνηθεῖ.

Θά παρακολουθήσουμε στό ἐπόμενο ἄρθρο τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς θέσης.

K. ΒΑΡΝΑΛΗΣΘ

²⁴ Sent. 147: «La beauté reconnue c'est le succès ou la gloire. La laideur soulève un dédain ou un blâme... qui châtie les infractions à l' 'imperatif esthétique'; car, comme il y a une conscience morale, nous verrons qu'il y a une conscience esthétique [...]».

²⁵ Sent. 189: «Le jeu est à la fois libre, désintéressé, et d'autre part discipliné, réglementé».

²⁶ Sent. 189: «Le jeu est infin une illusion [...] C'est, par paradoxe, une illusion voulue, un mensonge sincère». Sent. 191: «Ainsi l'art suppose en nous [...] une illusion volontaire, un mensonge conscient de soi».

²⁷ Sent. 261: »[...] c'est cette technique qui est la caractéristique la plus profonde de l'art et de la beauté. Les 'sentiments techniques' sont les 'sentiments esthétiques' proprements dits. Les autres états affectifs [...] sont des effets ou des accompagnements de ceux-là, qui restent donc le seul fond vraiment indispensable de toute pensée de beauté. Leurs associés ne peuvent que les renforcer puissamment...».

²⁸ Sent. 202: «[...] le domaine par excellence de la liberté [...]».

Simeon HADJIKOSSEV
Sofia

LE REVIREMENT ESTHETIQUE DANS LA LITTERATURE BULGARE ENTRE 1920 et 1930

S'il y a quelque chose de positive dans la théorie de la «pulsation» des genres littéraires, ce qui veut dire du développement irrégulier des genres, cette thèse s'adapte volontier à la science littéraire bulgare de nos jours. L'essor de cette inégalité qui s'adapte très mal aux réalités sociales et politiques réside dans l'existence des «lacunes» dans le champs de la nouvelle littérature bulgare qui provoquent l'intérêt des explorateurs et au fur et à mesure modifient les concepts traditionnels sur certains courants littéraires.

Il y a deux décennies commençait à croître l'intérêt voué aux problèmes du symbolisme bulgare, un courant littéraire misinterprété jusqu'alors. Aujourd'hui nous avons une bonne douzaine de livres et d'investigations sur le symbolisme bulgare qui ont contribué largement à son appréciation adéquate et à ce qu'on lui trouve une place exacte dans l'échelle des valeurs spirituelles. On en parle même de *symbolistique* bulgare, c'est à dire d'une domaine spécifique de la science littéraire consacré aux problèmes du symbolisme.

Je suis bien loin de l'avis que l'exploration du symbolisme bulgare touche à sa fin. Néanmoins le processus de l'appréciation nouvelle du symbolisme est déjà achevé et cela donne de stabilité dans l'exploration littéraire, en général. Les dernières années nous observons une nouvelle vague d'intérêt des spécialistes, cette fois sur les problèmes esthétiques et littéraires des années 20. A quoi cet intérêt est il dû?

Indubitablement, les années 20 sont une époque de transformation esthétique profonde dans l'art et dans la littérature bulgare. On peut parler même de *revirement* esthétique provoqué par les remous sociaux. La troisième décennies du siècle commençait après une épreuve tragique — la Première guerre mondiale qui a radicalement modifié les idées et la mentalité de

l'intelligensia européenne. La guerre a déclenché aussi la Grande Révolution d'Octobre en Russie qui a profondément influencé l'esprit de l'époque et les conceptions des artistes de tous les pays.

En Bulgarie les années 20 étaient, peut-être, encore plus tumultueuses, en comparaison avec beaucoup d'autres pays en Europe. Vers la fin de la guerre a déferlé l'insurrection des soldats qui avaient assez des souffrances vécues, de la misère et de l'incapacité des officiers et des généraux. En 1923 le renversement du gouvernement de Stamboliysky et l'instauration d'un régime de souche fasciste a provoqué la première insurrection antifasciste du monde connue dans l'histoire comme l'insurrection de Septembre. C'était un événement hautement tragique qui a démasqué le visage barbare du fascisme bulgare et a creusé, selon l'expression de G. Dimitrov, un énorme fossé entre le peuple et ses boureaux que rien ne pouvait remplir.

Dans l'échelle des événements tragiques on ne peut pas omettre non plus le printemps noir de 1925: le nouveau assaut des fascistes, tenants le pouvoir, contre les forces de gauche, provoqué par le déplorable attentat dans la cathédrale «St Kral». Tandis que, pendant l'Insurrection de Septembre, l'objet du massacre était le peuple révolté, surtout les paysans et les ouvriers, en avril-mai de 1925 le coup était porté contre les dirigeants des forces progressistes et contre l'intelligensia. C'est alors que la culture bulgare a subi une perte irréparable avec la mort violente des écrivains, tels comme Guéo Milev, Ch. Jassénov, S. Roumianzev, J. Herbst, etc. L'écrivain éminent Anton Strachimirov qui a perdu son frère, l'historien talentueux Todor Strachimirov, a écrit avec amertume: «Ils (c'est à dire les fascistes) massacraient et étrangeaient le peuple comme les otomans ne l'avaient jamais fait.»

Suivant le modèle spécifique national du développement littéraire «arriéré accéléré», le début de la Première guerre mondiale a coïncidé avec l'apogée du symbolisme bulgare. Pendant ce temps le symbolisme était déjà en déclin non seulement en France, sa patrie, pour ainsi dire, mais aussi dans la plupart des pays européens. Il était succédé par de nouveaux courants esthétiques, tels comme le futurisme (en Italie et en Russie), le cubisme, le simultanésisme et le dadaïsme (en France), l'expressionnisme (en Allemagne), l'imagisme (en Angleterre) et sa modification russe — l'imaginisme, etc., qui s'efforçaient à adapter l'art aux nouvelles réalités.

Après le bref épanouissement du symbolisme bulgare en 1914 sur les pages de la revue «Zvéno» (La Maille) le courant littéraire entrait dans sa période de crise. Son contenu esthétique et sa poétique (nottons seulement la fameuse notion de la «tour d'ivoire», emprunté des symbolistes à Flobert) était en

désaccord flagrant avec les réalités de la guerre. Presque tous les poètes symbolistes prenaient part dans la guerre et leurs tendres muses se sont tûes sous la tumulte des explosions et le vacarme des blessés et des mourants. A l'exception de L. Stoianov, dont la période la plus symboliste a coïncidé avec la guerre, les autres poètes de l'école ont subi une évolution qui s'est marquée très signifiante et significative par rapport à leur développement future. Bien intéressante est, par exemple, l'évolution poétique de Dimtcho Dêbélianov qui s'est orienté, dans ses vers écrits au front, vers un réalisme psychologique et une certaine poésie de «circonstance» (dans les poèmes «Un tué», «Ils arrivent et s'en vont», «L'ancien bivouac», etc.). Maleusement, sa mort prématurée (il était tué au front vers la fin de 1916 à l'âge de 29 ans) a mis fin à cette évolution.

Pendant les années de guerre ont fait leurs débuts poétiques deux adolescents qui ont marqué profondément la poésie bulgare au début des années 20 — Christo Smirnénsky et Guéo Milev. G. Milev n'avait que 18 ans quand il s'est imposé comme le plus jeune de la phalange symboliste et en 1913 il envoyait ses «Lettres littéraires» de l'Allemagne où il faisait ses études supérieures. Mais, cet «enfant terrible» du symbolisme bulgare qui avait réussi à s'introduire même dans l'ambiance intime de Verhaeren, se manifestait dès ses débuts comme poste-symboliste. Après sa blessure près du lac de Doïran en 1917 qui a failli lui coûter la vie, le jeune poète devait soigner un grave traumatisme crânien à Berlin où il collaborait aux revues expressionnistes «Akzion» et «Sturm». C'est alors que G. Milev a formé ses conceptions d'une littérature moderniste (qui n'était en substance que poste-symboliste et expressionniste) qu'il s'est mis à propager après la guerre dans son propre revue «Vézni» («Balance», 1919).

Sorti lui-même de la crèche symboliste, au débuts des années 20 G. Milev a montré l'une des voies du renouvellement de la poésie bulgare. Il prêchait «la barbarisation de la poésie» et par cela il visait, sans doute, les nouvelles modes de l'expression poétique proposées par l'expressionnisme et les autres courants de l'époque. Guéo Milev était un des plus grands novateurs dans la littérature bulgare des années 20 qui parlait de la révolte moderniste pour aboutir au communisme et le poésie engagée. L'influence de l'expressionnisme sur son fameux poème «Septembre» est bien exploré afin que je puisse citer un petit extrait de son poème inachevé «L'Enfer» qui représente une réplique satirique et goguenarde à la très fameuse «Commedia Divina» de Dante. Voilà les nouveaux rythmes et les nouvelles intonations modernistes que nous percevons ensuite dans la poésie des autres représentants talentueux de cette orientation qui sont dans le sillon de G. Milev, comme Lamer (nom d'artiste de Lalu Marinov), N. Marangozov, etc.:

Зад нас пролетяват
 върволица безспир
 автомобили
 със сто конски сили,
 мотоциклети
 кеби
 фиакри
 карети
 — и в тях
 гордо, без страх
 онези, които
 ни познават,
 признават
 и не забравят
 (нас
 просяци нищи
 немощни мощи
 от кожа и кости —
 през целия град наредени в мизерен шпалир)

Над нас се развяват
 безспир
 блестящи етажи
 ръкопляскаат балкони
 златни банки звънят
 запяват
 гладни
 катедрали
 на пладне,
 а над широкия път
 прозяват се
 пурпурни
 фурни
 преяли —
 и с хлебния свой аромат
 ни облъхват полята
 на целия свят.

Ainsi, le revirment esthétique des années 20 s'effectue sous deux conditions primordiales: la nette *politisation* de l'art et de la littérature, et, sur le plan purement esthétique, la *transformation* et le *dépassement* du symbolisme. Le modernisme de cette époque se manifeste sous diverses formes et tendances qui représentent, en même temps, la formule dialectique de la prolongation et de la négation du symbolisme.

Le modernisme de G. Milev et de ses condisciples est un dépassement du symbolisme par l'opposition radicale. Dans cette veine se trouvent aussi certaines tendances dans la prose de

l'après-guerre, comme, par exemple, le *diabolisme* des prosateurs Svétoslav Minkov et Tchavdar Moutafov, fortement influencé par le diabolisme allemand (et plus spécialement, de Gustav Meirinck).

Une attitude différente par rapport le symbolisme était l'emploi des procédés symbolistes à des buts, nettement opposées à son esthétique. C'était de la transformation dans la continuité qui permettait aux poètes de conserver les conquêtes des symbolistes dans le domaine de la forme poétique et de les appliquer à un contenu différent.

C'était, par exemple, le cas du fondateur d'un nouveau courant dans la littérature bulgare — le grand poète communiste Christo Smirnésky, dont les débuts poétiques ont coïncidé avec l'épanouissement du symbolisme pendant la Première guerre mondiale, et qui a fait son apprentissage auprès des symbolistes. Pourtant, même après la guerre quand Smirnésky exaltait les visions romantiques de la Révolution d'Octobre, alors en pleine effervescence, il n'a pas abandonné les procédés symbolistes mais a leurs donné des nouvelles dimensions et perspectives. Les fameux poème «Les escadrons rouges» consacré à l'élan et à l'invincibilité de la révolution russe, est un exemple classique du dépassement du symbolisme traditionnel dans un symbolisme nouveau au service de la poésie militante quoique la forme de ce poème provient du poème «Le Corbeau» d'Edgar Poe. Cette forme était méticuleusement élaborée dans la poésie bulgare symboliste:

В утрото на светла ера с факела на нова вера
идат бодри ескадрони с устрем горд и набег смел,
а над тях кат хищни птици, кат настръхнали орлици
спускат се и разпиляват гръм шрапнел подир шрапнел.

Кон изправя се, изцвили и отронил сетни сили
грохне мъртъв на земята някой воин поразен.
В миг уплашен спира коня, но наново той догоня
стъпките на ескадрона, в общий прилив устремен.

Qu'il me soit permis de citer la deuxième strophe du «Corbeau» pour qu'on puisse apprécier qu'il ne s'agit pas d'une coïncidence ni d'un pastiche mais d'un emprunt fait exprès:

Ah, distinctly I remember, it was in the bleak December,
And each separate dying ember wrought its ghost upon
the floor.
Eagerly I wished the morrow, — vainly I had sought to
borrow
From my books surcease of sorrow — sorrow for the lost
Lenore —
For the rare and radiant maiden whom the angels name
Lenore —

Namless here for evermore.

Bien sur, il y a des différences entre les strophes de Poe et de Smirnésky. Chez notre poète nous observons le quatrin classique tandis que dans «Le Corbeau» il s'agit d'une sextine dont le sixième vers est raccourci. Cependant la musique des vers trochéiques est bien semblable.

Ce «moule» classique, provenant de Poe, était d'abord emprunté par les symbolistes bulgares N. Liliev et L. Stoianov. Voilà, par exemple, sa modification dans un poème de Liliev qui se distancie du dramatisme opulent du poète américain, et préfère l'atmosphère d'un angélus paisible, d'un «paysage intérieur», d'après la terminologie du Verlaine:

Пламват нежни, пламват бели, пламват милвани вълни,
в моята душа изплетли път към звездни висини.

Виждам първата си пролет, виждам първия си блян,
от ръце, които молят, в люлки сребърни люлян.

И трепти любов златиста, чиста като първи сняг,
в моята душа лъчиста възвисила светъл стяг.

etc.

Sans aucun doute, c'est la forme qui a attiré Liliev ainsi que Smirnésky, mais tandis que le symboliste s'est borné à créer seulement une pièce musicale dont le contenu est flottant et indécis, selon la convention du courant, Smirnésky, lui, a employé la même strophe pour former un contenu nouveau, optimiste et révolutionnaire.

C'est un cas spécial mais, sans doute, ce qui apparente la poésie de Smirnésky avec celle des symbolistes est son organisation euphonique très élaborée, sa haute musicalité et l'abondance des images-symboles.

Assène Ratzvetnikov est, lui aussi, dans le sillon symboliste lors de son premier recueil de poèmes «Buchers à offrandes (1924). La tonalité lyrique de ce recueil est bien résignée à cause de la tragédie récente vécue par le peuple. Les images poétiques sont souvent de souche symboliste, mais leur imprécision est bien voulue, elle entre dans l'intention du poète qui, au surplus, doit conformer ses vers aux exigences de la censure policière. Voilà le début du poème de Ratzvétnikov «Le désolément»:

И много пъти оттогава
през тоя край на смърт и скръб
смълчана вечер преминава
в ръка със златен лунен сърп,
и много дни със скреж венчани

на изгрев дигаха чела
и биха слънчеви камбани
над разрушените села.

Но все тъй глъхнали и тъпи
мълчаха димни низини
и там сред тях във кръв окъпан
за помощ някой все звъни,
а над скованата редица
от заледени върхове
все тъй не сключваше зеници
обезумялото небе.

Ce qui caractérise l'évolution de la poésie bulgare des années 20 c'est une tendance bien nette de réintroduire le paysage natal substitué par les symbolistes d'un paysage tout à fait artificiel et conventionnel. Les images poétiques de Smirnésky et de Raztvétnikov représentent des visions cosmiques mais sont très indéfinies et ne comportent pas de traits spécifiquement bulgares.

A la médiane entre Smirnésky et Raztvétnikov, d'une part, et G. Milev, Lamar et Marangozov, d'autre part, se situe la poésie de Nicolas Fournadjiev, auteur du recueil «Le vent de printemps» (1925), un des événements dans la littérature bulgare à l'époque. Le jeune poète était influencé par l'imaginisme russe mais il conservait quand même l'organisation strophique du poème. Son livre est un requiem aux morts, assassinés pendant l'insurrection de Septembre. Et quoique les images sont très expressives, déformées et tordues on devine déjà le paysage de sa Thrace natale, imbue de sang, coulée des victimes de la bacchanale fasciste. Voici le début du poème «Chevaliers» qui a inspiré le compositeur P. Staïnov à écrire un chant de même nom:

Конници, конници, конници, кървави конници,
моя родина и пламнало родно небе.
Де е народа и де е земята бунтовница,
де сме, о мое печално и равно поле?

Там изгоряха селата и пеят бесилките,
вятърът стене над пустите ниви сега.
Конници идат и плаче земята родилката,
сякаш че плаче и пее, и иде смъртта.

Après Christo Botev, de nouveau dans la poésie bulgare la nature reprend son rôle de témoin et acteur dans le drame du peuple, en bousculant le paysage symboliste cosmopolite et stérile.

Ces tendances trouvent un appui dans l'épanouissement du mouvement «Rodno izkoustvo» («Art natal», 1919) qui s'esquisse dans la peinture de l'époque mais influence toute l'ambiance culturelle.

Dans la prose des années 20 on observe une tendance diamétralement opposée, liée avec le développement de l'urbanisme. Le paysage diaboliste, par exemple, est essentiellement urbain et il est privé de traits spécifiquement bulgares comme on peut en juger d'après le récit de Sv. Minkov «La maison près du dernier réverbère un extrait duquel je cite dans ma propre traduction:

«Un après-midi de juillet quand les vendeurs de limonade dorent, la bouche béante, sous leurs grandes tentes rouges au bord du lac, devant la maison près du dernier réverbère s'arrête une automobile.

De l'automobile descend un inconnu — haut de taille, vouté, le front étroit et les cheveux coupés court, hérissés comme une brosse...

L'automobile démarre sur la large allée poussiéreuse tandis que l'inconnu se tient debout derrière la barricade de trois valises en toile entortillées de cordes...»

Une troisième voie de dépassement du symbolisme pendant les années 20 qui a contribué beaucoup au renouvellement de la littérature bulgare, était la poésie qui s'est manifesté comme poste-symboliste tout d'abord dans le journal «Stréletz» («L'Archer», 1927). Les poètes qui collaboraient à ce journal éphémère étaient, parmi autres, Atanase Daltchev, Ivan Mirtchev, Ivan Hadjichristov, Dimitre Pantéléev. Le plus doué parmi ces jeunes talents était At. Daltchev. Son attitude envers le symbolisme est bien caractéristique pour l'état d'âme des jeunes artistes de l'époque — c'était de la «haine amoureuse», selon l'expression du poète. De nos jours, la critique littéraire a défini la poétique de Daltchev comme une poésie d'objet. On insiste beaucoup sur la présence des objets, massifs et inanimés, dans son oeuvre. Mais cette objectivité dans la poésie de Daltchev n'est point impressionniste et c'est ce qui la différencie de l'impressionisme lyrique des symbolistes. Qu'il me soit permis de citer, un extrait du poème de Daltchev «L'Hopital»:

Тази бяла, варосана зала на градската болница,
до самите стени прилепените бели легла
и лица побледнели по тях, и лица меланхолни
с тъмножълтия цвят на студената зимна мъгла.

Тези черни ръце връз прострениите бели покривки
като черни оголени клонови на зимния сняг,
тези сухи ръце и разкривени болни усмивки
и очи, може би вече вгледани в другия свят.

Une analyse plus détaillée de la poésie de Daltchev montrera que le poète cherche «la densité» des objets, leurs existence matérielle et, dans une certaine mesure, il anticipe les procédés du nouveau roman qui a mis l'homme parmi des objets muets, inconnus et angoissants. Le dépassement du symbolisme chez Daltchev se manifeste aussi dans le domaine de la forme: le poète commence à négliger ostensiblement le perfectionnement du vers en introduisant l'assonance, boudée par les adeptes de l'école. Enfin, Daltchev est un artiste, manifestement urbain. Né dans la grande ville cosmopolite de Thèssalonique, il a une prédisposition pour le paysage urbain qu'il développe dans son recueil de poèmes «Paris» (1930). C'est à lui qu'appartient l'image audacieuse «Au-dessus du vieux marché le coucher du soleil était vermeil comme une tomate» qui avait été accepté comme une risée antisymboliste.

A la fin, une nouvelle voie devant la poésie bulgare a été montrée pendant les années 20 par la jeune Elissavéta Bagriana qui a fait ses débuts avec le recueil «La sainte, la sempiternelle» (1927). C'est un livre qui a fortement impressionné la critique littéraire de cette époque. Il n'est pas sérieux de parler de poésie «féminine» comme affirment certains. Pourtant la poésie de Mara Bélchéva, Ekaterina Néntchéva et Dora Gabe qui précédait celle de Bagriana ne permet pas le discernement de quelque chose de spécifique dans l'expression féminine. La voix de Bagriana qui représentait la mentalité de la jeune femme moderne qui refusait net à être la vestale de l'âtre familiale et déclarait ouvertement son droit à aimer et à être aimée. Ainsi l'axe de la poésie «féminine» a tourné — la femme-objet de la poésie symboliste a été remplacé par la femme-sujet de ses aspirations profondes et de ses amours. C'était aussi un dépassement du symbolisme dans lequel prédominait l'expression des sentiments et de la forme, fort répandue déjà dans la poésie des années 20.

Le revirement des années 20 est aussi un temps des manifestes littéraires, théoriques et poétiques. Avec son «Appel à l'écrivain bulgare» et «Lettre ouverte à M. Boris Vazov» Guéo Milev est devenu le porte-parole du modernisme bulgare qui conservait pourtant des traits démocratiques et populaires. Chr. Smirnésky a instauré un nouveau courant dans la littérature bulgare, le réalisme socialiste, et lui a donné de la crédibilité esthétique. Vers la fin de la décennie, le jeune poète prolétaire Christo Radévsky a publié son manifeste poétique intitulé «Au Parti» et qui était un vœu de fidélité adressé au parti communiste sans précédent dans la littérature bulgare. C'était un défi très talentueux à la littérature non-angagée, à la conception symboliste de «La tour d'ivoire». Voici la confession du jeune poète communiste:

Аз крача с крачките ти бойни.
Аз чувствам как тече кръвта
от твоите рани многобройни.
И аз горя, и аз туптя,
туптя със пулса ти неравен —
плът от войнишката ти плът, —
подхлъзвам се и се изправям
по твоя окървавен път.

Води ме, Партийо, води ме
под своите бойки знамена!
Свети с червеното си име
чрез хилядите имена!

Le manifeste poétique de Ch. Radévsky était le dernier coup porté au symbolisme, déjà en état de stagnation et non-productif au point de vue esthétique, qui s'est complètement dissolu après 1930.

Bien sur, un tel aperçu du revirement esthétique des années 20 ne peut pas prétendre à la plénitude d'une exploration plus détaillée et approfondie. Néanmoins, certaines conclusions paraissent indubitables, tandis que d'autres hypothèses peuvent être utiles à l'investigation future.

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ETUDES ET ARTICLES

Bogdan BRUKNER
Historical Institute
Novi Sad

UDK 903(497.1)''636
Original Scholarly Work

EARLY COPPER AGE AND THE BEGINNING OF THE MIDDLE COPPER AGE IN YUGOSLAVIA*

In order to sort out easily the particular chronological stages of the early Eneolithic and the beginning of the middle Eneolithic in Yugoslavia, as to lay down precisely the distribution area of certain eneolithic groups, we point to the following: the early Eneolithic and the beginning of the middle Eneolithic in Yugoslavia can be traced in the South Pannonia- and Danube area (Tasić 1982, 71—72; Brukner 1983, 16—26), Morava — North Vardar — South Macedonia (Tasić 1979, 87—114; Brukner 1985, 1—14; Tasić 1990), Middle Balkan (Tasić 1989), Pre-Alpine and Alpine region (Dimitrijević 1979, 137—181; Budja 1983, 73—83) and Adriatic coast (Tasić 1989; Govedarica 1990, 177—199). However we should not accept these above mentioned regions as culturally strictly isolated areas with autonomous developments and with permanently defined borders (FIG. 1.). In the contrary, in certain development phases the boundaries are changing and do even surpass the certain geographical and cultural areas within Yugoslavia. The Yugoslavian territory is specially interesting because one can trace the boundaries between the Middle European, Balkan and West Mediterranean cultural complex.

The establishment of the chronological timespan and civilization characteristics of the Eneolithic in Yugoslavia begins in the early Eneolithic. This is a period which only in the last few years has received a clear chronological and cultural frame (Brukner 1983, 25; Tasić 1989a, 128—131).

* A similar paper was held on the International Congress "L'etat del rame in Europa", Viareggio, Italy, 1987.

Because this is a period in which the late Neolithic traditions continue and new tendencies begin which are connected with the exploitation of copper, the question of terminological interpretation is not agreed with. This makes the problem still more difficult, because the earliest copper mining and the fabrication of the earliest copper ware can be traced only within the Vinča culture (Jovanović 1988, 69—79), except in one single case (Chernych 1978). As known, comprises the genesis of the Vinča culture the middle and late phase of the Neolithic and the beginning of the Eneolithic. Because of social and economical interaction in the Vinča settlements, several authors put the Vinča culture into the neolithic period (Garašanin 1979, 198). Other authors take the copper mining and smelting as proof that the Vinča group at the end of their life-span belongs to the early Eneolithic (Jovanović 1979, 29 34). Whereas for the first group the deciding proof that the Vinča group belongs to the Neolithic is agriculture (Benac 1964, 160) the other authors believe that at the end of the Vinča culture the process of eneolithisation has begun and that the Vinča group in its endphase belong to the early Eneolithic (Brukner 1977, 12).

Transition Period from the Late Neolithic to the Early Eneolithic/Early Eneolithic

The earliest beginnings of the older Eneolithic (begin of eneolithisation) can be observed in the eastern parts of the Central Balkan region (East Serbia) within the Vinča group. On the locality of Rudna Glava the earliest beginning of copper exploration has been discovered. This site should be dated into the Vinča-B2-C or Vinča-Pločnik I—IIa phase (Jovanović 1980, 159, 163). This time actually belong to the transition period from for copper mining from Yarmovac in West-Serbia most probably belong also to the early eneolithic mining (Jovanović 1976, 155). One can consider the copper mine at Rudna Glava as the chronologically oldest of its kind in Europe and may be in the world (Shepherd 1980, 1987). Comparing the finds at Rudna Glava and the finds from the copper mine near Stara Zagora in South Bulgaria (Ai Bunar) which belong to the Gumelnita-Karanovo VI cultural horizon (Černych 1978, 124) or late Eneolithic (Sheperd 1980, 189) with the rich gold and copper finds from Varna cemetery (Ivanov 1978) we come to this very important conclusion. In South-east Europe we can trace the establishments of autochthonous mining centres and first communities with almost proto-urban social hierarchy from the end of the 5th to the 4th millennium. As mentioned above the earliest copper exploitation and smelting appears in the Vinča group at the beginning of the

Vinča-Pločnik phase. At the very beginning of the copper age the Vinča group includes South-Panonia-Danubian region, Morava valley including Kosovo region and part of the Central Balkan/north-east of Bosnia (Garašanin 1984, 58).

During the time of the Vinča C-D1 phase, which strictly speaking covers the time from the end of the Neolithic to the end of the early Eneolithic, we can follow a trend of general prosperity in the settlements (Chapman 1981, 137; Srejović 1984, 51—52).

The Yugoslav investigators of the Vinča culture group M. Vasić (Vasić 1932, 1936), M. Garašanin (Garašanin 1979), B. Jovanović (Jovanović 1982), D. Srejović (Srejović 1963), N. Tasić (Tasić 1989), and others (Chapman 1981; Tringham-Krstić; McPherron-Srejović 1988) confirm that within the Vinča culture settlements were mostly built on multi-stratified, so-called Tell mounds and that they were also constructed mono-stratified and in hilly regions on top of hills. To explore housing and housemodels of the Vinča group it is important to find out the causes for expansion of a village. The excavation at the site of Vinča near Belgrade shows that the artefacts of the settlement had been distributed over an area of ca. 6 ha. (Chapman 1981, 45). On the Gomolava by the river Sava the finds were dispersed on over 5000 square meters (Brukner 1988, 20). This site has for us a special meaning, because the whole area of the preserved settlement up to the periphery has been explored. The Vinča cultural settlement in Opovo covers approximately ca. 5 ha. (Tringham-Brukner-Voytek 1985, 425). The area of settlement of the villages near Obrež an Jakovo consists of between 1 and 4 ha. (Brukner 1987, 34). It has proved that in the late Neolithic and in the early Eneolithic people tried to achieve a rational use of the places on which houses were built and the harmonious conformity of the living place with other necessities. Most datas about living places and institutions are obtained from the villages of the Vinča culture of the Pannonian-Danubian and Morava area (Ružić-Pavlović 1988, 48—124).

There is a clear difference between the types of houses of the late Neolithic and the early Eneolithic which shows that there are close connections between social circumstances and buildings. On Gomolava during the late Vinča B2-Vinča C phase the houses were long and wide, ranging from 4.8×10—16 meters (BRUKNER 1988, 23). In Banjica near Belgrade the houses were 8×5 — 5×16 meters (Todorović-Cermanović, 1961, 14, 76). The dimensions of these houses and the distribution of the rooms show that these villages were very likely settled by agriculturalists in which large families were predominant.

The changes in the planing of villages in the early Eneolithic are best to be observed in the Vinča group. The houses on Gomolava are during the early Eneolithic generally narrower and shorter than in the previous period. Their sizes lie by cca. 4,3—5,2×7,5—8,3 meters (Brukner 1988, 25). Generally there are three rooms which are very functional for living conditions in the new clan organization scheme. Only small families live now in the houses. The results of Todorović are very similar to these on Gomolava. In Banjica he has laid open al almost perfect preserved house of 5×11 meters (Todorović, 1977, 14). In Kormadin there are two houses of 4,70×6,70 meters (Jovanović-Glišić 1960, 113, 142). Other examples are the houses in Vinča from the youngest building horizon. One house of 6×14 meters was found in the depth od 3,62 meters (Vasić 1932, 13, Big. 15) and another one of almost 4×6,5 meters in the depth of 1,55 meters (Vasić, 1932, 11, Fig. 7). In Opovo near Pančevo a small and narrow house of 5,5×8 meters was found, which belongs to the Vinča D1 phase (Tringham-Brukner-Voytek 1985, 430). There are numerous other examples which confirm that within the settlements of the late Vinča group small houses were generally built. The rooms differ now also within the village. These differences mark the beginning of a stratified society.

About the interior of these houses we know very little and therefore it is specially interesting to mention that a yougoslav/ /american team has, in summer 1987, found a piece of textil made of flax on the floor of one of the houses of the Vinča C phase in Opovo (FIG. 2.). Besides the ruins of that same house a piece of painted wall was discovered. On the white background there is a clear triangled red ornament (FIG. 3.). Up to now such findings are very rare in the Vinča culture (Garašanin 1979, 158). The piece of textil should be the oldest in South-Pannonia and the Central Balkan area (Hundt 1987).

Because movable objects in general are very well described and published I shall just shortly mention the most important finds. Special values are given to the copper objects. Especially important is one object found in grave no. 12 on Gomolava, which possibly can be put into the Vinča D2 phase (Brukner 1988, Abb. 4, 27). It is this a copper bracelet, which helps greatly to date the whole necropole into the early Eneolithic. Copper beads were found in early Eneolithic building horizons in Vinča, Divostin, Gomolava. Copper implements were discovered in Gornja Tuzla and near Stapani, as well as on Gomolava (Jovanović 1979, 33—34; Brukner 1977, Fig. I, no. 1—5). All these objects and other indications belong into the Vinča C-D phase and they cover the time from the early Eneolithic to the first half of the middle Eneolithic. As important proof of the fact that the

Vinča culture belongs into the early Eneolithic are probably the four hoards with copper tools from Pločnik in Serbia (Jovanović 1979, 34).

What separates the Vinča culture from other cultures of the same time, is the fact that a great number of anthropomorphical and zoomorphical statuettes are found. In the early Eneolithic the quality of workmanship, as well as the quantity of statuettes drop drastically. Stylistically these figures are schematized, that means they are flat shaped with a so-called bird face (Garašanin 1979, 177—180). One could say that the Vinča group is the only one in the early Eneolithic in Yugoslavia in which prehistoric people use figurines to solve abstract questions in their interaction with the environment. In the pottery industry are dominant the various rough and finely polished black or grey vessels which are usually provided with cancelled ornaments. In the early Eneolithic less and less tools of stone and flint are used (Garašanin 1979, 175). All this shows us that in the early Eneolithic the general decline of the Vinča group has begun.

In other parts of Yugoslavia are the neolithic traditions still very strong while in the South-Pannonia-Danube area and the Morava valley early eneolithic conditions already prevail (FIG. 1). This paper is specially concentrated on eneolithic cultures, therefore I shall only briefly mention some neolithic cultures. In the western part of the South-Pannonian-Danube region the Sopot group (Sopot III phase) is lasting during the late Neolithic. One gets the impression that the Sopot group, according to their civilization characteristics stands on a lower cultural development phase than the Vinča group. Perhaps one reason for this fact are the ecological, geographical circumstances. Not only one example shows that in the Sopot II and III phase small tell settlements were built, mostly in swamps or partly flooded areas (Dimitrijević 1979, 270). This lower level of cultural development can be observed in the typology of the pottery. Copper ware was not found and antropomorphical figurines are very seldom (Dimitrijević 1979, 273—297). However in the hungarian part of the Pannonian plain copper objects were found in the Tisza-Herpály-Csőszhalom and Lengyel settlements (Kalicz 1970, 51; Kalicz-Raczky 1987, 20—21). Despite these several findings of copper objects, the Tisza-Herpály-Csőszhalom and Lengyel groups stay in their structures neolithic (Kutzián-Bognar 1963, 506—508). For the Alpine region we have no information about the eneolithisation process and for the beginning of the Early Eneolithic. In the Pre-Alpine region (north-west part of Croatia) one can only draw parallels chronologically between the Brezovljani variant of the Sopot cultural group (Sopot II/III) and the very early

Eneolithic in the Pannonia-Danube zone. In these regions the neolithic traditions are very strong and long lasting (Dimitrijević 1979a, 168).

In the middle part of the Central Balkan we can follow the Butmir III phase in the transition period from the Neolithic to the Eneolithic. The settlement pattern and the whole material culture still belongs to the neolithic way of life. As an example according to Benac, can be mentioned the developments of large settlements in this area at the end of the Neolithic, such as Obre II which covered an area of 19 000 to 21 000 square meters (BENAC 1979, 413—423). Through the stylistical analysis of the anthropomorphical statuettes, we can make a conclusion that the terracots have not been made under the influence of the Vinča group (Benac 1979, 443). The typology of the pottery show close connection with the late neolithic cultures of the adriatic coast (Benac 1979, 452; Batović 1979, 621).

At the end of the Neolithic and on the beginning of the Eneolithic the Hvar III phase endures on the Adriatic coast. One can follow the territory of this group along the adriatic coast. In the last few years rather much research has been done about this group, so that good information exists about the material and cultural characteristics (Dimitrijević 1979, 574—633). The fact that people lived in caves, subterranean, oval and rectangular huts: Danilo, Lisičići, Smilčići and Bribir (Batović 1979, 579—582) gives proof that the neolithic populations on the dalmatic coast lived on a more primitiv level than the people in the Pannonian-Danube and Central Balkan regions. The ornamented ware shows the continuance of the neolithic traditions. The stone implement industry and other movable materials complete the picture of neolithic traditions of the Hvar III phase (Batović, 1979, 574; 607). The economical basis of this group depends less on farming and more on cattle breeding and fishing on the coast and on the islands and on hunting in the inland mountains (Batović 1979, 607—611).

Batović stresses the connections of the Hvar culture with the italian late Neolithic. He proposes that the Hvar III phase corresponds to the Diana phase in southern Italy, Ripoli III phase (Atiggio di Fabriano I) in middle Italy and Rivoli Castelnuovo in northern Italy (Batović 1979, 630). We propose the general synchronical relationship from the end of the Neolithic to the end of the early Eneolithic: Vinča C-D1 — and of Tisza-Herpály-Csőszhalom — Sopot III — Lengyel (Zengővárkony) — Butmir III — Hvar III. The chronological sequences cover the time from approximately 4900 to approximately 4600 CalBC according to C 14 dates from Gomolava (Waterbolk 1988, 120).

EARLY COPPER AGE IN YUGOSLAVIA

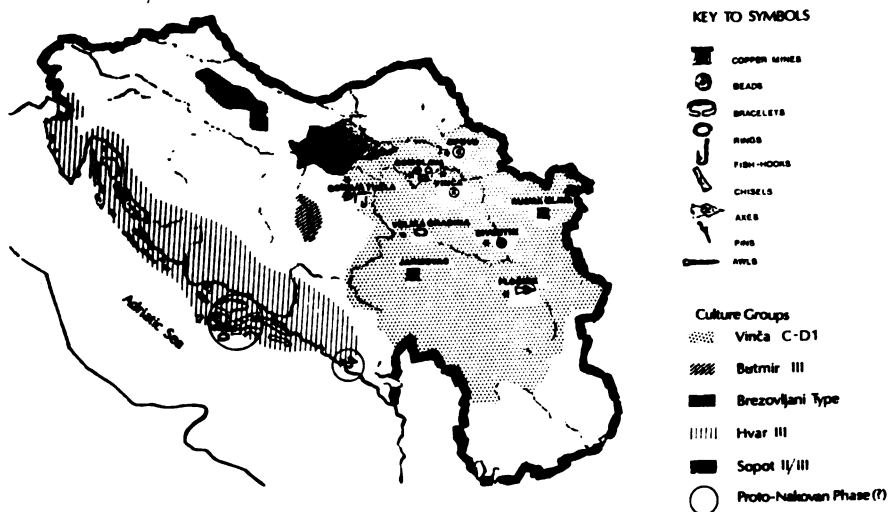

Figure 1. Geographical distribution of Late Neolithic and Early Eneolithic culture groups in Yugoslavia

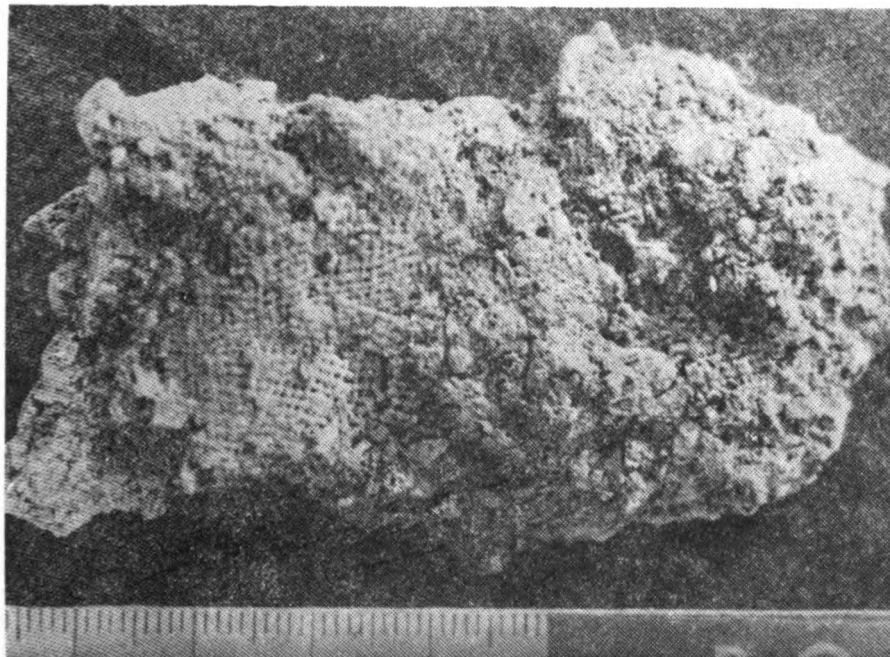

Figure 2. Opatovo. Piece of flax textile, older building horizon (Vinča—Platnik C-I phase)

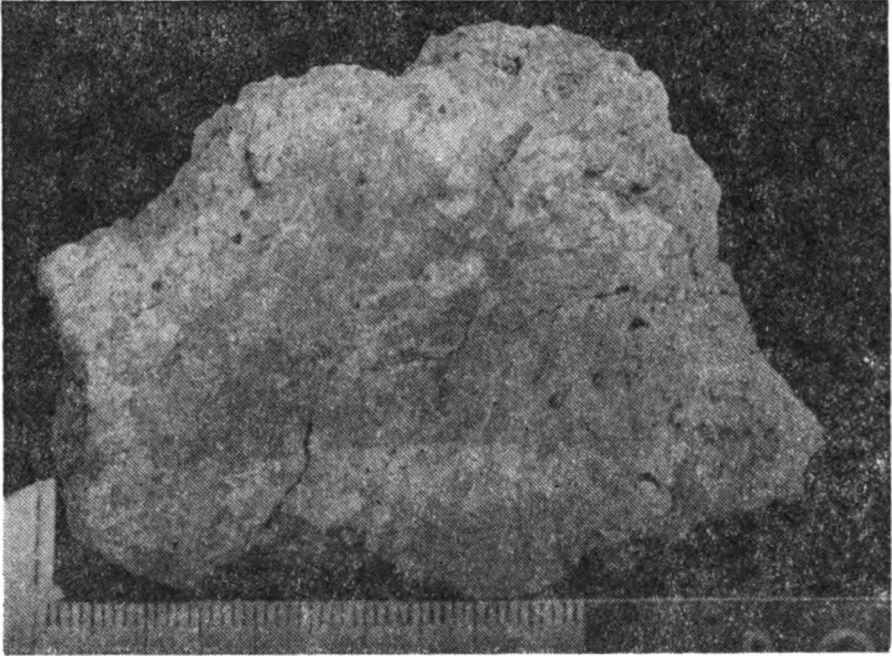

Figure 3. *Opovo. Piece of painted wall, older building horizon (Vinča—Pločnik C-1 phase)*

РАНИ ЕНЕОЛИТ И ПОЧЕТАК СРЕДЊЕГ ЕНЕОЛИТА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Резиме

Рани енеолит и почетак средњег енеолита најјасније се издвајају у подунавском простору и у јужној Панонији, у долини Мораве и северно од Скопља, јужној Македонији, средњем Балкану (Босна и Херцеговина), пред-алпском и алпском простору.

Најранији почеци старијег енеолита (почетак енеолитизације) прате се у источним деловима Централног Балкана, у оквиру винчанске групе. Значајан доказ ране енеолитизације јесте рудник бакра на Рудној Глави који се датије на прелаз из тзв. старије у млаву фазу винчанске културне групе.

Енеолитизација у винчанској групи обухвата, строго узевши рани енеолит и почетак позног енеолита, односно Винча Ц—Д фазе. Бакарни налази су релативно чести — углавном се ради о накиту.

Процес енеолитизације можемо да претпоставимо и у позним фазама потиске и Херпаљу-Чошхалом групама источне Мађарске. Међутим, на просторима западно од винчанске групе, у сопотској групи и даље на запад у пред-алпском и алпском простору, за сада, немамо трагове ране фазе енеолитизације (Брезовљани тип). У Босни (буџмирска група) и у Далмацији (хварска група) за сада не постоје подаци о раној енеолитизацији, односно о употреби бакра у време винчанско-плочничке фазе.

REFERENCES

- Batović 1979. *Jadranska zona*, Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba, Sarajevo 1979.
- Benac 1979. *Prelazna zona*, Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba, Sarajevo 1979.
- Brukner 1983. *Zum Problem der Auflösung der Frühäneolithischen Kulturen in Südostpannonien*, AI XX—XXI, Beograd 1980—1981 (1983).
- Brukner 1985. *Die Vinča-Gruppe und ihr Verhältnis zu den Spätneolithischen Kulturen in Nord-Ost-Griechenland*, AI XXII—XXIII, Beograd 1982—1983 (1985).
- Brukner 1987. *A contribution to the Investigation of Connections and Relationships among the Populations of Southeast Pannonia, the Central Part of the North Balkans and the Area North of the Black Sea between 4000—3000 B. C.*, RVM, sv. 30, Novi Sad 1986—1987 (1987).
- Brukner 1988. *Die Siedlung der Vinča-Gruppe auf Gomolava (die Wohnschicht des Spätneolithikum und Frühäneolithikums — (Gomolava Ia, Gomolava Ib) und der Wohnhorizont des Aneolithischen Humus (Gomolava II), Gomolava, Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, Internationales Symposium, Ruma 1986, Novi Sad 1988.
- Budja 1983. *Tri desetletja razvoja teorij o poznem neolitu in eneolitu severozahodne Jugoslavije*, Poročila o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XI, Ljubljana 1983.
- Chapman 1981. *The Vinča culture of South-East Europe*, BAR International Series 117 (i) 1981.
- Černych 1978. *Gornoe delo i metalurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofija.
- Dimitrijević 1979. *Sjeverna zona*, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, neolitsko doba 1979.
- Dimitrijević 1979. *Lasinjska kultura*, Praistorija jugoslavenskih zemalja, III, eneolitsko doba, Sarajevo 1979.
- Garašanin 1979. *Centralnobalkanska zona*, Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba, Sarajevo 1979.
- Garašanin 1984. *Vinča i vinčanska kultura u neolitu jugoistočne Evrope*, Vinča u praistoriji i srednjem veku, Galerija srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1984.
- Govedarica 1990. *Rano bronzano doba na području Jadrana*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 7, Izdanje ANBiH, Sarajevo 1990.
- Hundt 1987. *Letter from Professor Dr. H.-J. Hundt from 20. 11. 87 (87/1791)*.
- Ivanov 1978. *Treasures of the Varna-Chalcolith Necropolis*, Sofia 1978.
- Jovanović—Glišić 1960. *Eneolisko naselje na Kormadinu kod Jakova*, Starinar n. s. XI, Beograd 1960.
- Jovanović 1976. *Rudna Glava — ein Kupferbergwerk des frühen Eneolithikum in Ost Serbien*, Der Anschnitt, 5. 28. Jahrgang, 1976.
- Jovanović 1979. *Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III. eneolitsko doba, Sarajevo 1979.
- Jovanović 1980. *The Origins of Copper Mining in Europe*, Scientific American, vol. 242, № 5, 1980.
- Jovanović 1982. *Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu*, Beograd 1982.
- Jovanović 1988. *Early Metallurgy in Yugoslavia, The Beginning of the use metals and alloys*, Paper from the Second International Con-

- ference on the Beginning of the Use of Metals and Alloys, Zhengzhou, China 1986, Cambridge, Massachusetts — London 1988.
- Kalicz 1970. *Clay Gods*, Budapest 1970.
- Kalicz—Raczky 1987. *The Late Neolithic of the Tisza region: A survey of recent archaeological research*, The Late Neolithic of the Tisza Region, Budapest—Szolnok 1987.
- Kutzián—Bognar 1963. *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, AH XLII, Budapest 1963.
- Mc Pherron, Srejić 1988. *Division and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh 1988.
- Ružić—Pavlović 1988. *Neolithic Sites in Serbia Explored in the Period 1968—1988*, The Neolithic of Serbia, Centre of Archaeological Research, Faculty of Philosophy, Belgrade 1988.
- Shepherd 1980. *Prehistoric Mining and Allied Industries*, Academic Press, London—New York—Toronto—Sidney 1980.
- Srejić 1963. *Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe*, AI VI, Beograd 1963.
- Srejić 1984. *Umetnost i religija, Vinča u praistoriji i srednjem veku*, Galerija srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1984.
- Tasić N. 1979. *Bubanj—Salcuta—Krivodol kompleks*, Praistorija jugoslovenskih zemalja III, eneolitsko doba, Sarajevo 1979.
- Tasić N. 1982. *Relativchronologische Verhältnisse äneolithischer Kulturen im jugoslawischen Donauraum*, Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell' eta del Bronzo in Europa, Lazise—Verona 8—12 aprile 1980, Verona 1982.
- Tasić N. 1989. *Karanovo V—VI und das Aneolithikum des östlichen Teils von Jugoslawien*, Symposium »Teil Karanowo und das Balkan Neolithikum«, Salzburg 1989.
- Tasić N. 1989. *Äneolithische Kulturen zwischen dem Adriatischen Meer und dem Morawa—Wardar Tahl*, Zbornik radova sa naučnog skupa »Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora« Simposium Niš—Blagojevićgrad 1989. — u štampi.
- Tasić N. 1990. *Veze Podunavlja i Pelagonije u eneolitskom periodu*, Balcanica XXI, Beograd 1990. — u štampi.
- Todorović—Cermanović 1961. *Banjica, naselje vinčanske grupe*, Beograd 1961.
- Todorović 1981. *A Recently Discovered House in the Neolithic Settlement of Banjica in Belgrade*, AI XVIII, Beograd 1977 (1981).
- Tringham—Brukner—Voytek 1985. *The Opovo Project: a Study of Socio-economic Change in the Balcan Neolithic*, J.F.A., 12, 1985.
- Tringham—Krstić. *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia* — in print.
- Vasić 1932. *Praistorijska Vinča I*, Beograd 1932.
- Vasić 1936. *Praistorijska Vinča II—IV*, Beograd 1936.
- Waterbolk 1988. *C¹⁴ Datierungen von Gomolava*, Gomolava Cronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Internationales Symposium, Ruma 1986, Novi Sad 1988.

ABBREVIATIONS

- AI Archaeologia Iugoslavica, Beograd
 BAR British Archaeological Reports, Oxford
 J.F.A. Journal of Field Archaeology
 RVM Rad Vojvođanskih Muzeja, Novi Sad

Никола ТАСИБ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ВЕЗЕ ПОДУНАВЉА И ПЕЛАГОНИЈЕ У ЕНЕОЛИТСКОМ ПЕРИОДУ

Интересовање за истраживања културних и хронолошких односа између стилова, група и култура у Подунављу, Источној Србији и оних које су се развијале на југу, у Повардарју, Пелагонији па и јужније све до Тесалије и егејске обале, није ново у археолошкој литератури. Оно је, бар када се тиче раних праисторијских култура, мотивисано жељом за добијање чвршћих ослонаца у решавању хронолошких проблема, јер се сматра да су подаци на југу сигурнији већ самом чињеницом да је реч о областима са вишим степеном културноисторијског развоја. Међутим, културно јединство ових, па чак и ужих регија није током неолитског и енеолитског периода било увек такво да би пружало поуздане податке у том правцу. У неолиту, у време сликане керамике (старчевачког комплекса) то јединство огледало се на целом подручју од Подунавља до налазишта у Повардарју. У винчанској култури јединство се прекида и граница се повлачи према северу до Косова и Јужне Мораве. У енеолиту, везе поново оживљавају тако да се већим делом овог периода могу утврдити прецизни релативно хронолошки односи култура од јужних Карпата на северу до Пелагоније на југу и даље све до егејске Македоније, јужне Тракије и Тесалије. Крајем неолита везе се поново тање, да би се са косточачком и вучедолском културом у Подунављу потпуно прекинуле. Први, не баш тако краткотрајан период у енеолиту, у коме су постојали блиски односи између култура севера и југа, био је нарочито у новије време предмет интересовања већег броја истраживача понекад и са различитих полазних позиција. Ми ћемо их овде само поменути и прокоментарисати како бисмо добили могућност ширег увида у појаве које карактеришу једно изразито динамично време у праисторијском периоду у коме се одвијају шири покрети племена и народа, померање култура, гашење старих центара и стварање нових.

Појава тзв. Шнур (Schnur) керамике на простору од Подунавља до Пелагоније и даље до средње Грчке је први значајан елемент којим се бавио већи број истраживача, почев од В. Милојчића, Р. Романа, М. Гарашанина преко Е. Hanschmann, Б. Јовановића до аутора овог рада.¹ На налазиштима у Пелагонији и Грчкој, како је то већ констатовано, ова појава је несумњиво страни елемент а везује се за продор степских племена у првој половини енеолитског периода. На налазиштима у Пелагонији она је у једној својој варијанти (најчешће Winkelschnur технике) позната из Шупљевца и Црнобукија.² У Тесалији и егејској Македонији она се помиње са налазишта Argisa Magula, Pavkacia, Kozani, Dikili Tasch и других, и како је то утврдила Е. Hanschmann, могу се издвојити два хоризонта: старији из времена раног тесалског бронзаног доба (FTh I) и млађи који припада крају овог периода (FTh III).³ Посебно су значајни они добро стратифицирани подаци ране фазе из Argissa-Magule, Dikili Tasch-a, Kanalli Körü (турски део Тракије) као и налази ове керамике из Шупљевца који се временски стављају око 2 500/2 400 године, док би млађи налази одговарали времену око 2 100 године пре н.е.⁴

Продор Schnur керамике према југу захватио је једним делом и наша налазишта у Србији. Позната посуда из Ковилова у источној Србији припада нешто млађем хоризонту (Sofofeni) као што је то случај и са фрагментима украшеним овим орнаментом из Злотске пећине или Кривеља.⁵ У Бугарској на налазишту Езеро ова керамика је нађена у већем броју и добро је стратиграфски одређена (Езеро VII—VI).⁶

Други податак, који се у литератури такође често наводи, односи се на један специфичан предмет од печене земље или злата који се помиње као лентер (Ancker). На њихову појаву на ширем простору од Карпата до Егеја указивао је већи број

¹ V. Milošić, *Zur Frage der Schnurkeramik in der Griechenland, Germanien 33*, 1955, 151 i d.; P. Roman, *Schnurferzierte Keramik SO-Europas*, *Jahresschrift* 58, Halle 1977, 157 i d.; M. Garašanin, *Понтски и степски утицаји у доњем Подунављу и на Балкану на прелазу из неолита у метално доба*, Гласник Земаљског музеја (ГЗМ у даљем) XV—XVI, 1961, и. а.; Е. Hanschmann у: *Der Frühe und Beginnende mittlere Bronzezeit, Argissa-Magula III*, Бон 1976, 231 и а.; Б. Јовановић у: *Праисторија југословенских земаља*, Том III, Сарајево 1979, 414; Н. Тасић, *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*, Београд 1983, 19 и а.

² М. Гарашанин—Д. Симоска, *Контролни ископувања на Шуплевец и некоји проблеми од групата Шуплевец—Бакарно гумно, Macedoniae Acta Archaeologia 2*, 1976, 14 и а.

³ Е. Hanschmann, *Op. cit.*, 233.

⁴ *Ibid.*, 223 и а. Abb. 10 и 11.

⁵ В. Трбуховић—Љ. Вуковић, *О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинској Крајини*, *Старинар XVII*, 1967, 102, Т. VI.

⁶ *Езеро, ранобронзано селиште*, (група аутора), Софија 1979, 409, Т. 228.

стручњака почев од J. D. Evansa преко В. Милојчића, D. Berciu-a до једне веће студије посвећене овим предметима коју је урадио Н. J. Weissnar.⁷ Налази из Salcuța, Govore-Sat, Езера, затим из Злотске пећине, Кривеља и других налазишта припадају крају Salcuța, односно Coțofeni култури, на који начин се уклапају у исти хоризонт као и поменути налази Schnur керамике.⁸

Најзад, трећи елемент који је у литератури доста коришћен а који се сматра типичним примером степске културе јужно од Дунава, представља познати облик каменог скиптра. Његово несумњиво степско порекло доказано је путем аналогја са налазима из јужних области Совјетског Савеза (Терекли Мектеб близу Каспијског језера), затим из Украјине и Доњег Подунавља (Fedelezeni, Salcuța, Касимче). Налази јужно од Дунава припадају углавном ареалу источнобалканске графитиране керамике, заправо самом крају ових култура (Кјулевча—Шумен-Режево код Пловдива, Шуплевец у Пелагонији). У обимној литератури о овој врсти налаза (D. Berciu, М. Гарашанин, Б. Јовановић, V. Dumitrescu, Н. Тасић и др.)⁹ релативно је добро одређено место скиптара како у хронолошком погледу тако и у оквиру општих кретања култура у другој половини енеолитског периода на простору од јужноруских степа до северне Грчке. Скиптри се датирају између 2 300 и 2 100 (по D. Berciu)¹⁰ а повезују се са кретањем „степских пастира“, индоевропског становништва.

Ово су била три често помињана податка која говоре у прилог везама између култура Доњег Подунавља и оних које се развијају јужно од Дунава све до егејске обале. Међутим, за тему овог рада много су значајнији они мање репрезентативни примери, али типични, који говоре о чврстом културном јединству на простору од Олтеније до Пелагоније у енеолитском периоду. Треба указати на неке елементе материјалне културе који су од важности за разумевање ове проблематике: на типове насеља, на облик посуда, поклопаца, тегова и пластике. Дакле, на оне елементе који су до сада мало коришћени при одређивању културних и хронолошких односа између Бу-

⁷ Н. J. Weissnar, *Agäische Tonanker*, Mitteilungen des DAI (Ath. Abteilung) 95, Berlin 1980, 38 и цит. лит.

⁸ Н. Тасић, *Der Jugoslawische Donaauraum und Agäa im Eneolithikum*, Archaeologia Jugoslavica XIX, Beograd 1978 (1979), 4 и д.

⁹ О каменим скиптрима упоређи основну литературу: D. Berciu, *A Zoomorphic "Sceptre" Discovered in the PR Bulgaria and its Cultural and Chronological Position*, Dacia VI, 1962, 397 и д. Fig. 1—3; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 187 и д.; V. Dumitrescu, *Un sceptre de piatră în formă de cap de cal descoperit în Iugoslavia*, Studii și Cercetări de Istoria Veche XIII, 1, 1962, Н. Годорова, *Камено-медната епоха в Блгариа*, Софиа 1986, 224 и д. Рис 118—119. Н. Тасић, *Der jugoslawische Donaauraum und Agäa...*, 5 и д.

¹⁰ D. Berciu, *A Zoomorphic »Sceptre«...*, 408—409.

бањ-Salcuța културе у Подунављу, источној Србији и на Косову са једне и њој сродне Бакарно-Гумно-Шуплевец (или Црнобуки) културе у Пелагонији са друге стране.¹¹

1. Поред пећинских насеља у Олтенији и источној Србији, у Бубањ-Salcuța култури појављује се први пут тип, условно речено утврђених насеља. D. Berciu помиње да је насеље Piskul Kornișului код Salcuțe било „вештачки утврђено“.¹² Елементе утврђивања налазимо и на неким налазиштима у источној Србији. На пример, поред природно безбедног положаја налазишта код Кривеља на једино прилазној страни налазио се сухозид.¹³ Бубањ је такође налазиште које по својим природним одликама спада у утврђена насеља: у питању је стрм, доминантан, тешко приступачан брежуљак погодан за одбрану и осматрања, како истиче М. Гарашанин.¹⁴ Он је сличан положају насеља Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса као што су Окол Глава код Софије, Криводол код Враца, Скопско Кале у Македонији. Овде би требало додати још и два насеља која имају овакав карактер. То су Гадимље код Липљана на Косову за које Ј. Глишић сматра да је било утврђено ровом још у енеолитском времену и најзад Шуплевец у Пелагонији који припада истом типу насеља, као и поменута налазишта у Србији, Бугарској и Румунији.¹⁵ Наравно, у Пелагонији, сходно традицији још из неолитског периода, појављују се „Tell“ насеља (тумбе) што је карактеристика јужних области не само Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса већ и шире неолита и енеолита Тракије и егејске Македоније.

2. У керамици, посебно код облика судова, постоји читав низ истих или сличних форми које се често појављују на налазиштима у Подунављу али и у Македонији, посебно на пелагонијским насељима. Овде бисмо, из доста широког репертоара навели облик зделе са унутра повијеним ободом у разним варијантама (са дршкама или брадавицама на прелазу у доњи конус), затим здела са задебљалим ободом, пехара на

¹¹ За термин ове културе и за податке о њој упоредити: М. Гарашанин, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, 39. Bericht der RGK 1958, 118—120; М. Гарашанин—Д. Симоска, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 1976, 9 и д.; Д. Симоска—Б. Китаноски—Ј. Тодоровић, *Населбата Црнобуки*, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2, 1976, 43 и д.

¹² D. Berciu, *Contributii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucurest 1961, 564—565, Fig. 24.

¹³ Н. Тасић, *Насеља бакарног доба у источној Србији*, Зборник радова Музеја рударства и металургије 2, 1982, 23.

¹⁴ М. Гарашанин у: *Бубањ, Велика Хумска чука*, Каталог изложбе, Ниш 1983, 11, сл. 1; Исти, *Праисторија на тлу СР Србије*, 1973, 168.

¹⁵ Резултати са ископавања на Гадимљу код Липљана (Ј. Глишић) која располажу врло добром документацијом и богатим налазима сликане и графитиране керамике, пластике и сл., нису публиковани. Материјал се налази у Музеју Косова у Приштини. Захваљујем др Јовану Глишићу на могућности да се са њима упознам.

нози или посуда са две наспрамне дршке које иду у групу „кантарос“ пехара. Ови облици су у Македонији чести у енеолитском слоју тумбе Црнобуки и на налазишту код Шуплевца.¹⁶ Не мање значајне су технике и мотиви украшавања на посудама у оквиру Бубањ-Salcița комплекса и енеолитских налазишта у Пелагонији. Поред плитких канелура које се налазе на зделама са унутра повијеним ободом, овде се може навести и украшавањем глечањем, сликањем или графитним тракама. Ова специфична и доста распрострањена техника појављује се у рањом енеолиту као једна од основних стилских, културних и хронолошких одредница. Она се појављује нарочито често у Salcița II-a фази (подели по D. Vergiu), затим у Бубњу (Бубањ Ia по М. Гарашанину), на налазиштима у Бугарској која припадају Гумелница-Караново VI култури и на налазиштима у егејској Тракији, Македонији, Тесалији (Sitagroi, Dikili Tasch, Argissa Magula и др.). У Пелагонији се налази, мада ређе, на поменутим тумбама код Битоља (Црнобуки), затим на Бакарном гмну и другим налазиштима. За источну Србију карактеристично је да се сликана керамика, на пример, појављује у Злотској пећини док на суседном налазишту, Криводол типа, код Кривеља графитирана керамика у потпуности недостаје што би могло да буде и један од елемената за финаја хронолошка разматрања.¹⁷ Сличан је однос између Црнобукија и Шуплевца. Сликана и графитирана керамика је доста честа на тумби Црнобуки а недостаје (сем неколико бело сликаних фрагмената) на Шупљевцу. Сличне податке можемо добити и посматрањем стратиграфије и садржаја културног слоја на Баларном гмну. У слојевима Ia-b, и II који би по, Б. Китановском, одговарали Црнобуки групи, налази се сликана и графитирана керамика, док она у слоју III недостаје.¹⁸ Наравно, преурањено је, пре публикавања материјала, у целини доносити дефинитивне закључке. Ипак, чини се, аналогно ситуацији у источној Србији и Олтенији, да се сликана и графитирана керамика појављује у фази пуног процвата Бубањ-Salcița културе а да касније долази до осиромашења и њеног потпуног ишчезавања.

3. На везе између енеолитских насеља у Подунављу, источној Србији, Косову и Пелагонији упућују још и неки други елементи из круга керамичких налаза, од којих би овде посебно навели поклопце са равно засеченим теменом, затим текове (прекладе) и облике антропоморфних фигурина. Код текова су посебно значајни они издуженог облика који се на кра-

¹⁶ Д. Симоска—Б. Китаноски—Ј. Тодоровић, *Op cit.*, Т. X, 2, 3; М. Гарашанин—Д. Симоска, *Op cit.*, Т. VI, 21.

¹⁷ Н. Тасић у: *Праисторија југословенских земаља*, III, Сарајево 1979, 97; Исти, *Зборник Музеја рударства и металургије* 2, Бор 1982, 27.

¹⁸ В. Kitanovski, *Bakarno gumno à Cepigovo près de Prilep, Époque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie*, Beograd 1971, 139—140.

јевима повијају нагоре и на којима се налазе хоризонталне рупе. Овакви тегови су на десетине нађени у једној јами крај огњишта у Salcuți (јама 4) коју D. Berciu ставља у фазу III ове групе.¹⁹ Међутим, они су подједнако чести и у јамама које припадају нешто ранијем времену Salcuța II фази. На подручју Македоније ови тегови су познати са Скопског калеа и Шупљевца, где је посебно на овом другом налазишту један тег потпуно идентичан и по облику и по величини налазима из Salcuțe.²⁰

Најзад, нешто ћемо се дуже задржати на појави антропоморфне пластике на налазиштима Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса и у Пелагонији, који су од значаја за утврђивање одређених релативно-хронолошких релација између северних и јужних области овог културног комплекса. У основи је могуће по својим узорима издвојити три типа теракота: прву групу чине они које се развијају под јаким утицајем винчанске традиције, другу, које би могли да повежемо Gumelnita-Караново VI културним кругом и трећу, која би припадала самом крају енеолитског периода а повезује се са утицајима из Доњег Подунавља, Чернавода III и баденске културе. У прву групу спадају неки налази из источне Србије (Ковилово, Злотска пећина) и једна теракота из Шупљевца.²¹ Другу групу, чије узорке треба тражити источно, на налазиштима Gumelnita културе, чине налази из Кривеља, Гадимља и Црнобукија. Овде се разликују два типа теракота: први је стојећа фигура из Кривеља која је украшена на плућејима спиралом у техници канелуре, како се то врло често налази на пластици у Gumelnita-Караново VI култури, где се она јавља и у сликаној техници;²² други тип, посебно карактеристичних теракота, чине фигуре рабене у реалистичном стилу али са главом без назначеног лица, која се купасто завршава. Оне су често у полуседећем ставу.²³ У Гадимљу је нпр. Ј. Глишић нашао једну серију ових фигурина (на поду једне куће), врло блиских налазима из Црнобукија и једној потпуно очуваној седећој фигури из Прилепа која се погрешно, према Ј. Корошцу, ставља у Породин групу.²⁴ Аналогија за овај тип идола налазимо у већем броју на налазиштима у Бугарској, где би на овом месту посебно истакли „култни ансамбл“ из Овчарова.²⁵ Много је сложенији проблем трећег типа теракота

¹⁹ D. Berciu, *Contributii...*, 237 и д. Fig. 76—79; Н. Тасић у: *Праисторија југословенских земаља III*, сл. 3/16.

²⁰ М. Гарашанин—А. Симоска, *Op. cit.*, 20.

²¹ *Праисторија југословенских земаља III*, Т. XIII, 2, 6, 8.

²² Н. Тасић, *Зборник Музеја рударства и металургије 2*, 1982, Т. III, 2: Т. IV, 1, 2.

²³ *Праисторија југословенских земаља III*, Т. XIII, 4; М. Гарашанин, 39. *Bericht RGK*, 1958, 119 Abb. 24: *Taf.* 25/1.

²⁴ Ј. Корошец, *Гласник музејско-конзерваторског друштва НРМ 1*, 1954, сл. 1; М. М. Гарашанин, 39. *Bericht RGK*, 1958, 116 Abb. 24.

²⁵ Н. Тодорова, *Камено-медната епоха в Блгарија*, Софија 1986, 204 и д. Рис. 112 Таб. 122.

који илуструју пљоснате фигурине, са рупом за убацивање главе (Kopfflosidole). Оне се јављају на налазишту код Црнобукија и представљају, уз налазе из Maliga, најјужнију појаву у оквиру Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса.²⁶ У Подунављу идоли овог типа припадају нешто млађем времену, Чернавода III и раној фази баденске културе. За тумачење проблема настанка овог облика у енеолитској пластици посебно су значајни налази из Чернаводе (Dealul Sofia) које D. Berciu заједно са осталим керамичким материјалом ставља у Чернавода културу.²⁷ Карактеристично је да са овог налазишта потичу два типа идола: један који стилски одговара групи полуседећих идола са стилизованом главом која се купасто завршава и припада сигурно Бубањ-Salcuța-Криводол и Gumelnita-Караново VI хоризонту. Са друге стране, у истој техници рађен је и један пљоснати идол без главе типа Kopfflosidole (са рупом за углављивање главе) који припада Чернавода III и раној баденској култури. По свој прилици, на овом налазишту имамо паралелну употребу оба типа теракота од којих ће ову другу прихватити носиоци баденске културе.²⁸ Налази Kopfflosidole из Црнобукија припадају најранијој фази, времену када се, како то уосталом показује и стратиграфија овог налазишта, паралелно израђују и полуседеће теракоте са купастом главом и теракоте са рупом за углављивање главе. У основи идејног концепта ова два типа теракота имају доста заједничког: накнадно стављање, углављивање главе и моделоване главе без назнаке лица потичу из истог схватања о приказивању божанства које нема свој одређени лик, где се лице не представља, насупрот реалистичном моделовању осталог дела тела (пластичне груди, урезани троуглови, ингвиналне линије и сл.).

*

На наведеним примерима показано је да су између подунавских култура са једне и енеолитских култура Пелагоније са друге стране постојале чврсте комуникације. У време Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса велики део Македоније, укључујући и налазишта у Пелагонији, ове области припадају једном културном кругу. Међутим, ако бисмо желели да дамо тачнији релативно-хронолошки однос ових појава, унутар једног културног комплекса потребно је најпре утврдити њихове интерне фазе развоја а затим их упоређивати између себе. За

²⁶ M. Garašanin, 39. Bericht RGK, 1958, Taf. 25, 2; M. Гарашанин—Д. Симока, *Op. cit.*

²⁷ D. Berciu—S. Morintz—P. Roman, *Săpăturile de la Cernavoda, Materiale și cercetari arheologice VI*, 1959, 95 i. d. Fig. 2/4; V. Dumitrescu, *New Statuette od Thessalian Type discovered at Gumelnita, Dacia IV*, 1960, 448, Fig. 2/7.

²⁸ N. Tasić, *Die Idole der Baden-Kultur in Vinča, Archaeologia Iugoslavica XX—XXI*, 1980—1981, 27 и д. Abb. 1—3.

источну Србију могле би да се прихвате следеће констатације:

1. У источној Србији, долини Нишаве и на Косову нису откривена насеља са материјалом најраније фазе Salcuța културе, Salcuța I, по D. Vergiu. Из овога би се могао извући закључак да је бубањска група млађа од најстарије фазе Salcuța културе у Румунији.²⁹

2. Слојеви из Бубња и Злотске пећине са Salcuța материјалом одговарали би времену пуног развоја ове културе, периоду IIa-с а можда и III, поделе D. Vergiu-а.

3. На налазиштима јужно од Дунава, сем појединачних налаза, није откривен материјал који би припадао Salcuța IV хоризонту. Овде бисмо морали бити опрезни према издвајању ове фазе од стране D. Vergiu-а на румунским налазиштима. Наиме, овај слој у Salcuți је доста измешан са материјалом који не припада Salcuța већ пре Coțofeni култури. Поред тога, посебно су мабарски археолози изразили сумњу да би тзв. Scheibenhenskel хоризонт (Salcuța IVa) припадао овој култури. У новије време он се све јасније издваја као једна доста распрострањена појава на простору од Карпата до Алпа и Чехословачке на северу која је везана за Hunyadi-Вајска културу.³⁰ На овај начин бисмо елиминисали фазу IV Salcuța културе из њеног културноисторијског развоја. Она би стога у Румунији имала три развојне фазе а у источној Србији две, од којих је једна са графитираном керамиком (Бубањ, Злотска пећина) а друга, на којој овај материјал недостаје (Кривељ-Ковилово).

4. У Пелагонији се такође могу издвојити два хоризонта у оквиру Шуплевец-Бакарно гумно културе као дела великог Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса. М. Гарашанин је то протумачио последицом „продирања индоевропских сточара од руских степа долином Дунава“ према југу. Он издваја два таква таласа у Пелагонији: први, који представља групу Шуплевец-Бакарно гумно (Maliq II Rakhmani) и други, који одговара времену Argemohogri групе (хоризонт Бубањ-Хум III, Езеро, Maliq III).³¹ Стратиграфија Бакарног гумна, Шуплевца и Црнобукија са једне стране и Хисара и Гадимља са друге, била би потврда постојања две фазе у развоју Шуплевец-Бакарно гумно културе. Црнобуки (стратум I, II), на пример, на основу обиља сликане и графитиране керамике, појаве плитких тањира са задебљалим ободом и на основу упоредне стратиграфије Црнобуки-Бакарно гумно, припадао би старијој, док би стратум III припадао млађој фази ове културе. Стратум IV, пак, излази из оквира еволуције ове културе и припада бронзаном добу. Шеплевец би,

²⁹ М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, 190 н. д. (табела на стр. 191).

³⁰ *Праисторија југословенских земаља III*, 129 н. д.

³¹ М. Гарашанин, *Некои проблеми на македонската праисторија, Macedoniae Acta Archaeologica I*, Прилеп 1975, 12—13.

са друге стране, делом био паралелан са Црнобуки (стратум II) али и нешто млађи. На ово упућује пре свега ретка појава сликане и графитиране керамике а затим и појава већег броја елемената „степског порекла“ — Шнур керамика и камени скиптар. Посматрано на ширем простору, већина од ових степских елемената (Шнур, Анкер привесци, скиптар) припадали би времену краја Шуплевец-Бакарно гумно културе, односно комплексу Бубањ-Salcuța-Krivodol. То је време формирања Чернавода III, затим и Cotofeni културе у источним, а баденске културе у западним деловима карпатско-подунавске зоне. Налази у Грчкој би потврђивали да „степски елементи“ падају у време почетка бронзаног доба Тесалије и Македоније и могу се најраније ставити у Rakhmani I — Kritsana I хоризонт. На ово упућују налази из Dikili Tash-a, Argissa-Magule, Pevkakie, Agaia Mamas, Sitagroe итд.

У оквиру једног кратког резимеа издвојићемо три хоризонта у развоју енеолитских култура на простору од Карпата на северу до Тесалије и егејске Македоније на југу:

- I Salcuța IIa-c — Бубањ Ia (Злот) — Гадимље I (Хисар Ia) — Бакарно гумно I (Црнобуки I—II стратум) — Dikili Tash.
- II Salcuța III — Кривељ — Хисар Ib — Бакарно гумно II (Шуплевец, Црнобуки III) — Rakhmani I — Kritsana I.
- IV Чернавода III/Cotofeni I — Бубањ Ib — Хисар IIa — Црнобуки IV (Карамани III/IV) — Armenohori.

3. март 1990.

CONNECTIONS BETWEEN THE DANUBE BASIN AND PELAGONIA IN THE ENEOLITHIC PERIOD

The mutual connections between the Danube Basin and southern parts all the way to Pelagonia and the Aegean coast, have not always been the same in Prehistoric times. Sometimes they were stable, when cultures were composed of one cultural complex (e.g. the Neolithic painted ceramics — (Starcevo, Anzabegovo, Zelenikovo types), subsequently they were severed (the Vinca culture), only to reestablish unity in style and culture in the Eneolithic Period. This was particularly manifest when the "Eastern Balkan graphitized ceramics" flourished in the age of the Bujanj—Salcuta—Krivodol culture on the one hand, and Gumelnica—Kodza—dermen and Dikili Tash on the other. The topic of this paper exhibits interest only in the relations between the Bujanj—Salcuta group in the Danube Basin, Eastern Serbia, in Kosovo and Metohia, and the Pelagonian Eneolithic settlements. Moving southward, from the Romanian and Serbian Danube Basin, down the valley of the Nisava river through Kosovo and the ravines of Skoplje to Pelagonia, the following relatively chronological and culturally historical relations were obtained:

1. In Eastern Serbia, the valley of the Nisava and in Kosovo, settlements with materials dating from the earliest phase of the Salcuta culture, Salcuta I according to D. Berciu, were not discovered. One could

thus conclude that the Bubanj group is younger than the oldest phase of the Salcuta culture in Romania.

2. Layers from Bubanj and the Zlot cave with the Salcuta material would correspond to the time of the culture's full development, the IIa-c, perhaps even the III, division by D. Berciu.

3. On sights south of the Danube, excepting individual finds, no material belonging to the Salcuta IV horizon was discovered. We should express reservation to the manner in which D. Berciu divided this phase on Romanian sights. Namely, this layer in Salcuta is considerably admixed with material that does not belong to the Salcuta but the Cotofeni culture. Aside to this, Hungarian archeologists doubt that the so-called Scheibhenckel horizon (Salcuta IVa) belonged to this culture. In more recent times it appears more clearly as a considerably widespread phenomena on expanses stretching from the Carpathians to the Alps and Czechoslovakia to the north in connection with the Hunyadi-Vajska culture. We would thus eliminate the IV Salcuta culture phase from its cultural and historical development. It would then consist of three phases of development in Romania and two in Serbia, one of which is with the graphitic ceramics (Bubanj, Zlot cave) and the other where the material is missing (Krivelj—Kovilovo).

4. Two horizons can also be singled out in Pelagonia within the Suplevac—Bakarno threshing culture as part of the large Bubanj—Salcuta—Krivodol complex. M. Garasanin interpreted it as cosequential to the "penetration of Indo-European cattle-breeders from the Russian steppes along the Danube valley" southward. He singled out two such waves in Pelagonia: the first represented the Suplevac—Bakarno threshing (Maliq II, Rahkmani) and the other corresponds to the times of the Armenohori group (horizon Bubanj—Hum III, Ezero, Maliq III). The stratigraphy of the Bakarno threshing, Suplevac and Crnobukija on the one hand and Hisar and Godimlja on the other, would confirm the existence of two phases in the development of the Suplevac—Bakarno threshing culture. Crnobuki (strata I, II) for instance, based on the abundance of painted and graphitic ceramics, the appearance of dinner plates with thicker rims and according to a comparative stratigraphy of the Crnobuki—Bakarno threshing would belong to an older phase of this culture, whereas stratum III would belong to a younger one. Stratum IV, however, egresses the evolutive framework of this culture and belongs to the Bronze Age. Suplevac is, on the other, hand, partly parallel to Crnobuki (stratum II) but somewhat younger. A rare appearance of painted and graphitic ceramics leads to this conclusion, and the appearance of a larger number of elements of the "steppe origin" — Snur ceramics and the stone scepter. Observed on a wider area, most of these steppe elements (Snur, Anker charms, scepter) would belong to the end of the Suplevac—Bakarno threshing culture, i. e. the Bubanj—Salcuta—Krivodol complex. The Cernavoda III and subsequently the Cotofeni cultures in the eastern, and Baden cultures in the western parts of the Carpathian — Danube Basin zone were formed at the time. Finds in Greece would confirm that the "steppe elements" belong to the beginning of the Bronze Age of Thessaly and Macedonia and could be placed the earliest in Rahkmani I — Kritsana I horizon. Finds from Dikili Tash, Argissa-Magule, Pevkakie, Agaia Mamas, Sitagroe etc.

In the framework of a short summary we will set aside three horizons in the development of the Eneolithic cultures on the expanses stretching from the Carpathians on the north to Thessaly and Aegean Macedonia to the south:

1. Salcuta IIa-c — Bubanj Ia (Zlot) — Gadimlje I (Hisar Ia) — Bakarno threshing I (Crnobuki I—II stratum) — Dikili Tash
2. Salcuta III Krivelj — Hisar Ib — Bakarno threshing II (Suplevac, Crnobuki III) — Rachmani I — Kritsana I
3. Cernavoda III/Cotofeni I — Bubanj Ib Hisar IIa — Crnobuki IV (Karamani III/IV) — Armenohori

Александар ПАЛАВЕСТРА
Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРАИСТОРИЈСКА ТРГОВИНА

Проучавање праисторијске трговине постало је у новије време једна од важних и развијених области истраживања у све ближним научним гранама археологије и културне антропологије. Многи подаци о старој трговини могу се убедљиво доказати разноврсним археолошким налазима и открићима, чиме се, у истом тренутку, отварају и врата за изучавање отворености и структуре некадашњих друштвених заједница, за нова сазнања о развијености и додиру старих култура и цивилизација, односно за испитивање ондашњег протока информација и добара.

Трговина и размена добара и информација сматрају се неопходним предусловима за развитак сваке културе. Проучавајући разна друштва, која су се одржала на нижим степенима културног развоја, антрополози су дошли до уверења да су разни облици размене робе и производа одвајкада били важна форма међусобне комуникације између различитих племена и заједница, те да су управо такве трговачке везе омогућиле отварање разних култура, нарочито оних живљих и динамичнијих, које су тражиле начине за пласман својих производа. У антрополошком смислу, ради успостављања одговарајућих паралела са сродним хуманистичким наукама, за археологију су посебно важни далекосежни и инструктивни радови Марсела Моса и Бронислава Малиновског, из чијих се поставки могу извући многи закључци за боље разумевање првобитне трговине, посебно у оним областима које испитују компликоване друштвене односе у систему размене дарова и локалних производа.¹ Такви додир — ма колико да су у себи имали трговачких елемената — нису увек морали бити мотивисани економским разлозима. Поред привредних, сусрете међу заједницама подстицали су друштвени и културни разлози, жеља за ширим сазнањима и

¹ Mos 1982; Malinovski 1979; Panof 1979: 53—56; Наћ 1979: 97—100.

прикупљањем информација која повећава општу суму знања и увек води извесном напретку. Антрополози у такве социјалне разлоге, између осталог, убрајају и егзогамију, која је такође омогућавала живљи проток информација, размену културних обичаја и мерила, као и промет материјалних добара међу заједницама у виду дарова и поклона.² У свом проучавању древне трговине, модерна археологија се у великој мери ослања на корисне резултате антрополошких и етнографских истраживања, изједначајући их по значају са исто толико драгоценим подацима прикупљеним на основу историјских извора из раздобља антике и средњег века.

Антрополошка истраживања примитивних култура отворила су могућност за успостављање многих корисних аналогija које могу имати вредности и у археологији. Истовремено, антрополошка сазнања омогућила су и шире разумевање друштвеног значаја сусретања и контаката међу културним заједницама и народима, па, између осталог, и друштвеног значаја размене, као праоблика првобитне трговине. Тај значај посебно је испитала школа супстанцијалне економске антропологије (*substantivist school of economic anthropology*), чији је истакнути представник био Карл Полањи (*Polanyi*). У средишту пажње ове школе био је однос међу учесницима различитих облика размене (реципрочност, редистрибуција, тржиште итд.) који чине саставни део друштвених односа у целини. Еволуционистичка школа, међутим, разне видове размене тумачила је друкчије — реципрочност за једноставније, а редистрибуцију за сложеније, централистичко друштво, што су прихватили и многи савремени археолози, попут Колина Ренфрјуа (*Renfrew*).³

Међу најзначајнијим новијим проучавањима повобитне трговине, на основу којих се може ићи у даљу анализу трговачких односа у праисторији, посебну вредност имају радови Карла Полањија, који је у више студија и расправа на антрополошким начелима прегледно систематизовао основне и најзначајније видове некадашње трговине.⁴ По његовом мишљењу, свака трговина је начин прибављања добара која нису доступна на лицу места; прва и битна претпоставка трговине је та да је, као облик међуљудске комуникације, увек окренута према другоме. Трговина, исто тако, у самом свом исходшту, показује два битна и начелна својства — она подједнако може бити и активна и пасивна, што зависи од тога да ли се роба извози или увози, односно да ли се ради размене робе путује изван свог подручја или се трговина обавља код куће. Свака набавка добара, која нису локалног порекла, одговара једном од четири основна начела, која су несумњиво постојала и у праисто-

² Фрезер 1937: 204—207; Rowlands 1980; Adams 1974: 244.

³ Hodder 1982: 151. Renfrew 1969.

⁴ Dalton 1975; Rowlands 1987: 3—4.

рији. По Полањију, то су на првом месту, пљачка и пљачкашки походи, који могу бити повремени упади на туђу територију или дужа освајања; на другом месту, то је прихватање размене у виду пасивне трговине, кад роба долази до свог купца; на трећем, то је комбинација пљачке и пасивне трговине, јер се на неутралном месту продаје роба отета од другог. Тек на четвртом месту Полањи утврђује облике који омогућују развитак активне трговине. Иако се његова подела углавном заснива на проучавању трговачких односа међу номадским народима, она се као културни и антрополошки модел до извесне мере, тј. у начелу, може применити на све облике ране трговине, каква је у различитим раздобљима праисторије постојала и на европском тлу.⁵

У својој теорији првобитне трговине, Карл Полањи такође назначује и темељну разлику између два примарна вида трговине — то су реципрочитет и редистрибуција. Реципрочитет одликује симетрија међу робама и партнерима, пуна независност учесника у трговини и одсуство тзв. централног места размене, док редистрибуција подразумева централизацију трговачких односа, изванредан степен организације и централно место размене добара. Ову поделу још детаљније је разрадио Колин Ренфрју, који је пошао од тврдње да је управо редистрибуција добара била један од битних предуслова за општи раст цивилизације. Везивања трговине за једно место, по његовом мишљењу, означило је почетак једног новог система у друштвеним односима из којег је израстао тзв. модул раних уређења (*early state modul*) као клица нових цивилизацијских односа и мерила.⁶ Зато је, према Ренфрјуу, реципрочна размена једноставан вид трговине који подразумева директну размену добара између два партнера, док плаћање може бити у природи, у раду или у некој врсти монете. Редистрибуција је, међутим, много виши и сложенији вид размене, јер у себе укључује и посредника, чиме се одређује и вишак вредности који иде посреднику, затим разне царине и таксе, а на крају и акумулацију богатства, већа улагања и проширење мреже трговачких путева. Реципрочна размена могла је постојати у свим етапама и на свим нивоима друштвеног развитка, а редистрибуција постоји само у сложенијим и раслојеним друштвеним заједницама. У таквим заједницама делује централна власт — краљ, кнез, племенски поглавица, војни старешина итд. — која управља сакупљеним добрима и одлучује о њиховој расподели.⁷

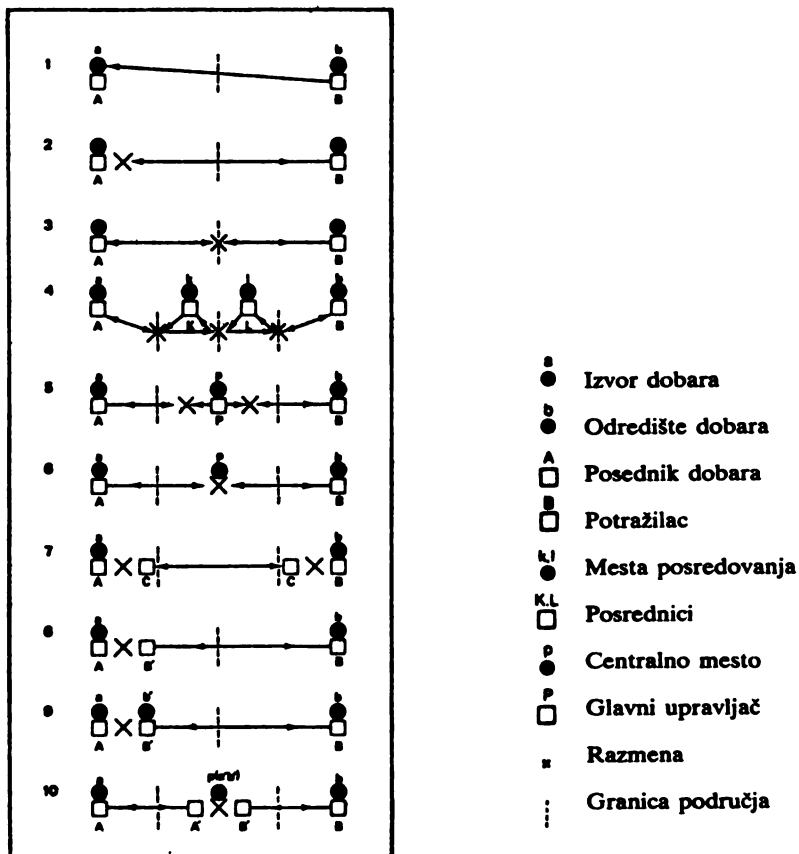
Полазећи од тих начела, Ренфрју је начинио систематизацију општих облика набавке добара и трговине. Од укупно 10 главних начина набавке добара, која су пратила раст цивилизације, један тип се односи на просто преузимање, два на ре-

⁵ Polanyi 1975: 136.

⁶ Renfrew 1975: 5—21.

⁷ Sharer and Ashmore 1979: 434—435; Webb 1975.

ципрочну размену, а целих седам на редистрибутивну трговину. Проста набавка (тип 1) означава директан приступ потражиоца (B) до извора добара (a), без икаквог контакта оног који потражује и оног који контролише извор добара (A). У таквој простој набавци нема никакве размене, а границе подручја са извором добара прелазе се без препрека. Реципрочна размена на станишту (тип 2) подразумева да потражилац (B) посећује поседника добара (A) на његовом подручју (a) и размењује (x) своја добра за његове производе. Реципрочна размена на граници (тип 3) представља облик сусретања партнера на утврђеном месту: обе стране (A и B) долазе на заједничку границу ради размене (x) својих добара. Трговина дуж пута (тип 4)

1. Проста набавка; 2. Реципрочна размена на станишту; 3. Реципрочна размена на граници; 4. Трговина дуж пута; 5. Редистрибуција добара на централном месту; 6. Редистрибуција на тргу; 7. Слободна посредничка трговина; 8. Представничка трговина; 9. Трговачка колонија; 10. Port-of-trade

означава систем размене од станишта до станишта, са могућном разменом на граници, при чему роба пролази кроз сукцесивну размену дуж одређеног трговачког пута (k и l) са могућним учешћем посредника (K). Редистрибуција добара на централном месту (тип 5) представља виши степен размене: на централном месту (p) — тргу или трговишту — где оба доносиоца (A и B) нуде своју робу, размену врши треће лице, тзв. главни управљач (P) преко кога иде цела трансакција (x) између A и B. Редистрибуција на тргу (тип 6) означава почетак тржишне размене: оба доносиоца или произвођача робе (A и B) улазе у размену на централном месту или тргу (p) без учешћа главног управљача који контролише трг. Слободна посредничка трговина (тип 7) подразумева присуство и улогу посредника (C), који самостално размењује робу са произвођачима (A и B), који то чини на њиховим стаништима (a и b) и сам се стара о преношењу робе и њеној даљој редистрибуцији. Представничка трговина (тип 8) означава онај вид трговине где једна страна (B) шаље свог представника (B₁) да на туђем подручју (a) размењује робу са другом странком (A). Трговачке колоније (тип 9) су виши облик представничке трговине, јер једна страна (B) преко својих представника (B₁) успоставља сталну или привремену трговачку колонију (b₁) у близини подручја свог трговачког партнера (a и a). Трговина типа *port-of-trade* образује последњи тип старе трговине (10), и представља систем у коме обе стране (A и B) шаљу своје представнике (A₁ и B₁) да на тргу (p), који је изван подручја оба партнера, заврше послове робне размене (x).⁸

Према оваквој систематизацији, Колин Ренфрју нуди закључак да су типови размене бр. 4, 7, 8, 9. и 10. најподеснији за трговину на већој удаљености (*long distance trade*), без обзира на то што је утврђена типологија трговачких система временом знатно еволуирала, јер је пошла од сасвим једноставних облика набавке и размене. Тип 1, по његовом суду, уопште и није трговина него набавка и пренос добара који су се брзо претворили у размену на станишту (тип 2), односно у размену на граници (тип 3) или дуж пута (тип 4). Увођење трга (трговишта) у систем размене добара (тип 5 и 6) убрзало је трговачки промет, па су даљи облици трговине (типови 7, 8, 9. и 10) условили интензивнију робну размену и бољу организацију трговине на већој удаљености. На тај начин, упоредо с разменом добара вршена је размена информација; неки облици трговине пружали су више, а други мање података о партнеру. Типови 3. и 10 — реципрочна размена на граници и *port-of-trade* трговина — обезбеђивали су максималан промет робе, али су давали минимум информација; таква „нема трго-

⁸ Renfrew 1975: 41—51.

вина“ (silent trade) погодовала је више привредном него културном развоју праисторијских заједница.⁹

Будући да је ова типологија израђена првенствено на основу просторних начела (spatial terms), очигледно је да би се разни облици првобитне трговине могли систематизовати и друкчије — на пример према врстама робе или према начину преноса. Тако Карл Полањи систематизује трговину на основу свих оних елемената који у њој суделују, као што су: учесници, роба, преносење и узајамност интереса. У проучавању учесника у трговини, он посебно издваја њихову двојаку мотивацију, која их наводи да се баве трговачким послом. То су: измена друштвеног положаја и стицање зараде. Иако се често мешају и употпуњују, примећују се разлике међу онима који се трговином баве у вишим и у нижим друштвеним слојевима. Горње слојеве чине владари, племенске поглавице, кнежеви и ратничке вође који могу да организују и контролишу сваку трговину, да обезбеде набавку робе (скупљањем, пљачком, слањем емисара, истраживача трговачких путева, ухода итд.). Трговачки послови су саставни део њихове друштвене функције и њиховог друштвеног статуса, без обзира на то да ли је та трговина била условљена ритуалним или меркантилним разлозима. Трговина учвршћује друштвени висок положај вођа и владалаца, издваја их и омогућује им да усмеравају и контролишу спољну и унутрашњу размену роба, да организују унутрашњу расподелу добара и да одлучују о набавци и дистрибуцији увозних цењених и престижних артикала. У каснијим раздобљима, горњим трговачким слојевима прикључили су се и други истакнутији и богатији припадници заједнице, који су могли да учествују у све замршенијим трговачким пословима. У ниже трговачке слојеве, међутим, спадали су ситни трговци и занатлије, који су првенствено учествовали у локалној размени.

Посебну групу учесника у трговини — према Полањију — сачињавали су странци. Они нису припадали ниједном друштвеном слоју локалне заједнице, али су у својим срединама, одакле су долазили, могли бити и из виших и из нижих класа. У том смислу, Полањи чак издваја и посебне трговачке народе, код којих је трговина главни извор општих добара и заједнички начин привређивања.¹⁰ Неки од тих народа у стара времена искључиво су живели од трговине, па су готово сви његови припадници директно или индиректно били укључени у трговачке послове — као што је, на пример, био случај са Феничанима, Викинзима, Бедуинима, Туарезима итд. Према Полањију, могло је већи број народа који су се повремено бавили трговином, мада су имали и друге изворе прихода. У посебну групу трговачких народа сврстани су тзв. расељени наро-

⁹ *Ibid.*, 44—45.

¹⁰ Polanyi 1975: 143—144.

ди, који су у туђим срединама били носиоци трговачких послова — на пример Јевреји, Јермени, Цинцари и други.

Према истој теорији, други пресудан чинилац у трговини била је сама роба, односно карактер добара која су била предмет размене. Већим делом, трговина се у старо доба обављала нередовно, зависно од тога када се за којом врстом робе указала потреба; за другим артиклима постојала је ипак стална потреба, па је и трговина таквом робом могла бити непрекидна. Према условима спољашње и унутрашње понуда и потражње, роба се делила на два дела: на благо, које је имало трајну вредност, и на потрошну робу, која је утицала на начин свакодневног живота. Благо су сачињавали: племенити метали, злато, сребро, драго камење, слоновача, робови, стока, а потрошна добра: храна, со, граба, вино, коже, вуна, смола, уље, восак, метали бакар, калај и гвожђе, односно луксузна роба: зачини, мириси, тамјан, ретко украсно дрво, украси, уметнички предмети, обичан накит итд.

Важно својство праисторијске трговине био је и транспорт. Тим појмом обухватају се копнени, речни и морски трговачки путеви, начин преношења робе (људи, животиње, кола, бродови) и сама организација преноса. Ова последња категорија у систему древне трговине морала је бити од посебне важности, јер је подразумевала техничку и политичку организацију трговачких каравана и експедиција. То је, даље, захтевало одређену унутрашњу структуру друштва, вођство, одбрану и осигурање транспорта, пролаз кроз туђе територије итд. И копнени и морски путеви били су на удару разбојничких и гусарских напада, па је обезбеђење путева и каравана било једна од важнијих задаћа раних територијалних и политичких заједница и првобитних племенских савеза. Неке такве заједнице образовале су се управо дуж трговачких путева. „Циљ је био да се поседује траса пута, што је омогућавало притицање увозних добара, делимично у виду царине, такси и накнада за безбедно путовање, а делимично у узвратној размени за сировине. (...) Организација трговачких каравана била је изнуђена пролазом кроз незаштићене области. Без обзира на то да ли су се налазили под окриљем краљевске или ратничке трговине, рани каравани били су несумњиво опремљени и наоружани заједничким четама стражара у јавној служби. (...) Каравани из туђих крајева морали су се држати строго утврђене стазе, без икаквог скретања на леву или десну страну за време проласка кроз одређену област.“¹¹

Узајамност интереса — као засебно својство првобитне и праисторијске трговине — омогућило је да се још у древно доба трговина раздели на три посебне врсте: размену дарова, институционализовану размену добара и тржиште за размену трговачке робе. Размена дарова била је засебан облик реци-

¹¹ *Ibid.*, 148.

прочне размене и могла би се укључити у типове 2, 3. и 4. према типологији Колина Ренфрјуа. Запажена је у многим примитивним друштвима, где се сусреће и до модернога доба. Та особена врста трговине најчешће је церемонијалног типа; у ритуал укључује највише представнике власти, који својевољно распоређују добра као дарове за размену.¹² Институционализована размена обављала се у зависности од потреба и понуде, као и од међусобних споразума међу вођама и моћницима, који су одлучивали о набавци. Таква врста размене свакако је била повезана и са унутрашњом организацијом производње на домаћем тлу, од скупљања вишкова и редистрибуције увезене робе, о чему су такође одлучивали најмоћнији представници или вође група — што би у типологији Колина Ренфрјуа одговарало типовима 5. 8. и 10. Оваква трговина заснивала се такође на некој врсти реципроцитета и много је упрошћенија од тржишне размене у развијеним друштвеним заједницама. Тржишна трговина је, наиме, пружала највеће слободе и омогућавала широк проток најразноврснијих добара. Основа јој је била у систему понуде и потражње, а услови тржишта обухватили су све аспекте трговања — ускладиштење, транспорт, ризик, кредит, начин плаћања итд. Један од примера такве трговине у праисторији на државном нивоу сачували су односи (уговори?) између етрурских и феничанских средишта у VI веку пре н. е. Предност такве трговине била је у већој сигурности добара, у безбедности трговишта и лука, заштити трговаца и у правној регулативи трговачких односа, у бољем планирању и сл. На основу обима и карактера, оваква трговина од самог почетка делила се на спољну и унутрашњу, од којих је свака обухватала различите трговачке односе унутар неке заједнице.¹³

Проучавање праисторијске трговине у Европи и повезивање општих начела те трговине с одређеним антрополошким и историјским моделима праисторијских заједница условило је извесно сужење истраживачке пажње на неколико основних типова трговине, какви су могли постојати у европској праисторији. Највећа пажња указана је културама бронзаног и гвозденог доба из којег су откривена многа важна археолошка налазишта, па се на основу ископаног материјала могу пратити и доказивати различити видови како удаљене тако и локалне трговине. Анализа тадашњих принципа и механизма робне размене олакшала је боље сагледавање најважнијих друштвених односа и унутрашњу структуру заједница које су биле у стању да обезбеде све важније производе, неопходне за развитак и успон тога друштва, да подстакну културне додире и да узрокују сопствена социјална раслојавања.¹⁴ У науци превла-

¹² Fischer 1973; Rowlands 1987: 6; 1989.

¹³ Polanyi 1975: 133—154.

¹⁴ Hodder 1982: 150; Champion, S. 1982.

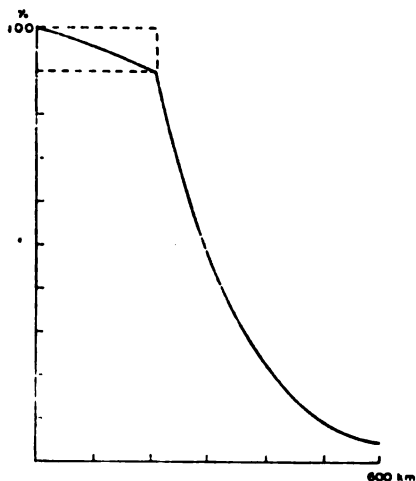
дава мишљење да су у Европи гвозденог доба постојала два доминантна облика трговине. Један је био онај ланац трговине дуж пута (који Колин Ренфрју означава као тип 4: down-the-line). Такав тип трговине је у себе несумњиво укључивао одређену размену дарова, која се још у бронзано доба проширила по читавој Европи, да би касније, у гвоздено доба, прерасла у други облик трговине, какав је првенствено одговарао условима размене и трговине у Средоземљу. Интереси јачих културних центара у Грчкој и Италији још од VIII века пре н. е. појачавали су међусобну трговачку размену и наметали нове облике размене, чиме су и трговачки механизми трпели све јаче измене.¹⁵ Док је стандардна бронзанодопска трговина дуж пута омогућавала учестале и сукцесивне културне додире тадашњих европских популација, одржавајући једноставну трговину свакодневним потрошним добрима на релативно краћим и међусобно повезаним удаљеностима, дотле је трговина престижном робом — која је по правилу стизала из веће удаљености — захтевала сложенији систем размене. Како је проценио Ренфрју, та развијенија врста праисторијске трговине представљала је једну посебну, вишу форму трговине дуж пута, јер је задовољавала и додатне критеријуме карактеристичне за промет престижне робе, као што су: а) прелажење престижних добара из једних руку у друге међу најугледнијим припадницима друштва која су у додиру; б) преношење таквих добара на већу удаљеност; с) престижна добра немају употребну вредност у свакодневном животу; д) по правилу, престижна добра се одлажу са покојницима, тј. намерно жртвују или уништавају.

Трговина ћилибаром у бронзано доба европске праисторије, на пример, могла је бити управо тога типа. На то упућују значајни археолошки налази у богатим гробовима из тога времена расејаним у средњој Европи и на Балкану, као и налази са локалитета који су припадали микенској цивилизацији. Тадашњи механизми трговачке размене подразумевали су нарочито размену дарова, чија је престижна вредност морала постајати све већа, што је пут набавке био дужи, прелазећи преко читаве Европе тежак, дуг и опасан пут од Балтика до Медитерана. Снага и богатство микенске цивилизације, која је јачањем имала све мање потребе да осигурава наклоност и пријатељство суседних племена, довели су на крају до тога да се пристигли ћилибар готово сав задржао у микенским средиштима. Ту је био потребнији за престиж него као роба за даљу размену. Из тог сазнања, Ренфрју је извукао закључак, који се једним делом односи и на трговину праисторијским ћилибаром, тј. да су се престижна добра територијално ширила равномерно, те је и њихова количина мање опадала удаљава-

¹⁵ Rowlands 1973: 595—596.

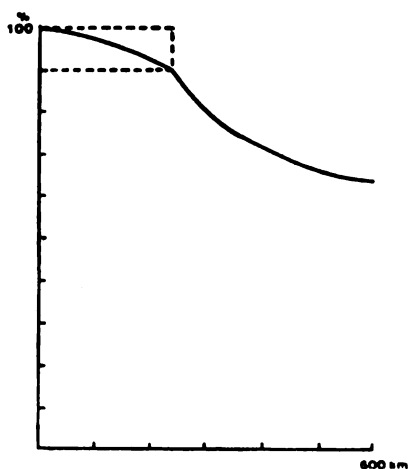
њем од центара за производњу него што је иначе био случај у трговини типа down-to-line (дуж пута).¹⁶

Из тога се извлачи закључак да су се трговачки додири виших слојева у заједницама бронзаног доба — остварени по систему трговине дуж пута и у основи реципрочног карактера — у касније, гвоздено доба осетно изменили. Трговина, која је повезивала удаљене области Европе, ограничавала се претежно на луксузну робу. Локалне културе биле су привредно најчешће довољне саме себи, или су своје потребе задовољавале трговином и разменом са суседним регијама. Развијенији и виши трговачки интереси медитеранских центара увели су, међутим, нове облике трговине, коју су обављали трговачки представници, трговачке колоније или страни трговци. То је утицало на стварање нових друштвених слојева који су се бавили искључиво трговином, било да су је организовали или су у њој сами непосредно учествовали.¹⁷ У исто време појавили су се и нови облици трговине, као што је била тзв. слободна трговина с посредником. Њене одлике су биле изузетно значајне за општи

Удаљеност од извора

Трговина дуж пута (Down-the-line): опадање количине робе удаљавањем од извора (по К. Ренфрјуу)

Удаљеност од извора

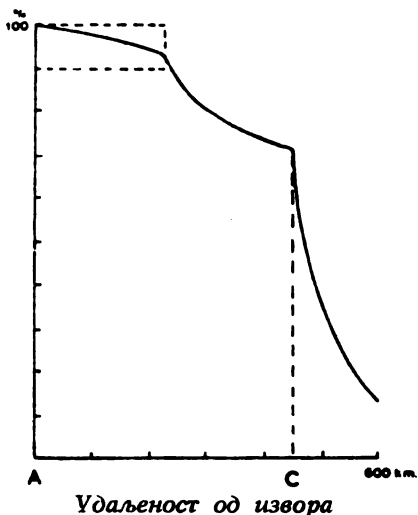
Трговина престижним добрима: модификација трговине дуж пута. Количина робе незнатно опада удаљавањем од извора (по К. Ренфрјуу).

развој праисторијских култура: роба није била искључиво престижног типа, него је служила и за размену; трговац није обавезно и произвођач робе којом слободно располаже као посредник; мотив трговине је добит, па се партнери могу да мењају, док су код трговине престижном робом углавном били

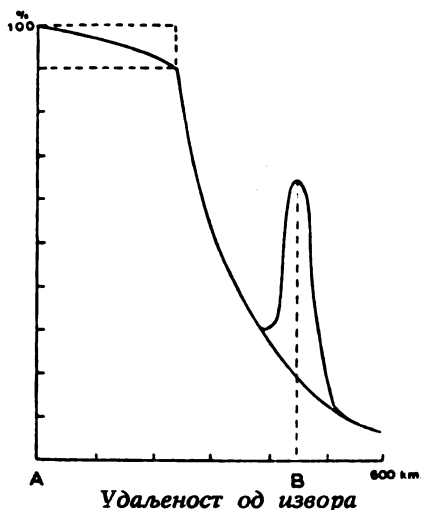
¹⁶ Renfrew 1972: 465—468.

¹⁷ Collis 1984: 16—17.

једни исти; роба се простира у радијусу кретања самог трговца и ребе се налази изван тог круга, што најбоље осведочује поморска трговина.

Слободна трговина с посредником (Free-lance trade). Роба је честа близу извора и релативно честа у оквиру радијуса активности трговца посредника (C). Изван тог радијуса учесталост нагло опада (по К. Ренфрјуу).

Трговина у редистрибутивним центрима. Опадање количине робе удаљавањем од извора и нагли раст у редистрибутивном центру (B) (трговиште, караванска станица, итд.) (по К. Ренфрјуу).

Културе гвозденог доба у Европи, које су располагале извесним количинама ћилибара у својим трговачким односима, познавале су различите типове трговаца. Трговина је највероватније била у рукама оних који су за такве послове имали снаге и интереса, било да се на већим удаљеностима обављала проста реципрочна размена, или да се — по систему трговине дуж пута — у размену укључивао преносник, посредник или страни трговац. Има доста основа за претпоставку да је трговину контролисала мања група моћника, у чијим је рукама подједнако била и трговина на даљину престижним добрима и трговачка размена потрошне робе са суседним регијама.¹⁸

Износиоци уверење да су главни носиоци трговине, а уз то и културних додира, у гвоздено доба у Европи били подузетни поједнци, Питер Велс (Wells) је изнео нов модел праисторијске трговине. Успоставивши извесне аналогije са трговином у средњовековној Европи, он је довео у питање трговачки значај првобитне ритуалне размене дарова. „Сувише много људи било

¹⁸ *Ibid.*

је укључено у тај посао на одвише великим удаљеностима, да би то допуштало чврсте друштвене односе. Од позног бронзаног доба надаље, знатна количина добара била је укључена у трговину, а то говори против трговине која се искључиво заснивала на друштвеним односима. Велика количина материјала, нарочито бронзе, злата, ћилибара, стакла, била је предмет трговине од 1200. године пре н. е. наомамо, што значи да је одговарајући раст трговине, засноване на вредности, отворио веће могућности за појединце који су у трговачке послове улазили ради добити.¹⁹ Другим речима, трговачким послом могли су се бавити подузетници који су подједнако могли бити и из највиших и из нижих слојева. Осим што су организовали трговину, они су своју заједницу подстицали на производњу вишкова за размену, а могли су и да воде пљачкашке упаде на туђе територије.²⁰ Због несумњиве и донекле механичке сличности са подузетничким капитализмом XIX века, ово схватање праисторијске трговине изазвало је у науци одређена неслагања,²¹ али је ипак знатно помогло да се дубље проникне у систем европске трговине гвозденог доба.

Примена Велсових тумачења претпоставља да су подузетни иницијатори трговине и размене морали имати подршку владара и вођа локалних заједница. Трговачки походи и каравани кроз туђе и непознате крајеве могли су се организовати и обезбедити једино уз помоћ централне власти, која је најбоље могла обезбедити материјалну и војну подршку таквом подухвату. Улагања у такве трговачке експедиције доносила су владарима знатну добит, омогућујући чак и неку врсту монопола и потпуно контролу над трговачким и караванским путевима на својој територији, што је још више доприносило локалном угледу и друштвеном положају, окићеном управо престижном и луксузном робом из увоза. Тамо где су биле мање потребе за организовањем великих и сложених каравана, и где се трговина није упуштала у велике пустоловине, тамо је могућност за истицањем подузетних појединаца била скромнија. У том смислу, као доказ за своју теорију Велс наводи примере о трговини између области Есте и Долењске, где у трговачком и географском погледу није било већих препрека, па је ситнија трговина цветала без напора и монопола. Истицања вођа и појединаца ту су била нешто мања, због чега у тим областима — упркос великом броју богатих некропола — нема раскошних кнежевских гробова какви су налажени у удаљеним и дивљим областима средње Европе и Балкана.²² У средњој и западној Европи, где је контрола трговине са удаљеним областима, а посебно са Средоземљем била концентрисана у

¹⁹ Wells 1984: 29—30.

²⁰ *Ibid.*, 30—31.

²¹ Champion, T. 1987: 103.

²² Wells 1985.

рукама кнежева и главара, раскошни кнежевски гробови сведоче о успону и богатству моћника, у чијем је поседу било обиље скупоцене робе и луксузног материјала.²³

Сличан културни пример богаћења горњих слојева у праисторијским заједницама јавља се на подручју централног Балкана, у хоризонту кнежевских гробова, који указује на могућност исте такве организације трговачке размене.²⁴ У оба наведена случаја значајно је то да су удаљеност и тешкоћа набавке луксузних добара — међу која спада и ћилибар — знатно подизали вредност увезене робе, која се концентрисала у рукама истакнутих појединаца. У трговини на већој удаљености, роба ниже вредности претвара се у робу више вредности и од обичне постаје ознака престижа, моћи и богатства.²⁵

*

Проучавање праисторијске трговине наметнуло се у археологији као проблем због потребе објашњавања порекла и значења различитих артефаката који су били предмет размене и трговине. Ово је посебно било уочљиво код сировина којих природно нема у близини места на ком су нађене, или код артефаката чија стилска и културна опредељеност указује на то да су настали у другом археолошком контексту од оног у којем су нађени. Потреба за јаснијим дефинисањем самог карактера праисторијске трговине навела је археологе да се окрену ка антрополошким изворима који говоре о овом проблему. У првом реду разматрани су класични радови Бронислава Малиновског о систему „кула“ ритуалне размене на Тробијанидима, као и дела Марсела Моса о дару и примитивним облицима размене трговине. Радове ових антрополога продуцирала је супстантивистичка школа економске антропологије, чији је истакнути представник Карл Полањи. У својим радовима о примитивној трговини Полањи је у први план стављао друштвене, а не економске циљеве трговине, а такође је и систематизовао различите облике трговине и размене према просторним начелима, врстама робе или начину преноса. Још детаљнију анализу и систематизацију праисторијске трговине начинио је Колин Ренфрју који је посебно прилагодио моделе трговине археолошким сазнањима о европској праисторији. Његових десет типова шематски покривају готово све облике праисторијске размене и трговине. Иако као и свака шематизација помало поједностављује могуће разноврсности људских контаката и трговања, Ренфрјуове анализе обухватају све основне видове праисторијске размене.

²³ Wells 1980: 93.

²⁴ Палавистра 1984: 73—75; 1989.

²⁵ Rowlands 1973: 593.

Детаљније сагледавање структуре археолошких налаза праисторијске Европе навело је неке археологе да доведу у питање претпоставке о ритуалном карактеру трговине. Питер Велс који се бави проблемима гвозденог доба централне Европе формулисао је модел који је предност давао економским над друштвеним и ритуалним аспектима трговине. Повезивање типова трговине са развојем праисторијског друштва довело је и до еволуционистичке шеме где је, рецимо, реципрочна размена била везана за примитивнија друштва, а редистрибуција за ране државе.²⁶

Проучавање праисторијске трговине отворило је читав низ питања и проблема о структури праисторијског друштва, носиоцима власти и моћи, односу ритуалне и прагматичне свести и специјализацији и раслојавању унутар праисторијских заједница. Показало се да механичко преношење антрополошких и етнографских аналогја, као што су ритуална размена дарова с једне стране или разматрање у оквирима модерног европског капиталистичког прагматизма с друге стране, није увек било најсврхисходније у проучавању праисторијске трговине. У археолошкој и антрополошкој анализи праисторијске трговине све је присутније кретање ка појединачним друштвеним контекстима и минуциозна анализа структуре сваког појединог друштва и улоге размене и трговине у њему.

1. март 1990.

PREHISTORIC TRADE

Summary

The study of prehistoric trade has imposed itself upon archeology as an issue due to a need to expound origins and meanings of various artifacts that were the object of exchange and trade. This was particularly apparent with raw materials that were not in the natural vicinity of the spot of discovery, or with artifacts the style or cultural affiliation of which pointed to origins of a different archeological context from the one they were discovered in. The need to proffer a clearer definition of the character of prehistoric trade itself induced archeologists to turn to anthropological sources which bespeak of this issue. First, the classical works of Bronislaw Malinowski were discussed on the "kula" system of ritual exchange on the Trobrianid Islands, as well as works of Marcel Mauss on gifts and primitive forms of trade exchange. The works of these anthropologists were rendered deeper by the substantivist school of economic anthropology, the distinguished member of which is Karl Polanyi. In his works on primitive trade, Polanyi first set the social, and not economic, aims of trade, besides also systematizing various forms of trade and exchange according to principles of expanses, types of goods or the manner of exchange. Colin Renfrew conducted an even

²⁶ Hodder 1982: 147; Rowlands 1989.

more detailed analysis and systematization of prehistoric trade by especially adapting the models of trade to archeological knowledge on European prehistory. His ten types cover almost all forms of prehistoric exchange and trade within a pattern. Although simplifying the possible diversities of human contact and tradings as all patterns do, Renfrew's analyses encompass all basic aspects of prehistoric exchange.

A more detailed perception of the structure of archeological finds of prehistoric Europe induced some archeologists to raise the issue of presupposition on the ritual character of trade. Peter Wells, who deals with the issues of the Iron Age in Central Europe, formulated a model that gave priority to economic over social and ritual aspects of trade. Linking the types of trade with the development of prehistoric society brought an evolutionistic pattern whereby reciprocal exchange was linked with primitive societies, and redistributive trade was linked to the early states.

The study of prehistoric trade raised a series of questions and issues on the structure of prehistoric society, holders of power and might, the relationship between ritual and pragmatic awareness and specialization and division within prehistoric communities. It has been proven that the mechanical transfer of anthropological and ethnographical analogies like ritual exchange of gifts on the one hand, or consideration within the framework of modern European capitalist pragmatism on the other, has not always been useful in the study of prehistoric trade. In the archeological and anthropological analysis of prehistoric trade more and more movements are taken in the direction of individual social contexts and minute analyses on the structure of every individual society and the role of exchange and trade in it.

ЛИТЕРАТУРА

- Adams, McC. R.
1974 *Anthropological Perspectives on Ancient Trade*, Current Anthropology 15/3, 239—258.
- Champion, S.
1982 *Exchange and ranking: the case of coral* (C. Renfrew and S. Shenan eds.), *Ranking, Resource and Exchange*, 67—72, Cambridge.
- Champion, T.
1987 *The European Iron Age: Assessing the State of the Art*, Sottish Archaeological Review 4, 98—107.
- Collis, J.
1984 *The European Iron Age*, London.
- Dalton, G.
1975 *Karl Polanyi's Analysis of Long-Distance Trade and His Wider Paradigm* (J. A. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky eds.) *Ancient Civilization and Trade*, 63—132, Albuquerque.
- Fischer, F.
1973 *KEMHAIA Bemerkungen zur kulturgeschichtlichen Interpretation des sogenannten Südimports in der späten Hallstatt- und frühen Latène-Kultur des westlichen Mitteleuropa*, Germania 51/2. 436—450.
- Фрезер, Ц.
1937 *Златна грана*, Београд.
- Наџ, Е.
1979 *Antropološke teorije 2*, Београд.

- Hodder, I.
1982 *The Present Past*, London.
- Malinovski, B.
1979 *Argonauti zapadnog Pacifika*, Beograd.
- Mos, M.
1982 *Sociologija i antropologija 2*, Beograd.
- Палавестра, А.
1984 *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд.
1989 *Модели трговине и друштвене структуре на централном Балкану гвозденог доба*, *Balcanica XX*, 191—209.
- Панов, М.
1979 *Bronislav Malinovski*, Beograd.
- Polanyi, K.
1975 *Traders and Trade* (J. A. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky eds.), *Ancient Civilization and Trade*, 133—154, Albuquerque.
- Renfrew, C.
1969 *Trade and Culture Process in European Prehistory*, *Current Anthropology* 10/2—3, 151—169.
1972 *The Emergence of Civilization*, London.
1975 *Trade as Action at a Distance: Questions of Integration and Communication* (J. A. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky eds.), *Ancient Civilization and Trade*, 3—60, Albuquerque.
- Rowlands, M.
1973 *Modes of Exchange and the incentives for trade, with reference to later European prehistory* (C. Renfrew ed.), *The Explanation of Cultural Change: Models in Prehistory*, 589—600, London.
1980 *Kinship, Alliance and Exchange in European Bronze Age* (J. Barret and R. Bradley ed.), *Settlement and Society in the British Later Bronze Age*, 15—55, Oxford.
1987 *Centre and Periphery: a review of a concept* (M. Rowlands, M. Larsen and K. Kristiansen eds.), *Centre and Periphery in the Ancient World*, 1—11, Cambridge.
1989 *From "the Gift" to market economies: the ideology and politics of European Iron Age Studies*, (у штампу).
- Sharer, R. J. and W. Ashmore
1979 *Fundamentals of Archeology*, Menlo Park.
- Webb, M. C.
1975 *The Flag Follows Trade: An Essay on the Necessary Interaction of Military and Commercial Factors in State Formation* (J. A. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky eds.), *Ancient Civilization and Trade*, 155—209, Albuquerque.
- Wells, P.
1980 *Culture Contact and Culture Change: Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World*, Cambridge
1984 *Farms, Villages and Cities: Commerce and Urban Origins in Later Prehistoric Europe*, London.
1985 *Mediterranean trade and culture change in Early Iron Age Central Europe* (T. C. Champion and J. V. S. Megaw eds.), *Settlement and Society: aspects of West European prehistory in the first millennium B. C.*, 69—90, Leicester.

Staša BABIĆ
Filozofski fakultet
Beograd

GRAECO-BARBARIAN CONTACTS IN THE EARLY IRON AGE CENTRAL BALKANS

The subject of this paper are the products of archaic Greek craftsmanship found on the territory of the Central Balkans. The appearance of these imported goods in the archaeological pattern of the Early Iron Age in these parts poses a series of problems while offering different possible solutions.

Although the finds from Glasinac, Trebenište, Atenica, Novi Pazar have been the subject of exhaustive studies,¹ placing this problem in a broader context of the Early Iron Age in Europe could offer new possibilities for interpretation.² Therefore, this paper has been conceived as an attempt to reconstruct the social and economic circumstances of the period when this phenomenon noted and already scientifically researched, first appeared. This approach required the application of knowledge gathered by other sciences related to archaeology, principally history and social anthropology.

The first question in a paper conceived in this way has to be the cause for the presence of Greek products in the Balkan hinterland. It is, therefore, necessary to study the social

¹ A. Benac, B. Čović, 1957; B. Čović, 1983; M. Đuknić, B. Jovanović, 1960, 1961; R. Filow, K. Schorpil, 1927; M. Garašanin, 1957; B. Jovanović, 1975, 1979; K. Killian, 1976; Đ. Mano-Zisi, Lj. Popović, 1966; I. Marović, 1976; A. Palavestra, 1984, 1987—1988, 1989; M. Parović-Pešikan, 1960, 1961, 1964, 1982, 1985, 1986; Lj. Popović, 1956, 1958, 1964, 1975; V. Popović, 1964; C. Rolley, 1982; D. Srejić, 1989; R. Vasić, 1965, 1969, 1975, 1982, 1983, 1986; V. Vasilev, 1988.

² Z. H. Archibald, 1983; M. N. Austin, P. Vidal-Naquet, 1986; J. Boardman, 1980; P. Bosch-Gimpera, 1965; T. K. Earle, J. E. Ericson, 1977; N. Finley, 1975, 1983; F. Fischer, 1973, 1982; N. Herskowitz, 1965; R. J. Hopper, 1979; W. Kimmig, 1975, 1983; K. Kromer, 1986; J. A. Sabloff, C. C. Lamberg-Karlovsky, 1975; E. Service, 1975; A. M. Snodgrass, 1980; P. S. Wells, 1980, 1984.

and economic conditions of life of both communities taking part in the contact.

Two historical facts have most often been cited in archaeological literature as the causes of Greek imports in the Balkans: changes in the social organization of the barbarian tribes and the forming of a social class of tribal aristocracy, and, on the other hand, the strengthening and expansion of the Persian Empire, which disrupted the life of Greeks in Asia Minor, and, later, in Greece itself.³

The social stratification of the tribal community and the formation of a social class of tribal aristocracy is a phenomenon characteristic of the level of social development of most of the inhabitants in Europe in the 7th century B.C.⁴ Important evidence at the disposal of archaeology in the study of this phenomenon are the tombs of tribal chiefs — elaborate constructions with opulent offerings. Products of Greek craftsmanship were nearly always found as part of their inventory.⁵ Therefore, the crater from Vix,⁶ which was part of the grave inventory of a Celtic princess, is the reflection of the same social process as the bronze vessels from the tumuli of the Glasinac warriors. The basic question which this paper will seek to answer is what kind of process took place.

On the other hand, the interest of the Greeks for trade with the barbarian hinterland has been explained by changes in the political and economic situation on their eastern borders, where the Persian Empire was gradually becoming a major power. Conquering the states of Asia Minor with which the Ionian Greeks had peaceful relations, this new power disturbed the geopolitical balance. In the middle of the 6th century B.C. (B.C. 546). Persian Emperor Cyrus conquered Lydia, a kingdom with firm, friendly ties with the Greek *poleis* on the eastern shores of the Aegean sea. The Greeks were thus faced with a serious peril which obstructed their free activity in the eastern market. They were forced to look for new countries in which to exchange their products.

This great historical event doubtlessly influenced the situation in the Balkans, but it appears that it did not necessarily have to have been decisive. Namely, as P. Alexandrescu wrote: "We have . . . no indices whatsoever that the relations between Persia and Athens suffered from the economic point of view"⁷ at the time when these two states were at war. Greek attitude towards economy and trade was substantially different from that of theoreticians

³ M. Garašanin, 1957; A. Palavestra, 1984; R. Vasić, 1965, 1983, 1987.

⁴ A. Palavestra, 1984, 1987.

⁵ F. Fischer, 1982.

⁶ R. Joffroy, 1954.

⁷ P. Alexandrescu, 1973, 37

from the 18th century and onwards. Anthony Snodgrass,⁸ evaluating the economic activity of the Greeks of the Archaic Period, arrived at the conclusion that a very limited number of these decisions were made consciously, and that the majority of economic realities were the result of political decisions, or, even more indirectly, of changes in moral values. The basic economic activities of 7th and 6th century Greece were, according to A. Snodgrass, agriculture, war and cult. Trade and crafts were activities of lesser importance, left to the social groups with greatly reduced political rights, or with none at all — the metics and slaves⁹. It is also important that the *polis* itself did not take part in the trade enterprises of its citizens, nor did it associate political with commercial interests. Activities in the Greek *polis*, except for war, were largely left to private initiative.¹⁰ Therefore, it is not very likely that the changes in political relations in the East conditioned such a radical change in the trade plans of the Greeks.

The history of the Graeco-Persian Wars backs up the arguments for this view of relations in the Balkans in the 7th and 6th centuries B. C. The Persian Empire was, in fact, expanding, but the Greeks, even those living in Ionia, were not aware of the danger threatening them until the second half of the 6th century, when it became imminent¹¹. Judging by their war plans and negotiations, the Greeks living in the homeland were long since convinced that a quick joint action against the Persians was not imprescindible. Having all this in mind, it is possible to interpret the appearance of luxury Greek goods in the possession of the Balkan tribal aristocracy in a different way. The events in the East certainly had repercussions in the Balkans, but it could have happened only later, at the beginning of the 5th century B. C., when the contact between the Greeks and the barbarians was already established, and when the Glinac princes had already been buried with the oldest bronze vessels. It is, therefore, necessary to search for the causes and possibilities for this contact at a much earlier date.

Colonisation, which the Greeks undertook towards the end of the 8th century B. C. changed the political, economic, cultural and demographic patterns of the Old World. Although there are numerous incompatible theses on what first led the Greeks to settle in new countries¹², it cannot be doubted that the lack of arable land and natural resources figured prominently in their decision. The Hellenes settled on the shores of the Mediterranean,

⁸ A. Snodgrass, 1980, 124.

⁹ M. M. Austin, P. Vidal-Naquet, 1986, 6.

¹⁰ M. Finley, 1975, 1983; A. G. Woodhead, 1972, 33.

¹¹ J. Bury, R. Meiggs, 1975, 141.

¹² J. B. Bury, R. Meiggs, 1975; N. G. L. Hammond, 1959; A. M. Snodgrass, 1980; A. G. Woodhead, 1962.

and their presence in this region influenced the life of the autochthonous population. This completely different, and in many ways more developed culture, with which they came into direct contact, opened up new possibilities of thinking and behaving. Written sources¹³ and epigraphic material¹⁴ both indicate that some barbarians took part in the life of the new settlements on the shores, learning and accepting new customs and fashions, sometimes completely abandoning their kinsmen. Of course, the contacts between Greek colonists and the barbarians more often resulted in the exchange of goods and information beneficial to both sides.

From this we can conclude that at the moment when the earliest Archaic Greek import appeared in the Central Balkans, at the end of the 7th century B. C. (Ilijak, tumulus II, grave 1), two peoples met, one of which was in full expansion and seeking space for further development, and the other one which was undergoing important internal changes and forming a new social group — the tribal aristocracy. The founding of Dyrrachium, a colony of Corcyra, in 625 B. C., could be the point in space and time when this contact came about.

The nature of the Greek products which ended up in the Balkan hinterland could shed more light on the problem. First of all, it is important to point out that we are speaking only of a limited quantity of archaeological material, even if the possibility of new discoveries is allowed for. Most of the material consists of finely executed metal vessels. The pottery is of far inferior quality, and less numerous. The rest is made up of warriors equipment, mainly armour, golden jewellery and glass beads. The meager quantity and lack of variety in the material make untenable the hypothesis that Greek products in eastern Bosnia and Serbia were to be found there as a consequence of commercial ties with Greek cities of the southern Adriatic, the Hellespont or southern Italy. However, the prominent place of metal vessels in this material, both in quality of execution and quantity of material found, points to the possibility that the cause of contact between Greeks and the barbarians could be explained by the role ascribed to these objects in the Old World. An explanation is put forward in the analysis of the term *keimelia* offered by Franz Fischer¹⁵.

Communities which did not possess the knowledge of writing, i. e., the possibility of recording their important diplomatic treaties in writing, had to mark their alliances in other ways. The Old-Greek word *keimelion* denotes objects, primarily precious

¹³ Herodot, IV, 76, 78—80.

¹⁴ S. Anamali, 1970; V. Blavatsky, 1971; E. Coundrachi, 1970; D. Renđić-Miočević, 1950—1951; V. Toçi, 1972, 1973.

¹⁵ F. Fischer, 1973.

metal vessels, but also horses and women, obtained as war booty, or awarded as specially significant mementoes or honours. This mode of behaviour has been recorded in the Homeric poems, Caesar's war memories and in old Irish tradition. As the Central Balkan barbarians certainly did not possess the art of writing at the time when they made contact with the Greek colonists, and as their social organization can in many ways be considered similar to that of the Gallic tribes described by Caesar, it could be surmised that this custom was a part of their tradition.

The historical pattern at the moment when the earliest products of Greek craftsmanship were buried with the Glasinac prince (as described above), and the possible interpretation of the meaning that these objects had for the tribal chiefs leave open the question — what sort of treaty the autochthonous population of the Balkan hinterlands made with the Greeks settled in the southern Adriatic. A possible answer is based on information about the nature of the Early Iron Age culture in these parts offered by prehistorians¹⁶. These predominantly warring tribes were at similar material and cultural levels, even though they were ethnically heterogeneous. In constant conflict over territories, they kept altering the political map of the Central Balkans, and thus placed modern researchers in a difficult situation¹⁷. At the time when the earliest archaeological evidence of contact between Greeks of the Archaic Period and the Balkan barbarians was established (grave 1, tumulus II on Ilijak, middle of the 7th century B. C.), an important military and political power in the Balkan hinterland were the Autariatae tribe, who apparently lived in the area which is now eastern Bosnia. The sphere of strong Autariatae influence stretched to the shores of what is now Albania, an area in which new Greek cities were founded¹⁸. The survival of the Greek colonies on the southern Adriatic thus depended on good diplomatic relations with this tribe. Therefore, the bronze vessels represented material confirmation of a treaty on peaceful relations in the territory they shared.

The attribution of the Greek material to particular production centres in the Greek world and the determination of the roads by which the goods arrived in the centre of the Balkans take up a large and important part of the papers so far published on this subject¹⁹. Conclusions on the place of origin of individual

¹⁶ B. Čović, 1987; A. Palavestra, 1984.

¹⁷ B. Čović, 1967; F. Papazoglu, 1969; D. Srejšević, 1979; R. Vasić, 1972.

¹⁸ B. Čović, 1987.

¹⁹ M. Đuknić, B. Jovanović, 1961; B. Jovanović, 1975; Đ. Mano-Zisi, Lj. Popović, 1966; M. Parović-Pešikan, 1960, 1964, 1982, 1986; Lj. Popović, 1956, 1975; C. Rolley, 1982; R. Vasić, 1975, 1982, 1983, 1986.

objects definitely represent a significant contribution to the solving of the problem of Greek imports in the Central Balkans. The question of routes by which the goods travelled, however, has to be treated differently, in view the hypotheses described above. The reasons which cast doubt on the hypothesis of the principally commercial character of the connections between the barbarian Balkans and the Greek world have already been mentioned — very important being the small quantity of material, which would not justify the long and dangerous journey from the places of manufacture to the places where they were found. Another important argument is that the earliest Greek objects found in these parts could not, by their character, belong to regular commercial transactions, as they had special character and significance, both for the manufacturers and for those they were buried with²⁰. The type of bronze vessel found in the tumuli of the Glasinac princes in the second half of the 7th century is connected with Greek religious beliefs, and, as such, was certainly not produced for mere commercial purposes. The fact that these objects were put in the graves of a barbarian princes does not necessarily mean that the inhabitants of the Balkans adopted Greek religious beliefs, but certainly backs up the hypothesis that Greek bronze vessels had the special meaning of marking the high status of tribal chiefs. When the problem is put like this, the answer offered by the construction of a trade route using convenient natural communications is not satisfactory. This type of conclusion is rendered particularly difficult by the fact that Greek products attributed to different, sometimes very distant, production centres sometimes turn up in closed archaeological assemblages. A case in point is the earliest known assemblage of these objects, the warrior's grave in Ilijak. A bronze vessel with an embossed rim and a vessel with a ribbed belly, both products connected with Italic production centres, were found in the same grave with a *skyphos* analogous to the pieces found at the Athenian Acropolis²¹.

The contradictions described above can be reconciled by a different reconstruction of the manner in which the Greek products became the possession of the Balkan tribal aristocracy.

Dyrrachium is in a dominant position, as a port on the naval route from the Greek homeland to Magna Graecia. This fact was probably one of the decisive factors in the choice of location for the founding of the new settlement. At Dyrrachium, as at other ports, trading ships carrying goods from one end of the Mediterranean to the other exchanged part of their cargoes for local goods²². Products from distant regions can thus be

²⁰ F. Fischer, 1973.

²¹ A. Benac, B. Cović, 1957; B. Cović, 1983; M. Parović-Pešikan, 1960.

²² R. J. Hopper, 1979.

found in all parts of the Greek world; they arrived there as a result of exchange between the Greeks themselves. The inhabitants of southern Adriatic towns freely used these goods in their diplomatic ventures in the hinterland. This description of the process of communication between the autochthonous Balkan population and the Greeks of the Archaic Period reconciles some of the contradictions of the earlier interpretations.

It is beyond doubt that the nature of the contact between these two communities changed in time, and that the commercial moment gained in importance. Consequently, the kind of goods which the barbarians acquired from the Greeks changed, too. Aside from the pottery and metal vessels which prevail in the earliest Glinac princes' graves, the second half of the 6th century saw the arrival of the first parts of warrior equipment of Greek production in the Balkans. This meant mostly helmets of the special Graeco-Illyrian type which was never very popular in Greece itself²³. However, their open-faced design was probably convenient for the barbaric manner of waging war. The inhabitants of the Central Balkans became aware of the offer of the Greek workshops, and began to choose those things which were best suited to their way of life. Therefore, we are no longer speaking only of objects given by the Greeks as diplomatic gifts to the autochthonous population of the hinterland. The commercial character of the relations between the Greeks and the barbarian world, which was exceptionally prominent in later history, became apparent in the Balkans in the second half of the 6th century.

The consequences of such a contact between the north and south of the Balkans are numerous, and important both for the Greek and barbarian cultures. The exchange of goods, which made possible increased production of the Greek *poleis*, and the mixing and mutual enrichment of cultures are only some of the aspects of this problem. Archaeological material from these parts testifies to the undoubted influence of Greek applied art on the taste of the barbarian population²⁴. Changes in their social organization can be said to have been speeded up by contacts with Greek culture²⁵. The appearance of Mramorac-type jewellery points to the existence of a social class of tribal aristocracy which, by its social and economic powers lagged behind the princes, but stood out from the majority of the population. This secondary stratification of the barbarian community attests to the growing complexity of tribal organization. The inflow of luxury goods from the south certainly quickened this process.

²³ M. Garašanin, 1957; I. Marović, 1976; M. Nikolanci, 1960; A. M. Snodgrass, 1964, 1982; R. Vasić, 1982, 1982—1983.

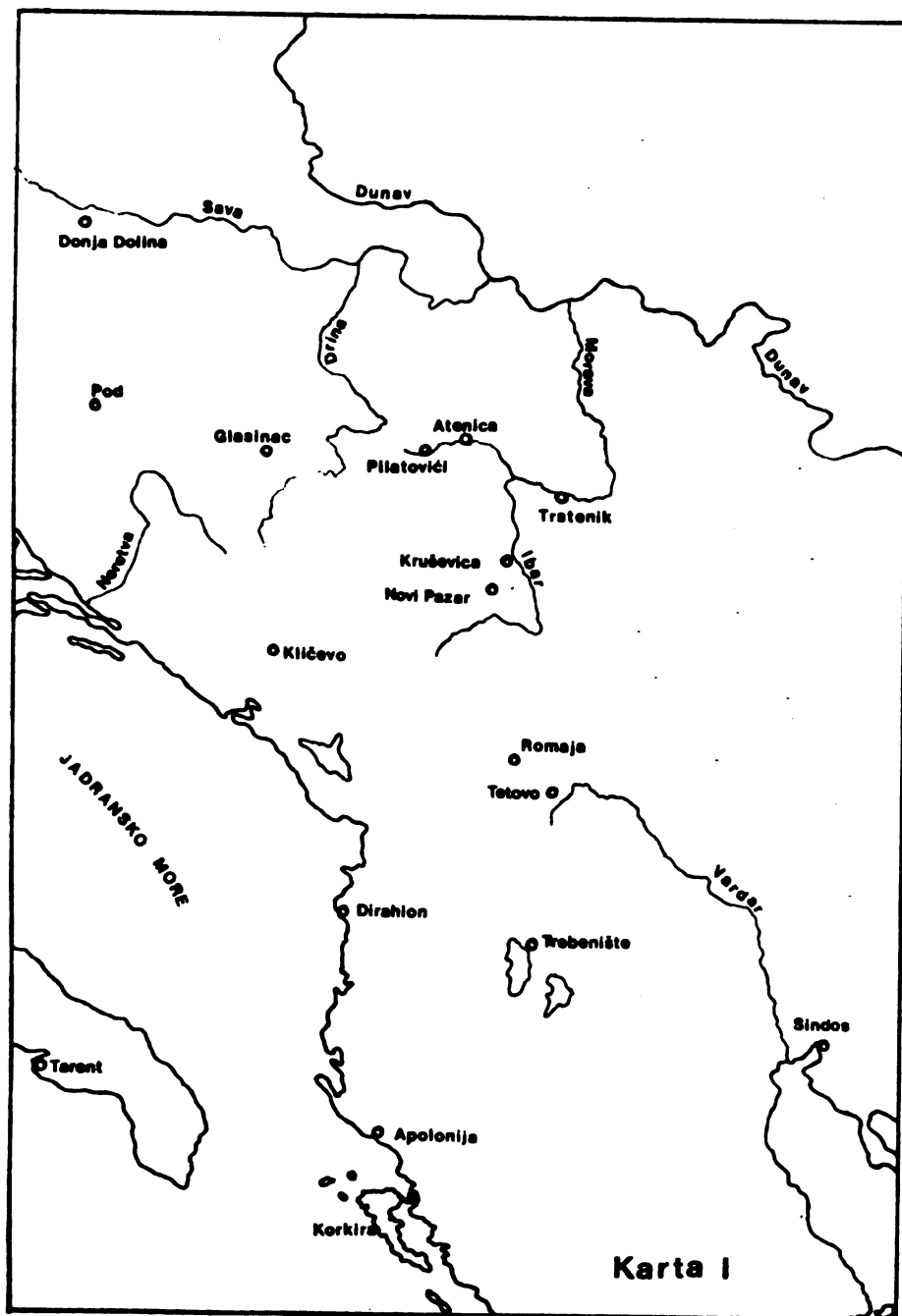
²⁴ D. Garašanin, 1960; M. Garašanin, 1973; M. Parović-Pešikan, 1985, 1986b; R. Vasić, 1965, 1973, 1986b.

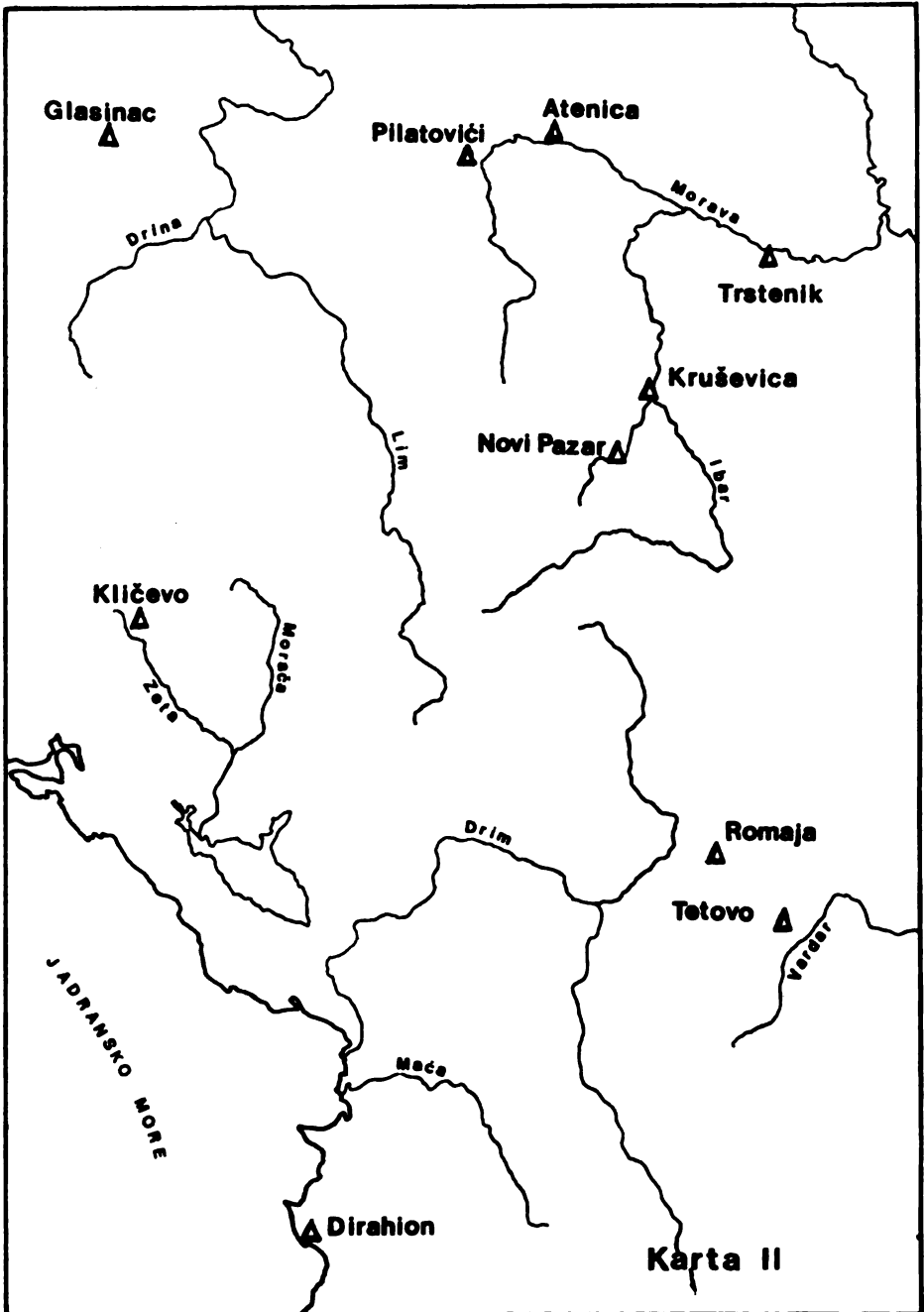
²⁵ M. Finley, 1983; R. Vasić, 1986b; P. S. Wells, 1980, 1984.

Without questioning the undoubted significance which trade with the south had for Early Iron Age cultures in the Central Balkans²⁶, this interpretation would suppose that the developed phase of commercial relations between the north and south of the Balkans was preceded by activity primarily conditioned by political and social factors. This conclusion is primarily backed up by the nature of the earliest imported Greek objects, which could not have been traded. A historical reconstruction of the social and political conditions under which both communities taking part in the contact lived further points to the necessity of diplomatic relations between them. It is very likely that the ultimate purpose of these negotiations was the establishing of trade relations beneficial to both the Greeks and the barbarians, which is confirmed by more recent archaeological material. However, it had to be preceded by a phase of initial diplomatic contacts, documented by the exceptional bronze vessels from the graves of the Central Balkan tribal aristocracy.

20. februar 1990.

²⁶ A.Palavestra, 1987—1988; 1989.

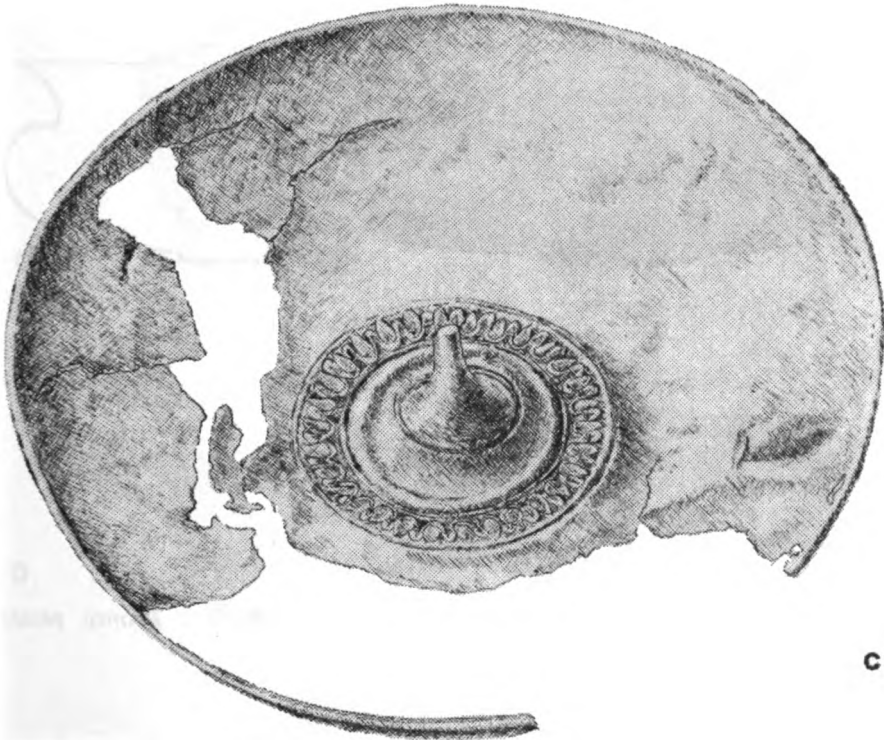

a

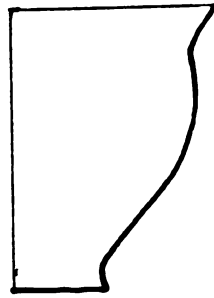

b

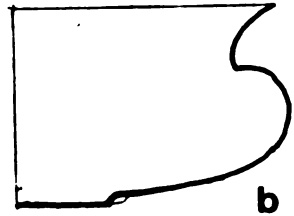
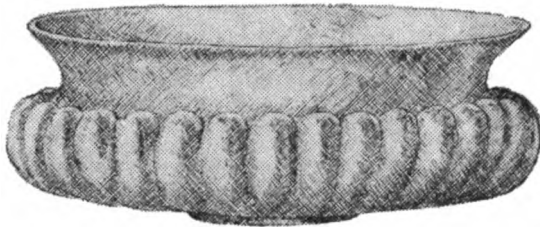

c

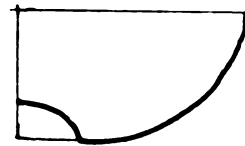
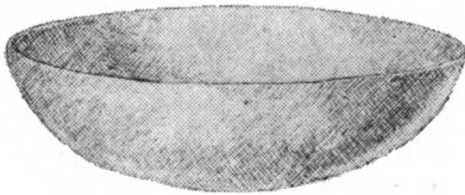
T 1 a Golden applique, Atenica; b Golden applique, Atenica; c Silver phiale mesomphalos, Novi Pazar

a

b

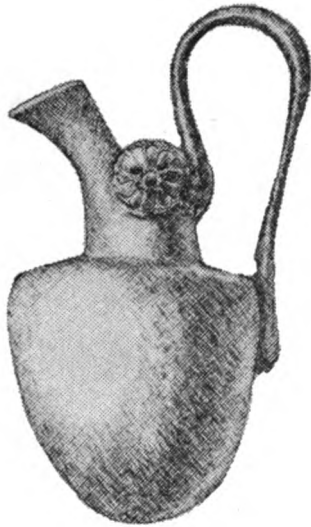

c

T II a Bronze skyphos, Ilijak; b Bronze bowl, Citluci; c Bronze phiale mesomphalos, Brezje

a

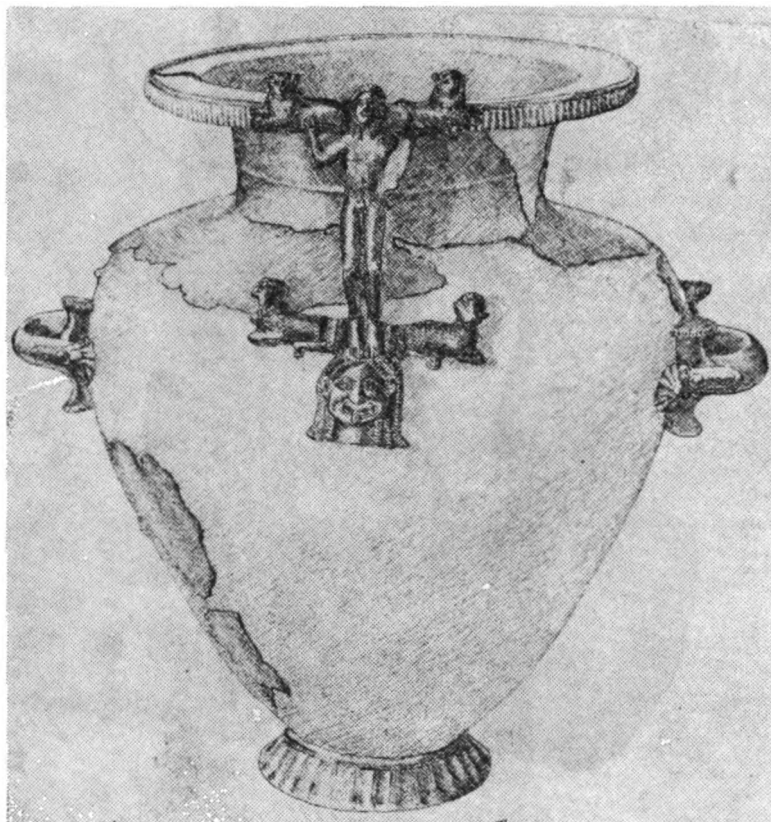

b

c

T III a Bronze phiale mesomphalos, Osovo; b Bronze oenochoe, Novi Pazar; c Bronze basin, Novi Pazar

T IV Bronze Hydria, Novi Pazar

T V Statuete of Menad, Tetovo

КОНТАКТИ ГРКА И ВАРВАРА У РАНОМ ГВОЗДЕНОМ ДОБУ ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА

Резиме

Узроком појаве архајског грчког импорта на тлу централног Балкана дуго су сматране трговачке везе грчких полиса на Медитерану и варварских племена насељених у унутрашњости. Неке новије интерпретације сродних појава у средњој и западној Европи омогућују другачије тумачење. Чињеница да највећи део грчког материјала из наших области чини бронзано посуђе fine израде упућује на помисао да се ради о посебној дипломатској делатности, потврди савеза између грчких колониста на јужном Јадрану и варварских племена која су контролисала залебе. Анализе писаних извора указују на овакву праксу обележавања уговора о мирољубивим односима код заједница које нису располагале писмом.

Понскад се унутар исте затворене целине, најчешће гроба племенског старешине, појављују производи различитих, међусобно удаљених грчких области, што је тешко објаснити истовременим трговачким везама варварске заједнице са обалама Понта, јужном Италијом и матичном Грчком. Међутим, сваки је грчки полис располагао робом произведеном на другом крају Медитерана, као нормалном последицом размене међу самим Хеленима. Стога се предлаже непосредни контакт између колониста насељених на јужном Јадрану и њихових северних суседа, условљен потребом да се уреде односи на земљи коју су били принуђени да деле.

BIBLIOGRAPHY

Alexandrescu, P.

1973. — L'importation de la ceramique Attique dans les colonies du Pont-Euxin avant les guerres mediques, *Revue archéologique*, n. s. fasc. 1.

Anamali, S.

1970. — Les villes de Dyrachion et d'Apollonie et leurs rapports avec les Illyriens, *Studia Albanica* 2, Tirana.

Archibald, Z. H.

1983. — Greek Import: Some Aspects of the Hellenic Impact on Thrace, *Ancient Bulgaria*.

Austin, M. M. and P. Vidal-Naquet

1986. — *Economic and Social History of Ancient Greece, An introduction*, Batsford, London.

Benac, A. and B. Ćović

1957. — *Glasinac, dio II, Željezno doba*, Sarajevo.

Blavatsky, V.

1971. — Appolonia et les Illyriens, *Actes du VIIIe congrès international*, Beograd.

Boardman, J.

1980. — *The Greeks Overseas — Their Early Colonies and Trade*, London.

Bosch-Gimpera, P.

1965. — Les Grecs et les Iberes, *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Huitième Congrès International d'archéologie classique, Paris.

Bury, J. B. and R. Meiggs

1975. — *The History of Greece — to the Death of Alexander the Great*, London.

- Coundrachi, E.
1970. — Dodone et ses rapports avec le monde balkanique — *Adriatica praehistorica et antiqua*, Sveučilište u Zagrebu.
- Cović, B.
1967. — O izvorima za istoriju Autarijata, *Glasnik Centra za balkanološka ispitivanja V*, Sarajevo.
1983. — Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century), *L'adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto.
1987. — Glasinačka kultura, *Praistorija jugoslavenskih zemalja, Željezno doba*, Sarajevo.
- Duknić, M. and B. Jovanović
1960. — *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak
1961. — Objects importes de Grece a Atenica, *Bulletin de l'Academie serbe des sciences et des arts VIII*, Belgrade.
- Earle T. K. and J. E. Ericson (eds.)
1977. — *Exchange Systems in Prehistory*, New York.
- Filow, B. and K. Schorpil
1927. — *Die archaische Nekropole am Ochrida-See*, Berlin und Leipzig.
- Finley, M.
1975. — *L'économie antique*, Paris.
1983. — *Economy and Society in Ancient Greece*, London.
- Fischer, F.
1973. — *Keimelia, Germania 51*.
1982. — Frühkeltische Fürstengraber in Mitteleuropa, *Antike Welt*, Mainz.
- Garašanin, D.
1960. — Srebrni ilirski nakit iz Umčara, *Starinar XI*, Beograd.
- Garašanin, M.
1957. — Ilirsko-grčki šlem iz Ražane, *Vesnik Muzeja JNA*, Beograd.
1973. — *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd.
- Hammond, N. G. L.
1959. — *A History of Greece to 322 BC*, Oxford.
- Herskowitz, M.
1965. — *Economic Anthropology*, New York.
- Hopper, R. J.
1979. — *Trade and Industry in Classical Greece*, London.
- Jovanović, B.
1975. — Čilibarski nakit u kneževskim grobovima Novog Pazara i Atenice, *Zbornik Narodnog muzeja*, Beograd.
1979. — Atenica i kneževski grobovi na Glasincu, *Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd.
- Killian, K.
1975. — Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agais und Adria, *Praehistorische Zeitschrift 50*.
1976. — Bosnisch-herzegovinische bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland, *Glasnik Centra za balkanološka ispitivanja 13*, Sarajevo.
- Kimmig, W.
1975. — Early Celts on the Upper Danube: Excavations at the Heuneburg, *Recent Archaeological Excavations in Europe*, London.
1983. — Die Griechische Kolonisation in Westlichen Mittelmeergebiet und ihre Wirkung auf die Landschaften des Westlichen Mitteleuropa, *Jahrbuch des Romisch-germanische Zentralmuseums*, Mainz.

- Kromer, K.
1986. — Das Ostliche Mitteleuropa in der frühen Eisenzeit — Seine Beziehungen zu Steppenvolkern und antiken Hochkulturen, *Jahrbuch der Römisch-germanische Zentralmuseums*, Mainz.
- Mano-Zisi, Đ. and Lj. Popović
1966. — *Novi Pazar — ilirsko-grčki nalaz*, Beograd.
- Marović, I.
1976. — L'elmo greco-illirico, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb.
- Mos, M.
1982. — Ogled o daru: Oblik i smisao razmene u arhaičnim društvima, *Sociologija i antropologija*, Beograd.
- Palavestra, A.
1984. — *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu*, Beograd.
1987—1988. — The Iron Age Amber Trade in the Balkans, *Balcanica XVIII—XIX*, Beograd.
1989. — Modeli trgovine i društvene strukture na centralnom Balkanu gvozdenog doba, *Balcanica XX*, Beograd.
- Papazoglu, F.
1969. — *Centralnobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo.
- Parović-Pešikan, M.
1960. — O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja, *Starinar XI*, Beograd.
1961. — Objects importés de Grèce a Glasinac, *Bulletin de l'Academie serbe des sciences et des arts*, Belgrade.
1964. — Les Illyriens au contact des Grecs, *Archeologia Iugoslavica V*, Beograd.
1972. — Najnovija istraživanja u Boki s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza sa Egejom, *Materijali XII*, Zadar.
1982. — Grčka mahajra i problem krivih mačeva, *Glasnik Centra za balkanološka ispitivanja 18*, Sarajevo.
1985. — Neki novi aspekti širenja egejske kulture na centralni Balkan, *Starinar XXXVI*, Beograd.
1986. — Grčko-italske i helenističke vaze iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo.
1986b — Odras grčkih keramičkih oblika u keramici starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana, *Starinar XXXVII*, Beograd.
1988. — Ojnohoa iz Atenice i grupa kljunastih krčaga u unutrašnjosti Balkana, *Starinar XXXIX*, Beograd.
- Popović, Lj.
1956. — *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebiništa*, Beograd.
1958. — Srebrno posuđe iz nekropole kod Trebiništa, *Živa antika VIII*, Skopje.
1975. — *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu*, Beograd.
- Popović, V.
1964. — Les masques funéraires de la necropole archaïque de Trebinište, *Archeologia Iugoslavica V*, Beograd.
- Rendić-Miočević, D.
1950—1951. — Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LII*, Split.
1976. — Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih nalaza, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb.
- Rolley, C.
1982. — *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande Grèce*, Naples.

- Sabloff, J. A. and C. C. Lamberg-Karlowsky
1975. — *Ancient Civilisation and Trade*, Albuquerque.
- Service, E.
1975. — *Origins of the State and Civilisation, The Process of Cultural Evolution*, New York.
- Snodgrass, A.
1964. — *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh.
1980. — *Archaic Greece, The Age of Experiment*, London.
1982. — *Arms and Armour of the Greeks*, London.
- Srejić, D.
1979. — Pokušaj etničkog i kulturnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja, *Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd.
- Srejić, D. i O. Vukadin
1989. — Blago iz Kruševice, *Raška baština* 3, Kraljevo.
- Toçi, V.
1972. — Données sur l'élément illyrien à Dyrrachium à la lumière des nouveaux témoignages archéologiques, *Studia Albanica* 1, Tirana.
1973. — Données sur l'élément illyrien à Dyrrachium à la lumière des nouveaux témoignages archéologiques, *Actes du VIIIe congrès international*, Beograd.
- Mohen, J. P., A. Duval and C. Eluere (eds.)
1988. — *Trésors des princes Celtes*, Paris.
- Vasić, R.
1965. — Pojava velike kamene plastike kod Ilira, *Ziva antika* 1, Skopje.
1969. — Amber Figurines Found in Illyrian Tombs, *Hommages à M. Renard*, Bruxelles.
1972. — Notes on the Autariatae and Triballi, *Balcanica* III, Beograd.
1973. — The Decorative Style of the VIth Century BC in the North Balkans, *Actes du VIIIe congrès international*, Beograd.
1975. — Donja Dolina i Makedonija, *Glasnik centra za balkanološka ispitivanja* 12, Sarajevo.
1982. — Prilog proučavanju grčkog naoružanja u Jugoslaviji, *Glasnik Centra za balkanološka ispitivanja* 20, Sarajevo.
1982–1983. — A Contribution to the Study of "Illyrian" Helmets in North Yugoslavia, *Archaeologia Jugoslavica* XXII–XXIII, Beograd.
1983. — Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia, *Ziva antika* 33/2, Skopje.
1986. — Prilozi proučavanju Atenice, *Zbornik radova Narodnog muzeja*, Čačak.
1986b — Srebrni pojas tipa Mramorac u Narodnom muzeju u Požarevcu, *Viminacium* I, Požarevac.
- Vasilev, V.
1988. — *Bronzovi sudove ot nekropola pri Trebenište*, Sofia.
- Wells, P. S.
1980. — *Culture Contact and Culture Change, Early Iron Age Europe and the Mediterranean World*, Cambridge.
1984. — *Farms, Villages and Cities — Commerce and Urban Origins in Late Prehistoric Europe*, London.
- Woodhead, A. G.
1962. — *The Greeks in the West*, London.

Zotović, M.

1985. — *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvođenog doba zapadne Srbije, Titovo Užice*, Beograd.

Zižić, O.

1979. — *Grobovi ilirskih ratnika — Kličevo kod Nikšića, Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd.

Мирјана СТЕВАНОВИЋ
Berkeley
USA

„НОВА АРХЕОЛОГИЈА:“ ДА ЛИ ОНА ИМА БУДУЋНОСТ?

Археологија на Западу је у последњих двадесетак година показала у свом развоју особености које овај период издвајају од осталих. Оно што је у археологији овог периода ново, пре свега, је био покушај да се преузму елементи из других научних дисциплина за које се веровало да могу да допринесу даљем развоју археологије. Нарочито активна у овом смислу је била америчка „Нова археологија“¹ која се окренула филозофији науке и од ње преузела методолошке принципе и правила, изграђене углавном на темељу проучавања природних наука. Утицај који је ова „авантура“ у друге дисциплине имала на даљи развој археологије веома је занимљив и заслужује да буде анализиран. Питање о месту теорије у археологији које се поставља на Западу у овом тренутку, а које је у великој мери последица онога што је „Нова археологија“ предузела у својој дисциплини, је од критичне важности.²

„Нова археологија“ је клесала своју нишу у америчкој археологији од 1960-их година. Она је везана за имена Луиса Бинфорда (Lewis Binford) и других младих ентузијаста који су видели своју улогу у томе да унапреде и учврсте дисциплину. Унапређење дисциплине је изгледало остварљиво кроз развијање методолошких поставки у археологији а учвршћивање је подразумевало преузимање чврсте научне логике присутне у другим егзактним дисциплинама. Први програмски чланци и књиге „Нове археологије“ су били Бинфордов чланак: Археоло-

¹ У даљем тексту ће бити коришћена скраћеница НА за „Нову археологију“.

² Овај чланак је резултат интересовања за нове приступе археолошком сазнању, које је у мени развила Alison Wylie, на семинарима одржаним у пролеће 1989. у Берклију. Бојана Младеновић је несобично помогла многобројним сугестијама да овај чланак добије разумљиву форму.

логија као Антропологија, Археолошке Перспективе, итд.³ Друга серија публикација је обухватила дела као Објашњење у археологији (Watson, LeBlanc, и Redma 1971, 74, 84).⁴ Док су први Бинфордови чланци позивали археологе да унапреде методолошку базу у дисциплини како би се одмакли од превазиђеног културноисторијског описивања догађаја из прошлости, радови као што је Објашњење у археологији су се бавили тражењем практичних начина како да се то оствари. Стога су ови аутори консултовали филозофију науке и преузели неке појмове и идеје које су затим уградили у основе своје теорије „Нове археологије“.

Како су многобројни археолози прихватили позив на промену методологије, било је и оних који су се томе супротставили. Мотивација ових других лежала је у уверењу да се археологија не може подврћи истој научној логици која се користи у много егзактнијим дисциплинама. Међутим ни следбеници „Нове археологије“ ни њени противници нису схватили да су позајмљене филозофске поставке од почетка погрешно схватили и лоше интерпретирали они који су их увели у археологију. Што је још горе, искључивост са којом је НА инсистирала на тим идејама довела је до тога да су друге филозофске идеје, потенцијално боље за археологију, биле занемарене. Ентузијастична НА је била самозадовољна и преаузета да би критички анализирала усвојене филозофске поставке. Тако су критике и опомене филозофа као што су Salmon M. и W. (1979) и Morgan (1973, 74), који су се у својим радовима бавили и археологијом, остале без утицаја.

У последњих неколико година ситуација се знатно изменила на овом плану утолико што критика НА, која долази од филозофа науке и од појединих филозофији наклоњених археолога, има много више утицаја на дисциплину. Филозофско виђење археологије као научне дисциплине и дијалог филозофа и археолога могу само да помогну даљем изграђивању археолошке методологије и теорије. Резултати су већ видљиви: археолози који се данас баве филозофијом науке са истим циљем који је НА имала, показују много више разумевања за сложености и специфичности своје научне дисциплине.

МЕТОДОЛШКА ПИТАЊА У АРХЕОЛОГИЈИ

Амерички археолози су трагали за новим теоријским и методолошким поставкама још од почетка овог века. Интересантне су дискусије које су се почетком века водиле у америчкој археологији, које показују прва интересовања за мето-

³ Овае спадају и чланци: *For theory building in archaeology, Archaeological Systematics and the Study of Culture Process, Consideration of Archaeological Research Design.*

⁴ Затим Fritz и Plog (1970), *The Nature of Archaeological Explanation.*

долошке елементе, који ће касније у НА добити развијеније форме. Тако је на пример Dixon критиковао истраживање које показује „недовољно индиција да је истраживачки проблем добро промишљен“ или „занемаривање правог научног метода“ (1913:563). Још тада је он говорио да су прошла времена када је главно интересовање археолога било за експонате. „Ми смо данас заинтересовани за односе ствари, за питања када, зашто и како у археологији.“ Његов је предлог био да археолози најпре размотре „генерални развој културе“ (мисли се на развој културних процеса), а да затим уведу научни метод који би се базирао искључиво на провери хипотеза. Археолози би требало да наставе у смеру формулисања „радне хипотезе или радних хипотеза“ и затим да трагају за материјалима који могу да „потврде или оповргну хипотезе“.

Wissler (1917) се, само неколико година после Dixona, залагао за сличан програм који би био у сагласности са антрополошком методологијом: проблемска оријентација, тестирање хипотеза. Он је назвао овај програм „права, или нова археологија“. Од тада па све до почетка 40-тих година овог века методолошка питања се у америчкој археологији нису постављала. У четрдесетим годинама се поново чује позив на раскид са „антикваријанизмом“, на реоријентацију истраживања, и на усвајање научне методологије у археологији, као контраст дотадашњој пракси чисте систематизације археолошких података.

Тако је у 1948. W. W. Taylor, под утицајем антрополога Клакона (Kluckhohn 1939, 40), изразио забринутост због одсуства теоријског у археологији. Клакон је позивао на критичко самоосвешћивање антропологије коју њени практичари треба да третирају као производ одређеног друштвеног и политичког контекста а не изоловано. Другим речима, он је опомињао да су идеје које антропологија проучава производ одређеног друштвеног и политичког контекста у којем се та дисциплина практикује. Практичари, стога, треба да буду свесни те чињенице, и треба да преиспитају идеје на којима раде, а не једноставно да их усвајају као дате и неизбежне. Он се обратио и археолозима инсистирајући на установљењу јасног концепта у оквиру којег би се у археологији радило и на неопходности да се развије методологија и теорија и у овој дисциплини. Он је нарочито инсистирао на преиспитивању основних поставки у археологији. Сматрао је да археолози треба отворено да формулишу своје имплицитне претпоставке и да их поставе у форми хипотеза које ће затим тестирати. Поред Taylor-a, Thompson (1958) и Butler (1965) су показали интересовање за формулацију хипотезе у археологији и предлагали да археолози истражују литературу која се бави индуктивном и дедуктивном логиком закључивања и да нађу начин да је примене.

Од тада је требало да прође још тридесетак година пре него што је најновија „Нова археологија“ постала „свачија археологија“. Програм „Нове археологије који се појавио у шездесетим годинама је имао више захтева за конкретнијим методолошким изменама од свих претходних. Овај програм је пошао са позиција стриктне поларизације између „нове“ и традиционалне „старе“ археологије. „Нови археолози“ су опгужили „стару“ за претерану дескриптивност и недостатак суштинских размјана прошлости друштва; за сувише лако прихватање конзервативног мишљења по којем је сазнање у археологији ограничено и стога не треба постављати немогуће захтеве пред ову дисциплину; за прибегавање интерпретацијама које су биле само генерализације екстраполиране из појединих налаза у, како Бинфорд назива, уском индуктивном моду.

У намери да се вину изнад овог незадовољавајућег стања дисциплине, „Нови археолози“ су настојали да прошире свој увид у то колика је могућност сазнања о прошлости и колико су ова сазнања остварљива кроз археолошко истраживање. Њихова основна идеја била је да усавршавањем методологије научног истраживања и мишљења у археологији поставе чврсте темеље како научном објашњењу у археологији, тако и стварању научних теорија у овој дисциплини. За конкретна решења у својим трагањима за методолошким усавршавањем оснивачи „Нове археологије“ су се обратили филозофији науке.

Да би се разумеле идеје НА, мора се разумети филозофија науке која их је инспирисала, а то је углавном био логички позитивизам. Логички позитивизам је познат у филозофији науке као правац који је посветио много више пажње природним него друштвеним наукама. Развио се почетком века (1920—30) и његови оснивачи и следбеници су се махом регрутовали из редова научника, и то физичара и математичара. Логички позитивизам је филозофија науке по којој је циљ науке да објасни и предвиди видљиве феномене. За позитивисте исказ се може назвати научним једино ако се његова истинитост или нетачност може утврдити емпиријским путем — преко обсервација. Према томе, оно што је научно, тј. видљиво и подложно објашњењу треба разлучити од оног што је невидљиво и стога ненаучно, а то је метафизичко. По овој филозофији, објашњење неког догађаја се састоји у показивању да је тај догађај један од случајева неког добро утврђеног правила. Ова филозофија темељи своје поставке на техници и концептима модерне формалне логике, која треба да обезбеди строгост и прецизност правој науци. Према логичком позитивизму, научна теорија се састоји од низа врло уопштених универзалних исказа, који се називају „закони“, и чија се истинитост или нетачност може утврдити помоћу комбинације систематских обсервација и експерименталног показивања, као у физици. Однос између теорије и обсервације је у логичком

позитивизму од суштинског значаја, и поље многобројних неслагања и критика ове филозофије. Без обзира на ова неслагања, постоје две претпоставке које су сви усвојили као неопходне: да постоје теорије које су већ потврђене а које представљају опште исказе о утврђеним односима у природи; да обсервације које служе да потврде ове теорије чине објективну базу науке. Два основна модела објашњења у логичком позитивизму су: дедуктивно-номолошки и индуктивно-статистички.

Имена филозофа као што су Попер, Нагел, Хемпел су била екстензивно цитирана у тадашњим публикацијама НА. Нарочито су много коришћени текстови Хемпела што представља интересантан податак за филозофе који се баве овим проблемом јер он није био оригинални представник логичког позитивизма. Хемпелове формулације ове филозофије су се појавиле на заласку логичког-позитивизма и биле најсхватљивије и најјасније формулисане у поређењу са осталим формулацијама овог филозофског правца. Мада најбоље формулисани, ови ставови о рационалној научној процедури ће касније показати да нису били без неких основних проблема, које су новије генерације филозофа уочиле. Ови проблеми у научној процедури, међутим, нису били блиски представницима НА који, као последицу, праве два критична пропуста: концентришући се искључиво на логички позитивизам, потпуно се дистанцирају од догађаја у филозофији друштвених наука; а усвајањем метода објашњења, који Хемпел предлаже, опредељује се за дедуктивни модел.

У тренутку када је „Нова археологија“ хтела да превазиђе „слабости“ у дисциплини и обезбеди археологији статус „праве“ науке, она се окренула позитивистичкој филозофији науке. Логичка структура за коју су се ови археолози залагали требало је да обезбеди археологији равноправни статус са осталим научним дисциплинама. По узору на позитивисте била је промовисана „нова“ научна методологија која се састоји у формулисању и тестирању хипотеза. НА је сматрала да дилема око тога да ли је археологија наука или не, зависи од одговора на питање да ли се систематско тестирање археолошких хипотеза може остварити или не. Другим речима, ако је археологија наука, она мора да укључи програм систематског тестирања као у природним наукама. То се види из Бинфордових речи: „Прецизност наших (археолошких) знања о прошлости је мерљива. Мера је степен до којег тврдње о прошлости могу бити доказане или одбачене кроз тестирање хипотеза“ (1968: 17). Или како је то LeBlanc формулисао: „Принципијелно начело 'нове' или научне археологије је то да хипотеза мора бити експлицитно тестирана“ (1973: 199—200). Мада је Бинфордово инсистирање на тестирању хипотезе било разумљиво, његово инсистирање на дедуктивном моделу тестирања и негирање да тестирање може да се оствари у оквиру индуктивног контекста

било је неоправдано. Осим тога, међу „Новим археолозима“ је владало уверење да ће археологија, исто као што је физика, као логички ригорозна дисциплина, брже и лакше долазити до открића са јасним научним статусом (Fritz and Plog 1970; Watson, LeBlanc, and Redman 1974).

Археологија, као и многе друштвене науке, није познавала традиционалне елементе науке (експерименталност, математичка тачност, објективност, итд.) или, боље речено, није их уврстила у свој метод истраживања. Узрок овоме је био делимично у томе што је филозофија науке у природним наукама била добро развијена дисциплина, док је филозофија друштвених наука, како би то Jarvie (1979: 77) рекао, остала незрела, и много спорије се развијала.⁵ Стога су нови циљеви које су НА поставили пред дисциплину да археологија мора да формулише и тестира претпостављене опште законе подразумевају одговарајуће нове начине посматрања, формулацију хипотеза и тестирање. Оно што је НА хтела, а по узору на методологију природних наука, било је експлицирање претпоставки и организовано тестирање ових претпоставки. Другим речима, свако археолошко истраживање подразумева устаљену методолошку процедуру по којој се прво постављају једна или више хипотеза (ово се ради на основу неких општих и специфичних знања у вези са дотичним истраживањем). Током даљег рада истраживач је дужан да тестира постављене хипотезе. Ово подразумева сакупљање података који се затим интерпретирају и хипотеза се или потврђује или оповргава.

Модел објашњења у филозофији логичког позитивизма, који је Хемпел предложио а НА хтела да примени, подразумева постојање општих закона. То значи да уколико један научник хоће да објасни неку специфичну појаву, он мора да опис те појаве подведе под одговарајући потврђени генерални закон. Другим речима, научник би требало да је кадар да претпостави објашњење унапред. Овај модел подразумева да можемо предвидети неки догађај само ако знамо генерални закон под који се он подводи и околности које му претходе. Уколико се догађај десило у прошлости, ми га можемо објаснити само у односу на генерални закон и на дате околности. На овај начин у стању смо да „предвидимо“ догађаје из прошлости и да затим трагамо за потврдама у археолошком материјалу којима бисмо могли да тестирамо ове претпоставке о прошлости. Покушајем да примени Хемпелов модел објашњења, НА је поста-

⁵ Ово не значи да је филозофија науке била у потпуности одсутна из друштвених наука. Напротив, од свих друштвених наука је највећу пажњу филозофа науке до сада привукла психологија. Ово је многоме резултат интересовања које су психолози показали у трагањима за обезбеђењем филозофске базе у својој дисциплини. Тако је, на пример, психоаналитичка теорија била у центру филозофске дебате дуго времена.

вила пред дисциплину врло тежак и вероватно неостварив задатак — откривање генералних закона о културним процесима.

У својим намерама да обезбеде рационалне путеве за извођење закључака у археологији, за разлику од досадашњег простог сакупљања позитивних случајева, „Нови археолози“ су се окренули дедуктивно-номолошком моделу објашњења и хипотетичко-дедуктивног методу потврђивања. Они су се са заслепљујућим поверењем концентрисали на дедуктивне моделе објашњења, које је предложио Хемпел, као на безрезервно ауторитативне а без удубљивања у опширне дискусије које су се у то време водиле у филозофији. Дедуктивно-номолошки модел објашњења не само што има своје унутрашње неразрешиве проблеме (Kelly и Hanen 1988, Wylie 1981, 82, 85) већ је и као радни модел неопходан за археологију управо због своје искључиво дедуктивне природе, и због инсистирања на томе да искази у којима се формулишу опште законитости (а који функционише у позитивизму као премиса у строго дедуктивном силогизму) морају бити истинити.

Међутим, археологија, с обзиром на природу дисциплине, није у могућности да испуни основне поставке овог дедуктивно-номолошког модела. Чињеница да се археологија бави претпоставкама о људском понашању у прошлости чини велики део археологије подложен сумњи, те стога опште законитости, које по Хемпеловом моделу морају бити истините, археологија не може да обезбеди. Пропуст НА је био у томе да уочи да потрага за општим законитостима, коју Хемпелов модел подразумева, није примерена археологији као дисциплини са одређеним садржајем која никада неће моћи да обезбеди овакве законитости. Пропуст НА да уочи фундаменталну различитост археологије од природних наука, при чему та различитост није довољан разлог да се археологији одрекне научни статус, филозофи су приметили и критиковали. Тако, на пример, Морган (1973) тврди да је Хемпелов модел требало прво анализирати да би се утврдило да ли је он прикладан и исправан модел за археологију. А догодило се да је модел некритички примењен, и инсистирање на њему се заснивало на „тврдоглавом“ позивању на ауторитете, што је убеђивачки метод а не метод аргументације.

Поред филозофије логичког позитивизма, археолози су црпили инспирацију и из антропологије. Антрополошки прилаз је значајно да археологија треба да у своје интерпретације укључи етнографска знања, функционална објашњења, и да културе из прошлости третира као процесе а не као статичне феномене. Овај методолошки прилаз на којем је НА инсистирала, је на изванредан начин био у контрадикцији са захтевом за примену Хемпеловог модела објашњења. Контрадикција је у томе што се истовремено тражи примена два прилаза који су методо-

лошки неспојиви. Антрополошки прилаз који посматра друштвени развој (и онај у прошлости) као процес који се непрекидно одвија и у којем је улога истраживача да трага за променама које одржавају овај процес и да их објасни. Са друге стране, оно што Хемпелов модел као метод објашњења у археологији може да обезбеди је однос између два феномена. Логичка структура овог модела је таква да обезбеђује, као крајњи резултат, однос који каже: *ако... онда* (да *ако* се неки феномен догодио, *онда* ће се и неки други феномен везан за њега догодити). Овај логички модел се своди на једноставну потврду о присуству или одсуству неког феномена, што је супротно од онога за чим антропологија тежи — процес.

ОПОНЕНТИ МЕТОДОЛОШКОГ УСАВРШАВАЊА АРХЕОЛОГИЈЕ

Америчка археологија се тако, у неком смислу, циклично развијала: периоди „неосвешћене“ научне праксе смењивани су периодима у којима су основне поставке дисциплине, њена методологија и структура њене теорије, довођени у питање, с различитим идејама о томе на који начин их треба мењати; али с јасним усмерењем на антрополошке циљеве и методологију блиску методологији природних наука. Противници измена су аргументисали како против промена у методологији археолошког истраживања тако и против увођења филозофског начина мишљења у археологији. Тако су Dixon-овим захтевима супротстављана мишљења по којима је тадашњи начин истраживања, оријентисан на артефакта, био савршено адекватан. Заступници оваквог мишљења су сваку немогућност археолога да задовољавајуће интерпретирају налазе приписивали „ограничености“ археолошких налаза и незрелости дисциплине. Међу њима је доминирало убеђење да, када би археолози само могли да напусте своје лакомислене спекулације о циљевима и методама у археологији и да се посвете раду на сакупљању налаза, њихов би успех био осигуран. По овом схватању, разумевање прошлости би аутоматски наступило као резултат количине сакупљених налаза. Сличан аргумент се појавио и у 40-им годинама. Реакција на нове захтеве је била да се интерпретације и размишљање о општијим проблемима друштва у прошлости могу оставити за „будућа времена веће доколице и времена када ће се располагати већом количином података“ (Strong 1936: 365).

Мишљења слична овим се појављују и када је реч о НА. Противници НА се, међутим, слично онима са почетка века, залажу за сакупљање података у археологији и њихову обраду. Теорија се, по њима, може увести тек када има довољно налаза да се на њима базира. Са противницима НА је нејасно то да ли су они представници конзервативне археологије или су

филозофски освешћени археолози. Када је реч о конзервативним представницима дисциплине, суштина њиховог супростављања је у томе што они не схватају захтеве НА. Они не схватају да просто сакупљање података, за које се залажу, *не постоји* него да је свако сакупљање и свако тумачење урађено под неком хипотезом, а која је нетестирана. Тако, на пример, сама чињеница да се нека истраживачка питања у археологији сматрају битна и вредна труда а друга је резултат одређене прећутно или несвесно усвојене хипотезе.

Када је, напротив, реч о филозофски освешћеним археолозима, њихове резервисаности према НА темеље се на схватању да се без довољно података не може доћи до археолошке теорије, као и да се не могу тестирати *све* хипотезе које се подразумевају већ да се тестирање одвија на основу *неке* хипотезе. Филозофски освешћени археолози, који су се супротставили „Новој археологији“, осуђивали су је не само због тога што је безразложно ограничила избор модела објашњења (на дедуктивни) већ и због много трагичнијег пропуста, односно што је пред археологију ставила непримерену научну методологију преузету из егзактних наука, на којој је затим инсистирала.

Већина филозофа који су се бавили археолошким сазнањем одмах је увидела неподобност Хемпеловог дедуктивног модела за ову дисциплину и тврдила да, ако је и један од постојећих модела објашњења у филозофији позитивизма подобан за археологију, онда је то управо онај који је супротан Хемпеловом дедуктивно-номолошком моделу, а то је индуктивно-статистички модел (Salmon M. и W. 1979). Пошто сви модели објашњења које позитивистичка филозофија нуди захтевају постојање и установање општих законитости, онда и археологија мора да их обезбеди ако користи ове моделе. Међутим, ограничење на универзалне законитости које дедуктивно-номолошки модел захтева се чини много мање упутним за археологију него што би биле статистичке законитости које тражи индуктивно-статистички модел. Према томе, несрећна је околност што се дискусија у археологији око Хемпеловог модела објашњења фокусира тако искључиво на дедукцију, те стога нису примећени следећи елементи: прво, да, по Хемпелу, свако научно објашњење не треба и не може да се подведе под дедуктивно-номолошки модел. Друго, да постоји потреба за индуктивним или статистичким моделом. Оба модела имају заједничко то што захтевају да свако објашњење мора да укључи бар један законски исказ али у случају индуктивно-статистичког модела законитости су статистичке а не универзалне природе. Ова одлика индуктивно-статистичког модела је, према Salmon M. и W., пресудна за археологију, која може да се бави формулисањем законитости које се базирају на вероватноћи али не и општим законитостима.

Једнострано и ограничено тумачење концепата из филозофије науке које су припадници НА показали, је довело до строге реакције у обе дисциплине: у филозофији науке и у археологији. Филозофи окривљују археологе за злоупотребу филозофије науке (Morgan 1973, 74; Salmon M. и Salmon W. 1979; Salmon M. 1982). Они су нарочито подвукли неуспех археолога да адекватно сагледају Хемпелов модел, као и недостатак разумевања за однос између ових модела и научне делатности. Morgan и Levin се, на пример, питају да ли је научна археологија уопште пожељна и да ли је могућа (1973, 1973). Неки археолози су такође реаговали принципијелно против увоза филозофије у археологију, при чему се њихов став заснивао на већ поменутом археолошком конзервативизму (Flannery 1982).

ЗАКЉУЧАК

Овај генералан критички осврт на „Нову археологију“ нам показује многе њене проблеме, између осталог да НА није била сасвим нова иако се у том светлу представљала. Недавна истраживања литературе на овом плану су показала, као што је и у овом раду илустровано, да су се исте или сличне идеје јављале и раније. Иако нас је „Нова археологија“ 1960-тих година много чиме задужила, она нам је показала и негативну страну покушаја да се унесу измене у дисциплину. Тако, на пример, очигледно је да комплексна дисциплина, као што је филозофија науке, није била археолозима лако схватљива и једноставна за примену на њиховом пољу. И мада је намера археолога да теже за формирањем основних праваца истраживања да би своју дисциплину начинили научнијом, „... да би потврдили да се археологија позива на свеукупно знање а не на произвољне закључке...“ (Salmon 1982), била оправдана, избор који су они начинили између различитих могућности које су се нудиле у оквиру филозофије науке остаје проблематичан.

Коинциденција између тренутка када филозофија постаје присутна и важна у археологији и онога када се фундаменталне промене у самој филозофији науке догађају су биле несрећна околност у овом случају. Филозофија науке је и сама била у прелазном стању у тренутку када су археолози позајмили проблематичне теоријске концепте. Археолози нису схватили да су концепти које су они позајмљивали из филозофије науке били и сами под великим преиспитивањем и критиком, као и да су се нашли у процесу да буду замењени новим филозофским гледиштима. НА је предвидела нова стремљења у филозофији науке, као што је ново виђење научне теорије и социолошки аспекти науке, који су могли бити много релевантнији за њу него што је позитивистичка филозофија. Другим речима,

у новим филозофским гледиштима социолошки аспекти науке добијају значајно место и у њима се и научна теорија и научна пракса виде на нов, реалистичнији начин. За разлику од позитивиста, који су покушавали да пронађу јасан алгоритам за моделовање и тестирање научних хипотеза — чија је филозофија науке била недвосмислено прескриптивна — њихови критичари сматрају да нема савршеног научног метода који непогрешиво води новим сазнањима у било којој научној дисциплини. Постпозитивистичка филозофија науке претежно је дескриптивна, тј. описује и анализира стварни научни рад на открићу, експерименту и формирању научних теорија. Утолико би овај дескриптивни метод био много прихватљивији за археологију, јер би полазио од онога што је ова дисциплина већ пружила, уместо да јој прописује шта треба да чини да би се уопште смела назвати науком.

Без обзира на филозофску незрелост коју је НА показала, њен допринос дисциплини је од критичне важности. У својим захтевима за променама заступници НА су се борили за: увођење теоријских и методолошких новина (исказано у позиву на формулацију и тестирање хипотеза), и увођење антрополошког виђења у археолошким истраживањима. Ови захтеви се заснивају на разумевању које је НА показала за однос теорије и праксе. Односно, оног тренутка када схватимо да нема праксе без теорије већ да може само бити пракса са добром или лошом теоријом, на шта је још Клуакон (1939, 40) упозоравао, нужност за теоријским освешћењем постаје хитна. У археолошкој пракси већ постоје теоријске поставке, односно несвесно прихваћене хипотезе, које су штетне за дисциплину зато што су неексплицитне и као такве утичу на интерпретацију у археологији а не тестирају се. Позив на теоријско освешћавање, као и критика теоријски несвесне археологије, који је потекао од НА, довели су до бројних дискусија у дисциплини које су тренутно веома актуелне.

Дилема која се у америчкој археологији појавила, иницирана активношћу НА, поставља питање присуства и значаја теорије у археологији. Један од разлога незадовољства неких археолога улогом коју филозофија науке има у археологији је њихово неодобравање теоријског у археологији. Овај став је израз забринутости да ће уношењем теоријског доћи до разлаза између теорије и праксе у археологији, односно да ће поједини археолози бити оријентисани само на теорију и тиме израсти у интелектуалну елиту дисциплине, док ће друга страна остати на нивоу практичара и далеко од археолошке елите. Често се чује став, који много подсећа на оне покренуте у археологији почетком века, да археолози треба да се баве практичном археологијом и тако избегну да буду ухваћени у замку филозофирања у археологији јер то не доприноси много стварном прогресу дисциплине. Нејасно је међутим зашто ова-

кав исход догађаја у археологији (удаљавање теоријске од практичне археологије) не би могао да се предупреди и каналише тако да буде повољнији за дисциплину. Коначно, оно чему нас флизофија науке учи, а што је НА хтела да пренесе у дисциплину, јесте да не постоји пракса без теорије и да је само питање да ли је та теорија освешћена или не.

По мишљењу Kelly и Napen (1988: 25), оваква перцепција по којој археологија треба да буде искључиво практична наука је неприхватљива. Како оне кажу, тешко је замислити како се у некој области може напредовати и развијати (а археологија није изузетак) без пажљиве критичке процене усмерења и иновација у методу и стратегији те области. При томе, пошто археологија претендује да буде наука, она мора имати неку теорију. Археолошка пракса се не може свести само на ископавање и сакупљање предмета из прошлости без идеја о томе зашто се и како се то ради. Да ли критичка процена усмерења у дисциплини, која треба стално да прати развој дисциплине, долази од филозофски настројених археолога или филозофа који имају разумевања и интересовања за археологију или од обе стране радећи заједно, чини се мање значајним од тога да оваква врста активности треба да буде настављена и да треба да доприноси развоју нових метода и теорије у археолошкој дисциплини. Археолози сигурно треба да остваре дубље разумевање сопствене дисциплине. Ово укључује развијање филозофске самосвести која може да помогне успостављању чвршће базе у дисциплини, да развије аналитичке вештине и да изгради адекватан речник за методе које карактеришу археологију. На овај начин постигла би се појмовна јасноћа у дисциплини, и археолошки проблеми би се могли лакше решавати када би се једном изоловали једни од других и јасно формулисали. Овакво разумевање дисциплине би укључило логичке и нелогичке (односно, контекстуалне) факторе, као на пример социолошке, политичке и економске и њихов утицај на археологију. Специфична природа археолошких података захтева пажљиво разрађивање начина за тестирање хипотеза и установљење основа за њихово потврђивање или одбацивање, исто као и разјашњавање конфузног стања археолошке теорије. Другим речима, археологија треба да достигне филозофску и дисциплинарну зрелост, и то, како би Hodder рекао (1981: 11), а са чиме се ја у потпуности слажем „... свеобухватном интеграцијом са осталим друштвеним наукама...“. Археологија треба да пође стопама других друштвених наука, које су се управо ослободиле, мада не у потпуности, снова о „социјалној физици“. Или како је то Geertz (1980: 167) лепо рекао: „Тако је коначно људима из друштвених наука свануло да не морају да имитирају физичаре ни прикривене хуманисте, нити да измишљају неку нову област постојања, која би служила као предмет њиховог истраживања. Напросто су могли да се

окрену свом позиву, покушавајући да открију правилности у колективном животу; како се оно што они раде уклапа у сродне дисциплине може се оставити по страни док бар део њиховог посла не буде окончан."

Почетке теоријског унапређења дисциплине Кларк (Clarke 1972, 73) је, на пример, видео у постизању веће дисциплинарне самосвести, у ближем разумевању унутрашње структуре дисциплине и могућностима других релевантних дисциплина. Он је овај процес видео као степенице које нас воде ка генералној теорији у археологији која делује као далеки али достижни циљ који ће бити резултат „пораста интереса за филозофију археологије“ којој су „неопходне метафизичке теорије археолошких концепата, епистемолошке теорије археолошке информатике и класификације, и логичке теорије археолошких резонавања“⁶ (1973: 15). Оно што Кларк сматра неопходним за дисциплину јесте унутрашња анализа дисциплине и развој основних принципа археолошког резонавања — „археолошка логика“. Нама треба ова „археолошка логика“ да установимо теорију исправног резонавања у оквиру наше дисциплине како не бисмо правили неосноване претпоставке по којима су принципи и логика објашњења просто универзални и могу се преносити из једне дисциплине у другу.

Још један важан нови импулс који је „Нова археологија“ дала дисциплини је импулс да се археологија окрене филозофији науке.⁷ Како Kelly и Napier (1988) кажу, археологија нуди филозофији изазов да прошири своје разумевање науке кроз нову дисциплину. Сада, односно после „авантуре“ „Нове археологије“, филозофија науке је постала заинтересована за археолошку теорију и методологију. Нарочито је повољна околност за ово приближавање археологије и филозофије у томе што су се неке промене у самој филозофији догодиле. Откако је филозофија постала флексибилнија и дозвољава уједињење суштинског и контекстуалног (феномене који се могу подврћи стриктној логици као и оне који не могу, као што је. на пример, садржај већине друштвених наука) уз логичке аспекте науке, вероватноћа да ће филозофске перспективе да укључе и археологију је постала велика.

2. фебруар 1990.

⁶ Археолошка епистемолошка теорија би била, по Кларку, порекло сазнања у археологији, тј. природа, специфичности и предности сазнања које археологија нуди; археолошку метафизику би чинили концепти који се могу примењивати у археологији и њихове могућности.

⁷ Дискусија о неопходности теорије у археологији није везана само за америчку археологију, већ је позната у британској археологији. Ова врста дискусија се појавила у британској археологији истовремено када и у „Новој археологији“, у радовима Д. Кларка (Clarke 1972, 73) и од тада је присутна, а сада можда живља него икада раније. О томе нам говоре најновији радови Ходера (Hodder 1981, 84, 86, 87) и Шанкс и Тилија (Shanks and Tilley 1987).

"NEW ARCHEOLOGY": DOES IT HAVE A FUTURE?**Summary**

During the past twenty years archeology in the West has displayed peculiarities in its development which distinguish this period from the rest. The novelty in this particular period of archeology is above all the endeavor to take on elements from other scientific disciplines to assist the further development of archeology. The American "New Archeology" is especially active in this sense, appealing to the philosophy of science for its methodological principles and rules built mainly on the foundations of the study of natural sciences. The affect of this "venture" into other disciplines for the further development of archeology is very interesting and deserves to be analyzed. The issue currently raised in the West, regarding the place of theory in archeology which is largely consequential to what "New Archeology" undertook in its discipline, is of critical significance.

This generic critical review of "New Archeology" points to many of its shortcomings, among other things the fact that NA was not entirely novel even though it was presented as such. Recent literary research as regards the issue have shown, as this work has illustrated, that identical or similar ideas had appeared earlier. Even though 1960's "New Archeology" has left us much indebted, it has also revealed to us the negative side of the attempts to introduce changes in the discipline. Thus, for instance, it was evident that a complex discipline like the philosophy of science was not easily comprehensible and applicable to archeologists in their field of work. And even though the aim of archeologists striving to form basic courses of research to render their discipline even more scientific is justifiable, the selection made among the various possibilities proffered within the framework of philosophy remains to be questioned.

The coinciding moment when philosophy became present and significant in archeology, and when fundamental changes took place in philosophy, was an unfortunate circumstance in this case. The philosophy of science itself was in a transitional period when archeologists adopted its unsettled theoretical concepts. Archeologists were not aware that the concepts they adopted from the philosophy of science were being tested and criticized, and that they were to be replaced with new philosophical views.

Notwithstanding the philosophical immaturity displayed by the NA, its contribution to the discipline is of critical significance. In their demands for change, advocates of the NA struggled for: the introduction of theoretical and methodological novelties (expressed in the appeal to formulate and test hypotheses), and the introduction of an anthropological aspect in archeological research. These demands were based on understanding shown by the NA regarding the relation of theory and practise. That is, the moment we realize there is no practise without theory but only practise with a good or bad theory, the necessity for theoretical awareness becomes urgent. Theoretical suppositions are already extant in archeological practise, i.e. the acceptance of hypotheses without awareness, which is detrimental to the discipline for not being explicated and as such affect the interpretation of archeology without being tested. The appeal to theoretical awareness, as well as criticism of theoretically unaware archeology coming from NA brought numerous discussions in a discipline of current interest.

Another significant impetus given the discipline by the "New Archeology" is: the urge for archeology to turn to the philosophy of science. Subsequent to the "venture" of "New Archeology", the philosophy of science has taken interest in archeological theory and methodology. The favorable circumstance drawing archeology and philosophy

closer to each other is the certain changes which took place within philosophy itself. Ever since philosophy has become more flexible and allows for the unification of the essential and contextual (phenomena that are subject to strict logic and those that are not, like for instance the content of most social sciences) with the logical aspects of science, the probability that the philosophical perspectives will include archeology is growing. The abbreviation NA for "New Archeology" will be used henceforth in the text.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Binford, L. R. (1962). Archaeology as Anthropology. *American Antiquity*, 28, 217—225.
- Binford, L. R. (1964). A Consideration of Archaeological Research Design. *American Antiquity*, 29, 425—451.
- Binford, L. R. (1965). Archaeological Systematics and the Study of Culture Process. *American Antiquity*, 31 (203—210).
- Binford, S. R., & Binford, L. R. (1968). *Archaeological Perspectives. Perspectives in Archaeology*, Chicago: Aldine, 5—33.
- Butler, R. (1965). The Structure and Function of the Old Cordilleran Concept. *American Anthropologist*, 67 (1120—1131).
- Clarke, D. (1972). Review of "Explanation in Archaeology". *Antiquity*, XLVI(183), 237—8.
- Clarke, D. (1973). Archaeology: A Loss of Innocence. *Antiquity*, 47, 6—18.
- Dixon, R. B. (1913). Some aspects of North American archaeology. *American Anthropologist*, 15, 549—566.
- Geertz, C. (1980). Blurred Genres: The Refiguration of Social Thought. *American Scholar*, Spring, 1980, 165—179.
- Flannery, K. (1982). The Golden Marshalltown: A Parable for the Archaeology of the 1980s. *American Anthropologist*, 84, 265—278.
- Fritz, J. & Plog, F. (1970). The Nature of Archaeological Explanation. *American Antiquity*, 35, 405—412.
- Hempel, C. (1965). *Aspects of Scientific Explanations*. New York, The Free Press.
- Hodder, I., Isaac, G., & Hammond, N. (1981). *Towards a mature archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hodder, I. (1984). *Archaeology in 1984*. 58, 25—32.
- Hodder, I. (1986). *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hodder, I. (1987). The contribution of the long term. In I. Hodder (Ed.), *Archaeology as long-term history* Cambridge, Cambridge University Press.
- Jarvie, I. C. (1979). The Notion of the Social Science. In H. K. Betz (Ed.), *Recent Approaches to the Social Sciences* Calgary, University of Calgary.
- Kelley, J. H., & Hanen, M. P. (1988). *Archaeology and the Methodology of Science*. Albuquerque, University of New Mexico Press.
- Kluckhohn, C. (1939). The Place of Theory in Anthropological Studies. *Philosophy of Science*, 6, 328—344.
- Kluckhohn, C. (1940). *The Conceptual Structure in Middle American Studies*. New York, Appleton-Century-Croft Company, 41—51.

- LeBlanc, S. (1973). Two Points of Logic Concerning Data, Hypotheses, General Laws and Systems. In C. Redman (Ed.), *Research and Theory in Current Archaeology* New York, John Wiley and Sons.
- Levin, M. (1973). On explanation in archaeology: a rebuttal to Fritz and Plog. *American Antiquity*, 38, 387—395.
- Morgan, C. (1973). Archeology and Explanation. *World Archeology*, 6, 259—276.
- Morgan, C. (1974). Explanation and Scientific Archaeology. *World Archaeology*, 6, 133—137.
- Salmon, M. H. (1982). *Philosophy and Archaeology*. Academic Press.
- Salmon, M., & Salmon, a. W. (1979). Alternative Models of Scientific Explanation. *American Anthropologist*, 81, 61—74.
- Shanks, M., & Tilley, C. (1987a). *Social Theory and Archaeology*. Cambridge, Polity Press.
- Shanks, M., & Tilley, C. (1987b). *Re-Constructing Archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Strong, W. D. (1936). Anthropological Theory and archaeological fact. In R. H. Lowie (Ed.), *Essays in Anthropology* Berkeley, University of California Press.
- Taylor, W. W. (1948). *A Study of Archaeology*. Memoir 69 of the American Anthropological Association.
- Thompson, R. (1958a). *Preface. Migrations in New World Culture History*. University of Arizona Social Science Bulletin no. 27. Tucson: University of Arizona Press, V—VII.
- Thompson, R. (1958b). Modern Yucatecan Maya Pottery Making. *Memoir of the Society for American Archaeology*, 15.
- Watson, J., s. LeBlanc, & Redman, C. (1974). The Covering Law model in Archaeology. *World Archaeology*, 6, 125—132.
- Watson, P. J., LeBlanc, S., & Redman, C. (1984). *Archaeological Explanation*. New York, Columbia University Press.
- Wissler, C. (1917). The new archaeology. *American Museum Journal*, 17, 100—101.
- Wylie, A. (1981). *Positivism and the New Archaeology*. Ph. D. dissertation, Department of Philosophy, State University of New York, Binghamton.
- Wylie, A. (1982). *The Prospects for Philosophical Analysis in Archaeology*. Pittsburgh.
- Wylie, A. (1985). Between Philosophy and Archaeology. *American Antiquity*, 50(2), 478—490.

Dragoljub DRAGOJLOVIĆ
Institut des Etudes Balkaniques
Belgrade

DYRRACHIUM ET LES ÉVÊCHÉS DE DOCLEA JUSQU'À LA FONDATION DE L'ARCHEVÊCHÉ DE BAR

L'organisation de l'église dans la province Prévalitane du Bas Empire qui, avant sa destruction par les Avars au début du 7ième siècle, était sous la juridiction de l'archevêché de Iustiniana Prima, avait son siège à Scodra et sa juridiction s'étendait aux villes du Littoral Alessio et Dulcigno, et à celles de l'intérieur du pays, Doclea et Scodra¹. On ne sait presque rien du sort de la vie ecclésiastique dans l'ancienne Prévalitane jusqu'aux premières décennies du 11ième siècle. La donnée que fournit le prêtre docléen d'Antivari que le pape Etienne VI avait fondé, entre 885 et 891, deux archevêchés catholiques, un à Spalato l'autre à Doclea ne correspond pas aux données historiques authentiques. L'archevêché de Spalato, comme héritier de l'ancien archidiocèse de Salona, fut fondé par le pape Jean X en 925, tandis que l'archevêché de Doclea et Bar, dont le siège était dans cette dernière ville, ne fut fondé que par le pape Clément III en 1089.²

Il est difficile de reconstituer l'histoire de l'ancienne Prévalitane après l'invasion avaro-slave du début du 7ième siècle d'après la narration confuse et pauvre de Constantin Porphyrogénète. D'un côté, il la compte parmi les «sclaviniae» sous le nom de Doclea et la situe dans l'arrière — pays des forteresses de Dyrrachium, Alessio, Dulcigno et Bar, jusqu'à Kotor (Cattaro), sans expliquer comment la ville de Doclea, que les Avars avait détruite de fond en comble, a pu donner son nom à la province Prévalitane du Bas Empire, dont le centre ecclésiastique et administratif se trouvait à Scodra et non à Doclea, et de l'autre il affirme

¹ J. Kovačević, *Istorija Crne Gore I*, Titograd 1967, 242, 275; V. Popović, *Albanija u kasnoj antici, Iliri i Albanci*, Beograd 1988, 205 sq.

² *Letopis popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, Beograd—Zagreb, 1928, 305. Cf. F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, 211—224; *Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981, 195; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 293 syu.

expressément que la ville de Doclea «est à présent tenue par les Docléens», que le savant empereur compte parmi les Romains³. Cette contradiction dans l'oeuvre de Constantin Porphyrogénète ne peut être résolue que par l'hypothèse que les Romains avaient de nouveau occupé la partie littorale de l'ancienne Prévalitana, y compris la région de plaine autour du Lac de Skadar et de ses affluents avec la ville de Doclea au nord, après la défaite qu'avaient subie les Avars sous les murs de Constantinople en 626 ou, plus tard, au temps du raffermissement de Byzance vers la fin du 8ième siècle.

Il semble plus probable, et les matériaux archéologiques le confirment, que la partie littorale de l'ancienne Prévalitane avec la région de plaine qui entoure le Lac de Skadar et ses affluents était à partir de la fin du 8ième siècle, sous la domination des Romains qui l'ont développée économiquement et enrichi dans le domaine de la culture⁴. Le pouvoir romano-byzantin exercé cette région et le caractère chrétien de sa culture sont confirmés par les nombreux vestiges d'églises préromanes, portant des inscriptions en latin, partiellement datées qui témoignent qu'elles appartenaient à des Romains et non à des Slaves ou des Illyriens non-romanisés, ancêtres des Albanais d'aujourd'hui⁵. L'autorité de Byzance dans cette partie de l'ancienne Prévalitane est confirmée par deux inscriptions en latin, datant des premières décennies du 9ième siècle. Le fragment de l'inscription sur le ciboire de l'église de St Trifun à Kotor (Cattaro) est daté du temps de l'empereur Nicéphore (802—811), et l'inscription de la fondatrice Guzma sur le ciboire de Dulcigno est datée de l'époque des empereurs Léon et Constantin (813—820)⁶.

Ces inscriptions conservées, et en partie aussi datées, en latin, remontant aux premières décennies du 9ième siècle, ne portent que des noms romains, tels que, par exemple, l'inscription des donateurs Guzma de Dulcigno, Andreatius de Kotor, Hurog et Dana de Grbalj ou celle du diacre Ausonias de la ville de Doclea.⁷ Les églises, découvertes à Dulcigno, Bar, Doclea, Budva, Tivat, Prčanj, Kotor ou Bijela sont aussi partiellement datées. L'église de Dulcigno a été bâtie entre 818 et 820 et l'église de St Trifun à Kotor en 809, de même que l'église de St Pierre à Bijela.⁸ Aux premières décennies du 9ième siècle appartiennent aussi l'église de St Thomas à Prčanj, l'église de St Etienne à Grbalj et les fondements d'une église de la ville de Doclea, qui, d'après les

³ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1959, 10, 34, 63, 78.

⁴ V. Popović, *Albanija u kasnoj antici*, 234, 244.

⁵ V. Popović, *op cit.*, 226; J. G. Milnee, *On the Roman Town of Doclea in the Montenegro*, *Antiquitaty* 55, 1896, 62.

⁶ J. Kovačević, *Istorija Crne Gore* I, 367, 375, 379.

⁷ *Ibid.*, 367—374.

⁸ *Ibid.*, 325, 330, 335.

données du prêtre docléen de Bar était consacrée à Ste Marie.⁹ D'après une inscription datée, l'église de Ste Marie a été édiflée en 840, et de ces années datent aussi les vestiges des fondements d'une basilique, bâtie sur le Šuranj à Kotor.¹⁰

La majorité des historiens prétend que les villes maritimes de l'ancienne Prévalitane appartenaient, déjà avant la paix d'Aix-la-Chapelle de 812 à Dyrrachium et à la province de Dyrrachium qui, après l'invasion avaro-slave du début du 7ième siècle, était devenue la base la plus importante de l'Empire Byzantin dans la partie occidentale de la Péninsule Balkanique.¹¹ On peut évaluer l'étendue de la province de Dyrrachium dans la seconde moitié du 8ième siècle, qui, par l'édit de l'empereur Léon III (717—741) ou de l'empereur Constantin V (741—775) avait été annexée au Patriarcat de Constantinople, en partie grâce à la liste des suffragants de l'archevêché de Dyrrachium qui avait été dressée probablement après le septième concile oecuménique, tenu à Nicée en 787, lorsque fut rejetée la demande du pape Adrien Ier (772—795) de restituer à l'église occidentale les évêchés de l'Italie méridionale et de l'ancienne Illyrie.¹² Cette liste, dans laquelle ne sont pas mentionnés les évêchés ou les villes de l'ancienne Prévalitane, ne peut appartenir à une période antérieure car parmi les 350 évêques, participant au Concile de Nicée, seul est mentionné l'évêque de Dyrrachium, mais non ses suffragants.

Avec la restauration du pouvoir byzantin dans une partie de l'ancienne Prévalitane, on a fondé probablement aussi l'archontat avec son siège dans la ville restaurée de Doklea, bien que dans les listes les plus anciennes des fonctionnaires byzantins, comme l'est, par exemple, Tactine d'Uspenski, dressée entre 845 et 856, il ne soit pas mentionné.¹³ L'unique témoignage de l'existence de l'archontat de Doclea, comme Constantin Porphyrogénète nomme cette province, est un sceau de plomb, datant des premières décennies du 9ième siècle, qui porte le nom de «Pierre archonte de Dioclée».¹⁴ L'inscription grecque et le nom chrétien de

⁹ *Ibid.*, 377.

¹⁰ *Ibid.*, 372, 377.

¹¹ A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge*, Thessaloniki 1981, 92; J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957; *Ibid.*, *Drač i dračka oblast pred kraj X i početkom XI veka*, Zbornik Viz. instituta 8, 2, 1964, 117 sq.

¹² *Izvori za balgarska istorija VI, Grčki izvori III*, 192—3; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1969, 189 sq.

¹³ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 199; J. Ferluga, *Vizantijska uprava*, 50.

¹⁴ J. Kovačević, *Istorija Crne Gore I*, 367; K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 70. Cf. *Istorija srpskog naroda I*, 169; M. Lascaris, *Influences byzantines dans la diplomatie bulgare, serbe et slavo-roumaine*, *Byzantinoslavica* 3, 1931, conteste l'opinion selon laquelle le sceau appartient à un souverain docléen.

l'archonte Pierre correspond entièrement aux conditions politiques et ecclésiastiques de l'ancienne Prevalitane au début du 9ième siècle, où les Romains et non les Slaves représentaient la force dominante. A en juger d'après la teneur d'un document, datant d'une période postérieure la charte d'Andreazzi, citoyen distingué de Kotor et donateur de l'église de St Trifun, le siège de cette province était dans la ville restaurée de Doclea, qui selon les données fournies par Constantin Porphyrogénète, a donné son nom à l'ancienne Prevalitaine.¹⁵

Le nombre important d'édifices ecclésiastiques, bâtis sur l'espace relativement exigu de la Doclea de Porphyrogénète, témoigne du développement de la vie religieuse et de l'organisation ecclésiastique. Une inscription en latin, datant de l'année 809 et découverte dans l'église de St Trifun à Kotor, avec le nom de l'évêque de Kotor, Jean, prouve indubitablement qu'à Kotor, mais aussi dans d'autres villes sous la domination de Byzance, il y avait des sièges épiscopaux, ce dont les sources écrites ne disent rien.¹⁶

Si, au début du 9ième siècle, Doclea était un archontat indépendant avec son siège dans la ville du même nom, il n'est pas exclu que cette même ville fut aussi le siège de l'évêché qui était, ou du moins prétendait être, l'archevêché de tous les diocèses de l'ancienne Prévalitane. De par la création du thème de Dyrrachium auquel fut jointe, outre la Nouvelle Epire, une partie de l'ancienne Prévalitane, où les Romains représentaient la force dominante, les évêques de Prévalitane se trouvaient placés sous la juridiction de l'archidiocèse de Dyrrachium, dont le premier métropolitite connu par son nom n'est mentionné que par Théodore Studite dans une lettre écrite entre 811 et 826.¹⁷ Ceci est confirmé aussi par une liste épiscopale sans date No. III, éditée par G. Parthey, qui est conservée dans une transcription de la seconde moitié du 11ième siècle, du temps de la lutte pour la juridiction ecclésiastique sur l'ancienne Prévalitane. Dans cette liste sont mentionnés comme suffragants de Dyrrachium, les villes suivantes: Doclea, Scodrai, Drivast, Pilote, Bar et Dulcigno.¹⁸

L'expansion de l'Etat bulgare sur les provinces occidentales de la Péninsule Balkanique pendant le règne de Boris Michel (852—889) et de l'empereur Siméon (893—927) a particulièrement

¹⁵ Dans une copie de la charte d'Andreazzi, faite plus tard, on mentionne le iudex de Doclea, cf. J. Kovačević, *Istorija I*, 372.

¹⁶ J. Kovačević, *Istorija Crne Gore I*, 371.

¹⁷ *Ibid.*, 349.

¹⁸ M. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, Vindobonae 1913, p. V. Cf. S. Stanojević, *Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjičkoj državi*, Beograd 1912, 17; J. Kalić *Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1919. godine*, Sava Nemanjić — Sveti Sava, Beograd 1979, 30—31.

frappé la région de Dyrrachium. Le territoire au sud et au nord de Valone, presque jusqu' aux murs de Dyrrachium, a été annexé à la Bulgarie et placé sous la juridiction de l' église bulgare.¹⁹ Sous la juridiction du métropolite de Dyrrachium, d' après une liste du temps de l' empereur Léon VI (886—912), ne sont restés que les évêchés d' Alessio, Croia, Chounavia et Stephaniaka.²⁰ L' absence de l' évêché de l' ancienne Prévalitane dans cette liste s'explique parfois par l' hypothèse qu' avant le 11ème siècle il n' y avait pas à Doclea de vie ecclésiastique organisée, ce qui est démenti d' une manière convaincante par les matériaux archéologiques conservés. L' affaiblissement de Byzance, exposée aux attaques fréquentes des Bulgares, a été utilisé par les ducs de Travounie, qui étaient épargnés par les attaques bulgares, pour occuper, au temps des guerres serbo-bulgares ou après la débacle de la Serbie en 924, l' ancienne Prévalitane, à l' exception de deux villes fortifiées, Dulcigno et Bar.²¹ Sur la conquête de Zeta par les ducs Travounie écrit aussi le prêtre de Doclea de Bar. Il la situe chronologiquement au temps du prince inconnu de Travounie, Predimir, qui aurait cédé le droit de gouverner la Zeta, puisque c' est ainsi qu' il désigne la Doclea de Porphyrogénète, à son fils aîné Hvalimir.²² D' après Constantin Porphyrogénète, Hvalimir est le prince de Travounie, alors que d' après le prêtre de Doclea qui vécut à Bar, il est l' ancêtre du célèbre souverain de Doclea Vladimir, contemporain du tsar Samuel.²³

Ce furent surtout les anciennes villes, sièges épiscopaux, dans l' arrière-pays du littoral adriatique, habitées par une population romane, qui souffrirent de l' affranchissement politique de la Zeta. Au milieu du 10ème siècle, Constantin Porphyrogénète parle de Doclea comme d' une ville désertée. Les villes de Scodrai, Drivast, Pilot, ainsi que les autres villes épiscopales au sein de la province de Prévalitane eurent un sort similaire.²⁴ Les évêchés de Dulcigno, Bar et Kotor, à supposer qu' ils se sont maintenus dans ces conditions, se sont vraisemblablement affranchis de leur siège métropolitain, chose courante au Moyen Age. Leur orientation vers l' église occidentale était favorisée par le caractère ethnique et latin de ces évêchés. Un des facteurs qui favorisa ce processus fut l' instauration de l' unité ecclésiastique réalisée à l' initiative du patriarche Nikolas Mystikos, adressée au pape Jean X, l' invitant à envoyer à Constantinople ses plénipoten-

¹⁹ *Istorija na Balgarija*, II, Sofija 1981, 283.

²⁰ H. Gelzer, *Georgii Cyprii descriptio orbis Romani, accedit Leonis imperatoris diatyposis genuina adhuc inedita*, Lipsiae 81.

²¹ *Istorija srpskog naroda*, I, 159.

²² *Letopis popa Dukljanina*, 326, ed. F. Šišić; J. Kovačević, *Istorija Crne Gore* I, 367.

²³ J. Kovačević, *Istorija Crne Gore*, I, 381 sq.

²⁴ *Vizantiski izvori* II, 63.

tières.²⁵ Les détails de ces pourparleurs sont restés inconnus, mais l'archevêché de Split fut bientôt fondé. Cet archevêché incluait toutes les villes byzantines, depuis Kotor au sud jusqu'à Zadar au nord.²⁶ Les évêchés de Dulcigno et Bar n'ont pas été rattachés à l'archevêché de Split, à ce moment là, car en tant que simples villes fortifiées, il ne pouvaient remplir les conditions indispensables pour se maintenir comme évêchés.

A la suite de la conquête par Samuel de la Dalmatie Supérieure, toute cette région a été placée sous la juridiction d'Ohrid, bien que le pouvoir éphémère de Samuel et de ses héritiers n'ait pas permis de restaurer complètement les anciens évêchés. Les données communiquées par le prêtre de Docléa ainsi que celles fournies par Jean Skylitzès sur la mort du prince de Docléa Vladimir, montrent clairement que le souverain de Docléa reconnaissait le métropolite d'Ohrid comme chef ecclésiastique et qu'il avait entière confiance en ce lui, ce qui devait lui coûter la vie.²⁷

La restauration du pouvoir byzantin dans la Péninsule balkanique après la chute de l'Etat de Samuel en 1018, a abouti à une nouvelle organisation ecclésiastique. L'empereur Basile II n'a non seulement pas aboli l'église d'Ohrid, mais a même subordonné à sa juridiction quelques évêchés qui appartenaient auparavant aux territoires sous la juridiction de l'archevêché de Dyrrachium. A la demande du métropolite de Dyrrachium de restituer les évêchés litigieux à son archevêché l'empereur Basile II a émis une nouvelle charte, par laquelle furent attribués à Ohrid aussi les évêchés d'Oreya, de Černa et de Chimera, en avertissant le métropolite de Dyrrachium de se contenter «du territoire et des domaines qu'il a autour de lui» et de ne pas s'ingérer dans les affaires des évêchés de l'église bulgare.²⁸

Dans les chartes de l'empereur Basile II les évêchés de l'ancienne Prévalitane ne sont pas mentionnés, mais ils le sont dans la bulle contestable du pape Benoît VIII de l'année 1022, par laquelle les évêchés des villes maritimes de Dulcigno, Bar et Kotor ont été cédés à l'église de Raguse.²⁹ En abandonnant ces évêchés à l'église de Raguse, Basile II a désiré renforcer la position de Raguse qui était devenu siège d'un thème nouveau, mais aussi faire un geste conciliant envers le Saint Siège qui ne renonçait pas à ses droits sur les évêchés contestables de l'Illyrie. La politique de l'empereur envers le Saint Siège concordait

²⁵ V. Grumel, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, N° 669.

²⁶ N. Klaić, *Povjest Hrvata*, 293—311.

²⁷ *Vizantijski izvori* III, 117—118; *Letopis popa Dukljanina*, 337 sq.

²⁸ S. Novaković, *Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka*, Glas SKA 76, 1908, 57—58.

²⁹ *Acta Albaniae* I, 16—17; *Istorija srpskog naroda* I, 188; J. Kalić, *Crkvene prilike*, 36 sq.

avec la proposition qu' avait faite le patriarche de Constantinople Eustathios en 1024 au pape Jean XIX de régulariser l'état de fait sur le partage des sphères d' intérêt par un traité spécial, mais le pape a refusé une telle demande, car il n' abandonnait pas l'intention de rétablir l'état, de fait existant avant le détachement de l'Illyrie en question de l'église occidentale.³⁰

Dans le partage de la juridiction ecclésiastique entre Ohrid, Dyrrachium et Raguse le sort de Dyrrachium a été le pire. Dyrrachium défendait ses droits sur les évêchés de l'ancienne Prévalitane au moyen des anciennes listes de ses suffragants, qui avaient été attribués d'un côté à l'église d'Ohrid et de l'autre à l'église de Raguse. Le partage qu' avait fait l'empereur n' avait pas satisfait non plus les évêques de Prévalitane. Le récit de Thomas l'Archidiacre que les citoyens de Kotor, de Bar, de Dulcigno et de Svač, avaient exigé, après le naufrage de leurs évêques près de Hvar en 1045, de fonder un archevêché séparé, révèle indubitablement le désir des évêques de Prévalitane de s'émanciper de Ragus qui, en tant que ville impériale et siège du thème, représentait un danger pour l'Etat de Doclea devenu indépendant sous le commandement de Stefan Vojislav.³¹ Leur tentative n'a pas eu de succès à cause de l'opposition de l'archevêque de Raguse, bien qu'on reconnaisse, dans la charte suspecte du pape Alexandre II de l'année 1067, à l'évêque de Bar Pierre, la dignité, archiépiscopale et qu'on désigne comme évêchés subalternes ceux de Kotor, de Dulcigno, de Svač, de Scodrai, de Drivast et de Pilote, à côté des évêchés en Serbie, en Bosnie et en Travounie.³² Dans la controverse entre les évêques de Prévalitane et l'église de Raguse s'était immiscé aussi Split qui, en contestant à l'église de Raguse le rang archiépiscopal, essayait de subordonner à sa juridiction aussi les évêques de Prévalitane.

L'écho de ces contraverses, bien qu' les détails ne soient pas connus, est éclairé en partie par une lettre du pape Grégoire VII, adressée au début de l'année 1077 au prince de Doclea Michael.³³ Le pape a, à cause des informations contradictoires qui arrivaient au Saint Siège, ajourné sa décision finale jusqu'à l'arrivée à Rome des représentants des parties en litige. Ce que n'a pas réussi le prince de Doclea Michel, son fils Rodin l'a réussi Profitant du schisme dans l'église catholique, Bodin a obtenu, au début de l'année 1089, du pape Clément III, la reconnaissance de l'archevêché de Bar et au nouvel archevêque Pierre ont été attribués comme suffragants les évêques de

³⁰ V.Grumel, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, II, Paris 1936, N° 828; Cf. G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 318.

³¹ I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb 1902, 67—68.

³² A. Ducellier, *La Façade maritime*, 10; Cf. *Acta Albaniae* I, 17—19.

³³ MGH, Epist. II, 2, 1955, 365; Cf. *Istorija srpskog naroda* I, 189.

Kotor, à Dulcigno, Svač, Scodrai, Drivast et Pilote, à côté de ceux de Serbie, Bosnie et Travounie.³⁴ Bien que le conflit avec l'église de Raguse, et périodiquement aussi avec celle de Dyrrachium se soit poursuivi pendant plus d'un siècle, l'archevêché de Bar était devenu une réalité historique, qui s'est maintenue jusqu'à nos jours.

ДРАЧ И ЕПИСКОПИЈЕ ДУКЉЕ ДО ОСНИВАЊА БАРСКЕ НАДБИСКУПИЈЕ

Резиме

Црквена организација у позноримској провинцији Превалитани, која је пре аварско-словенске инвазије почетком VII века била под јурисдикцијом архиепископије у Јустинијана Прима, обновљена је почетком IX века у приморским градовима и равничарској области око Скадарског језера и његових притока, захваљујући византијској реокупацији ове области која је најпре као самостајна архонтија Дукља, а затим као део Драчке теме представљала значајно упориште Византијског царства у ширењу свог политичког и црквеног утицаја на суседне Словене.

Остаци прероманских цркава са латинским, делом датираним натписима говоре да су носиоци црквене обнове у овом делу некадашње Превалитане били Романи, а не словенски или нероманизовани Илири, преци данашњих Албанаца, који су крајем VIII века под заштитом Византије започели организацију црквеног живота, прекинуту почетком VII века. Велики број црквених грађевина подигнутих првих деценија IX века на релативно малом простору архонтије Дукље, како Константин Порфирогенит назива ову област, говори не само о обнови црквеног живота већ и о стварању црквене организације, што потврђује и један латински натпис из 809. године са именом которског епископа Јована.

Попис обновљених епископија, које су као у Калабрији и Апулији биле осамостаљене и неповезане заједничком митрополијом, сачуван је тек из средине IX века кад су осамостаљене епископије некадашње Превалитане стављене под јурисдикцију Драчке митрополије. У овој листи, бр. III у издању Партиа, која је сачувана у препису из друге половине XI века, у време борбе за црквену јурисдикцију над некадашњом Превалитаном, наводе се као суфрагани Драча епископије у Дукљи, Скадру, Дривасту, Пилоту, Бару и Уцињу.

Ширење бугарске државе у другој половини IX века према обалама Јадранског и Јонског мора довело је до поновног осамостаљења тадашњих епископија старе Превалитане које је цар Самуило једно време ставио под јурисдикцију Охридске цркве. Византијска реокупација Балканског полуострва после пропасти Самуилове државе 1018. године довела је до нове црквене организације. Василије II је епископије некадашње Превалитане препустио новооснованој надбискупии у Дубровнику не само због латинског карактера ових епископија већ и због жеље да ојача положај Дубровника који је постао политичко и црквено седиште једне нове теме Византијског царства. У подели

³⁴ *Acta Albaniae* I, 21—23; *Istorija srpskog naroda* I, 195; J. Kovačević, *Istorija Crne Gore* I, 397—98.

црквене јурисдикције између Охрида, Драча и Дубровника, коју је спровео цар Василије II, најгоре је прошао Драч који је своја права на епископије старе Превалитане доказивао листама својих суфрагана који су некада били под јурисдикцијом Драча. Овом поделом нису били задовољни ни епископи старе Превалитане коју су под влашћу осамостаљене Дукље тежили и осамостаљеној цркви. Борба дукљанских епископа за осамостаљену цркву независни и од Драча и од Дубровника позната је само делимично из једног писма папе Гргура VII упућеног почетком 1077. године дукљанском владару Михаилу. Оно што није пошло за руком дукљанском владару Михаилу који је подржавао жеље својих епископа, успело је његовом сину Бодину. Користећи расцеп у западној цркви, Бодин је почетком 1089. године издејствовао од папе Климента III признање Барске архиепископије а новом архиепископу Петру су као суфрагани одређени епископи у Котору, Улцињу, Свачу, Скадру, Дривасту и Пилоту поред Србије, Босне и Травунице. Мада је сукоб са Дубровачком, а повремено и са Драчком црквом настављен и даље више од једног века, Барска архиепископија је постала историјска реалност, одржавши се до наших дана.

10. februar 1990

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ
Институт балканистики САНУ
Белград

РУССКАЯ ПОЛИТИКА ПО ОТНОШЕНИИ К СЕРБИИ В 1908—1914 ГОДАХ

В 1908 году все внимание русской дипломатии было сконцентрировано на балканический кризис.

Барон Эренталь, заведующий австро-венгерской политикой, принадлежал к группе „молодых“, которая более смелой внешней политикой настаивала предупредить распадение Двойной монархии. Группа „молодых“ считала неопходимым вести борьбу против славянской угрозы существующей внутри страны; настаивала на непрерывном, однако осторожном, давлении на Сербию и хорошо обдуманному проникновению на Балканы. Стороник „молодых“, Эренталь требовал аннексии Боснии и Герцеговыни, хотя решениями Берлинского конгресса Австро-Венгрии представлялось только право административного управления и право дислоцирования гарнизонов в Новопазарском санджаке. Обеспечив поддержку Германии, он решил приступить к осуществлению своих планов, несмотря на то, что этим шагом нарушались статьи Берлинского договора. Его не пугала ни возможность протеста сил потписавших утомянутый договор, особо России. Надо иметь в виду, что Эренталь, прежде чем стал министром иностранных дел, в периоде с 1899 по 1906 год, занимал пост австро-венгерского посла в Петрограде. Здесь он приобрел много приятелей, особо в среде русских консервативных кругов. Особо близким, был он с Шванебеком, государственным секретарем в министерстве народного хозяйства и большим специалистом по финансовым вопросам. Шванебек ввел его в самые влиятельные круги русской столицы. Впечатления, приобретенные им во время пребывания в Петербурге, убеждали его в том, что Россия слишком слаба чтобы могла противостоять офанзиве Австро-Венгрии на Балканах. Однако, его намерение связать турецкую с австро-венгерской железной дорогой через Боснию и Герцеговыну с целью открытия дорог по направлению к Салоникам и Константинополю, привели, в

начале 1908 года, к разрыву русско-австрийского договора из 1897 года и к сближению России и Англии.

Во время встречи в Ревеле, русского царя Николая II и английского короля Эдварда VII, в июне 1908 года, был разработан план о контроле европейских сил для выполнения реформ в европейской части Турецкой империи. Однако, толчком что этот план стал известным в столицах европейских государств, революция младотурков заставила султана опубликовать новую конституцию. В ответ на эти события сыны отложили введение в жизнь Ревельской программы и вызвали обратно своих чиновников из Македонии.

Однако, революция младотурков заставила Эренталья поспешить с аннексией Боснии и Герцеговыни. Пятнадцатого сентября 1908 года, в замке Бухлау, в Моравской, он встретился с Извольским. Что, в самом деле, происходило во время этой встречи, пока что неизвестно. Эренталь утверждал, что Извольский согласился с аннексией Боснии и Герцеговыни со стороны Австро-Венгрии под условием, что проливы будут открыты для России. Со своей стороны, Извольский утверждал, что такого согласия никогда не давал. Но, в ноте по вопросу проливов, настойчиво требовал созвать конференцию всех сил, подписавших Берлинский договор. Вслед за этим, Извольский покинул Бухлау и уехал в Париж. Все же, три недели спустя, пятого октября, Франц Иосиф подписал декрет об аннексии Боснии и Герцеговыни. В тот же день, болгарский князь Фердинанд принял титул царя и провозгласил независимость Болгарии.

Эти два акта вызвали серьезные столкновения. Правительство младотурков ответило бойкотом австро-венгерских товаров. Положение России стало весьма деликатным. Извольский потребовал созыва конференции. Между тем, Эренталь, противник любого международного рассмотрения назревшей проблемы, категорически отбросил это предложение. Со своей стороны, выступая в Думе, Извольский заявил, что не замедлил перенести болгарскому правительству какие неблагоприятные впечатления в России вызвал его последний шаг. Однако, в виду традиционной политики России в отношении Болгарии, он вынужден признат, ее независимость и тем самым подтвердить успех австро-венгерской дипломатии.

Аннексия Боснии и Герцеговыни вызвала в Сербии и в России волну протестов. Сербь в этом акте видели попытку их запугивания и требовали соответствующие компенсации и гарантии. Одновременно, явное мнение в России, в Думе и в независимой печати, открыто и энергично, требовали защитить Сербия от австро-венгерской угрозы.

Вскоре, Эренталь при поддержке Германии, начал переговоры непосредственно с Турцией, которой возвратил Санджак. Однако, 26 января 1909 года, получив от Австро-Венгрии заем

в сумме 54 миллионов крун, турецкое правительство признало аннексию Боснии и Герцеговыни. Одновременно, посредством России Турция согласилас на независимость Богларии. Вернее, это свое согласие турецкое правительство обусловило выплатами долга за отречение от Восточной Румелии. Со своей стороны, Россия предложила сальдировать этот долг за счет суммы, которую Турция должна была выплатить России в виду контрибуции по окончании рускотурецкой войны 1877—1879 года, Девятнадцатого марта 1909 года Россия одобрила Турции заем в сумме 25 миллион рублей и турецкое правительство признало независимость Болгарии.

Несмотря на эти положительные движения между великими силами, австро-сербские недоразумения существовали и дальше, грозя вызваты, русско-немецкий конфликт. Сначала Россия отказалас поддержать Сербов. Извольский даже заявил: „Вы не в состоянии оружием выдворить Австрию из Боснии, а мы Русские не можем воевать из за вас с Австрией“. Этим пользуется Австрия и 19 марта передает ультиматум сербскому правительству. Австрия требует чтобы Сербия не только признала аннексию Боснии и Герцеговыни, но и чтобы в течение трех дней демобилизовала свои войска и переменяла свой внешне политический курс. Эти требования вызвали перемену в русской внешней политике. Двадцатого марта Извольский заявил, что готов всегда рекомендовать Сербам быть спокойными, однако требует чтобы Германия в том же направлении действовала в Вене. Одновременно, Извольский предложил созвать международное совещание по всем спорным вопросам. В ответ на эти предложения, Германия предъявляет ультиматум России. Двадцать второго марта немецкий посол в Петрограде, граф Пурталес, потребовал чтобы Извольский недвусмысленно ответил принимает ли Россия австро-венгерскую ноту и согласна ли с отменой статьи 25-ой Берлинского договора, относящейся к вопросу аннексии Боснии и Герцеговыни. В случае австро-русской войны, Германия заявила о своей интервенции в пользу Австрии. Россия, не в состоянии вести войну и российское правительство согласилос с требованиями Германии. Сербия, которой Россия отказала в поддержке и под давлением сил, 31 марта вынуждена была принять австро-венгерский ультиматум.

Озабочена успехами Австро-Венгрии на Балканах, Италия стремится к соглашению с Россией. Двадцать четвертого октября 1909 года, после встречи Николая II с Виктором Эмануэлом в Раконии, между Россией и Италией был подписан секретный договор об сохранении на Балканах. В случае невозможности осуществления этого принципа стороны договорились поддержать принцип национального развития балканских государств.

Тем временем пост министра иностранных дел России занял Сазонов. Он, с одной стороны, всеми силами старался ликвидировать русско-германские противоречия а, с другой, работает на формировании балканического союза. В результате этих настояний, 13 марта 1912 года между Сербией и Болгарией был подписан сербско-болгарский союзный договор.

Не входя в анализ содержания упомянутого договора, который вскоре дополнен болгаро-греческим и сербско-черногорским договорами, и этим самым закончен процесс формирования политической организации на Балканах, однако нужно отметить, что он не являлся только делом русской дипломатии. Наоборот, он отражал и стремление балканских народов помочь делу освобождения еще неосвобожденных жителей европейской части Турецкой империи. Между тем, дело осложнялось тем фактом, что часть балканского народа все еще находилась под властью Австро-Венгрии. Стремление только что сформированного политического союза балканских государств, поддержанного Россией, окончательно разрешить вопрос национального освобождения на Балканах угрожало международным столкновением больших размеров. Это раньше всех увидело правительство Франции, хоть Сазонов тщательно скрывал от Пуанкаре характер и цели деятельности русской дипломатии на Балканах. Тем не менее, Пуанкаре решительно заявил русскому правительству, что Франция не намерена поддерживать его политику по отношению балканического союза, и что не намерена впутываться в авантюру, которую Россия готовит на Балканах. А когда в августе 1912 года Пуанкаре в Петрограде ознакомился с текстом всех балканических договоров, он не скрыл свой ужас их содержанием.

Однако, события разворачиваются неуклонно. Первая балканическая война заканчивается полной победой над Турцией. Все же, мирный договор подготовлен конференцией великих сил в Лондоне, в мае 1913 года, не был реализован. Македонский вопрос вызывает столкновение между Сербией и Болгарией. В июне того же года, Николай II напоминает правительствам Сербии и Болгарии о статье сербско-болгарского договора, предусматривающей возможность русского посредничества в случае возникновения недоразумений между союзниками. Под давлением русского царя, правительства Сербии и Болгарии в принципе принимают русское посредничество, однако, не дождавшись окончательного решения русского царя, Болгария без объявления войны нападает на Сербию. Началась вторая балканическая война. Вскоре, на сторону Сербии, Греции и Черногории становится и Румыния. Болгария терпит поражение и теряет не только территории в Македонии, но и часть территорий приобретенных ей на основании Лондонского договора.

Естественно, победа балканских государств над Турцией, ровно как и изгнание Турции с Балкан, а особо территориальное

увеличение Сербии, вызвало озабоченность среди правящих кругов Австро-Венгрии. Более того, вновь возбудило русско-австрийские противоречия. В такой обстановке, в феврале 1913 года, по поручению австрийского царя Франца Иосифа, австрийский дипломат фон Хознлое-Шимингсфирст отправляется в Петроград с целью предидредить русско-австрийское столкновение. В результате его деятельности в русской столице, между Россией и Австрией был подписан договор, по которому Австрия соглашалась демобилизовать свою армию. Со своей стороны Россия демобилизовала 350.000 человек из числа резервистов.

Текст, сообщений о подписании упомянутого договора, в Петрограде и Вене, был различен по своему содержанию. Так, на пример, в тексте сообщения на русском языке говорится, что Австро-венгерская монархия не имеет завоевательных намерений по отношению своих южных соседей. Этот текст вызвал большое недовольство правящих кругов в Вене. Но, это не было единым источником недоразумений между Венной и Петроградом. Расхождения существовали и по другим вопросам. В первую очередь это относилось к вопросу границ: сербских, румынских и албанских. Неприятельское отношение Австро-Венгрии к своим южным соседям, прежде всего к Сербии, находило на полное понимание и поддержку Германии. Так, в своем выступлении 15 марта 1913 года, германский канцлер Бетман-Хольвег открыто заявил, что германская помощь австро-венгерскому правительству не значит только дипломатическое посредничество. Известно, что уже в апреле месяце 1913 года Австро-Венгрия окончательно приняла решение о нападении на Сербию. Одновременно, ссылаясь на договоры Тройственного союза, Австро-Венгрия пригласила Италию на совместное выступление на Балканах. Однако, отрицательное отношение последней к этому приглашению и позиция русского правительства воспрепятствовали возникновению вооруженного столкновения. Италия не хотела участвовать в войне, которая бы в случае победы Австро-Венгрии привели к полному господству последней на Балканах. Со своей стороны, Россия отказалась поддержать черногорского короля Николу который, вопреки решениям великих сил, продолжал осаждать Скадар. Россия обвинила короля Николу в намерении вовлечь Россию и всю Европу вопреки их желания в войну.

Вторая балканическая война между вчерашними союзниками серьезно компрометовала русскую политику на Балканах. Это особенно чувствовалось в Болгарии. На последующих выборах в болгарский парламент русофильские партии претерпели значительный урон и были отстранены от власти. Новое правительство открыто заняло антисербские позиции, приклоняясь австрийской балканической политике. Утратилось и русское влияние и в Цариграде. Нерешительность России во многих

спорных вопросах, особо по вопросу о защите интересов балканских народов от открытых притязаний Германии и Австро-Венгрии, привела к тому, что Турция перестала считаться с мнениями России. Об этом, между прочим, свидетельствует и афера с убийцей Махмут Шефкет-паша. Как известно, он имел русский паспорт, однако, во время прохода пароход через Дарданеллы, на требование Порты, русским консулом он был передан турецким властям. Еще более характерным был другой случай. Как известно, в конце 1913 года в Цариграде прибыла немецкая военная миссия, а ее шеф, генерал Лиман фон Сандерс, назначен командующим первой турецкой армией, расположенной в самой столице Турции. Русское правительство протестует. Германия шлет уклончивый ответ, обещает защищать русские интересы и переменить характер миссии генерала Лимана. Однако, все остается на обещаниях. А когда, вопреки заявлению великого визиря, что немецкая миссия не имеет политического характера, и что компетенция генерала Лимана не распространяется на Дарданеллы, русский посол Жиер требует подтверждения существующего положения о Дарданеллах, прекращения ремонта старых и сооружения новых укреплений, как и возмещения убытков, которые могут быть причинены русской торговле, Порта вообще не считает себя обязанной отвечать на предъявленные требования.

Восмного января 1914 года генерал Лиман подает в отставку на пост командующего первой армией. Однако, три дня спустя он становится маршалом и генеральным инспектором всей турецкой армии. В такой обстановке беспокорство России становится еще большим. Оно увеличивается когда в конце января Порта покупает два крейсера — „Молтке“ и „Гебен“ и стремится приобрести в Южной Америке еще несколько военных кораблей.

Рост влияния Германии в Турции и политика Австро-Венгрии на Балканах, которая была напугана перспективой объединения Сербии и Черногории, заставило Россию поспешить с приготовлениями к войне. В марте, в одной из русских газет опубликована статья о состоянии вооружения русской армии, а в другой, петербургской газете, анонимный корреспондент, многи в нем узнали военного министра Сухомлинова, сообщал, что русская армия способна вести не только оборонительные, но и наступательные операции. Упомянутая статья сделалась предметом обсуждений и спекуляций во многих странах Европы, особо в Германии, где военные и консервативные круги старались использовать ее в пропагандных целях, обвиняя Россию в подготовке и подстрекательстве к войне.

В середине июня месяца 1914 года, две недели до убийства Франца Фердинанда в Сараеве, Вильгельм II и Фердинанд встретились в Конопиште. Здесь, кроме других, обсуждался и балканический вопрос. Сразу после того, австро-венгерским

правительством был разработан подробный меморандум в котором рассматривался вопрос привлечения Болгарии и Турции в антирусский союз. Меморандум еще не был отправлен, когда пришли известия о сараевском убийстве. Этими спользовалась Австро-Венгрия, чтобы свести счеты с Сербией. Пятого июля, граф Хайош передает упомянутый меморандум германскому правительству. Одновременно, передает и заявление Франца Иосифа, в котором говорилось что нужно срочно найти способ изолировать и территориально уменьшить Сербию. Без выполнения этой задачи, без ликвидации Сербии как политического фактора на Балканах, утверждал Франц Иосиф, невозможно формировать новый политический союз, в которой вошли бы Турция, Болгария, Румыния и Греция. Отвечая на полученное заявление, Вильгельм II упрекал Австро-Венгрию за медлительные действия. По его мнению, раз Австро-Венгрия собирается казнить Сербию, то надо действовать сразу, пока Россия еще колеблется и не решается предпринимать вооруженное выступление. Такого мнения был и канцлер Бэтман-Голвег. По приказу Вильгельма II, посол Германии в Вене, должен был заявить, что в Берлине ожидают решительного выступления Австро-Венгрии против Сербии, и что в Берлине вызовет большое удивление и недовольство если Австро-Венгрия этого не сделает. Сведя свои впечатления из поездки в Берлин, граф Хайош высказал мысл, что правящие круги Германии и лично царь просто заставляют Австро-Венгрию напасть на Сербию.

Вскоре, 7/19 июля, австро-венгерский Крунский совет, под влиянием графа Берхтолда, министра иностранных дел, и вопреки сопротивления венгерского премьер-министра графа Тисе, решает подготовить нападение на Сербию, передав ей, с целью оправдания перед явным мнением Европы, ультиматум, который она не сможет принять. Лицемерно заявляя, что не желает нарушить ее территориальную целость, австро-венгерское правительство в действительности намеревалось разделить территорию Сербии между ее соседями: Болгарией, Грецией, Румынией и Албанией; исправить австро-сербскую границу в пользу Австро-Венгрии; ставить под свой военный контроль оставшуюся за Сербией территорию; низложить правящую в Сербии династию; навязать ей военный союз и ставить всю жизнь страны в зависимость от Австро-Венгрии.

Имея ввиду, что к этому времени председатель Французской республики Пуэнкаре и премьер-министр Вивиани находилсь в Петрограде, и боясь, чтобы они могли повлиять на Сазонова, австро-венгерское правительство ждет с передачей ультиматума Сербии. Ультиматум был передан 23 июля сразу после отплытия из Петрограда крейсера „Франция“, которым Пуэнкаре и Вивиани покинули Россию.

Хотя расследованием, которое провел представитель австро-венгерского правительства не обнаружена причастность серб-

ского правительства к сараевскому убийству, Австро-Венгрия не отказалась от своего ультиматума, требуя выполнения всех его статей в течении 48 часов.

В такой обстановке европейской дипломатии не оставалось много простора для акции, хотя в последующих шесть суток она делает все чтобы помешать осуществлению австро-венгерских планов, которые Германия целиком поддерживала, хотя и не знала их настоящее содержание.

К этому времени Россия действительно не была готова к войне. Поэтому Сазонов сначала предлагал австро-венгерскому правительству продлить сроки ультиматума; потом, посредством сербского посла в Петрограде, он советовал сербскому правительству принять все требования Австро-Венгрии, кроме тех, которыми повреждается суверенитет Сербии. Принимая этот совет, сербское правительство 25 июля в шесть часов вечера передало австро-венгерскому послу барону Гизлу свой ответ. Сербия не принимает только требование об участии австро-венгерских чиновников в судебном расследовании сараевского убийства на территории Сербии. В случае недовольства австро-венгерского правительства этим предложением правительство Сербии выражало готовность случай передать международному суду в Гааге. Между тем, и не прочитав полученный ответ, барон Гизл, в соответствии инструкциями своего правительства, охарактеризовал его неудовлетворительным. Полчаса спустя, вместе со всем персоналом посольства он покидает Белград. Двадцатшестого июля Сербия и Австро-Венгрия объявляют мобилизацию своих войск. Наследник сербского престола Александр телеграммой просит помощь от Николая II. Россия ищет пути начать прямые переговоры с Австро-Венгрией. Берхтольд, решен ускорить развязку событий, относится отрицательно к таким попыткам. На сцену вступает Англия. Ее правительство предлагает созвать конференцию четырех великих сил — Германии, Англии, Франции и Италии, незаинтересованных в сербском вопросе. Германия не принимает это предложение.

Двадцать восьмого июля Австро-Венгрия объявляет войну Сербии. Такая торопливость не совсем понятна если имеет, в виду, что генерал Конрад фон Гецидорф только что оповестил свое правительство о невозможности, из-за неподготовленности армии, начать военные действия раньше 12 августа. Однако, поступок австро-венгерского правительства по отношению к Сербии вызвал недовольство европейского явного мнения и сделал неизбежным русское вмешательство. Сразу после вручения австро-венгерского ультиматума Сербии, Сазонов заявил английскому послу в Петрограде Дж. Бюканану, что если Германия не остановит Австро-Венгрию, то Россия не отступит перед угрозой войны. Убежденная в помощь со стороны Франции, Россия требовала, чтобы Англия немедленно высказалась в отношении предстоящей войны. Двадцать седьмого июля Ан-

глия еще не дала ответ на запрос русского правительства, однако приняла решение не демобилизовать личный состав военно-морского флота, который только что закончил военные маневры. В тот же день Николай II ответил сербскому наследнику престола, что если его попытки отстоять мир не приведут к желательным результатам, то Россия не останется равнодушной к судьбе Сербии.

В день объявления войны Сербии, Бетман-Холвет рекомендовал венскому правительству выступить с заявлением, что не имеет намерения делать территориальные приобретения, и что территорию Сербии оккупирует только временно. Сделанное заявление несколько не успокоило Россию, ибо всем было ясно, что оно было сделано по тактическим причинам. В России чувствовали, что война с Австро-Венгрией становится неизбежной. Поэтому на заседании совета министров под председательством царя, принято постановление о мобилизации четырех военных округов на юге России. Этим актом Россия мобилизовала 13 армейских корпусов из 37 сколько ими располагала. Приказ о мобилизации объявлен утром 29 июля 1914 года.

Не прошли сутки как Австро-Венгрия объявила войну Сербии, а на границе уже велись бои. Этим международная обстановка еще больше осложнилась. Но и в такой обстановке Россия делает попытки приостановить вооруженное столкновение. Двадцать восьмого июля, Вильгельму II вручена телеграмма русского царя. Николай II просил Вильгельма помощь в разрешении появившейся проблемы. На следующий день, 29 июля, на требование России Эдвард Грей повторил предложение английского правительства о созыве международной конференции четырех незаинтересованных сил. При этом, Грей не требовал прекращения военных действий и даже соглашался с оккупацией части сербской территории пока конференция не найдет соответствующее решение, отвечающее интересам Австро-Венгрии. Однако и это предложение было отвергнуто. Более того, по требованию австро-венгерского правительства, германский посол в Петрограде граф Пурталес заявил Сазонову, что если Россия не прекратит мобилизацию своих войск, то Германия объявит мобилизацию. Этот шаг германского правительства убедил правящие круги в Петрограде, что война с Германией неизбежна. Поэтому Сазонов, в одном из своих заявлений, мог заключить: „Так как не сможем удовлетворить требованиям Германии, нам не остается ничего другого как ускорить свое вооружение, ибо война кажется неизбежной“. Двадцать девятого июля Николай II еще раз пытается предупредить вооруженное столкновение. Он посылает телеграмму Вильгельму II с предложением вынести австро-сербский вопрос на рассмотрение гаагского суда. Телеграмму царь послал без ведома русского правительства. За ее существование Сазонов узнал

шесть месяцев спустя. И германское правительство скрывало ее от общественности. Это и понятно, ибо Вильгельм старался ответственность за проширение войны на незаинтересованные силы перебросить на Россию. Его пугало и настроение широкой общественности, которая прекрасно понимала, что невозможно успешно вести войну на трех фронтах. По поручению царя, германский посол в Петрограде граф Пурталес, 30 июля спросил у Сазонова будет ли Россия довольна, если Австро-Венгрия заявит, что не повредит территориальный интегритет Сербии. На этот запрос Сазонов ответил, что события получили общеевропейский характер и что абсолютно нужно сохранить государственный суверенитет Сербии. Другими словами Сазонов требовал чтобы Австро-Венгрия из своего ультиматума Сербии выбросила статью усмиренную против суверенитета Сербии. Только в таких условиях Россия была готова приостановить подготовку к войне. Германия отклонила русские условия как неприемлимые для ее союзников.

Кроме дипломатической, 30 июля наблюдалась оживленная активность и генеральных штабов. Убежденные, что война неизбежна, они торопились закончить вся нужные приготовления. Штабы взаимно обвиняются в предпринятии мер по приведению своих армий в состояние боевой готовности без официальных указаний своих правительств. Насколько штабы были решительными довести дело приведения войск и боевое состояние свидетелствуют события в Германии. Здесь, Бетман-Холвег энергично потребовал, чтобы Вильгельм отменил декрет о мобилизации германской армии, объявленный 30 июля в газете „Lokal Anseiger.“ Это требование вызвало резкое сопротивление военного министра и начальника генерального штаба германской армии, пригрозивших даже своими отставками в случае приостановления предпринятых мер по проведению мобилизации. Нечто подобное имело место и в России. Здесь еще с 25 июля предпринимали меры по подготовке войск для действия против Австро-Венгрии, чья армия уже находилась в полной боевой готовности. На следующий день Крунский совет во главе с царем принял решение завести в стране предмобилизационное состояние. Однако этот шаг довел до серьезных проблем, прежде всего технического характера. Дело в том, что не был заранее обдуман шаг, а какая то импровизация, которая могла ставить под вопрос общую мобилизацию. Поэтому в военных кругах считали, что невозможно отделить частичную от общей мобилизации. Двадцать девятого июля Николай II соглашается объявить общую мобилизацию. Однако, как он уже обратился Вильгельму II с предложением передать австро-сербский спор гаагскому суду, то вынужден был взять обратно свое согласие и одновременно объявить мобилизацию только в четырех военных округах. Поступок царя вызывает недовольство членов генерального штаба, убежденных, что с такими силами нельзя вступить

в войну с Австро-Венгрией, которая за последние годы превратилась в сильное военное государство.

В следующие два дня, Николай II посылает две новые телеграммы Вильгельму II, во которых заверяет его что русская армия пока идут переговоры с Австро-Венгрией не начнет военных действий. Одновременно, он просит Вильгельма подтвердить, что мобилизация германской армии не значит войну, и что переговоры великих сил смогут продолжиться. В такой обстановке и Сазонов делает новые уступки. Он соглашается с австро-венгерской оккупацией Белграда и предлагает международный арбитраж в связи с изменением текста австро-венгерского ультиматума Сербии. Однако, 30 июля, в час утра, Николай II вручен ответ Вильгельма II в котором последний ответственность за предстоящую войну сваливает на Россию если она выступит против Австро-Венгрии. В два часа дня во время разговоров между военным министром Сухомлиновым, Сазоновым и начальником генерального штаба Янушевичем, генералы упрямо требуют перейти с частичной на общую мобилизацию войск и просят Сазонова убедить Николая II в неопходимость такого шага. В противном Янушкевич грозит отставкой. Сразу после того, в течение четырех часов, царь принимает в аудиенцию Сазонова. Последний знакомит царя с действительным содержанием германского ответа и указывает на необходимость общей мобилизации. Одновременно, он предупреждает царя, что если Россия не поймет своей задачи, то навсегда потеряет влияние и престиж, которые на Балканах приобрела в течении всей своей истории. Она также будет осуждена на бедное существование и брошена на милость и немилость центральных сил. Понимая всю ответственность за шаги, которые должен предпринять, царь согласился с мнением своего министра и приказал объявить общую мобилизацию русской армии. Получив приказ, и боясь как бы царь не передумал, генерал Янушевич прерывает дальнейшую телефонную связь с царем. На следующий день, 31 июля в 10 часов и 40 минут декрет об общей мобилизации был объявлен. В тот же день, в 12 часов и 30 минут Германия объявляет состояние военной опасности, что было равносильно общей мобилизации. Несколько часов позже она посылает ультиматум России и Франции.

Немецкий ультиматум Сазонову вручен у полночь. В нем Германия требует, чтобы Россия в течение 12 часов прекратила все военные мероприятия. На эти требования Россия не ответила.

Интересно, что в момент, когда Германия передала ультиматум России, Австро-Венгрия внезапно заявила о своем согласии обновить переговоры. Цель была ясна; нужно было ответственность за начало войны перебросить на Россию. Од-

нако, эта попытка претерпела неудачу, ибо войну объявила Германия. Первого августа в семь часов вечера граф Пурталес просит прием к Сазонову и весь взволнован передает ему акт об объявлении войны. Австро-Венгрия, понимая, что не в состоянии начать военные действия не спешит за примером своего союзника. Только шесть дней спустя, под нажимом Германии, оставшейся изолированной, Австро-Венгрия объявляет войну России. Великая война началась.

В Белграде, 20. II 1990.

РУСКА ПОЛИТИКА ПРЕМА СРБИЈИ ОД 1908. ДО 1914. ГОДИНЕ

У раду аутор осветљава спољну политику руске владе према Србији у периоду од анексионе кризе до избијања првог светског рата. Као део опште балканске, па и шире, опште европске, политика руске владе према Србији у посматраном периоду носи низ специфичних обележја. Она се колеба од неодредености и неодлучности, понекад и изразито негативног односа, па до потпуне подршке. Све је у функцији ширег интереса руских владајућих кругова, који се често разликују од стварних интереса руског друштва и руске државе. Добрим делом, она је и плод унутрашњих односа у самој Русији, степена њене привредне развијености и војне спремности за акције ширег размера. До сукоба поменутих интереса долазило је, поред осталог, како због различитих позиција у сфери друштвено-политичких и социјалних односа, тако и због степена обавештености и упућености у стварне токове и релације у склопу односа међу великим европским државама и положају Русије у том домену.

У чланку се, поред осталог, открива утицај појединих личности руске владе на ставове руске дипломатије, као и однос војних кругова Русије према политици руске владе и руског цара у критичним тренуцима непосредно пред избијање опште европског ратног сукоба.

ЛИТЕРАТУРА

- Th. Bethmann-Hollweg, *Betrachtungen zum Weltkrieg*. T. 1—2. Berlin, 1912—1921.
- British documents on the origins of the war, 1898—1914*. Vol. 1—11, London, 1926—1938.
- Buchanan, *My mission to Russia*, Vol. 1—2, Boston 1923.
- Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit 1906—1918*, Bd. 1—5, Wien—Berlin, 1921—1925.
- Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914, Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*. Bd. 1—40, Berlin, 1922—1927.
- Documents diplomatiques français, 1871—1914*. Paris. 1-er série (1871—1900), T. 1—8, 1929—1936. 2-me série (1901—1911), T. 1—7, 1931—1937. 3-me série (1912—1914), T. 1—11, 1929—1931.
- G. Michon, *L'alliance franco-russe 1871—1917*, Paris 1927, VIII.

- Osterreich-Ungarus Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908, bis zum Kriegssausbruch 1914*, Diplomatische Akten — stücke des Osterreichisch-Ungarischen Minis — teriums des Aussern. Bd. 1—9. Wien—Leipzig 1930.
- R. Poincaré, *An service de la France. Neuf années de souvenirs*, Vol. 1—10. Paris 1926—1933.
- Wilhelm II, Kaiser. Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878—1918*. Leipzig—Berlin 1922.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, I—XXII, Београд 1924—1937.
- М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, Београд 1973.
- Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*. I—III, Београд 1923—1924.
- Југословенски народи пред први светски рат*, уредно В. Чубриловић, Београд 1967.
- Н. Капићић, *Аустро-угарска политика у Босни и Херцеговини и југословенско питање за вријеме првог светског рата*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, IX (1958).
- A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Немачке 1908—1918*, Beograd 1981.
- Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у првом светском рату*, Београд, 1977.
- В. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1—2, Београд, 1985.
- В. Горовић, *Историја Срба*, 1—3, Београд, 1989.
- В. Горовић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936.
- В. Горовић, *Црна Књига. Питање Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914—1918*, Београд 1920.
- Вестник народног комисариата иностраних дел*, 1910, 1—2.
- Вилхелм II, Переписка Вилхелма II с Николаем II 1894—1914*. гт. М.-Пг. (1923).
- С. Ю. Витте, *Воспоминания*, Т. 1—3, Л. 1923—1924.
- Гешов, *Балканский союз. Воспоминания и документы*, Петроград, 1915.
- С. К. Добровольский, *Мобилизация русской армии в 1914 году*, „Военный сборник“, Т. I, Београд 1921.
- Донесение русского поверенного в делах в Константинополе*, „Красный архив“, т. 43.
- Европейские державы и Турция во время мировой войны*, Константинополь и пролив. По секретным документам б. Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова. I—II. М. 1925—1926.
- А. М. Зайончковский, *Вокруг аннексии Боснии и Герцеговины*. „Красный архив“, 1925, т. 3(10).
- А. М. Зайончковский, *Подготовка России к мировой войне. Планы войны*, М. 1926.
- Красный архив. 1924, т. 7 и 7; 1925, т. 3 (10); 1932, т. 1—2 (50—51), 5—6 (54—55).
- Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гт.* М. 1922.
- Международные отношения в эпоху империализма*. Т. XVIII, ч. 1.
- Могилевич и Айрапетян, *На путях к мировой войне*. М. 1940.
- Отчет Гардинга о пребывании в Ревеле в "British Documents"*, В. V, 195.

- С. А. Сазонов, *Доклады б. министра ин. дел С. А. Сазонова Николаю Романову, 1910—1912 гг.* „Красный архив“, 1923, т. 3.
- Синяя книга, Сербская дипломатическая переписка, относящаяся к войне 1914 года.* Перев. Н. М. Лачова, Пг. 1915.
- Фей. *Происхождение мировой войны.* Т. I, рус. перевод.
- Царское правительство о проблеме проливов в 1898—1911 гг. „Красный архив“, 1933, 6 (61).

Александар ФОТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ОБНОВА СРПСКОГ МАНАСТИРА СВ. САВЕ ОСВЕЋЕНОГ КОД ЈЕРУСАЛИМА 1613. ГОДИНЕ

У Светој Земљи се за српско име први пут чуло још 1229. године, када је хришћанске светиње ходочастио архиепископ Сава Немањић. Уз многобројна богоугодна дела, подигао је и задужбине, чиме је поставио чврсте темеље српском присуству у Палестини. Сви потоњи српски владари и првосвештеници развијали су и учвршћавали успостављене везе старајући се првенствено о задужбинама, све док су имали моћи и средстава.

Веома мало се зна о српској православној општини у Палестини и о храмовима којима је она управљала све до средине XVII века.¹ Основни узрок је недостатак извора. Фрагментарни подаци који блесну с времена на време, могу пре да подсети на некадашње духовне утицаје и српске споменике него да озбиљније и свестраније расветле макар и најмање питање из њихове историје.

Две султанске заповести из 1613. године пружају могућност да се, из једног досад непознатог угла, сагледа положај српских монаха, њихова свакодневна борба и огромна воља да истрају упркос многим тешкоћама и насиљу којем су били изложени. Овде се први пут објављују турски документи о Србима у Светој Земљи. Због изузетног значаја њиховог садржаја и употребе извесних некарактеристичних израза, поред превода, објављују се уз факсимиле и транскрипцију на османско-турском језику. Први документ је у облику кратког и не-

Захваљујем на предусретљивости мр Оаеаду Перију, асистенту на Хебрејском универзитету у Јерусалиму, који ми је послао фотокопије докумената.

¹ Потпуније о односима Срба и Св. Земље: Н. Дучић, *Српски Арханђелски манастир у Јерусалиму*, Годишњица Николе Чупића, IX (1887) 235—243; Т. Борбевић, *Српске светиње у Палестини*, Скопље 1925; Предговор др Д. Давидова у фототипском издању *Описанија Јерусалима*, Христифора Жефаровића (1748), Нови Сад 1973; В. Недомачки, *Манастир Арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму — задужбина краља Милутина*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 16 (1980) 25—69.

довољно информативног регеста на енглеском језику, без факсимила, објавио професор Јуријел Хејд још 1960. године.² Документи се чувају у Архиву Председништва владе у Истанбулу, у фонду Kâmil Кереси. Заповести су уписане у дефтер број 71, који припада такозваним „важним дефтерима“ (Mühimme defterleri), на страницама 340. и 350.³

Постоје различита мишљења о томе шта су то *mühimme defterleri* и како су они настали. Овде ће се размотрити само оне њихове карактеристике које су кључне за разумевање наведена два документа. Чини се највероватнијом хипотеза Ј. Хејда да су у мухиме дефтере преписивани концепти фермана, и то они који су једном већ били грубо исправљени, ако је то било потребно.⁴ То потврђује већ први поглед на два наведена документа: поједине речи, односно изрази су прецртани, а стилске исправке и допуне су унете поред самог текста или испод њега (в. факсимиле).

Датум уписивања концепта није значајно увек и датум издавања фермана. Могло се догодити да је концепт био уписан: 1) пре него што је ферман написан, 2) пошто је ферман написан, али пре него што је послат и 3) пошто је ферман послат. Концепти су обично уписивани у групама. Датум се стављао испред целе групе докумената тако да се понекад мора потражити и неколико страница уназад.⁵ Први приложени документ у овом чланку уједно је и први у групи — уписан је непосредно испод датума.

Изрази према рукопису Авни-ефендије и према рукопису Његове Екселенције (*reis ul-kutab*) ефендије подразумевају да су управо ови високи државни достојанственици претходно саставили кратко наређење на основу којег је потом написан концепт фермана у целини. Авни-ефендија је по својој функцији могао бити тескеречија или велики тескеречија.⁶

Изнад обе заповести постоји још једна важна белешка коју би требало разјаснити. Само постојање оваквих концепата не мора увек значити да је „прави“ ферман и издат. У то можемо бити сигурни једино ако је изнад концепта додат израз *написан* (*yazildi*), као што је то било у овим случајевима.⁷

² U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552—1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford Univ. Press 1960, 179.

³ Два оваква дефтера, налазе се у фонду К. Кереси, бр. 70 и 71, иако у истом архиву постоји засебан фонд *Mühimme Defterleri*. Ову врсту извора је прва открила екипа стручњака из СКА 1936. г., а резултати су објављени у: G. Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme Defteri*, Beograd 1950. Најисцрпније их је анализирао Ј. Хејд у првом делу наведене књиге (Heyd, 3—38).

⁴ Heyd, 23—24.

⁵ Heyd, 24—29.

⁶ Heyd, 14—17.

⁷ Heyd, 18.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

فقد تم بحمد الله تعالى... (The main body of the handwritten text, which is highly stylized and difficult to decipher fully, but appears to be a religious or historical document.)

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

محمد بن عبد الله

BBA, K. Kepeci, 71, str. 340

Yevn Uş-şulaş

M İyevni 5 şehr-i Cemâzi el-âhîret sene-i minhü. İbtidâ-yi riyaset-i hazret-i Hüseyn Efendi - edim Allahu ta'âlâ bi-l-hayr ve-t-tevfîk !

Yazıldı.

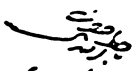

Bâ-haşt-ı Avnî Efendi

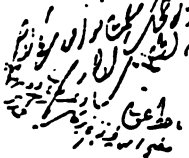
[1] Kuds-i Şerîf kâzîsına hükmü ki: Südde-i Se'âdetüme mektûb gönderüb nefsi-i Kuds-i Şerîf'in şarkisinde berriyye tarafında vâkîc [2] MİR SİBÂ'î demekle ma'rûf olan kadîmî manâstır ki ta'ife-i Sırb ruhbânlarının manâstırlarıdır mürûr-i eyyâm [3] ve dühûr-i İcâm'dan ba'zı yerleri münhedim olub harâbe müşrif olub ve Kible cânbinde vâkîc olub Mermer (?) demekle [4] ma'rûf olan bir küçük külliye dâhî ki ta'âlî U termâm ruhbânlarının iktidârları olmaduğundan dîvârları [5] düşüb harâbe olduğundan ürbân eşkiyâsi ruşat bulub rencide olan ruhbânlarını oğa ve taşu dutub [6] ta'addî üzere olduqların küzât es-sâlifin âsîline-i Se'âdetüme carz u icâm eylediklerin vażc-i İşlîsî üzere [7] ta'âlî ve esâs-ı kadîmesi üzere meremâta muhtâc olan termâm etmeleri bâbında müte'addid âhkâm-ı şerîfe verilmeğın Kuds-i Şerîf'de [8] olan mi'câz başı ve sıyır mi'câzlar ve ehl-i vukûf bî-ğaraż müslimânlar ile üzerine vârilub keşf olunduğda muhtâz-ı [9] şer'î şerîf üzere rusûm-ı kadîmesi mücebince ta'ayîn olunan hudûd ile zikr olunan külle ta'âlî ve manâstırın ba'zı yerleri [10] dâhî termâm olunub ba'zı yerleri dâhî ta'âlî olunmayub nice müddet mürûr edüb ve ellerinde olan izin hücceti üzerine [11] dört beş kâzînuñ imzâsı olub ve bir vechle bir ferd zarar u ta'addîleri hilâf-ı vażcılarını olmayub ol berriден mürûr u çubûr [12] ebni-yi sebile şu ve etmek ile hizmet edüb isüdehâil olmalarına nice sa'y ve emek çekerler iken ba'zı şâhib-i âğrâz mücerred celb-i mâl [13] içün şirret u şekvet ve hilâf-ı vâkîc iş ile evâmîr-ı şerîfe ibrâz ve vâran hükâmî iğmâz etmekden hâil olmayub [14] bi-lâ-sebeb rencide etmekden hâil olmaduqları ecilden madîki şer'î şerîfe muhtâlif bir vażcılarını ve ellerinde olan evâmîr-ı şerîfe ile temessükâtlara [15] muğâyir vażc u ta'addîleri olmaya olmağüle emr ibrâz edenlerün emirleri alınub ve hilâf-ı şer'î ta'addîleri men'c u def'c olunub [16] binâ olunan binâlarına dahl u ta'arrûz olunmayub vażc-ı kadîm üzere ta'âlî U termâm edüb nâ-tanâm kalan yerleri tekâil olmağ [17] bâbında ign-i hümayûnum verilmeğ bâbında istidâe-yi cinâyet eyledüğün ecilden vażc-ı kadîmî üzere şer'î şerîf [18] mücebince ta'âlî olunmak emrüm olmuşdur. Buyurdum ki...vuşul bulduğda [19] bu bâbda şâdir olan ferâm celîl ul-kadrüm ve muqaddemâ verilen âhkâm-ı şerîfe ve hüccet mücebince amel edüb [zikr olunan külle ve manâstır kabl el-feth binâ olunmuş kadîmî müstamel manâstırları ise vażc-ı İşlîsî] üzere ta'âlî U termâm etdüresin [20]amma bu bahâne ile vażc-ı İşlîsî'nden ziyâde nesne ihdâğ olunmağdan ve kadîmî binâsından ziyâde binâ olunmağdan ihtirâz eyleyüb muhtâz-ı şer'î şerîf her ne ise [21] müceb ile amel eylesin.

<http://www.balcanica.rs>

1. U dokumentu je napisano pogrešno: BİR SİBÂ.

2. Dopuna jedinica ispod teksta dokumenta.

 ...موجوده ہونے کا اور مجرم ہونے پر بھی ذائقہ درسیہ دیکھ کر خود کو کہنے سے مستحضر ہوں اور اس کو سب
 دینی نبوت و لدگاروں کو بھی نہیں اولوں و بعضیوں کو بھی اور اس کی حالت میں خدا تعالیٰ سے دعا ہے کہ
 عذر سے کلمہ پڑھنے سے طلبہ کے دل سے تیر تیرتہ اور نہ لیں اور اس کو کہیں نہ دے اور نہ تیرتہ حضرت امام
 و تیرتہ مصلحت سے اور ان کا بچہ کے مباح و بجا اور نہ کسی اور کو کہیں نہ دے اور نہ تیرتہ امام
 مباح و بجا اور نہ کسی اور کو کہیں نہ دے اور نہ تیرتہ امام
 کلمہ کہنے کی گزشتہ ایک دم مژدہ اور نہ اور اس کو کہیں نہ دے اور نہ تیرتہ امام
 تیرتہ و تیرتہ اور نہ اور اس کو کہیں نہ دے اور نہ تیرتہ امام

BBA, K. Kepeci, 71, str. 350

[12.C sene 1022]

Yazıldı.

Bâ-hâfî-i hâzretî (re'is ul-küttâb) efendi

[1] Kuds-i Şerîf kâzîsına hükm ki: Mahrûse-i mezbûre kurbinde
 nefis-i berriyyede vâkî' Deyr-i Sîn demekle ma'rûf kenisenüñ ba'zı
 yerleri harâb olub [2] ve ba'zı büyük ve odaları dahî yıkılıb
 niceisi münhedim olub ve ba'zıları dahî yıkılıb üzere olmağla
 zâhibîleri olan Naşîr-ı-yı Sırb [3] meclis-i şer'ca gelüb ta'cîrîn
 taleb eylediklerinde kîbel-i şer'eden üzerine adam ırsâl olunub
 görüldükde vaz'-i kadîm üzere ta'cîr ü termîmine muvâfâk ellerine
 hüccet-i şer'ciyye [4] verilüb mücebince camel olunmaq içün hükm-i
 humâyûnum ricâ olunmağın muvâfîk-i şer'-i şerîf olduğı üzere camel
 olunmaq ferâñ olunmuşdur. Buyurdum [5] ki...bu bâbda tamâm
 muqayyed olub göresin zıkr olunan kenise kabî el-feth kadîmî
 müsta'amel [6] kenise vech-i meşrûh üzere harâb olub ta'cîr ü
 termîme muhtâc olmağla ta'cîrine hüccet verilmiş ise [ol hüccetini
 nazmünü muvâfîk-i şer' olsa calâ-vech iş-şer' gâbit olursa]
 mücebince şer'le iktizâ ettüğüne göre [7] ta'cîr ü termîn
 ettüresin amma muqayyed olasin ki vaz'-i kadîm ve şer'-i şerîfe
 muhâlif nesne ihdâş olunmaya.

Превод докумената:

ББА, К. Кепечи, 71, стр. 340.

Уторак

5. дан месеца цемазијелахира ове године [1022. по Хиџри/23. VII 1613]. Почетак старешинства реис ул-кутаба Његове Екселенције Хусеин-ефендије — нека му Узвишени Бог продужи живот уз срећу и успех!

Написан!

Према рукопису Авни-ефендије.

Заповест кадији Јерусалима: Послао си писмо моме Срећном Прагу и известио: Источно од Јерусалима, у пустињи, налази се давнашњи манастир познат под именом Мар Саба, који је манастир српских монаха. Како су године пролазиле, током времена, неки његови делови су толико оронули да им прети рушење. А на страни Кибле налази се и једна мала кула позната под именом Мермер [?], чији су зидови пропали и обрушили се јер монаси нису имали могућности да их поправе и обнове. Због тога арапски разбојници користе прилику да чине насиља гађајући узнемирене монахе стрелама и каменицама, што су претходне кадије саопштиле мојој Срећној Престоници. Издате су многе заповести поводом градње према првобитном стању и обнове [делова] који изискују поправку, према давнашњем изгледу. Због тога су дошли мимар-баша Јерусалима и други мимари са стручњацима, непристрасним муслиманима, и извршили увиђај. Тада је поменута кула поправљена у границама које су одређене на основу давнашњег плана, према захтевима часног шеријата, а обновљени су и делови манастира. Али поједини делови нису поправљени. Протекло је много времена и на худетској дозволи која је у њиховим [монашким] рукама налазе се потписи четири-пет кадија. [Монаси] нипошто не чине штету нити насиље над било киме, него послужују водом и хлебом путнике који пролазе кроз ту пустињу. Док се они за спокој [путника] старају с великим напором и тешкоћама, поједини злобници, искључиво ради грабљења, узнемиравају их чинећи преступе и насиља, прибављајући часне заповести супротне стварном стању и постижући да се судије које долазе претварају да ништа не виде. Зато што их непрестано узнемиравају злостављајући их без разлога, поднели су молбу да се изда моја царска дозвола да, пошто не поступају супротно часном шеријату и не чине поступке и насиља противно часним заповестима и темесућима које имају у рукама, да се одузму њихове [од злобника] заповести које су прибавили [противно стварном стању] и да се забране и онемогуће њихова насиља противна шеријату; да

се не мешају и не ушлићу кад су у питању њихове [монашке] зграде које су подигнуте; да [монаси] изврше поправке и преправке према давањем изгледу и да заврше делове који су остали недовршени. Због свега тога заповедам да се изврше поправке према давањем изгледу и на основу часног шеријата.

Наређујем: Када [ова заповест] приспе, да поступиш према велемоћном ферману који се издаје о овом питању и према раније датим часним заповестима и хуцету. Ако су поменута кула и манастир саграђени пре освојења и ако је манастир коришћен од давнина, нареди да их поправе и обнове према првобитном стању. Али пази да се под овим изговором не подигне више објеката него што их је било првобитно и да се не изгради више зграда него што их је било од давнина. Да поступиш онако како захтева часни шеријат.

ББА, К. Кеpeci, 71, стр. 350.

[30. VII 1613]

Написан!

Према рукопису Његове Екселенције
[реис ул-кутаб]-ефендије.

Заповест кадији Јерусалима: Неки делови цркве познате под именом Храм Гроба,⁸ који се налази у самој пустињи, у близини поменутог богомчуваног града, обрушили су се, а поједине његове зграде и одаје такође су оштећене. Пошто су се неке потпуно срушиле, а некима непосредно прети рушење, српски хришћани који њима управљају дошли су у часни суд и затражили да се дозволи поправка. Када је човек послат од стране суда извршио увиђај, [суд] им је дао у руке детаљан шеријатски хуцет о поправци и обнови према давањем изгледу. Да би се поступило према њему, замолили су царску заповест. Због тога је издат ферман да се поступи у складу с часним шеријатом. Наређујем: Поводом овог питања буди крајње брижљив и извиди га. Ако се поменута црква користила од давнина, још пре освојења, па је на изложени начин обрушена, те је потребна поправка и обнова, и пошто је због тога издат хуцет о поправци, ако је садржина хуцета у складу са шеријатом, а то се утврди шеријатским путем, нареди да се на основу њега и према захтевима шеријата изврше поправке и обнова, али се побрине да се не подигну објекти противно давањем изгледу и часном шеријату.

⁸ Овај део реченице може да се преведе и овако: *Неки делови манастира познатог под именом Манастир (Храм) Гроба...*

*

Да би се садржина докумената што боље разумела, неопходно је да се они сагледају у светлу савремених историјских околности и вишевековних веза Срба с лавром Светог Саве Освећеног.

Велика лавра Св. Саве Освећеног је један од најстаријих, непрекидно живих манастира у Светој Земљи. Налази се у Јудејској пустињи, двадесетак километара источно од Јерусалима, усечен у стрмину кањона потока Кедрон. Подигао га је, крајем V века наше ере, велики хришћански светитељ Сава Јерусалимски (на арапском: Mar Saba).⁹ Манастир је убрзо постао значајан духовни центар, који је окупио велики број учених монаха. Један од најугледнијих је, свакако, био св. Јован Дамаскин (VIII век), који је управо у њему нашао надахнућа да напише своја најлепша дела у области православне химнографије. Ова лавра је веома рано постала прототип уређења многих православних манастира.

Име богоносног оца Саве у монаштву је понео и Растко Немањић. Приликом првог поклоничког путовања по Палестини 1229. године, Сава Немањић је посетио лавру, даривао је и покљонио се моштима. Дарове су му узвратили светињама, које се и данас чувају на Светој Гори: патерицом св. Саве Освећеног и двема иконама Мајке Божје, Тројеручицом и Сластопитатељницом. Две задужбине, манастир св. Јована Богослова, који је подигао на Сионској гори, и цркву Св. Борба, коју је касније откупио од „Латина“ у Акри за потребе српских ходочасника, Сава Немањић је покљонио лаври јер је она могла да им пружи трајну заштиту. Тако су ови манастири постали метоси лавре, што је значило да су јој припадали и сви приходи које су они остваривали.¹⁰

Српски монаси су најповољније услове за несметано обављање својих хришћанских дужности добили тек када је краљ Милутин 1313—1315. године подигао манастир Арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму, који је богато обдарио и обезбедио му редовне приходе. Заштићен зидинама Јерусалима, манастир се успешно одупирао свим тешкоћама. Привремено је запустео око 1479. године, вероватно услед куге. Кризу је брзо пребродио, штавише, ојачао је у тој мери да су 1504. године монаси успели да припоје лавру Св. Саве Освећеног. Некада веома богата, пустињска лавра била је стална мета разбојничких дружина. Временом је толико пропала и осиромашила да јој је претила опасност да запусте. Српски монаси су је тада преузели од грчких монаха и обновили у складу

⁹ *Mār*, испред имена хришћанских светаца искључиво значи *свети*, иначе значи *господин* (H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic. Arabic-English*, ed. by J. Milton-Cowan, 1980).

¹⁰ Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, на свијет издао Б. Даничић, Београд 1865, 271—273, 302—307; В. Розов, *Страница из живота светога Саве*, Споменик СКА, LXIX (1929) 93—106.

с уговором који су склопили с јерусалимским патријархом (сиријског порекла). Ступили су у општежиће с једним заједничким српским игуманом на челу. Тада је манастир Св. Арханђела постао градски метох много угледније лавре.¹¹

Доласком Османлија 1516. године, ситуација се није много изменила. Турска власт је, у складу са шеријатом, гарантовала заштиту свим хришћанима и Јеврејима и није спречавала ходочаснике да походе Свети Гроб. Јерусалим је истовремено био и исламски Свети Град (El-Kuds); штавише, Кибла је првобитно била у смеру Јерусалима, пре него што су муслимани почели да се окрећу према Каби.

Можда је управо чињеница да су се налазили у Светој Земљи (*arazi-i mukaddese*) утицала на турске власти да Србе називају *српски хришћанима*, изразом којим им се исказивао одређен значај и поштовање. Овај термин заслужује посебну пажњу јер је толико редак и неуобичајен у турским документима, где су уз српско име (ако се уопште и помињало) везивани сасвим другачији, омаловажавајући епитети.

Документи се односе на исти манастир. Црква *Храм Гроба* (*Deur-i Sin*), која се помиње у другом документу, највероватније се односи на гроб св. Саве Освећеног. Поједини извори наводе да се он налазио у посебној капели, између цркве Благовештења и цркве Св. Николе, а други, опет, казују да се налазио у нартексу највеће и најлепше цркве Благовештења.¹² С друге стране, можда уопште није реч о цркви; оба термина, *deur* и *kenise*, поред значења *храм* и *црква*, могу значити и *манастир* (в. напомену бр. 8). Без обзира на то да ли је посреди црква или манастир (Гроба), мислим да је у питању гроб св. Саве. Ова претпоставка није потврђена у изворима (којих ионако нема), али другачија могућност готово да не постоји, ако се има у виду да се црква (манастир) налазила у пустињи, у близини Јерусалима и да су њоме у то време управљали српски монаси.

Заповести су издате у размаку од неколико дана и на основу две различите представке. Монаси су, очигледно, желели да се поуздано осигурају од свих неприлика, па су интервенисали на два начина: преко јерусалимског кадије и преко својих изасланика, с нешто другачијом молбом. Тако су могли бити сигурни да ће заповест стићи до кадије, јер се ферман

¹¹ О лаври Св. Саве Освећеног в. S. Vailhé, *Le Monastère de Saint-Sabas*, *Echos d'Orient*, II, 8 (1899) 132—341; III, 1 (1899) 18—28; III, 3 (1900) 168—177. О манастиру Св. Арханђела в. наведена дела В. Недомачки (веома исцрпна студија) и Н. Дучића. Приходе манастира Св. Арханђела је подробно обрадила М. Живојиновић, *Светогорици и стонски доходак*, Зборник радова Византолошког института, XXII (1983) 165—206.

¹² Vailhé, II, 8 (1899) 333; *Проскинатариј по Иерусалиму и прочимъ Святимъ мѣстамъ безъимянаго (1608—1634)*, Православный палестинский Сборникъ, XVIII—2, 53 (1900) 68.

углавном предавао подносиоцима арза да га сами пренесу до одредишта, будући да је то у њиховом интересу.¹³

Експозиције ферманâ речито приказују изузетно тешко стање у коме се налазила лавра Св. Саве Освећеног. Манастир је био полуразрушен, а монаси не само што нису имали могућности да га редовно одржавају него су у томе умногоме били и ометани. Први документ указује на чињеницу да то није била тренутна ситуација: манастир је већ био обнављан, бар једанпут, али посао није био докраја завршен. Ако су се на хуџету, који су монаси поседовали, налазили потписи четири-пет кадија, датум те делимичне обнове би требало потражити у периоду између 1603. и 1605, осам до десет година пре издавања овог фермана. Изгледа да су монаси 1605. године добили један ферман о обнови лавре и подизању одбрамбене куле Св. Симеона.¹⁴

Једна кула је одавно постојала у оквиру зидина лавре. Називали су је Јустинијановом кулом. Учестали напади разбојника и пустињских номада наметнули су потребу изградње и друге одбрамбене куле, овог пута изван зидина манастира. Српски монаси, који су је градили, на једном од спратова су уредили црквицу посвећену св. Симеону — Немањи. Завршетак градње 1612. године обележен је пригодним текстом на српском језику, који је уклесан у подножју куле.¹⁵ У првом документу се помиње обнова мале куле на страни Кибле — што би значило на југозападној страни манастира. Њено име би се могло прочитати као *Мермер*, међутим, читање није сасвим поуздано. Она је била поправљена у границама које су одређене давнашњим планом, у време прве обнове манастира која се помиње у ферману, дакле, између 1603. и 1605. године. Натпис из 1612. године вероватно означава годину коначног завршетка свих радова на њој. По свему судећи, то и није била *новосаграђена* кула у правом смислу те речи, него обновљена, или поново сазидана, стара кула од које су у то време преостали можда тек темељи. Како год било, монаси никако нису смели написати турским властима да граде *нову* кулу јер је то било шеријатом забрањено, него су се морали служити искључиво изразима који су више пута наглашени у оба документа (обнова према давнашњем изгледу, првобитном стању, итд.).

Одбрамбене куле су биле неопходне јер турске власти нису биле у стању да контролишу непокорне номаде. Израз *арапски разбојници* означава искључиво бедуинска племена, а

¹³ Heyd, 21. Ако је то наглашено у ферману, могли су га и заржати, а кадији само поднети на увид.

¹⁴ Vailhé, III, 3 (1900) 173; Недомачки, 55.

¹⁵ Дучић, 241; Недомачки, 55.

не Арапе у ширем смислу.¹⁶ Претње и напади бедуина били су део свакодневице с којом су монаси лавре морали да се суочавају вековима. Српски монаси су због тога 1568. године успели да издејствују ферман од султана Селима II којим им се дозвољава ношење оружја.¹⁷

Током XVI и XVII века монахе лавре даривали су само руски цареви, и то су били једини приходи које су остваривали преко уобичајених средстава добијаних за пружање услуга ходочасницима. Један од разлога је био тај што су руски ходочасници увек наилазили на добар пријем у оба српска манастира, а у лаври су чак имали и своју црквицу Св. Михаила. У молбама игумана и архимандрита лавре, као основни разлог за тражење помоћи, неизоставно је навођена поправка веома оронулог, разрушеног манастира.¹⁸ Сасвим је могуће да српски монаси нису били успели да честито озидају лавру још од оног времена када су је преузели од грчких монаха, 1504. године, и да је такво стање трајало све до тренутка када су коначно изгубили оба манастира.

Проблем није био само у новцу него и у малом броју монаха. Братство оба манастира је 1543. године чинило педесетак а 1593. сто педесет људи у служби, од којих је само осамдесет постојано живело у њима. Почетком XVII века заједница је бројала двадесет до четрдесет монаха.¹⁹ Према грамати игумана Гаврила, живот у лаври је 1603. године постао неиздржив, у тој мери да су се игуман, цео освећени сабор и већи део братства, узевши манастирске сасуде, повукли у своје градско подворје, манастир Св. Арханђела. У лаври је остало скривено тек неколико стараца, да се не би рекло како је запустела.²⁰

Поврх свих неприлика око поправки, недостатка новца и напада бедуина, ситуацију су више од свих недаћа отежавали такозвани *злбници* (*sahib-i agraz*), како их је јерусалимски кадија крајње неодређено назвао. Без сумње, реч је о конкурентима, првенствено Грцима, а затим и о свима осталима који су желели да преузму управу над лавром.

¹⁶ Heud, 48—49, 79—80. Поједина племена су често учествовала у великим побунама против Османлија. Други су се такође, 1607. године, придружили одметнику Цанбулату (Heud, 45—46).

¹⁷ Vailhé, 173; Недомачки, 55.

¹⁸ *Сношения Россий съ востокомъ по дѣламъ церковнымъ*, I, С. Петербург 1858, 97, 158, 232, 244, 248, 261, 264, 274, 280—286, 293 310, 326; II, С. Петербург 1860, 30—31; Недомачки, 54.

¹⁹ Vailhé, 171, 173; *Сношения*, I, 274. Некада је у лаври и у испосницама поред ње живело и до 14 000 монаха. У XV веку се помиње само 5 (*Восемь греческихъ описаний Св. Мѣсть XIV, XV и XVI вв*, ППС, XIX—2, 56 (1903) 160—161.

²⁰ *Сношения*, I, 281—283.

Борба за контролу над светим местима, а тиме колико за углед, још више за приходе, може се пратити од средњег века. Доласком Османлија она није престала, напротив, расшамсала се још већом жестињом. Турци су, такође, имали велике приходе од хришћанских ходочасника, па им нису забрањивали посете Светој Земљи. У спорове су се мешали једино када би запретили да озбиљно угрозе и умање њихове приходе. Почетком XVII века Анри IV је преузео титулу заштитника хришћанства у Османском Царству, што се на првом месту односило на заштиту чувара Светог Гроба. Према капитулацијама из 1604. године, фрањевци су се ставили под његову заштиту и тако постали најјачи конкуренти Грцима, који су, ипак, имали превагу на Порти.²¹

Највећи притисак на српску Лавру изгледа да је почео 1608. године, доласком Грка Теофана на место јерусалимског патријарха. Писци грчких историја истичу непослушност српских монаха и одбијање да плаћају порезе. Срби су, штавише, успели у томе да буду изузети из јурисдикције јерусалимског патријарха захваљујући пресудама александријског и антиохијског патријаршијског суда. Патријарха је нарочито погађало то што је остајао без прихода од хаџија, које су српски монаси организовано дочекивали већ у средоземним лукама и доводили на конак у свој манастир Св. Арханђела, који се иначе налазио на изузетном положају, у близини Светог Гроба. Поред Грка, на лавру су полагали право Бурђијанци, а на манастир Св. Арханђела фрањевци.²²

Наведеним злочицима је полазило за руком да подмите судије, па и да издејствују више султанских заповести које нису одговарале стварном стању. То се могло догодити зато што је Царски диван питања решавао на основу арзова. Ако је у арзу било представљено лажно стање, и то још потписало службено лице, и ферман је био сагласан молби. Када се ствар једном замрсила, требало је много времена (у овом случају, десетак година), жалби и утрошеног новца да би се исправиле грешке и утврдила истина. Други документ сведочи да сам кадијин хуџет монасима није био довољна гаранција него су на основу њега тражили и царску заповед.

Очигледно је да су српски монаси имали веома моћне и финансијски јаке противнике, јер је овакве процесе било не-

²¹ Р. Самаршић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI—XVII век*, Београд 1961, у предговору „Француска и Турска у XVI и XVII веку“, стр. 23—25, и у извештају Ж. Шардена (1671), 348—349; Heud, 174—184.

²² Недомачки, 49—50, 55—56 (в. и цитирану литературу); Αθανασίου Κ. Υψηλάντων ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ, изд. Καραβίτα, ΑΘΗΝΑΙ 1972, 516—517 (у додатку). Захваљујем др М. Петровићу који ми је љубазно указао на податке из ове историје.

могуће водити без огромне суме новца који је одлазио на поклоне службеним лицима у Јерусалиму и Цариграду. А то је, опет, значило да је овај полуразрушени манастир и те како био вредан уложеног труда. Бар према овим двома заповестима, српски монаси су истрајали у вишегодишњем надметању, и на крају, 1613. године, изашли као победници. Противницима су одузете заповести прибављене на основу приказа лажног стања.

Дозвољено им је да обнове манастир, кулу и храм у оној мери у којој се то није косило са шеријатом. То је подразумевало два основна услова: објекти су морали бити коришћени од давнина (и без прекида), а поправке су смели да изврше према њиховом изгледу који је одговарао времену *пре освојења* (kabl el-feth), тј. пре доласка Османлија 1516. године. Никаква доградња није била дозвољена.

Обнова манастира и стални сукоби с противницима довели су монахе у безизлазну ситуацију. Направили су велики дуг који нису били у могућности да исплате. Помињале су се различите суме од 45 до 54 000 гроша. Због дуга, сплетки, а изгледа и неслоге међу њима самима, морали су да напусте лавру Св. Саве Освећеног и манастир Св. Арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму. Манастире је откупио јерусалимски патријарх Теофан, највероватније између 1623. и 1625. године.²³

Тако су Срби, после три стотине година управљања манастиром Св. Арханђела и сто двадесет година управљања лавром Св. Саве, остали без својих манастира у Светој Земљи.

Два турска фермана из 1613. године представљају прве званичне документе о српским манастирима у Палестини после, највероватније фалсификоване, повеље султаније Маре из 1479. године.²⁴ Досадашња знања о овом периоду ослањала су се на не увек веродостојне старе грчке историје, шаблонирани „бедекере“ различитог порекла и понеки запис или натпис. На основу приложених докумената може се претпоставити да је било много проблема с којима су се српски монаси сусретали у току целог једног века, колико су држали наведене манастире у време турске власти. Упорна борба монаха да истрају упркос свим тешкоћама морала је оставити трага у турским канцеларијама у Цариграду, а можда и у Јерусалиму. Требало би пронаћи ту грађу, јер недостатак других извора умногоме увећава њен значај.

²³ Vailhé, 172 (према изворима грчког порекла); ТА ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ, 516—517; Недомачки, 55—56; Н. Дучић је сматрао да су Срби изгубили манастире између 1536. и 1540. г. (Дучић, 241). Тачан датум, очигледно, тек треба да се утврди.

²⁴ Живојиновић, 183—186 (в. на том месту цитирану литературу).

**RESTORATION OF THE SERBIAN MONASTERY OF ST. SABA
THE SANCTIFIED NEAR JERUSALEM IN 1613.**

S u m m a r y

Very little is known about Serbian monks in Palestine. The author presented two ottoman firmans, with facsimiles and transliterations, and made comments on them Both concern the restoration of very much ruined Laura of Saint Saba The Sanctified, also known as Mar Saba, which is situated in Judean desert near Jerusalem. In the period between 1504. and c. 1623—25. the monastery was under administration of Serbian monks. Documents concerning Serbs in Holy Land are very rare, and this two firmans gave us the picture of their situation from new and, till now, unknown angle. They are rare testimonies of he very bad condition of the monastery, and also the testimonies of stubborn and long lasting struggle in which Serbian monks tried to restore the Laura and to endure in the desert.

Vanja STANISIC
 Institute des Etude Balkanique
 Belgrade

DU LEXIQUE SERBO CROATE DANS LE VOCABULAIRE ALBANAIS

Le commencement des rapports linguistiques albanoslaves correspond à l'apparition des Slaves sur la Péninsule balkanique aux VIe et VIIe siècles. Le lexique slave s'incorpore à la langue albanaise assez tôt, et du point de vue chronologique il est stratiforme. La couche la plus ancienne de ces slavismes manifeste les particularités d'un sud-slave commun, encore non-décomposé. Le critère utilisé pour la détermination de ces éléments en albanais sont les traces conservées des semi-voyelles du vieux-slave Ъ (j), Ѣ (u): alb. *Dibra* — *Дибар* («ДЪВРЪ» le bois impraticable«), alb. *shulla* »la servante« < slave *ъльѣ »le courrier«; la préservation de l'élément nasal dans des mots slaves contenant d'anciennes nasales Ѣ (e), Ѥ (o): alb. *sëmbër* »l'atelage à deux boeufs appartenant à propriétaires différents« < v. — sl. сльбръ« le paysan libéré«, *pëndar* »le gardien« < пѣдѣръ; u albanais comme équivalent du ѣ (y) slave: *matukë* »la houe« < мотыка, *karrutë* »l'auge« < корыто. Dans certains cas, la situation dans la langue albanaise témoigne de l'ancienneté des emprunts slaves. Les slavismes avec l'alternance s>š/alb. *sh*/(*lesh*) »la laine« < лѣса, *kosherë* »la serpe« < косѣръ) sont plus vieux que les emprunts italiens qui n'apparaissent qu'après l'an mille et n'ont pas cette alternance¹. Le rhotacisme albanais s'est étendu aussi à certains emprunts slaves comme par ex. gërrec »la vase d'argile« < гѣръница — cela ne peut être noté, non plus, qu'à partir du XIe siècle.²

Le livre de A. M. Seliščev sur la population slave en Albanie (*A. M. Селищев, Славянское население в Албании, София 1931*). est resté jusqu'à nos jours l'oeuvre la plus influente sur ce thème, une oeuvre qui n'a pas été surpassée en raison de la largeur de ses vues. Les chercheurs après lui n'ont fait, avec plus ou moins de succès, que des corrections de quelques idées de Seliščev. Ainsi, par exemple, H. Barić a critiqué l'idée, que Seliščev n'avait

¹ H. Barić, *Istorija arbanaškog jezika*, Sarajevo 1959, 46; V. Cimohovski, *Marrëdhëniet gjuhësore shqiptare-sllave*, Gjuha shqipe 1, Prištine 1988, 17.

² Barić, *Istorija*, 47

même pas formulée, à savoir que les Slaves en pénétrant en Albanie, n'avaient trouvé là-bas qu'une population romane.³ Pourtant, Seliščev a écrit que les territoires autour des fleuves Mat et Ishmi étaient déjà peuplés par les Albanais quand les Slaves étaient arrivés, ce dont témoigne justement la toponymie indigène albanaise de cette région montagneuse.⁴ Cette donnée correspond à la description générale de la répartition des Slaves en Albanie. La toponymie montre que les Slaves peuplaient le plus densément le nord-ouest (la région de Scutari), les régions centrales et le sud (autour des fleuves Devoll et Vjose) — c'est-à-dire, les plaines principales de l'Albanie.⁵

Non seulement la toponymie slave, mais aussi la majorité des toponymes significatifs antiques en Albanie témoigne que les formes albanaises étaient créées sur la base de la prononciation slave. L'exemple le plus connu est ant. Δυρράχιον DYRRACHIUM qui, selon P. Skok, a pu devenir en alb. *Durrës* seulement l'intermédiaire du slave Дѫрач (Dŭrač), parce que dans des anciens emprunts le č slave devenait toujours s (alb. *porosit* «ordonner», ⟨поржчити; alb. *sulë* «le bateau» ⟨чѣлнѣ⁶. Selon I. Popović, de la médiation slave témoignent aussi: *Shkumbi* < SCAMPA (par *скѣппнѣ)-*Tomorri* < Τομάρος (par *томорѣ), *Osuni* < ASAMUM (par *осѣмѣ), Devoll < Δεάβολις (par *дѣволѣ), *Vjose* < ant Αῶος, byzant. Βοῶσα avec slave vo-<a-, *Vlore/Vlonë* < Αὐλών (vieux-serbe БАВЛОН⁷ etc.

De même, on a généralement accepté la division de Seliščev des Slaves en Albanie en deux groupes — serbe et bulgare (macédonien). Le groupe serbe, de beaucoup le moindre, occupait les territoires autour du lac de Scutar et du Drin Blanc, tandis que le groupe bulgare occupait toutes les autres régions.⁸ Toutefois, sa tentative de découvrir les restes d'une population bulgare nombreuse dans la région de Scutari aussi,⁹ basée sur la patronymie monténégrine en -OB et la vocalisation e<ъ, a été réfutée par I. Popović. Popović a nié le premier argument en expliquant qu'il sagissait d'un modèle patronymique archaïque, qui s'était conservé seulement à la périphérie de la langue serbocroate (Monténégro et Vojvodina), et il a réfuté le deuxième

³ Barić, *Istorija*, 29.

⁴ Селищев, 74.

⁵ Селищев, 73.

⁶ P. Skok, *Slaves et Albanais*, Архив за арбанску старину, језик и етнологију II/1, Београд 1924, 106—123.

⁷ I. Popović, *Slaven und Albaner in Albanien und Montenegro*, Zeitschrift für slavische Philologie XXVI/2, Heidelberg 1958, 301—324; I. Popović, *Geschichte der serbocroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960, 164—166. Pourtant une opinion contraire à celle de Skok et Popović sur l'adoption des toponymes antiques en albanais a été exposée par E. Çabez (dans *Problemi i autoktonisë së shqiptarëve në drifën e emrave të vendeve*, Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës 2/1958, 54—62). Il n'en reste pas moins que dans certains cas on peut parler de la continuité directe comme le montre cet exemple: LISSIIUM > Lesh, avec l'alternance i > e qu'on rencontre dans les latinismes albanais: MISSA > meshë, LITTERA > letër, PISCIS > peshkë. Mais, il faut avoir en vue que le passage LISSIIUM > ЛѢШѢ est parallèle à SIRMIIUM > СРНАѢ (Popović, *Slaven und Albaner*, 318).

⁸ Селищев, 55.

⁹ Селищев, 281.

argument, en disant qu'il s'agit du reflexe dialectal de la semi-voyelle dans les parlers orientaux du Monténégro. Il est caractéristique que *e* remplace le *z* ancien, qui en scr. littéraire donnait *a* et en macédonien *o*: l'origine du mot *bazilek* «le basilic», à côté de *bosilok* (mac. *босилок*, scr. *босиљак*) ou *prutekē* «le petit bâton» (⟨*прѣтъкъ*, scr. lit *пруѣак*), ne peut être expliqué que par les formes du monténégrin-oriental *босилѣк*, *пруѣк*.¹⁰

A partir du reflexe permanent /e/ de la voyelle vieux-slave ꙗ (ѣ) en Albanie du Nord (*bisedē* «la conversation», *breg* «le bord», *zabel* «une partie du bois réservée à l'abatage» < vieux-slave *вѣѣда*, *вѣѣгъ*, *ѣвѣѣлъ* etc.), I. Popovic a tiré des conclusions très importantes sur le type linguistique des Slaves anciens de l'Albanie du Nord. En se fondant sur les conclusions d'Erdeljanović que dans les matériaux romans d'archive de Kotor, qui se réfèrent aux tribus de Zeta, les formes avec /ie/ (<ꙗ) n'apparaissent que depuis la deuxième moitié du XIVe siècle, que le parler de Mrkovičs — le plus archaïque parmi les parlers monténégrins orientaux — a généralisé le reflexe /e/,¹¹ et en se basant également sur certaines correspondances grammaticales entre ce parler et les parlers de la Serbie du Sud, Popović a conclu qu'au Moyen Âge la population slave d'Albanie du Nord géographiquement et linguistiquement avait lié la Monténégro avec la Serbie du Sud et la Macédoine du Nord.¹²

A cause de la parenté des langues sud-slaves, il est difficile de tracer la frontière entre les lexiques serbocroate et macédo-bulgare. Les Albanais eux-mêmes appellent tous les voisins slaves par le nom commun *shk(ʔ)а* (< SCLAVUS). Dans certains cas seulement, il est possible de trouver l'origine ethnique des slavismes: *megjē* «les confins» < scr. *меѣа*) — *mezhdē* (bulg. *межда*), *orangē* «le mocassin (scr. *оѣанак*) — *oringē* (mac. *оѣинок*, bulg. *оѣинок*), *drugē* «le fuseau» (vieux-slave *дрѣга*, scr. *груѣа*) — *drēngē* (de la forme dialectale ouest-macédonienne ou la forme vieux-slave), *uran* «le tambour» (vieux — sl. *тѣпанъ*) — *toran* (la forme dialectale macédonienne aussi).¹³ Grâce à sa plus grande étendue géographique le lexique macédo-bulgare est beaucoup plus présent en albanais que le lexique serbo-croate. Cependant, voici une observation significative de Popović: «si on registre la quantité de mots qui sont entrés en albanais à l'époque du royaume médiéval serbe, on peut dire que l'influence serbocroate était la même que l'influence macédonienne,

¹⁰ И. Попович, *К вопросу о происхождении славян северной Албании*, Славянская филология I, Москва 1958, 169—200.

¹¹ J. Erdeljanović, *Стари Срби Зетани и њихов говор*, Белићев зборник, Београд 1937, 337.

¹² Попович, 205. Quoique L. Vujović ait exposé l'opinion contraire sur l'origine du reflexe /e/ de Mrkovičs (Л. Вујовић, *Je ли постојао екавски изговор у југоисточној Црној Гори и Сјеверној Албанији?*, Јужно-словенски филолог XXV/1—2, 511—517), la majorité des linguistes est convaincue que le parler de Mrkovičs représentait un lien avec les parlers serbes disparus d'Albanie du Nord, et de même que son reflexe /e/ en principe peut être considéré comme une de ses caractéristiques archaïques (М. Пешикан, *Око мрковићких рефлекса јага*, Зборник за филологију и лингвистику XIV/1, Нови Сад 1971, 243—251).

¹³ Popović, *Geschichte*, 279; Cimohovski, 17.

peut-être encore plus importante¹⁴ Il s'agit d'une terminologie féodale très significative: *bujar* »noble, aristocrate« (*волааръ*), *rob* »l'esclave«, *knez* »le prince«, *vojvodē* »le capitaine«, *čelnik* »le chef«, *strazhē* »la garde«, *bagētī* »les bestiaux« (*вогатъ* »riche«), *porez* »l'impôt«, *zakon* »l'usage« (*законъ* »la loi«), *porotē* »le jury«, *carinē* »la douane«, *mitē* »le don, l'impôt«, *gjobē* »l'amende« (*глоба*), *dīm* »l'espèce d'impôt« (sud-sl. *gum* »lafumée«),¹⁵ et aussi *Stavileci* un patronyme contemporain albanais de Kosovo (*СТАВНАЦА* »le chef des boulangers à la cour médiévale serbe«).¹⁶ L'exemple le plus évident de cette influence serbe est, sans doute, le mot *kral* »roi« (signifiant toujours »roi étranger«) qui présente la reminiscence de l'Etat médiéval serbe. Ce mot ne peut être d'origine bulgare car les Bulgares régnant en Albanie à cette époque avaient un empereur.¹⁷

Partout en Albanie du Nord, qui était au Moyen Age partie intégrante de l'Etat serbe, il existe de nombreuses traces toponymiques de l'ancienne présence slave. Les toponymes antiques et pré-médiévaux ayant des formes slaves sont: *Пилотъ* »le nom médiéval de Dukagjin contemporain« (< POLATUM), alb. *Pulat* provient de **пмлотъ*¹⁸; *Гвдчъ* »la ville médiévale entre le lac de Scutari et Ulcinium« (< SUACIUM), alb. *Shas* (comme *Durrēs* < *Дѣррачъ*), *Дривостъ* »la ville médiévale près de Scutari« (< DRIVASTUM), alb. *Drisht* peut provenir ou de la forme romane ou bien de la forme slave; *Цѣмьва* »l'affluent du lac de Scutari« (< CINNA); alb. *Cet*, scr. *Цијевна* (avec la *Pe* palatalisation slave $k^{+e} > ts$ et l'alternance balkanoromane $i < \bar{e}/\bar{u}$).¹⁹ La toponymie slave en Albanie du Nord: a) la région de Scutari — *Podgora* (slave *юдъ + йора* »région sous la montagne«, *Pustopoja* (sl. *уусѣо ѿоле* »champ vide«, *Jubica* (scr. *Љубица* le nom propre fem.), *Zhub* (scr. *зуб* »la dent«, *Kosmaç* (scr. *космач(а)* »le bois épais«, *Krajani* (sl. *крај* »la contrée scr. *Крајина*), *Toplana* (scr. *ѿойѣтна* »la chaleur«, *Lcshnica* (scr. *Лешиница*), *Shitërbica* (scr. *Шѣрѣце*), *Kamica* »la localité, pierreuse«, scr. *Каменица*), *Glina* »l'argile«, scr. *Глина*), *Zabojanē* (sl. pref. *за-* »en arrière de« + scr. *Бојана* l'affluent du lac de Scutari«, alb. *Bunē*), *Zareç* (scr. *зарече* »en arrière du fleuve«, *Velipoja* (scr. *вельѿоле* »le champ grand«), b) la région du Drin Blanc — *Radogosh* (vieux-serbe *Радогошта*), *Trovna* (*ѿравна* »de l'herbe«, *Gradishte* (scr. *Градишѣе*), *Podbregja* (comme *Podgora*), *Zabel* (*Завѣла*), *Zadrina* (comme *Zabojanē*, scr. *Друм* »Drin«, *Vranishtē*

¹⁴ I. Popović, *Elementet e sllavishtes së jugut në gjuhën shqipe*, Përpajimi 9, Prishtinë 1956, 551.

¹⁵ Popović, 555.

¹⁶ M. Стевановић, *Баковачки говор*, Београд 1950, 20.

¹⁷ Popović, 552.

¹⁸ A. Urošević explique, au contraire que le mot slave *Пилотъ* provient de la forme pluriel du mot albanais *pyllēt* «les bois» sans prendre en considération antique POLATUM (A. Урошевић, *Српске и арбанаске речи за појмове о неким хидрографским објектима на Косову*, *Cetrta jugoslavenska onomastična konferenca*, Ljubljana 1981, 209—212).

¹⁹ Marko Samaj explique cet hydronyme à partir de l'adjectif alb. *i cet* «froid» (M. Цамаж, *О словенским топонимима у Титоградској Малицији*, *Зборник шесте југословенске ономастичке конференције*, Београд 1987, 542; voir aussi, la discussion de P. Ivić et M. Pešikan à propos de cette étymologie, 549).

(sl. **ВРАНА** »noir«, scr. *Вранишице*), *Nikoliq* (scr. patronyme *Николић*), *Trovoja* (vieux-serbe *Трѡволю*)²⁰ etc. Certaines particularités serbes peuvent être rencontrées aussi au sud, comme le toponyme *Peqin* près du fleuve Shkumbi (l'Albanie centrale — ce mot existe de même comme l'appellation *peqi*, *-ni* (scr. *Њешина*) »la grotte«, et le suffixe caractéristique serbe *-uh* (alb. *-iq*) qui, selon V. Dančetović, existe en albanais dans la patronymie (les prénoms nordalb. *Maliqe*, *Krasniqe*) et dans la toponymie: *Kardhiq* »l'affluent droit du Drin Noir«, *Kakariq* »le mont près de Dyrrachium«.²¹

De l'importance de la population slave dans la région de Scutari témoignent aussi les sources historiques. D'après le cadastre de Scutari de 1416 plus de la moitié de la population du Haut Scutari était slave.²² Au milieu de XIXe siècle à Scutari et aux environs il y avait à peu près 70.000 Slaves, tandis que le bourg de Vraca slave au bord du Lac de Scutari en 1912 avait plus de 2000 habitants.²³

Tout cela explique pourquoi »le premier royaume ancien«, regnum Diocliae, de la dynastie de Stephan Voislav avait pour centre politique justement Scutari, et pourquoi son fils Michel a pris le titre de *rex Sclavorum* en 1072. Cet Etat, qui était sous forte influence catholique (le centre ecclésiastique était Antibari, tandis que Saints Serge et Bakh, au bord de la Bojana/Bunë, était la plus importante basilique des rois diocliants²⁴, avait laissé certaines traces linguistiques qui témoignent de l'ancienne symbiose culturelle albano-serbe,²⁵ ce qui est un fait souvent négligé. On peut le remarquer dans le mot nord-albanais *djemën* qui selon M. Vasmer, provient du slave *Дѣмонъ*. Mais, quoique son étymologie soit formellement satisfaisante, elle est quand même rejetée par E. Çabej justement à cause du fait que »l'albanais ne subissait pas d'influence slaves dans la sphère ecclésiastique.«²⁶ Une telle opinion ne peut se défendre si on pense aux parallélismes comme: vieux-serbe *КОСТАЦА*, *КАЦИЦА* — alb. *kështjellë* < CASTELLUM, vieux-

²⁰ Popović, *Geschichte*, 157—159; Popović, *Slaven und Albaner*, 312—316; Lj. Muljaku, *Jezičke izmene nekih toponima srpskohrvatskog porekla u albanskom i obrnuto*, Зборник шесте ономастичке конференције, 143.

²¹ Попович, 202; V. Dančetović, *Sufiksi diminutiv i emnave të gjuhës shqipe*, Prishtinë 1960, 66. Ces données simultanément réfutent l'affirmation de Seliščev que «dans le bassin de Shkumbi et plus loin au sud il n'y a pas de traces serbes» (55).

²² Селищев, 91.

²³ J. Трифуновски, *Цвијићево проучавање словенског становништва у Албанији*, Лесковачки зборник XXVII (1987), 225.

²⁴ Sv. Radojčić, *Srpska umetnost u srednjem veku*. Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd—Zagreb—Mostar 1982, 23—26.

²⁵ L'argument concret le plus important de cette symbiose est, sans doute, le culte du saint roi Jean Vladimir (qui avait régné en Dioclia à la fin du Xe siècle) qui est enterré dans l'église Shën Gjon (Saint Jean) près d'Elbasan tandis que sa croix est gardée à Krajina en Monténégro.

²⁶ E. Çabej, *Studime gjuhësore I*, Prishtinë 1986, 129. Çabej liait ce mot avec byzant. *δαίμων* quoique le mot sud-albanais (et littéraire) soit *dreqër*; le mot latin DAEMON ne donnerait qu'une forme hypothétique *d/h/ëmue.

serbe монстра, мѣстра²⁷ alb. *mjeshtër* < MAGISTER, de même que nord-albanais *ajër* (littéraire *erë* < AER) qui est le plus proche de scr. *ajep* (cela a été aussi nié par Çabej).²⁸ Mais, les liens avec le serbocroate ne peuvent pas être rejetés justement parce qu'il s'agit d'un héritage culturel catholique albanais-serbe (le même mot est cité comme croatisme dans la langue des Bulgares catholiques en Banat, par St. Stořkov dans son texte Сърбохрватски влијанија върху банатскиј говор.²⁹ L'exemple le plus convaincant de cette symbiose est, sans doute, le mot nordalb. *općině*, pur serbocroatisme qui existe aujourd'hui en alb. comme terme tribal («le parentage», scr. *оѡћина* «la commune»). Seliščev a été le premier à citer ce mot en parlant des caractéristiques serbes dans la région de Scutari. Mais, étant donné que les Serbes se servent aujourd'hui seulement de la forme vieux-slave *оѡћина*, il a laissé ouverte la possibilité qu'en albanais elle pourrait devenir de la forme **opštině* par la métathèse **optšině*.³⁰ I. Popović a toujours mis ce mot sur la liste des serbocroatisms, bien qu'il l'ait omis justement dans son étude dédiée à la terminologie tribale commune aux Monténégrins et Albanais.³¹ Aux XIIe et XIIIe siècles *оѡћина* était le terme standard dans les textes de Raška, Hum, Dubrovnik et de Bosnie,³² tandis que maintenant il existe seulement comme terme de la langue littéraire croate. Cependant, ce mot s'est conservé dans la toponymie monténégrine comme par exemple *Ѓоћине* près de Šavnik.³³ C'est un exemple des liens anciens pré-orthodoxes (diocliens) entre les populations slave et albanaise de cette région. Le mot *оѡћина*, aujourd'hui enraciné dans l'expression littéraire serbe, illustre l'interruption historique de leurs liens.

Après la chute de l'Etat féodal serbe, pendant la période turque, l'organisation tribale se restaurait, et avec elle la symbiose albanais-serbe a reçu une nouvelle forme sociale. Cette nouvelle symbiose comprenait la chaîne des tribus dans la zone de frontière monténégrine-albanaise et, comme l'a montré I. Popović, elle a laissé des traces importantes dans leur terminologie tribale. Il faut souligner la conclusion de Popović que l'influence albanaise était plus importante ici,³⁴ ce qui peut être mis en relation avec la disparition des Slaves en Albanie du Nord à partir du XVe siècle, et de même avec le fait que l'élément prédominant dans cette symbiose étaient les éleveurs. Les termes tribaux nordalbanais d'origine slave: *rod* à côté du mot autochtone

²⁷ Б. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, Биоград 1863.

²⁸ Е. Çabej, *Studime gjuhësore I*, 31.

²⁹ *Български език* 4—5/1958, 362 (айер).

³⁰ Селищев, 279.

³¹ I. Popović, *Neki gentilni i njima srodni termini kod Crnogoraca i Arbanasa*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Radovi II — Odjeljenje istorisko-filoloških nauka I, Sarajevo 1954.

³² П. Ивић—М. Грковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писма XII и XIII века*, Нови Сад 1981, 60—63.

³³ *Опћине* avec la signification «le pré dans la forêt» est un micro-toponyme dans le village Mljetičak (commune de Šavnik). L'exemple est tiré du texte inédit Микротопонимија околине Шавника de М. Скерановић.

³⁴ Popović, *Neki gentilni termini kod Crnogoraca i Arbanasa*, 83.

fis »la tribu«, *skotë* à côté de *popull* »peuple« (la racine slave *-kou-* signifie »la productivité«), *probatin/pobratin* (scr. *ѹобратѹим*) »le frère d'élection« — le terme principal dans la catégorie de confrérie (les noms indigènes *vëllam* et *motërm* »le frère et la soeur d'élection« sont conservés seulement en Albanie du Sud), *domaqin* avec le sens »le riche« (l'équivalent du mot slave *гомаћин* était l'expression albanaise *zoti i shtëpisë* »le maître de la maison«), *pushkë* »le fusil« au sens d'»homme majeur« (en Monténégro à côté de cette signification tribale il existe aussi son équivalent médiéval *мач* »l'épée«), *kaznac* »le courrier« — la continuation directe du titre de cour vieux-serbe *казница* »le caissier« (le terme féodal est transformé en terme tribal avec une nouvelle signification qui est seulement albanaise).³⁵ outre les termes tribaux d'origine slave, le code le plus connu du droit coutumier chez les Albanais du Nord, le Canon du Lekë Dukagjini, montre aussi certaines influences terminologiques du droit féodal serbe, c'est-à-dire du Code de l'empereur Dušan, comme par exemple les règles pour le jury et pour la rente d'un suzerain.³⁶ Mais, à l'exception de certaines remarques, ce Canon n'a pas encore été étudié sous cet aspect.

Le parler slave a disparue désormais en Albanie. Les nombreux slavismes de la langue albanaise témoignent, d'après Seliščev, de l'influence importantes des Slaves sur les Albanais.³⁷ A. Desnickaya a essayé de polémiser avec cette opinion en affirmant que le résultat de l'influence des Slaves sur les Albanais pendant les siècles de leur bilinguisme n'a pas été l'adoption par les Albanais d'une nouvelle terminologie mais l'enrichissement de la synonymie albanaise.³⁸ Mais, l'idée de réciprocité ne peut pas se défendre du fait que l'albanais n'a pas laissé autant de traces dans le sud-slave. Quoique les Slaves (et les Grecs) n'occupent que la troisième place (après les Romains et les Turcs) quant à l'importance de leur influence sur l'albanais, l'influence albanaise sur les Slaves du Sud, en général, ne dépasse pas les territoires frontaliers.³⁹ L'idée de réciprocité se trouve aussi réfuté par la longue liste de lexique slave en albanais qui est donnée par Desnickaya eue-même. Regardons, dans ce contexte, une partie de sa liste des slavismes en Albanie du Nord (la liste la plus détaillée des serbocroatisms en albanais — plus de 100 slavismes caractéristiques seulement pour ce territoire, collectés en Malësia, Nikaj, Mertur, Puka, Zadrime, Shkoder /Scutari/, Dukagjin, Shala, Berisha et Tropoja).⁴⁰

a) Les phénomènes naturels et noms géographiques: *zhëg* »le hâle«, *flad* »l'ombre« (scr. *хлаг*), *mraz* »le froid«, *zapar* »la chaleur« (alb. litt. *vapë, agushi*), *smet* »amas de neige« (alb. litt. *grumbull borrë*), *duhi* »l'oura-

³⁵ Popović, *Neki gentilni termini*, 52—54.

³⁶ Kanon Leke Dukadinija. Sakupio i kodificirao Stjefen Konstantin Dečovi (prijevod, predgovor i objašnjenja H. Trnavci), Zagreb 1986, 15.

³⁷ Селищев, 190.

³⁸ A. В. Десницкая *Албанская литература и албанский язык*, Ленинград 1987 („Славянские элементы в албанской лексике“, 269).

³⁹ Popović, 552; Simohovski, 18.

⁴⁰ A. В. Десницкая, *Славяно-албанские языковые отношения и албанская диалектология*, Славянское языкознание, Москва 1968, 120—147.

gan« (alb. litt. *shtrëngatë*; nordalb. *duhi* Desnickaya le lie avec le slave *gyx* »l'esprit«, *oktitë* »le givre« (scr. *окутүүтүү* »orner«; alb. litt. *brymë*), *vallishtë* »l'éboulement« (alb. litt. *shembë*), *karsh* »la roche« (scr. *кpw*; alb. litt. *shkrep*, *karpë*), *bucë* »le gazon« (scr. *буч/-ен/*), *bufnjak* »usé« (scr. *бyxас*;⁴¹ alb. litt. *i/e shkristë*), *rrëkajë* »le cours d'eau« scr. *peka* »le fleuve«; alb. litt. *rrjedhim*), *vriion* »la source« (scr. *вpиүүтүү* »bouillir«, *вpëло* »la source«; alb. litt. *burim*), *rudinë* »la plaine dans le forêt, le pâturage«, *çetinë* »le pin« (scr. *чeүүнa/p/* »la soie«; alb. litt. *pishë*), *ledinë* »la lande« (alb. litt. *lëndinë* provient de la forme dialectale ouest-macédonienne), *llapuh* »la pétasite« (scr. *лoүүx* — cf. sud-alb. *lëpushë* < bulg. *лoүүx*; alb. litt. *rrollë*), *tis* »l'if« (alb. litt. *bërshe*), *bozhur* »la pivoine«.

b) La terminologie temporelle: *rok* »le terme« (alb. litt. *afat*), *vrem* »le temps« (dans l'expression *e mora mbë një vrem* »je l'ai pris pour quelque temps«), *prishtup* »bissextile« (scr. *ūpecūyūan*; alb. litt. *bisektil*).

c) De la terminologie rurale: *travinë/traminë* »l'impôt de l'herbe« (scr. dial. *ūpавина/ūpамина*, litt. *ūpаварина*), *ograjë* »l'enceinte« (alb. litt. *gardh*; pour ce mot Desnickaya donne l'étymologie de Seliščev, bulg. *оpагня*, mais, selon Barić, on ne peut pas confirmer l'assimilation *-dh-<-ñ-/<-j-/*, tandis que *-d-* intervocalique dans les anciens latinismes était passé à *-j-*: *mjek* < *MEDICUS* — par conséquent *ograjë* < scr. *оpага*),⁴² *pojatë* »la cabane«, *ulishtë* »la ruche«, *çapër* »le baquet de cuir« (scr. *чaўpa*), *cedillë* »le couloir« (alb. litt. *kullojë*), *zhig* »l'estampille«, *obluk* »la partie antérieure de la selle«, *sharov* »le chien de berger«, *gubë* »la maladie des brebis qui cause le décroissement de la toison«; ici on peut ajouter aussi quelques noms de maladies: *vred* »la sang venimeux qui coule sur le point de la morsure du serpent«, *vigë* »le ver du cheveu« (scr. *сyтoсy* »les cheveux chevalins«), *bagë* »la maladie du sabot«.⁴³

d) Le mobilier et les vêtements: *zit* »le mur« (alb. litt. *mur*), *gërrash* »une espèce de vase« (scr. *ipиa/к/*), *korajë* »l'auge de bois« (scr. *кoўaнa*), *guzhtë* »la pelote« (scr. *iyжca*, dial. *iyжma*), *pojavë* »le drap« (scr. *юoнaвa*, cf. sud-alb. *ponovë* < mac.-bulg. *ūnonova* — c'est un pur serbisme de même que *grabujë* »le rateau« < scr. *ipабyлe*, mac.-bulg. *ipeблo*),⁴⁴ *rubë* »le foulard« (scr. *pyб/-ay/*, *resnikët* »les decorations« (scr. *pëce*), *pokrov* »la couverture«, *stel* »le gîte pour chien« (scr. *сyўлa* »le gîte, le siège«).

e) Les état d'esprit: *i moritum* »maladif« (scr. *мopиүүтүү* »faire périr; fatiguer«, *i bedatum* »fou« (Desnickaya donne seulement scr. *bëga* »la misère«, mais nous pouvons ajouter aussi *bëgāk*, *bëgacū* »fou, stupide«, *bëgàpuja*

⁴¹ Le mot *bufnjak*, de même que *flad* < *клад*, a l'alternance caractéristique nordalbanaise *h>f* que Martin Camaj a liée avec l'alternance dialectale serbocroate *x>с* : *pyxo* > *pyco* «le vêtement» comme *shoh* > *shof* «voir» (M. Camaj, *Lautliche Parallellentwicklungen in montenegrischen und nordalbanischen Mundarten*, Die Welt der Slaven XI/1—2, Wiesbaden 1966, 123).

⁴² Barić, *Istorija*, 47.

⁴³ Десницкая, *Албанская литература и албанский язык*, 260.

⁴⁴ Десницкая, *Албанская литература и албанский язык*, 258.

»l'affaire stupide et non sérieuse«),⁴⁵ *klapt* »le délire« (scr. *клаптуу* »délirer«), *qud* »le caprice«, *uzdajë* »la confiance« (scr. *узгање*).

f) La terminologie familiale et sociale: *dever* »le frère du mari«, *pas-tork* »le beau-fils«, *rob* »l'esclave; le membre de la famille«, *knaz* »le prince« (Desnickaya l'explique comme serbe *кѣаз*, mais ce russisme évident peut provenir du titre du prince de Monténégro; nous avons remarqué déjà en albanais la forme sud-slave *кнез*), *sund* »tribunal« (vieux-slave *сѣдъ*), *porotë*, *poronik* »le membre de jury« (scr. *поройник*), *kaznec*, et de même quelques verbes caractéristiques: *me bedit* »diffamer« (scr. *бѣгууу*), *me korit* »reprocher« (scr. *кѣрууу*), *me leçit* »proclamer« (v.-sl. *лчнтн*, scr. *разоб-личууу* »dévoiler«), *me jerit* »attiser« (scr. *јарууу* /*ce*/), *me vozit* »mener« (scr. *возууу* »conduire«).

Une grande liste de slavismes on découvre aussi dans les chansons légendaires nord-albanaises — *këngë kreshkikësh* (»les chansons pour les héros«), dont l'origine thématique est liée à Bosanska Krajina, et de même aux héros célèbres musulmans de cette région, Mujo et Halil.⁴⁶ Le lexique slave de cette époque est selon Desnickaya: *çetë* »la troupe«, *me çetue* »faire la guerre avec la troupe« (scr. *чейоваууу*), *plaçkë* »le pillage«,⁴⁷ *kreshnik* »le héros« (scr. *крајшник* »le soldat de la province Bosanska Krajina«), *krahtnë* (scr. *крајина* »la province«), *pushkë*, *probatin*, *sokol* »le faucon«, *devojkë* »la fille« (alb. litt. *vajzë*), *kral*, *krajlicë* »la reine«, *krajlt* »le royaume«, *rob*, *robinë* »une esclave«,⁴⁸ *me grabit* »saccager«, *me sundue* »gouverner«, (v.-sl. *сѣднтн* »juger«), *me bisedue* »converser« (scr. *бецегуууу*), *potere* »la poursuite« (scr. *пошера*; il a pénétré jusqu'à Tirana avec la signification »le bruit«),⁴⁹ *kob* »le destin«, *kori* »la honte« (sf. *me korit*), *zakon* »l'usage«, *çudë* »le miracle«, *gostë* »le festin« (sl. *iocu* »l'hôte«), *bugast* »la richesse« (sl. *богаууу-цусо*), *opet* adv. »de nouveau«, *okollë* adv. »autour«, *kullaç* adv. »en forme de gâteau« (pour le serpent qui s'est enroulé ainsi»; scr. *колач* »le gâteau«).

Nous pouvons compléter cette liste de slavismes en ajoutant des termes appartenant au lexique serbe de Kosovo, déjà inclus dans le premier

⁴⁵ Речник српскохрватског књижевног и народног језика 1, Српска академија наука, Београд 1959.

⁴⁶ Le même bölük-başı Mujo Hrnjica était, selon la tradition nord-albanaise, des environs de Troroja (Десничка, Албанска литература и албански јазик, 153), tandis que les *këngë kreshnikësh* ont été créés parallèlement aux chansons légendaires musulmanes serbocroates dans un milieu mixte musulman slavo-albanais dont le meilleur exemple sont les fortifications militaires turques en Bosanska Krajina au XVIIe siècle (A. Мићовић, Крајшничка епика, Београд 1980, 163).

⁴⁷ C'est le mot commun balkanique qui est slave seulement par son suffixe *-ka*, tandis que par sa racine il est d'origine grecque (vieux-grec *π λακωνικ* »couvrir«, cf. le sens »vêtement« de ce mot en albanais, macédonien et en dial. serbe de Kosovo — P. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II, Zagreb, 1972).

⁴⁸ Le suffixe slave *-inë* est, d'ailleurs, le plus caractéristique pour les parlers nordalbanais (Lj. Muljaku, *Južnoslovenski sufiksi -ica, -ina, -ište* u severnim albanskim govovima, Црногорски говори. Резултати досадашњих испитивања, Титоград 1984, 173—177).

⁴⁹ Десничка, *Славяно-албанские языковые отношения и албанская диалектология*, 138.

dictionnaire serbo-albanais de Lj. Kujundžić de 1902.⁵⁰ Outre les mots *облук*, *жеј*, *зајар*, *зидовиш*, *јарин*, *јоб* (= *gjobë*), *кри*, *ројкињ*, *мраз*, *руб*, *ојћин*, *јошера* (selon l'alphabet cyrillique de Kujundžić), nous rencontrons aussi *качар*, »tonnelier«, *јујанац* »l'ivrogne«, *брод* (à côté de *вд*) »le gué«, *шрно-коу* »le pic«, *туч* »l'odie«, *жлеб* »la rigole«, *јаз* »le barrage«, *кош* »la corbeille«, *мрцин* »la charogne«, *меџиљ* »le distome«, *воденичар* »le meunier (alb. litt. *tullis*), *шшш* »la belle-mère« (à côté de *ејера* alb. litt. *vjehra*, scr. *шашша*), *сабор* »assemblée«, *слобог* »libre« (alb. litt. *i lirë*), *соб* »la chambre« (alb. litt. *dhomë*; c'est un hungarisme adopté par le serbocroate de même que *varosh* »la ville«, *бџов* »agent de police«, *Веџ* »Vienne«).⁵¹ *врџц* »la bande«, *чађ* »la suie«, *Каложек* »décembre« (le mot sud-slave populaire *коложеј* — »janvier« serbocroate et »décembre« bulgare et albanais [*kollozhek*]).⁵² Comme on peut voir, nous avons affaire ici à des mots nouveaux que les Albanais n'avaient pu adopter que dans un nouveau milieu (à condition que ces exemples soient corrects).⁵³

De même, le lexique serbocroate contemporain pénètre dans la parole quotidienne de la population albanaise en Yougoslavie. Comme illustration, nous citerons les barbarismes d'origine serbocroate dans la parole albanaise de la région de Tetovo, mentionnés par V. Jakoski:⁵⁴ *stolica* »la chaise«, *stancë* »la station« (alb. litt. *stacion*), *otrovânje* »l'empoisonnement« (et non l'équivalent macédonien *шпруење*), *reshiti* »décider«, *hîuno* »urgentement«, *greshajti* »pécher«, *fino* »fin«, *podatkat* »les données«, *zhalltet* »regrettet«, *radnjë* »le magasin«, *centër* »le centre« (alb. litt. *qender*), *drzhavë* »l'Etat«, *interesântno* »intéressant«, *troshák* »le dépens«, *çudno* »bizarre« (cf. alb. litt. *çuditërisht*), *opshtejna* »la commune« (cf. ci-dessus nord-alb. *opçine*), *pllatë* »la paye«, *doktoricë* »la doctoresse«, *novinë* »le journal« (alb. litt. *gazetë*), *poverenje* »la confiance« (cf. ci-dessus *uzdajë*), *naregjenje* »l'ordre« (mais pas *мас*, *госерба*, *зајовег*) et, enfin, des expressions appartenant à la langue administrative et juridique *и каг сџуџи у снај* »devenir valable« (jamais l'équivalent macédonien *и коџа сџаџи во сила*). La raison pour laquelle dans

⁵⁰ Љ. Кујунџић, *Српско-арнаутски речник* / Гухтар српо-шпугарче. Београд 1902. Ce dictionnaire fut pendant un certain temps la source principale d'informations sur la parole albanaise de Kosovo, mais des études plus détaillées ont fait voir qu'il faut s'en servir prudemment (cf. A. Çetta, *De la valeur dialectale du vocabulaire serbo-albanais de Kujundžić*, Godišnjak I, Balkanološki institut Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957; H. Agani, Fjalori i Lubomir Kujunxhiçit, Prishtinë 1980).

⁵¹ Popović, 557.

⁵² En expliquant ce mot P. Skok était sous l'influence de l'étymologie populaire *коље* + *жеђи* «brûler les pieux pour se réchauffer (scr. *кол/-ац/* 'le pieu')»; pourtant, selon Gordana Jovanović, il s'agit ici du culte pré-chrétien slave de la roue solaire (vieux-slave *колъ* «la roue») — Г. Јовановић, *Народни називи месеци у Срба*, Научни састанак слависта у Вукове дане 17/1, Београд 1988, 187—188.

⁵³ Nous avons éliminé déjà de cette liste un certain nombre d'exemples que H. Agani considérait comme faux (cf. H. Agani, 299).

⁵⁴ В. Јаќоски, *Македонизми и србохрватизми во јазикот на Албанците во Тетовско согледани низ албанската народна приказна од тој крај*, Литературен збор 6, Скопје 1980, 57—67.

le parler albanais de Tetovo il y a beaucoup plus de serbocroatismes que de macédonismes est que le serbocroate a longtemps été la langue officielle en Yougoslavie.

Le lexique serbocroate en albanais a un caractère limité dialectal. Mais, pour les Albanais du Nord il a beaucoup d'importance — il fait partie de leur histoire.

18. februar, 1990.

СРПСКОХРВАТСКА ЛЕКСИКА У АЛБАНСКОМ РЕЧНИКУ

Резиме

Српскохрватска лексика у албанском језику ограничена је територијално на северну Албанију. Углавном је дијалекатског карактера. Највећи значај, у оквиру јужнословенског утицаја на албански језик, српскохрватска лексика има у области друштвене терминологије. Један број феудалних појмова српског порекла прешао је у албанском у племенску терминологију. Данас живи у фолклору, у северноалбанским јуначким песмама о Муји и Хаилу које су настале у садејству са босанским муслиманским епским песмама. У тексту је, такође, скренута пажња и на један број паралела које припадају области духовне културе и потичу из најстарије српско-албанске политичке и културне симбиозе — дукљанске државе Стефана Војислава и легендарног светог краља Јована Владимира. Списак северноалбанске лексике словенског порекла А. Десњице, који је овде цитиран, допуњен је примерима српскохрватске лексике у данашњем албанском говору на тлу Југославије из Српско-арнаутског речника Љ. Кујунџића и грабе В. Јакоског. И поред свога ограниченог дијалекатског карактера, ова лексика има специфичан културно-историјски значај за Северне Албанце.

Jasna VLAJIĆ-POPOVIĆ, Biljana SIKIMIĆ
Institut za srpskohrvatski jezik
Beograd

SOME ADDITIONAL FACTS ABOUT LEXICAL CONTACTS BETWEEN THE BALKAN LANGUAGES¹

Dialects on the periphery of a language zone do not only treasure a reservoir of conservative features relevant for the study of a certain language — being the doorway of foreign influence, they also provide a good idea of international contacts in a region. The profile of borrowed lexicon reflects much of the history and nature of those contacts.

In that respect, one of the most interesting dialects of the Serbocroatian language is the Torlak (Prizren — Timok) dialect which stretches along its southeastern border with southwest-northeastern orientation in the shape of a crescent i. e. along the valleys of the Southern Morava and the Timok rivers. In addition to all its characteristics typical of a peripheral dialect, it is particularly interesting as being that part of the Serbocroatian language through which the latter belong to the Balkan league of languages.

As regards the Balkan league, we do not intend to comment on various opinions about the position of Serbocroatian in it — rather we would say that closest to the truth on that matter stand those scholars (Sandfeld, Reichenkron, Birnbaum, Ivić) who render it as belonging only partially, i. e. with its eastern branch, to the Balkan league. Quite plausible to us appears to be the explanation long ago offered by van Wijk (based on the material provided by Belić) and later elaborated in different aspects by some other scholars (Margulíes, Birnbaum, Rosseti, Ivić) that the peculiarities of the Torlak dialect originate from the fact that its zone coincides with a supposed wedge of romanophone population which persisted, crossing the Balkans

¹ This paper was communicated on the Sixth Congress of the Balkan Studies which took place in Sophia from August 30th to September 5th 1989.

diagonally, till the 13th — 14th centuries (Rosseti, ILR 31). This accounts for a strong Balkanizing influence it had undergone at the time when in this area widespread polyglottism and intensive trading activity resulted in the formation of a series of linguistic phenomena common to all the languages within the range of that retorte —these later being understood as Balkanisms.

The structural and typological problems (comprising phonetic, morphological and syntactical Balkanisms) have long ago been recognised and well explained (from Kopitar's prime steps, via Sandfeld's first comprehensive and exhaustive monography, inclusive of all the prolific contemporary scientific production). But one aspect of Balkan mixoglotty still falls short of satisfactory documentation and interpretation, in spite of significant bibliography on the subject: lexical attestations i. e. study of the lexicon borrowed from one language into the other. As regards Serbocroatian, these topics are undersatisfactorily dealt with, inter alia, owing to the scarcity or outdatedness of dialectal sources which necessarily provide a starting point for such studies. We don't intend to suggest that the work of, say, M. Vasmer is obsolete, it is just some of his conclusions that should be modified or altered on the basis of fresh material which has appeared in new dialectal dictionaries.

Recent years have provided us with a few exhaustive dictionaries of microareas within or on the verge of the Torlak zone: Timok, Crna Reka, Aleksinac, Bučum, Leskovac, Pirot. This material is what this paper is based upon.

Our interest was focused on two aspects of lexicon presented in these dictionaries: Greek and Rumanian loan words, more precisely, those loans which neither belong to the literary language, nor were they hitherto described in etymological studies.

ARNICA n.f. "a deserted field (because it bears crops no more); a fruitless field which is only occasionally tilled" (Vranje),³ diminutive *arniče*, variations *ornica*, *orniče* (these forms cannot be mistaken for meaning *oránica* "field" since the same source brings the word *óranica* with the meaning "field, arable land"); "waste land, deserted field" (Timok 17); "clearing in the forest used as a pasture" (Leskovac 14).

The noun is a deverbative of *ārñsati* (*se*) "get rid of something, give something up, desert" (Kosovo),³ noted also by Vasmer⁴ and RSANU, which derives from Greek aorist ἀρνησα < ἀρνούμα "deny, refuse, decline" (Andriotis 35) (following the pattern of *malaksati*, *lipsati*, *pedepsati*).

³ M. Zlatanović, Nazivi geografskih termina u Vranjskoj kotlini. *Onomatološki prilozi I*, Beograd 1979, 129, 134.

³ G. Elezović, Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta, *Srpski dijalekto- loški zbornik IV*, Beograd 1932, 19.

⁴ M. Vasmer, GL 47.

This example is peculiar and it presents a great rarity since the ultimate loan belongs to agricultural terminology which is, almost exclusively, Slavic in origin. A conclusion could also be made that verb *ārnsati* (*se*) used to be so deep rooted in Serbocroatian as to produce derivatives which today bear witness of a wider area it once occupied. We could not find traces of analogous derivation in other Balkan languages.

ARSICA n. f. "tiny pebbles, land covered or permeated by them, especially on mountain slopes" (Crna Reka 263) < Rum. *arșiță* "great heat, sultriness, stuffiness" (DLRLC I, 132). Cioranescu brings the other meaning "a mountain slope exposed to sunshine, or a forest cleared away for pasture" (Cioranescu 40).⁵ The forms are phonetically identical, and the semantic shift from "sunny mountain slope" to "a kind of land it is covered with" took place.

BRASINAR n. m. "wooden bar which connects prongs of the pitchfork on a cart" (Crna Reka 273), and *bračunar* n. m. "stick for measuring distances at vineyard planting" (RSANU II, 126 without ubication⁶) < Rum. *brăcinar* "belt; steel bar which connects prongs of the plough" (DELR 96). Cioranescu notes that Scr. *bračunar* is derived from Rumanian (Cioranescu 101). Variation *brašinár* is semantically and phonetically a complete equivalent of Rum. *brăcinar*.

DULJA(TI) vb. intr. "work too hard, overwork oneself" (Timok 69), "bear a burden, endure difficulties" (Crna Reka 300) can be derived from Gk. *βουλειά* "work, service" < Gk. *συνλεύω* "to work, operate" (Andriotis 84).

This example should be treated independently from the learned word *dulija* "honour paid to a saint" < Gk. *συνλεία* "servitium" noted by P. Skok.⁷

FAKA n. f. "old. bony cow" (Crna Reka 472) is derived from Rum. *vacă* "cow" (DELR 915) with a semantic evolution towards pejorativisation and the devoicing of the bilabial *v > f*.

KATAROSIM SE vb. intr. "precipitate, fall down from a certain height" (Leskovac 144) is derived from Gk. *καταπτώω* "fall down, precipitate" (Andriotis 150), perhaps contaminated by local Scr. *rušiti* "tear down, disrupt".

KATIZMA n. f. "punishment" (Leskovac 144), an other attestation coming from Riječka nahija, Montenegro.⁸ Skok and

⁵ Rum. *arșiță* was also borrowed into Ukrain, cf. Ukr. *aršyc'a* »a sunny slope«, Ukr. toponym *Aršyc'a* and into Polish, cf. Pol. toponym *Arszyca* (v. Nița-Armaș, S. et al. »L' influence roumaine sur le lexique des langues slaves«, *Romanoslavica* XVI, București 1968, 73).

⁶ This definition seems to be slightly incomplete since we have learned from specialists that for this purpose a forked device, akin to a pair of compasses, is usually used.

⁷ P. Skok, ERHSJ I, 455 s. v.

⁸ A. Jovičević, *Svagdašnji običaji, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 11, Zagreb 1906, 57.

Vasmer⁹ note this word as a Greek loan, but onlō in its regular meaning "one of the twenty parts of a psalterion (named so since believers are allowed to sit during that part of the service)" < Gk. καθίσματα "idem" < "sitting" < καθίξω "to sit" (Andriotis 137).

This word of evident Greek origin has no parallel for its unusual semantic development which probably took place within the Serbocroatian language itself. We can only make guesses as to what the creator(s) of this meaning had on mind: a fairly mild punishment which would consist of sitting (in a corner, for example), or a kind of Good's punishment that would be pronounced by the priest, from the holy books.

KOVIN n. m. "basket in which fruit to be stored for winter is kept" (Levač and Temnić, Studenica, as well as two other sources without ubication — all recorded by RSANU but with no etymological hints) < Gk. κοφίνι "basket, pannier" < κόφινος (Andriotis 171—2).

This example is interesting because the attestations come from central Serbia, none being identified further south or southeast where they would be more likely to appear.

LŌS n. m. 1° "linchpin, bolt", 2° "pole used for lifting weight, crowbar" (Leskovac 169), *lōst* "long, thick rounded piece of wood... used for carrying different things" (Jagodina, RSANU), *lōs* a) "wooden bar for lifting weight, lever, crowbar" (Levač), b) "metal tool used for crashing, a small pestle" (Niš, Momina Klisura, RSANU) < Md. Gk. λαστός "lever, crowbar" < Anc. Gk. λοῖσθος (Andriotis 188).

This is another nice example of a technical term recorded in central Serbia, and central Serbia only, and not in any of the so well-documented southeastern speeches. Thus we can freely conclude that this is an independent loan, regardless of Bulg. (БЕР III, 478)¹⁰

MADERICA n. f. "chamber for memorial feast on the cemetery" (Leskovac 173) < Gk. ηαγειρίτσα < ηαγειρεία "kitchen" (Andriotis 191).

This form is a direct Greek loan, unlike the other similar one (Old Serbian?) *madernica* "monastery kitchen" which is a local Scr. derivation from *mader* "a cook" < χάνειπος.¹¹

SAMANI adj. "the same as, identical" (Timok 251), *σαμαγνι* "the same as, (the one) who takes after someone": *σαμαγνι baštā*

⁹ P. Skok, ERHSJ II, 63; M. Vasmer, GL 76.

¹⁰ It is clear from what we have said above that we disagree with Skok (ERHSJ II, 319) who accords with Mladenov in proposing a Slavic etymology for this word which is attested only within the range of the Balkan league proper (not even in the western parts of the Serbocroatian territory) and which does have a very good Greek etymology (cf. Andriotis 188).

¹¹ P. Skok, ERHSJ II, 350 s v. *mader*.

"he takes after his father" (Bučum 161). It is derived from Rum. *semăna*, vb. "resemble, be similar to" (DELR 848), *seamăn*, n. m. "the one similar to, couple" (DELR 844).

The probability of Rumanian origin of the word is substantially reinforced by the geographical facts, although we cannot completely ignore the possibility of contamination by Scr. adj. *sâm* "alone" whose extended form *saman* is recorded, albeit in poetry only (RJAZU 14, 558).

The Rumanian verb is also borrowed into Ukr. *саманати*, vb. "to resemble",¹² which has already been recognized by Cioranescu (Cioranescu 747).

SKARA n. f. "device for separating whey in the process of coagulation or cheese making" (Pirot 144) < Gk. *σκάρα, ἐσχάρα* "grill, gridiron, grid" (Andriotis 327, 108).

This example should be noted for its interesting and unique semantic development which has obviously departed from the basic "grill, gridiron" known to respective loans in other Balkan languages: Churchsl. *cxara*, Bulg. *ckāpa*, Alb. *skarë*.¹³

SOKOČALO n. n. "a nondefined, complicated device of no great value" (Timok 265). Further attestations are found in the archives of RSANU: *sokòčalo* "a being; thing; tools, equipment" (Ristić and Kangrga, *Srpskohrvatsko-nemački rečnik*); "a device, jokingly" (Zorunovac); "an apparatus that can be conveniently used for some purpose" (Pirot); "penis" (Srem), *sokučalo* "a little thing, device, penis" (Niš and environs). It also appears in slang: *sokòčalo* "wireless; automobile".¹⁴ Attested Serbocroatian variants of this word found in eastern Serbia are derived from Rum. *socoteală* which has numerous meanings. Scr. loan probably comes from the colloquial one "occupation, work" (DELR 874)¹⁵ and in an already altered phonetical form from a vernacular speech which later underwent an imaginative semantic widening.¹⁶

Our objective was not only to discuss this new material, but also to check how it accords with the categorisation previously defined for Greek loans as belonging primarily to the religious and administrative terminology (this conclusion of Vasmer's has already been substantially altered by new material provided

¹² Желеховский II, 848, 1.

¹³ P. Skok, ERHSJ III, 399 s. v. *skar*.

¹⁴ D. Andrić, *Rečnik žargona*, Beograd 1976, 159.

¹⁵ We were informed by a native speaker of Rumanian that the meaning "penis" is in common use in Rum. slang, unfortunately not recorded in dictionaries. Starting from this meaning we would have a much better motivational basis for the semantic development it has undergone in Scr.

¹⁶ This loan was first and only recognized by Gamulescu who recorded the form *sokotela* in Macedonian argot of masons from Kriva Palanka deriving it from Rum. *socoteală* but without any semantic explanation for either language (Gamulescu 69).

by Popović). With the sole exception of *katizma*, originally a religious term which underwent the process of profanation, all the Greek loans discussed above fall into everyday life lexicon.

Rumanian loans, likewise, do not only belong to the pastoral transhumance terminology which is generally considered a common truth about them, but also to different aspects of everyday life and activities of non-migratory population.

As to the chronology, there are no clear arguments in favour of any particular solution. Most of the lexemes cited could be relatively recent loans, as well as fairly old ones.

22. february, 1990.

ЈОШ НЕКЕ ЧИЊЕНИЦЕ О ЛЕКСИЧКИМ ВЕЗАМА МЕБУ БАЛКАНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Резиме

Ово је чланак практичних, а не теоријских претензија. Аутори се, користећи материјал неколико недавно објављених дијалекатских речника и збирки речи, баве румунским и грчким позајмљеницама у дијалектима југоисточне Србије.

Румунске позајмљенице као што су *аршица* „зрнасти каменчићи који-ма је покривено и прожето неко земљиште (махом на планинским страна-ма)“, *брашиндр* „дрвена пречага која спаја кракове писка“, *фака* „стара кош-чата крава“, *самани* „исти као“, *сокоћало* „неодређена, често сложена справа без неке вредности“ мењају традиционално веровање да је предмет позајмљивања из румунског у српскохрватски била само пастирска терминологија. Исто тако грчке позајмљенице као *арница* „напуштена њива (зато што више није плодна); неплодна њива која се само по-времено обрађује“, *дуља(ти)* „ринта, ради преко мере“, *катарбиши* се „паднем са неке висине“, *катизма* „казна“, *кџвин* „корпа, кошара ис-плетена од прућа, у којој се чува воће за зиму“, *лџс* „чивија; мотка за подизање терета“, *маверица* „оаја за подушје на гробљу“, *скџра* „справа за цеђење сурутке приликом прављења качкаваља“ представ-љају нове потврде грчких позајмљеница у свакодневној лексици, а не у црквеној или административној терминологији.

REFERENCES

- ANDRIOTIS — N. P. *Ανθρῳπῶτη, Ετυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Θεσσαλονίκη* 1967.
 BELIĆ, A., *Dijalekti istočne i južne Srbije, Srpski dijalektološki zbornik I*, Beograd 1905.
 БЕР — *Български етимологичен речник*, А-минго, I—III, София 1962—1986.
 BIRNBAUM, H., *Balkanslavisch und Südslavisch, Zeitschrift für Balkanologie III*, Wiesbaden 1965, 12—63.
 BIRNBAUM, H., *On Typology, Affinity and Balkan Linguistics, Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske IX*, Novi Sad 1966, 17—30.

- BUČUM — N. Bogdanović, *Govori Bučuma i Belog Potoka, Srpski dijalektološki zbornik XXV*, Beograd 1979, 149—164.
- CIORANESCU — A. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife 1966.
- CRNA REKA — M. Marković, *Rečnik narodnog govora u Crnoj Reci, Srpski dijalektološki zbornik XXXII*, Beograd 1966, 259—494.
- DELR — *Dicționarul explicativ al limbii române*, Ed. Academiei RSR, București 1975.
- DLRCL — *Dictionarul limbii romine literare contemporane*, Acad. RPR, București 1955—1957.
- GAMULESCU, D., *Influente românești în limbile slave de sud*, București 1983.
- ГЕРОВ — Н. Геров, *Речник на българския език I—III*, фототипно издание, София 1975.
- IVIC, P., *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad 1985^a.
- IVIC, P., *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1971.
- LESKOVAC — B. Mitrović, *Rečnik leskovačkog govora*, Leskovac 1984.
- MARGULIES, A., *Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung*, *Archiv für slavische Philologie XL*, 1926, 197—222.
- PIROT — N. Živković, *Rečnik pirotskog govora*, Pirot 1987.
- POPOVIC, I., *Novogrčke i srednjegrčke pozajmice u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, *Zbornik radova S.A.N. XXVI*, Vizantološki institut, knj. 2, Beograd 1953, 199—233.
- RJAZU — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I—XXII*, ed. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880—1975.
- ROSETTI, Al., *Istorijska lingvistička studija o române*, București 1966.
- RSANU — *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, A — naklapuša*, 1—13, Beograd 1959—1988.
- SKOK ERHSJ — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I—IV*, Zagreb 1971—1974.
- TIMOK — J. Dinić, *Rečnik timočkog govora, Srpski dijalektološki zbornik XXXIV*, Beograd 1988, 7—316.
- VASMER GL — M. Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Berlin 1944.
- ЖЕЛЕХОВСКИЙ, Е., *Малоруско — немецкий словарь I—II*, Львив 1886.

Александар М. ПЕТРОВИЋ
Матица српска
Нови Сад

МЕТАФИЗИЧКА ПОЗАДИНА ЊЕГОШЕВОГ ПЕВАЊА

Дубоку склоност тзв. „метафизичком певању“¹ Његош је открио већ у својој првој обелодањеној збирци песама *Пустиняк цетињски*, насталој за време пута у Русију 1833, а печатаној на Цетињу 1834. године. На самом почетку истиче се песма „Црногорац к свемогућем Богу“, која не говори само о образовању које је Његош стекао захваљујући Сими Милутиновићу Сарајлији, или под утицајем руског песништва, већ и

¹ Метафизичко Његошево усмерење у певању очигледно је и филолошки, из стихова:

*„Ја сам твоја искра бесамртна,
— рече мени свијетла идеја —
водићу те к вјечноме огњишту
од којег сам и ја излећела;
већ теготни оков физически
збаци с себе, освободи га се
под туђијем не стењи бремениом.“*

(Луча микрокозма, I, 91—97)¹

Први је Андроник Робанин списима Аристотеловим, који су писани након разматрања природе, дао назив *метафизика* (оно што је после, иза и изнад природе). Овај библиотечарски назив садржајно је везан за појам, јер физика је теоријска наука о начелима кретања и мировања, а метафизика посматра биће какво јесте и све оно што му по себи припада. Међутим то није јединствена наука „*metaphysica generalis*“, како је то замислио Аристотел, изузев ако се не мисли на слепу монолитност упорног заступања става, већ једно пре свега учење (*máthesis idn dogmatikōn metaphysica universalis*), које има своје развојне — *sub speciebus* — линије. Основни приговор је да он поравнава суштаство (*ἡρόσια*) са бићем (*τὸν*) губећи важење правог бића (*ὄντῳ*). Аристотелово мишљење преузимају понајвише шпански и арапски мислиоци и утичу пресудно на развој схоластике

о његовој богословској смелости и продорности. Бог је код њега призиван као „бесконечно биће“ у беспочетној заснова-ности дубинског и висинског размера, те га истичу она својства која га људском домишљању чине недокучивим:

*„Ти, дубино неизмјерна,
ти, висото недолећна,
те си сјајност своју скрио
млогостручним покривалом
величанства и пространства,
те се не даш да те види
око душе најумније,
нит' ум себе вообрази
но тек почне о теб' мислит,
занесе се у бескрајност
све с вишега к вишем одећ,
летећ желно да те види
или сјенку барем твоју.
Ал' залуду њему мука,
по простору тумарање,
када си га ти створио
кратковидно и слијено,
да у тебе не погледа,
но се натраг мора вратит
у ћескотном своме храму
занешено, утрућено,
величином зачућено.“*

(П. П. II, Његош, *Пјесме*, Бгд., Цет., 1984)

Од овог става који важи за све људе у смислу кратковидности и слепила, када неко настоји да сазна бесконачно биће Божје, чему би одмах могао да се припише утицај кабалистичког мо-

у европским земљама, док Платоново и шире платоничко мишљење метафизичког универзитета о “*ὄντος*”, преузимају Византинци, те преко талијанског ренесанса и руских присвајања преносе до данашњице. Метафизика је у доба развоја просветитељства и бујања позитивизма тако рећи изумрла, али је реакција класичне немачке философије по-ново васкрсла њен углед. Будући да њена строгост није сасвим до-следно постигнута, јавиле су се разне струје разматрања, међу којима је феноменолошка Edmunda Husserla и његових следбеника М. Heideggera и Е. Finka најзначајнија. Оно што је натприродно и прело-гично (*ὑπεροϊκόν*) (*ὕληφικόν*, поново је разграничено од надреалног *ὑλφιοφικόν* *βλεφόν*), а очућеност је изнова открила превићене и пренебрег-нуте састојке логике напросто када захвата у целину бића и оно што је омогућава. Феноменолошки ставови, који преко „анонимних интен-ционалитета света живота“ или класично речено — несвесног — по-ново рефилософикују историју догађања и у њој настала дела кул-туре, омогућавају да се и Његошеви поетски напори виде у пунијем обиму и кроз детаљнији унутрашњи склоп траженог смисла, испољеног поетским средствима. У њиховој позадини, у ономе што у њима влада, налази се древно учење светлосне метафизике и слово бићевитости у целини и напросто.

тива — AYN SOPH — а тек у вези са *Лучом микроkozма* из 1845², Његош одмах испоставља и властито сведочење у виду славопева. Небесне светиљке очитују његово присуство, а разумевајући сам себе као део васељене која просева Божјом величином свепокрећуће речи, открива нам како се код њега присвајање дотада непосредно — „бог си ума, душе моје“ (тамо, стр. 63). Ово присвајање које више значи жељу и приврженост символу вере него њеном испољавању, до тог значаја првобитне повезаности долази надањем и гносеолошким уверењем:

*„И чему сам ја подобан?
Ја се надам нешто твоје
да у душу моју сјаје;
неизвјестан, ал' се гордим
што са тобом својство имам.“*

(Пјесме, 63)

Оваквим приступом описа сопственог положаја у поређењу са донетима и могућностима људског ума Његош је остварио једну истинску димензију односа према природи и ономе што јој претходи, истичући то кроз погонске појмове философије — кроз чуђење и дивљање.

Раслојавањем онога што би било заједничко својство људске маленкости и сјаја Божје величине, Његош то својство препознаје у суштаству умне душевности — „искри огња / која побе тамо лећет / од огњеног океана, / док се опет к њему врати“ (тамо, стр. 64). По овој сили, којом, премда умањено до најситнијих могућности, људска душевност може да види у целој природи божанску присутност, по сазнајној *искри огња* увиђа се оно што се невидљиво пружа унапред уму и поимању као животодавни безуслован основ:

*„Ти, божество превисоко,
које живиш у простору,
над простором, под простором,
у свијетлим планетама,
у зракама сјајна сунца
и у сваку малу стварцу
нам видимо, невидимо,
ти свачему живот дајеш
невидимом твојом силом.“*

(Пјесме, 66)

² Ово „кабалистичког мотива“ треба схватити само условно, у смислу поређења са висином исказа, а не у оној дословности како је то, рецимо, приказала у својим огледима А. С. Ребац. Наиме, у свим богословским текстовима, у литургијској поезији нарочито, речи „бесконечно биће“ за Бога, као и „светлосно биће“, „неизрециво“, „непојмљиво“, готово да су општа места, па је важење такве генезе, на пример Његошеве *Луче*, из неоманихејства, неког богомиљства или масонских кругова — дрвено железно — или напросто депласирано.

Било да сагледава пуне обиме чувствено видљивих делова света, било да се упушта већ у своје време у науци модерно дискреционисање телесности и просторности, кроз мање саставне целине, Његош увек доспева до неописивог и умом необухватљивог закључка о бићу бесконачног. Преостаје да се из те ограничености пронађе другачији пут, те оно што очућеност налаже изложи доступним средствима за огњену искру ума:

*„Ал' ја више силе немам
да изближе тебе видим,
већ из стварих видимијех
створитеља њина славит...“*

(Пјесме, 66)

Ова Његошева песма с правом може да се назове пролегоменом његовог лика новоплатоничке метафизике, никлој на њеним засадама у византијском богословљу и хуманизму, путем преноса у руски култни и културни код. Премда се неки њени елементи могу ишчитати из чувене Державинове *Оде Богу*, у којој је Његош могао да пронађе достојну формализацију теоријског и практичног искуства које је већ стекао, она је далеко од „имитације“ о којој је говорио Лавров (Москва, 1887), јер би и Державин у том случају био пуки имитатор њему претходећег наслеђа. Сматрајући да се без унутрашњег склопа израза самог дела, у оквиру тзв. *Motivforschung-a*, не може добити више од огољеног обавештења о неким општијим местима, којима се извесни лик уметничког обликовања бави, знатно продуктивнијим сматрамо разматрање улазак ствараоачеве личности у истраживање идејног наслеђа, кроз преплитање архиграфских и ерменеутичких момената. Будући да је већ сасвим довољно указивано на утицаје родова библијске, апокрифне, мистагошке и уопште духовне књижевности на Његошево дело, за истраживање његове метафизичке позадине требало би увести и његову способност за осмишљавање ствари, као и унапредовалост у осећају смисла за све што јесте, кроз испољену морфологију ликова изграђене свести. Она би, наиме, могла да се покаже и као кореспондентни и конститутивни елемент за присвајање оних идеја духовног наслеђа које неће остати у бледој апстракцији и бестављању упорности, као програм натурања и изолованог васпостављања ствари. За то је било потребно постићи управо онај замах разумевања и пробијања кроз тзв. „свет живота“, или све оне околности којима се бива затекнут у граби свакодневице и њеним вишегласовним брујањима и разношењима, које је Његош показао да има. У том је смислу целокупна његова обавештеност о идејном наслеђу изразито прожета фолклорним елементом, јер у њему као разуђеној синтакси симболичких репрезентација,

идеја добија пун замах ненаданих просевања и оцртанијих очитовања.

Питамо ли се, да ли је оваквог поступка сам Његош био свестан, наићи ћемо и на неке могуће потврде. Већ 1837. он у „Грлици“ објављује песму са преиспитивачким и програмским карактером:³

*„Шта ћу слијеп на Олимп ходити,
жителие му умом находити,
да ми сваке мисли буду глава,
како да је то сва моја слава?
Не, ја више на Олимпу нећу,
већ се крила к њему ми не крећу,
већ предметом поезије моје —
најсветије мојој души што је —
човјек добар, душе благородне,
који има дарове природне...
То су моја, то божества права,
земњијема то нек буде слава;
виде оно на земљи очима
штоно траже слијепи мислима...“*

(П. П. II, Његош, „Мојему друштву на Петровдан“, Пјесме, Београд—Цетиње, 1984, 132)

Предмет певања, по Његошевом властитом исказу, више није неко слепо подавање, да му идеализовања олимпских божанстава „сваке мисли буду глава“, већ „драва божества“ која доспевају до могућности да увиде: „на земљи очима / штоно траже слијепи мислима / по држави којој нема краја, / Кроновога сина св'јема творца.“

Изгледа да је песнички предмет на који се Његош усредоточио могуће назвати и мисаоним подграбивањем „дравог божанства“ — то јест теургијског осмишљавања човека, где се у ванљудском свету неће отуђивати романтичарско одушевљење за природу и симболику наслута, у једно свести изоловано и наличјем искривљавано и закидано репрезентовање. Спровођење овог програма видмно већ у песми „Тројица вас насамо“, састављеној 14. марта 1844. у Трсту, где разматра одвојене области којима се астроном, философ и поета, те услед тог одвајања не даје никоме за право, у ограбивању, на њему својствен начин, захтева спровођење начела јединства стварности, које ће да их обједини на вишој равни. То обједињавање као мишљење које „може на дјело“ тражило је достојна средства изражавања, које сусрећемо у песми „Мисао“, наста-

³ Овај „програм“ чини ми се да је уско везан уз Његошево размишљање о судбини поезије као вида истинствовања. И у нешто другачијем облику изнет је у песми из исте године „Нелажниј знак памјати праху народољупца“, поводом смрти великог српског песника Лукијана Мушицког, те подсећа на такође писану оду Мушицког *Победа сербског срдца над злим генијем*. И романтично прострујавање и просветитељско као да су послужили да кроз њих у посебном облику проговори мистагогија византијског човекољубља или хуманизма.

лој крајем исте године, као и у *Лучи микрокозма*, састављеној у пролеће 1845. године. У песми „Мисао“, „огњена искра“ халдејских јунгалија из песме „Црногорац к свемогућем Богу“,⁴ заснована на уверењу о заједничком својству између човека и Бога, сада се ставља под сабирно сочиво разматрања:

увучено 6 ццц.

„Пламен божествени у ништавом храму,
каква те је судба у њему зажегла?
Али си ти тијелу вјечно мученије
али тјело теби времена тавница?
Таинствени закон какав вас сједини?
Какво ли вам право ово својство даде?“

(Пјесме, 158)

У овом стадијуму развијања свог метафизичког становишта, Његош посматра само мишљење као феномен који треба довољно јасно оцртати у психофизичком склопу људског живота. Мисао је мучитељ и тиранин љути, плам електризма који пара човека и усијава светлост у свакодневицу живљења, присиљавајући тиме и самог човека да — „открије јасно смртнијем очима / сва чуда Божја. — таинствену књигу, / у коју би смртни мога видјети / без конца планова по којим је рука / свемогућег творца у бескрајни простор расула свјетове...“ Мисао диже олтаре, тронове и кумире, а време, њен „враг заклет“, све то руши немилосрдно и чини је непостојаном, као у неком нужном поретку догађања, где мисао „свом приправља врагу... да шта рушит има“. Постојање мисли уверава да је она део смртног огња, као већ назначено *својство са оцем свијетах*, а то што она „идеално ствара“ — „јер не мож’ на дјело“, подражавајући свет из ког је проистекла, не спречава да се руковођењем њеном инспирацијом не испевавају химне од којих душа заигра и топи се од радости.

Шта још мисао може када зажди душу ватром поезије, види се у најлепшем и најуспелијем Његошевом спеву — *Луча микрокозма*. У њему мисао делује на начин који је византијском хуманизму одвајкада знан. Његош је једноставно могао довољно да сазри, да га присвоји и плодотворно обликује у свом тадањем, вероватно најјачем, стваралачком напору. Утолико поетска софистификованост и стилизованост излагања у спеву *Луча микрокозма* не морају да буду у толикој мери плод упознавања са разноврсним књижевним родовима који

⁴ О томе да је „ватреност“, као атрибутивна конспективна синтема која обједињује светлосност и топлину, једна од најважнијих шифри—синтема—појмова у *Пророчанствима Халдејаца*, сведочи и одлични Симплицијус:

ὥς γὰρ ὑπεξωκώς τις ἕτην νοερός διακρίνει,
πῦρ πρῶτον καὶ πῦρ ἕτερον σπεύδοντα μῦθηται”.

(Simplicius, *In Aristotelis de caelo*, II, 1; p. 375, 19—21 — Heiberg)

би условили сву сложеност и артистичко богатство изражавања, колико плод унутрашњег рада на образовању свести да се из „успаваних могућности“ пробуди и пробије оно што је већ давно било ту. О томе сведочи и мишљење непризнатог родоначелника византијског хуманизма, Прокла Дијадоха, који у четвртом поглављу дела *Философија Халдејаца* каже: „Постојећа душа постаје зналачка са бићима према властитом обичају просуђивања, успостављајући се у својственом суштеству умствености, те мислећи свеукупност најпросто и оно што је прибављено у неподељености. Испреплетена према оном једном и сажимајући све мноштвено у истом, остварује обоготворено и сазахвата оне припадности изнад ума... Јер ништа се сазнајуће не сазнаје олакшицама сазнања, а тако ни оно изнад ума (не може да се сазна) путем ума; јер некима ум уједно прибавља ствар и таквима говори оно што је мишљено, попут тога да је друго по реду од мислећег, дочим, ако је у цвету нашег ума оно мислеће исто што и мишљено, постављено је на врх првобитне умне тројствености не би ли некима још и с обзиром на оно једно сазахватало, а што је неусклађено и без деоништва с обзиром на све“ (Proclus, *De Philosophia Chaldaica*, Halle, 1891 (Jahn Albert), IV).

У том смислу и *Посвета Луче*, преко византијског наслеђа, казује овакво једно уверење, у нешто измењеном облику. Тајну човековог опстанка и постојања не открива ни природни свет околине, ни небески свод, па ни земаљски мудраци од којих је очигледно много очекивао:

*„но њихове различне доказе
непостојност колеба ужасна:
све њих мисли наједно сабране
друго ништа не представљају ми
до кроз мраке жедно тумарање,
до нијеомог једног нарјечија,
до погледа с мраком угашена.“*

(*Луча микрокозма*, 64—70)

Интелектуалну диференцијацију од оних који допуштају да се човеково биће олако одрекне тајновитости и постане бесловесно, без „искре божествене“, Његош спроводи на динамици супротстављања у којој неко тренутно стање, чак и у дужем временском периоду, не мора да буде довољан разлог за „сељење у скотско мртвило“. Његово је темељно уверење да поезија иде испред мисли и испоставља истину о правом живљењу бића:

*„Свемогућство светом тајном шанги
само души пламена поете.
Све дивоте неба и небесах,
све што цвјета лучам свештенијем,*

*мирови ли ал' умови били,⁵
 све прелести смртне и бесмртне —
 што је скупа ово свеколико
 до општега оца поезија?"*

(Луча микрокозма, 169—176)

Поетичност и поетски став самим тим нису сагледани само као неки вид културног бављења, већ као нарочит гносеолошки начин происхођења увида за које поезија пружа достојна средства:

*„Званије је свештено поете,
 глас је његов неба влијаније,
 луча св'јетла руководиџ му,
 дијалект му величество творца.“*

(Луча микрокозма, 177—180)

Високо песничство руководи мисао при чијем се вођству у њега уливају небеске енергије, а он сам тада изражава „величество творца“ или његову реч, као да је сама стваралачка; онај хармонијски логос очинских дубина из безданих дубина душевности. Са овим већ мисао излази на дело, и њен је учинак поезија прелогичног својства, наиме оног које је и само у стању да заждије искре у бездне небесах. Бесмртна твар, идеја и њен психофеноменолошки кореспондент — биће душевности — сада су у могућности да се извију на највише пољане духа невидљивог света, те да се у поетском општењу прожимају и садејствујући споразумевају. За овакав успон у више спратове душевности Његошу је могло да послужи све оно усмено предање до којег је макар и у мршавим облицима могао да дође, дружећи се са црногорским свештеним лицима,

⁵ Ово Његошево довођење у везу цветања светова или умова могло је да потекне из уобичајеног богословног васпитања, литургијских штива, као и из тамнијих места народне поезије. Његошу није била страна ни књижевност српског XVIII века, поготову спевови Јована Рајића (*Бој змаја са орлови*, Вјена, 1791) или *Кандор* Атанасија Стојковића, као и оде Мушицког. Нека су ту основица, ипак, и халдејска пророчанства, као оно које је записао Дамасцијус у „*Начелима*...“

Ἔστιν γὰρ τι νοητόν, ὃ χρήσε νοεῖν νόου ἀνθεῖ.
 ἦν γὰρ ἐπεγαλίνας σὸν νοῦν κακεῖνο νοήσης
 ὡς τι νοῦν, οὐ κεῖνο νοήσεις ἔστι γὰρ ἀλκίης
 ἀμφιραοῦς δύναμις νοεραῖς στραπτουσα τομαῖσιν.
 Οὐ δὴ χρὴ σφοδρότητι νοεῖν τὸ νοητόν ἐκεῖνο
 ἀλλὰ νόου τακταῦ τακταῖ φλογὶ πάντα μετροῦσαι
 πλὴν τὸ νοητόν ἐκεῖνο. χρεώ δὴ τοῦτο νοῆσαι
 οὐκ ἀτενῶς, ἀλλ' ἀγνὸν ἀπὸστροφον ὄμμα φέροντα
 σῆς ψυχῆς τεῖναι κενεὸν νόον εἰς τὸ νοητόν,
 ὄφρα μάθης τὸ νοητόν, ἐπεὶ νόου ἕξω ὑπάρχει.”

као и њеним познаваоцима уопште, будући да је византијска мисао рано превобена на старословенски. Продоран и истовремено уравнотежен стил Проклових разматрања места и улоге мистагошког елемента у сагледавању истине ствари, преко присвајања код Псеудо-Дионисија Ареопагита, касније Максима Исповедника, Патријарха Фотија у његовом делу о мистагогији Светог Духа, те Михајла Псела са Јованом Италом и Пригоријем Гемистом Плитомом, да би се кроз сукоб са хуманистичким мишљењем основао и покрет православне мистике исихазма, који је до неслућених размера узидгао фатогностику као, богољудску повезаност; као и многих потоњих ширења таквог мишљења у разним облицима — све је то тако рећи неодређено уграђено у осећај и обичаје народа чији је Његош припадник. Сучелавајући истине излагања вере у учењу о Богољудском откровењу, са мишљу о свејединству, византијска мистагогија отвара се према најезотеричнијем домену посматрања и делотворности свега што јесте — светлосној метафизици, у којој су просевања постојећег и обасјања појединца била — *conditio sine qua non* људског мисаоног достојанства. Морфологија телесних перцепција стварности више није била у стисци страха од „материјалистичког зла“, јер је у једној реалној опцији цела Божја творевина прожета његовим енергијама, које одишу исивавајућом светлошћу, а самим тим, одстрањивањем паничног страха, доприноси она на практичној равни уравнотежавању душевности, која своје крајње замисли остварује кроз спорија али уједно и чвршћа духовна напредовања. У оваквом духовном расположењу, Његошев тзв. „темпераментални материјализам“ сасвим је разумљив, те не одаје знаке неког ослабљеног „позиционисања у интелектуалним структурама“, већ пре њиховим смештањем у оквире који им и припадају. Боље речено, Његош садржајно спроводи још од Прокла формулисану „интелектуалну диференцијацију“ божанског и људског ума у обиму који они претпостављају, а нека заокрећања у рефлексивну суперактивизацију интелигенције и њене технолошке могућности примене, очигледно је да га занимају само као почетни прагови типологије свести. Без једног таквог разубивања и ширине поимања, тајна човекове појаве могла би да буде само још кочећи анонимни интенционалитет предметности света живота, а не и продуктивни основ, који подразумева првобитну везу са божанским, по својству огњеног јединства стварности људске и божанске монадологије. Тако још у дванаестом веку Пселов ученик Јован Итал у свом писању неком углавном неописиво најмудријем, које је издао Крамер у трећој свесци *Anecdota graeca e codd. mss. bibliothecarum oxoniensium* (Oxford, 1836, p. 180—183), поима васељенски бездан Оца, подељен у три умна разреда — огњени, етерски и тварни, а њима одговарају идеје које с њима у вези настају, установљавајући такву грабу у монаде које сажимају мно-

штво.⁶ Божји отачки ум као „јединствено оностран“ у свеукупним умним деобама стварности није доступан ни свим светским боговима кроз које зрачи својим светлом. Пратећи унутрашње токове система бивствовања кроз сазнања преко тварних састојака, Његош следи теургијски моменат „жртве сазнања“, или енергијом љубави продира кроз круте категорије приземног поимања ствари, чинећи их дифузним и пропустљивим, а самим тим подграбује плодно тло за саизничуће увиде из виших спратова душевности, за спремно дочекивање огњених искри и њихово присвајање као луча микрокозма. Одустајање од тога да се општостима у свести опише свет према утврбеним техничким појмовима, као супрезање страсти која би да премоћа и агоном надбије сваку врсту успостављеног поретка, заправо жртвује натуралистичке особине душевности у њиховој сировој датости, у име истанчавања преко првобитне енергије љубави из извора који је с ону страну свега постојећег.

Морфолошка опрема са архитектурских ерминџа библијског садржаја *Луче микрокозма* приказује неопходност овакве сазнајне жртве на примеру побуне Сатанине у невидљивим просторима:

*„На опширне небесне равнине
Иштем владу да подијелимо
И небеса пала воздигнемо
Први закон да природи дамо,
Нек се сваки са врховном влашћу
На свом небу горди и велича.“*

(*Луча микрокозма*, IV)

Сатана је, наиме, прабунтовник и револуционар који се куне ликом Адамовим и оружјем свога легиона, да сви заједно иду до краја у сукобу с Свевишњим: „Да намјеру испунит хоћемо, / Ал' сви жртва бити благородна: / Вјечан покој вјечно је блаженство“. Он тражи демократску поделу власти, коју Брана Петронијевић у својој анализи *Луче*⁷ назива метафизичком мотивацијом Сатане, изражене предлогом Богу:

⁶ Јован Итал је добар пример преносника наслеђа, које је са изузетном упућеношћу, својим коментарима на *Халдејска пророчанства*, оживео Михајло Псел. О надлежности богова, која никако није безусловна, говори нам и Прокло: већ у првој реченици свог списка о халдејској философији: *Ὅλα τῶν θεῶν καὶ οὐκῆτες αὐ ἄλβια τάξαις*“ Дворане/ токови, тунели, канали/божанског, као и пребивалишта (јесу) порци вечности; то јест, сви богови су кроз те поретке условљени у безусловности постојања.

⁷ Петронијевићева студија о *Лучи микрокозма* изашла је као предговор Решетаровом издању *Луче* у Српској књижевној задрузи, а доцније заједно са његовом студијом о *Горском вијенцу*. Брана Петронијевић видео је у Његошу снажног мислиоца, премда се чини да се није сасвим одао истраживању претпоставки његовог мишљења, већ да је некако више тежио томе да га постави у неки однос према њему модерном мишљењу. Право је чудо како је превидео поред

*„Да правило бићу сачинимо
И гордости метнемо границу.
Да с гордијем владцем небеснијем
Дијелимо владу и могућство,
Да имамо сви једнака права!“*

Луча микроkozма, IV)

Ово позивање на првобитно доба једнакости, када је „некаква погубна судбина“ збацила са престола ранија божанства, те хтеће да се овим обрачуном успостави претходни поредак, код Његоша је протумачено као *охолост*. Њу красе претерани захтеви и никакве способности, услед чега Сатана и губи рат, а чији печат судбине упола као саучесници деле и бивши колаборационисти, његови људи. „Жртва сазнања“ је заправо разрачун са сопственом охолошћу као адским наслеђем у човеку, а она се потпуно уклапа у учење „Преблагот, тихог учитеља“, од чијег „свијетлог погледа“ ишчежава мрачни и злопакни део душевности. Права владавина народа је она када је *Vox populi vox Dei*, тј. када сваком положају и размештају у васељени одговара и обим способности или благодати, која се уклапа у полицентрично место јединке у сложенем организму живота. Као резултат Његошевог симболичког мишљења зацртавају се обриси, да само промисао која не узурпира права својства бића може и истински да влада, или боље речено — обезбеди склад и слогу у мироточивом моноплурализму или свејединству.

Слично се догађа и у Његошевој драми *Горски вијенац*, где је такође реч о својеврсној издаји саплеменика и прелажења у другу веру, ради сигурности биолошког опстанка, удобности и охолости. Прва два су разлога некако оправдана, наиме људска, а трећи већ напушта те границе, јер су они који су прешли у ислам убеђени да је то исправнија, виша, па чак и истинитија вера од хришћанске. Владика Данило на скупу Црногораца и потурица почиње своје казивање молитвом Богу, те за потурице каже:

*„Да, нијесу ни криви толико;
премаи их невјера на вјеру,
улови их у мрежу ђавољу.
Шта је човек! Ка слабо живинче!*

*Страх животу каља образ често;
слабостма смо земљи привезани,
ништава је, него тврда веза.“*

(*Горски вијенац*, 760—771)

њему блиског дискреционисања простора и мисли о метаматематичким димензијама „величине и малености“ у дијалогу на небу између Свевишњег и Арханђела Михајла. Ова расправа о „чистом простору“ у његовом „*extensio*“ (*qua sensorium Dei*), при којем се испоставља „интелигибилна диференцијација“ безграничног ума и кратковиде множине опојединачених и опосебљених умова, толико је сложена да је за њу потребно отворити засебно подручје испитивања.

Ова ништавна, али тврда веза показује се на речи помирења и покајања којима би ствари могле да се исправе у предлогу Владике Данила, када му Скендер-Ага одговара да „гони камен бадава уз гору“, а Мустај-Кадрија да су они у заслепљености, те да не виде како је прошло већ двеста година откада је „права вјера прихваћена“. У његов говор Његош уводи дијалошки гриф или усложњава мисао на вишепланском развијању смисла, кроз неочекиване обрте и подомех. Истину о Црногорцима као „малом људству“ он повезује са непознавањем „чистог раја сласти“ јер се бори с богом и људима:

*„без надања живиш и умиреш, —
крсту служиш, а Милошем живиш!
Крст је ријеч једна сухопарна,
Милош баца у несвијест људе
ал' у пјанство неко прећерано.“*

(Горски вијенац, 891—895)

Ову сложену ситуацију у обичајности самог српског народа, што потурица лукаво примећује као противречну, сада користи за прозелитску панисламску акцију:

*„Више ваља дан клањања један
но крштења четири године...
Каква вјера да се с овом мјери,
какав олтар ближе неба стоји?“*

(Горски вијенац, 896—897; 932—933)

Права природа коју маскирају ови, на први поглед, помирљиви предлози о узајамном ненападању и поштовању, сасвим се открива у писму Селима-везира, где су наследници Косовских недаћа — „раја ка остала марва... у фукаре очи од сплачине / Пучина је стока једна грдна — / добре душе кад јој ребра пучу, / Тешко земљи куда прође војска!“ (Г. в., 1118—1121). На ово одговара владика Данило вистреном оштрицом и сачуваном достојанством, како: „Дивљи памет а ћуд отровану / дивљи вепар има, а не човјек. / Кома закон лежи у топузу / трагови му смрде нечовјештвом.“ Турска обест, као и оних потурица који су „већи католици од папе“, показује да је праведно ударати злим на зло или на злочине *правдом* одговорити. У смислу неке далеке параболе, сматрам да је умесно закључивање Пере Слијепчевића у огледу *Одраз живота у Лучи микрокозма* (Бгд., 1949), у којем је духовна предисторијска драма у *Лучи* — прадогабај — који условљава и историјско догабање у *Горском вијенцу*. Ако знамо да су главне Сатанине војсковође Аскела, Неолопан, Разец уз Алззенка и Илзхуда, тј. Александар, Наполеон, Цезар уз Кнеза зла и Духа зла (Л. м., IV, 201—202; 193—194), онда се ова динамика убеђивања топузином види као једно од сталних употребних средстава историје, одакле следи и казивање слепог мудраца, игумана Сте-

фана: „Св'јет је овај тиран тиранину, / а камоли души благо-родној!“ И тек периоди затишја у овом ратовању у свету живота као да могу да буду припреме за суочавања, у којем би могла да се избегне тужна констатација: „све се човек брука са човеком: / гледа мајмун себе у зрцало!“ Премда коло слави јунаке који су пали у сукобу са Турцима код горе Вртијељке, завршавајући напев — луча ће се вазда призира-ти / на гробницу вашу освештену“ (1072—1073), ваља имати на уму да је то због одупртости издајству и невери, у којем стању човек на првом месту побеђује сам себе, што га квалификује да то легално искаже. Стога у побеђивању сопствених ниских страсти и самоподилажења лежи једна лучезарећа метафизичка подршка јунаштву, јер приморава дебеле уши да чују нежне речи, оне које „цвјетају лучам свештенијем“. Зато се и *Горски вијенац* завршава убеђењем владике Данила — „а у руке Мандушића Вука / биће свака пушка убојита!“ О снази њене метафизичке компетенције мислим да је сад сасвим довољно речено; а њено нарочито испољавање сажето је и згуснуто у говор слепог игумана Стефана у својој архетипској димензији. Сам свет живота је такав да тражи суделовање сила у виду супротстављања које га покреће у разним смеровима. Ова „борба међу идејама“ чије је поприште и укрштајно средиште срце, јер „не бије свијетло оружје, него бије срце у јунака“, израз је дубинске борбе у души, као и у околној природи:

*„Дјејствија напрежу духове,
стјесненија сламају громове;
удар нађе искру у камену,
без њега би у кџм очајала.“*

(П. П. II, Његош, *Горски вијенац*, 2320—2323)

На први поглед може да изгледа претерано тврђење како је управо светлосна метафизика условила овакво виђење догађања значајних момената из тзв. „практичне философије“. Међутим, Његошева развијена претпоставка о месту и улози „огњене искре“ у људској душевности није остала само на равни изјашњавања о путевима којима се она креће по аналогiji само са неким природним закономерностима, већ и о самој њеној природи по себи и за нас. За то је искуствовање теоријског живота потребно упијање свих његових главних линија распрострањености, попут уласка у неки бездан или неусловљену чистину, која је ослобођена свих предрасуда нанесених обичајношћу и стално-струјећим тежњама или препона словесности за разабрање у ствар. Тај „светлосни примрак“ бездана, чије искуствовање располаже категоријама ван идеолошког директивизма, дакле из снаге искуствовања гротла живота у које се доспело у догађајима изазваним „вртложе-

њима свести“, до идеја је дошло суочавањем изазваним превазилажењем сопствених „замишљања и размишљања“ у промишљености. Само промишљање обузето је динамизмом који су му намениле граничне животне прилике, па тако и говор игумана Стефана одише овим набојима који нису „најопојнијим пићем“ понесени, већ неким гутљајима течности од којих се постаје „трезвено опит“ из река које теку по невидљивим областима:

*„Страдање је крста добродјетель;
прекаљена искушењем души
рђиј г' јело огњем електризма,
а надежду веже души с небом
како луча са сунцем капљицу.“*

(Горски вијенац, 2324—2328)

Ова необјашњива веза успаваности и лика ствари које ће моћи да се догоде повраћена је на чудан начин у саопштавању — „вјером обилићком“, која није никакво „инюверство“ или секуларизација хришћанског учења, већ његово прекаљено искуство, на Косову „нахрањено огњем електризма,“ или опор и згуснут његов израз:

*„Воскресење не бива без смрти;
већ вас виђу под сјајним покровом,
чест, народност ће је воскреснула
и ће олтар на исток окренут,
ће у њему чисти тамјан дими.
Славно мрите, кад мријет морате!
Чест рањена жеже храбра прса,
У њима јој нема боловања.
Поругани олтар јазичеством
на милост ће окренут небеса!“*

(Горски вијенац, 2351—2360)

Косово је оно камење у којем је ударом роду севнула огњена искра. Она је тада севнула као самосвест услова окстанка сваког виђења мироточиве градње дома, домостроја „душе благородне“ за породицу, племе, народ, државу; те биолошки окстанак ставила под сабирно сочиво оног што га омогућава. Стога Његош *Посвету Лучи микрокозма* завршава позивом своје учитељу Сими Милутиновићу Сарајлији да историсофију страдања српског народа стави у пламтеће врсте, као што му се на томе захваљује у посмртној песми њему посвећеној. Ова песма сведочи о томе како је ова осовинска нит метафизичког увида постала за Његоша „природна атмосфера у којој је дисао“ у касним годинама (написана и објављена 1. марта, 1848), о чему сведочи и мото — „ко свијета не зна ћуд, свијет му је строг и груб“. Познавање ове „ћуди свијета“ иде у његове

најтамније просторије опстанка, у неке граничне спратове између живота и смрти. Смрт је песникова сада „света правда“, она која: „хладним ситом исијаје / вјечну искру из прашине... ка огњишту вјечитоме чуствовања плам се вије, / чрез гробницу тајнствено опет с истим да се слије /.../ *Тим начином дјејствија огњи пламтећ вјечно стоје, / њим у њедру свесвјетја бесмртне се искре роје; /* пословање неуморно пораба се овим кругом / и надежда будућности — својакање чојка с богом“ (П. П. II, Његош, *Пјесме*, Бгд.—Цет., 1984., 213).

Будући да је разабирање смисла живота као јеставство омогућено јединством стварности, код Његоша је обликовано у нарочит лик светлосне метафизике; природа његовог антрополошког назначена претпоставља теургијски однос према тој стварности, као најизворнију „практичну философију“. Прелогично се прима и штавише прихвата и гради свест као пуни осећај живота, не по вољи или жељама човековим, већ по сопственој вољи, која, ма колико човеку деловала као невоља, укључује у то догађање и њега самог. Како нема никаквог начина да се из тог догађања буде изузет, то се открива могућност како да се са тим догађањем човек суочи, и кроз превазилажења очигледности саживи до сопственог престројавања природно дате душевности у другу природу која је просвештенија и усавршенија у сазнањима и деловањима. Ова повишена свест кроз ликове својих преобликовања у изоштреном промишљању и продубљеном осећању ствари каналише опстанак према средишту, у додиру с којим настаје потреба за неговањем и узгајањем добара на један свеобухватнији начин него што је то у тзв. „културним секторима“ случај. Потребна је нега и васпитавање духа или личносне културе, а они који је спроводе неће се лоше осећати у читању егзегезе личности и дела Симе Милутиновића Сарајлије, коју Његош износи у једноставном дистиху:

*„Појетина душа што је? Што и жива у кристалу;
степеном се спушта, диже и премјену ћути малу.“*

Пјесме

Теургијски приступ у разабирању стварности, који је овим дистихом доспео до свог пуног израза, готово да би могао да каже како су за психо-феноменолошку област сагледавања бивствовања или временовање душе у свету живота као време душевног обитовања на земљи, ови потреси који наилазе, као и оркани који узвитлавају и „бацају на бурну брежину“, заправо само ноћни лахори у великом храму мишљења и певања. Јер право је и неуморно догађање оно које може да се изрази придевином присуствовања и одсуства у просторијама духа, где се „бесмртне искре роје“ и ради на богосличности као свеобухватном усавршавању. Нада у будућност чије је својство припадност свести која се сели на више спратове

душевности, као извлачење из *zóphos*-а у *sophós* или „мрака подрумског“ у „мудрост“, односи се на присвајање — „својакане чојка с Богом“. Нега и просвештеније изгледа да наступају у правом смислу речи и као љубав, када се ова сложеност односа освешта и осмисли, те слије у једноставност. Њоме тада не говори само онај говор који изјављује, већ заједно с њим догађа се објава и целог бића. Лицем у лице са светлошћу и светиљка је упалена. Неке од тих светиљки, попут Његошеве, постану и светионици по бескрају, а слава коју им потомство зарад тога намењује није ништа преувеличано и несумислено. Јер Његош није никаква „једно-национална“ монолитна величина, што не значи да Срби нису дужни да му као припаднику свог рода не узврате несебичном пажњом и поштовањем, већ величина духа која се развијала обједињавањем разноликих перспектива сагледавања истине, при чему је његово властито мишљење уздигнуто над њима, као што и његов Бог у *Лучи микроkozma* уздиже круну над небесима, поражавајући непријатељства. А опет, то његово властито мишљење древно је као што је древан и свет, опточено истим или барем сличним средствима, којима је било опточено виђење суштства ствари код древних народа мезоазије или првих грчких мислилаца бивштвања — прозорливом поезијом.

Нови Сад, 13. марта, 1989.

METAPHYSICAL BACKGROUND OF THE NJEGOŠ'S POETRY

Summary

Searching an explanation of the outstanding features of the philosophical attitude in poetry, created by Petar II Petrović Njegoš (1813—1851), I have found that streams of ideas are in the background, and un rarely latent and invisible. It is not just a blend of doctrines, in a manner of syncretistic conceptions containing in Platonic doctrine, monistic philosophy of the Neoplatonics, misconstructions with Manichean dualism of light and darkness and Biblical myths in Christian religious beliefs;—sed open system of thought in the scope on the *Universe*. His poetry burning under the epic tradition of Serbian folklore and beliefs, and influential method of education of famous poet and historic — Sima Milutinović Sarajlija. Mainly selfeducated, Njegoš found a stimulation in Russian poetry of Heraskow, Lomonosow, his follower S. S. Bobrow (in his poetical work *The Ancient Night of the Universe*, Peterburgh, 1809) and earlier *Tavrida*, 1798). It confirms him in the faith of high position of poetry, and vocated to a searching for transcendence of impressionistic and shapeless forms. Of the poetry Njegoš wants active possibilities, to be one of primary creative forces of life and the power of truthness. In that hope, he makes "Luča mikrokozma" (*The Ray of Microcosm*) and "Gorski vijenac" (*Mountain Wreath*), in a dramatic form of poetry, and give them "essential", or — metaphysical character.

Interpretations of that metaphysical level in Njegoš's poetry, looking in extenso, searching for explanations by the lever of so-called "literarily-genetical" method, and excepted enthusiastic moments of conceptions. We are say that Njegoš had deep literary interestings, but extensivity and quality of his education is far away from systematic and continual work. Achievement of his work suppose creative ideas, deep instinct for folk-wisdom, and the communication with latent memory of reach spiritual tradition. By that fact, ground of his philosophical attitude stay the *metaphisic of light*, evidently mystical feelings and selfunderstanding culture, growth and cultivated specialy in some circles of orthodox heritage.

The Ray of Microcosmos/microcosmic "luča" — beam, fikel / is a human being in his universal form, shape of living idea in the main potentions — in the vertical, and horizontal sence. That conception of human being is realistic/ some aspects of "temperamental" materialistic level/, and also deep mystic/like a fundamental phainomenon in policentrical spheras of God's will and visdom/. Reasonable and enthusiastic content give to Njegoš point of a way, by which his poetry take own colours. She have dynamism of ideas on the ground of innate possibilities in communication and collaboration with God — one very pregnant level of energetic conceptions in the virtue of monarch-pluralistic vision of universe.

Human powers of understanding are limited, and unknowable Being of God is in the dark. The Ray of microcosmos illuminated that relationship betveen man and God, and give a fundation for some kind of cognitios. On the direct way, by Njegoš's opinions, it is possible in the "situations on limit", and also in deep prayer, stressis of mind, stron desire. Indirect, God is visible in the creatures which He is made, primary in the beauty of universe like in platonist or holyfather's tradition. Beauty by herself is kind of metaphysical light, manifestation of God's emanate energy in the world, deep connected with the human soul, and her immortality.

Noetic meaning of the beauty have a prenoetic, providential aspect in Njegoš opinions, and on the some way corresponds to the style of his poetry. Her hymnic and heroic sides are contributed with theandric ant theurgic ideas, and absorbed with clear compassion for every living creature in the universe. Like a softly voice, streams idea of divine philanthropy, and it seems like a clear echo of his liturgy from the earth.

Марина АДАМОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

„НАЦИОНАЛНА УМЕТНОСТ“ НА СВЕТСКОЈ ИЗЛОЖБИ У РИМУ 1911. ГОДИНЕ — УМЕТНОСТ И ПОЛИТИКА

У европским оквирима, крај XIX и прва деценија XX века период је грозничавог истраживачког рада, испуњен брзим смењивањем поетика, оснивањем и распадањем уметничких група, првим теоретско-филозофским тумачењима властите уметничке праксе, бучним манифестима у којима се руше стари и излажу нови програми. Тај интелектуални и стваралачки немир извео је уметност из спокоја вечно лаког и наметнуо јој драму људског постојања, пророчки најављујући прво суочавање модерне европске цивилизације с могућношћу свеопште катаклизме. Појам авангарде, о којој је у овом случају реч, дефинисан је супротстављањем утврђеној форми, стереотипном уметничком исказу, што посредно значи и супротстављањем друштвеном устројству које је носилац таквог исказа. С друге стране, светска изложба је, по својој суштини, институционализован вид исказивања друштвене моћи. Државно иступање на међународној сцени захтева да нација буде представљена на најрепрезентативнији могући начин, а то углавном подразумева званично прихваћене, неприкосновене вредности. У том погледу ни Светска изложба у Риму 1911. године није значила никакав изузетак. Њоме је Италија, после неколико година припрема, прослављала педесетогодишњицу свога политичког уједињења. Италијанима је упућен проглас (јануара 1908) „у име Италије, њеног ускрснућа у трећу цивилизацију“,¹ с позивом да учествују у прослави. Сама Италија се тек на Првом венецијанском бијеналу (1895) шире упознаје са општеевропским токовима: доминантна је симболистичко-сецесионистичка струја

¹ Италијански документ од 15. јануара 1908, Архив Србије, Министарство просвете ф. 66, р. 78/1911. Овом приликом се захваљујем Драгутину Тошићу што ми је уступио на коришћење објављену и необјављену грађу о Римској изложби из Архива Србије у Београду.

од Морао преко Штука до Климта. После векова доминације европском уметничком сценом, Италија је у XIX веку запала у апатичност и духовну инертност. Часопис „Југенд“ је одлучујуће деловао на италијанску свест о властитом инфериорном положају у односу на европску уметност, побудивши настојање обојено политизованим национализмом да се то стање превазиђе. Папинијев „La Voce“ (1908) истиче да „наш циљ није само да Италију поново повежемо са европском културом, већ и да јој повратимо свест о њеној властитој култури“.² Но, упркос Маринетијевом футуристичком програму из 1909. и њиме инспирисаном манифесту италијанских сликара, „изгледа да је једино импресионизам био цењен правац“,³ и управо су италијански уметници тог опредељења представљали у Риму земљу домаћина.

Програм тог патриотског славља обухватао је низ изложби (уметничких, етнолошких, археолошких), концерата, драмских представа, спортских утакмица, конгреса с темама из науке, културе, привреде. Његова реализација пала је у део посебним секцијама, а поред Рима, домаћини су били Торино (привредна изложба) и Фиренца (изложба цвећа и италијанског портрета).

Општи правилник који се тицао међународне изложбе садржао је, између осталог, и ове услове: излагаће се слике, скулптуре, цртежи и графика, и то у међународним салама, салама италијанске и стране уметности и у посебним павиљонима.⁴

Исте 1908. године Италија је упутила позиве извесном броју земаља, међу којима се налазила и Србија. Испрва недовољно ажурно, Министарство просвете не узима позив у разматрање, а у октобру закључује да не постоје могућности за учешће на изложби.⁵ Међутим, објава анексије Босне и Херцеговине исте године (7. октобра односно 24. септембра по ст. календару) могла је бити непосредан повод да се, после извесног времена, када су се узбуђења стишала, поново размотри могућност учешћа на изложби, и то у сложенијем политичком контексту. Како је Италија обележавала годишњицу уједињења и тиме прослави давала изразито патриотски тон, Министарство спољних дела обнавља свој предлог (31. августа 1909) желећи да се Србија као суверена и самостална држава ипак појави на међународној сцени. Љуба Стојановић, министар просвете, овога пута у року од три дана извештава

² W. Haftmann, *Painting in the Twentieth Century*, London 1965, 104.

³ К. Амброзић, *Павиљон Србије на међународној изложби у Риму 1911. године*, ЗРМ III, Београд 1962, 252.

⁴ Италијански документ, Мин. просвете ф. 66, р. 78/1911.

⁵ Д. Тошић, *Учешће Србије на изложби у Риму 1911. у извештају архивске грађе*, ЗЛУМС 16, Нови Сад 1980, 344. (Документ од 17. октобра 1908.)

о својој позитивној одлуци. Убрзо се оснива и одбор сачињен од највиђенијих интелектуалаца и признатих уметника (М Валтровић, А. Стевановић, Б. Поповић, С. Зорић, Ј. Томић, Н. Вулић, Д. Борбевеић, М. Рувидић, С. Станојевић, М. Васић, В. Петковић, Д. Протић, Б. Јовановић, У. Предић и М. Мурат). Но како је накнадно утврђено да се од позваних земаља не очекује учешће на археолошкој и етнографској изложби и да „отпада изложба предисторијска, српска средњевековна — архитектонско-сликарска, српска средњевековно-историјска“,⁶ пришло се образовању другог одбора, у којем су преовлађивали уметници или уметнички стручњаци (С. Тодоровић, Н. Вулић, М. Васић, У. Предић, М. Мурат, Б. Јовановић). Томе претходи представка Српског уметничког удружења којом се тражи да у одбор, поред већ увршћених чланова „Ладе“, уђу и његови представници,⁷ те се тако појављује Степа Тодоровић. Непосредно потом Валтровић подноси оставку правдајући се болешћу; неколико дана касније оставку, која није уважена, подноси и Урош Предић. Држећи да је „бесплодно и мало успешно наше фигурирање у реду културних народа, док у ствари оскудевамо у најпотребнијим установама за негу уметности у нашој отаџбини“, те да ће то бити оправдано тек када „доведемо ствари толико у ред да се без зазора можемо показати злугураду или подругливину туђину“,⁸ Урош Предић се одлучује на повлачење. Одбор јануара 1910. одлучује да „све познатије српске сликаре и вајаре“ обавести о изложби, а већ месец дана касније стиже одговор српске секције „Ладе“ која тражи, између осталог, да има своје засебно одељење и да избор и постављање радова обави само друштво. Потом стиже и одговор Српског уметничког удружења,⁹ не тако захтевно интониран, с молбом за материјалну помоћ ради што бољих припрема за изложбу.

Министарство се почиње занимати и за то колико је додељено простора српским уметницима у међународном павиљону, који је, по нацрту „цењеног архитекте Бацанија, већ саграђен у близини историјске виле Боргезе“.¹⁰ Тада се (средњом 1910) први пут у документима говори и о могућности учешћа Ивана Мештровића. У исто време се о томе почиње писати и у штампи, углавном београдској и загребачкој. Шпиро Боцарић се пита у ком ће павиљону излагати „аустријски и угарски Хрвати, Словенци и Срби?“ Сматрајући да је бесмисле-

⁶ Документ од 4. децембра 1909; потписали А. Стевановић и Н. Вулић.

⁷ Чланови: С. Тодоровић, Б. Миловановић, П. Раносовић, М. Миловановић, П. Вучетић, Д. Глишић, Ј. Пешић, Н. Петровић, Ј. Кашански, Н. Јеремић, А. Секулић и А. Лазаревић.

⁸ Писмо објављено у: Д. Тошић, *Једна оставка Уроша Предића*, Зборник Филозофског факултета XIV-1, Београд 1979.

⁹ Д. Тошић, *Учешће Србије...*, 358.

¹⁰ Италијански документ са програмом изложбе.

но културно цепање југословенских уметника, он каже: „И док би се с једне стране позијепала једна те иста умјетност, с друге би се стране створила нова, политичка умјетност која у ствари и не би могла да постоји.“ Поздрављајући одлуку хрватских уметника (он, додуше, помиње и словеначке) „да своје радове изложе са Србима“, држи да је то „јасан доказ да је наше културно уједињење и међусобно потпомагање јака животна потреба“. ¹¹ Наводи се у штампи да је Супило у Сабору ставио влади интерпелацију питајући „је ли истина да ће (...) хрватски умјетници изложити у мађарском павиљону и кани ли влада у том случају штогод учинити“, ¹² па се износи претпоставка да ће Мештровић излагати „по свој прилици у српском павиљону“. ¹³ Београдска „Штампа“ сматра Мештровића већим од Вука, доноси податак да се „пријавио нашој влади (...) са жељом да своје и својих пријатеља радове изложи у српском одељењу“. Даље се каже: „Непојимање дужности и несхватање важности драгоценог момента спречили су нашу владу да све до данас не одреди потребна средства за подизање српског павиљона. (...) На место тога Србија и њени уметници добиће места у међународном павиљону.“ ¹⁴

Поводом могућег Мештровићевог учешћа каже се да је он „у Бечу у српском друштву исказао то као своју жељу (...). А формалну понуду поднеће тек сада, из Загреба (...). Његово је тврдо уверење, да он као Далматинац, стојећи на становишту народног јединства Срба и Хрвата, не може пред туђим светом изаћи као Аустријанац“. ¹⁵ При том Мештровић захтева „да може сам одредити како да се унесе у план српског павиљона простор за његове скулптуре, и да их он сам може у Риму наместити“. ¹⁶ Документи с почетка 1911. године сведоче о томе да је Мештровић остварио свој захтев, јер „сву унутарњу обраду и декорисање, извршиће г. Бајаловић са т. Мештровићем, скулптором, на лицу места“. ¹⁷

Стева Тодоровић одлази у Рим, одакле се враћа до те мере обесхрабрен да нуди оставку. Септембра 1910. извештава да „се у самој палати не може добити веће место од 74 к. метра. Ово је минијатура према тражењу г. Мештровића и другова у 1200 к. м.“ Његово жаљење повећава чињеница што се позиву нису одазвали Роксандић, Коњарек, „наш отлични сликар“ Паја Јовановић, Риста и Бета Вукановић, те закључује да је „боље

¹¹ Ш. Боцарић, *Пред римску изложбу*, „Босанска вила“ бр. 20 и 22, 1910, 323—324.

¹² (А. Милчиновић), „Савременик“ бр. 6, 1910, 466.

¹³ Исто, 467.

¹⁴ М., *Србија и Мештровић*, „Штампа“ бр. 258, 1910, 1.

¹⁵ Мештровић о свом излагању у српском одељењу, „Ново време“ бр. 118, 1910.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Д. Тошић, *нав. дело*, 367.

неизлазити на велику светску утакмицу кад се не може скупити оно што је најбоље у Српству“.¹⁸ Убрзо после тога, С. Тодоровић предлаже подизање посебног павиљона као „једини начин да се отклони препона на коју је наишло питање о учествовању (...) на Међународној Римској изложби“. Најзад је решено да се тај павиљон и подигне. Наместо Николе Вулића, у одбор стога улази архитекта Петар Бајаловић (октобра 1910), спреман да начини скице, и то „без награде“. Ток припрема за изложбу наводи на закључак да је у доношењу одлуке о подизању павиљона пресудан значај имало пријављивање групе хрватских уметника с Иваном Мештровићем на челу. Мада се у једном документу помиње да додељени простор не би био довољан ни за саме српске уметнике, могло би се с разлогом претпоставити да су одлучивали и политички мотиви. Наиме, била је то прилика да се у свету огласе југословенске уједињителске идеје које су анексијом Босне и Херцеговине доживеле велики ударац. При том се атмосфера италијанског патриотског славаља подударала са значењем које би овакав југословенски иступ имао.

Тако је зидање павиљона отпочело тек крајем јануара, а завршено је очигледно у рекордном року, јер је изложба (на чијем је постављању радио Марко Мурат) за новинаре отворена већ 27. марта. Но тај „рекордни“ рок стајао је српску државу непредвиђених трошкова, те се још у 1912. годину претежу писма и дописи којима се покушавају истерати нека потраживања. Изложба је затворена 7. децембра, а „предузимач, који је градио павиљон у Риму, забранио је паковање изложених предмета тражећи новац или бар јемство, да ће му се новац исплатити“.¹⁹ Рекло би се да је Мештровићев обимни циклус од седамдесетак скулптура био један од узрока великог повећања трошкова: „унутрашњи украс због смештаја Мештровићевих 90 објеката, стао је тродупло (...), купула над образцем Краљевића Марка само статуа на коњу преко 5. метара висока захтевала је много вишу купулу, уметање релијева, око 80 постамента начињено за штатге. За Каријатиде подигнут архитрав (...) Осим свега овога увидело се да на фасади која је проста треба нечим украсити. То је г. Мештровић пристао да изради три фигуре у гипсу, величине 3. метра и великог лава у дну рампе из чије чељусти да куља вода бесплатно, само да одбор плати материјал.“²⁰

„Дневни лист“ коначно јавља: „Јуче по подне свечано су отворени више страних павиљона (...) међу којима и српски (...) у присуству краља и краљице.“²¹

¹⁸ Исто, 362.

¹⁹ Исто, 376.

²⁰ Исто, 374—375.

²¹ „Дневни лист“ бр. 100, 12. април 1911, 3.

Изложити у Српском павиљону није хрватским уметницима било нимало лако: „Почетком вељаче је одј. претст. Амруш стао да се (...) пропиткује за имена оних Хрвата, који ће изложити у Риму (...) Згражао се је како могу Хрвати да судјелују у павиљону српском, те је налазио посве схватљивим, што Југославенска (!) академија не даје Рачкому слике 'Ахеронт' за изложбу (...) Сликари Бабић је једва спасио своју штипендију (...). Сликари Кризман је био позван влади (...) да стави увјете под којима не би излагао у Риму (...). (...) не излаже нити један умјетник који је у било каквој од владе зависној служби (...)“²² Током фебруара месеца 1911, водила се полемика између загребачког „Обзора“ и мађарског „Az Est“ а око права хрватских уметника да не излажу у оквиру угарског одељења. „Az Est“ сматра „да се мора најстроже истражити, може ли се дозволити, да поданици круне св. Стјепана излажу у павиљону краљевине Србије, и то онда, кад им ваља да репрезентирају пред иноземством“, тим пре што је Угарска „великим материјалним жртвама доприниела томе, да хрватска умјетност данас стоји на европском нивоу (...)“. Лист тражи угарску владу, да она угуши тај демонстративни покушај, ну да уједно развиди, да ли је Хрватима почињена каква повреда *in jure*.²³ „Обзор“ је енергично порекао угарску тврдњу да је Хрватима нуђено да излажу у засебном одељењу, као и изјаву о мађарској „дарежљивости“. Исо Кршњави поводом целог догађаја упућује „Az Est“ у писмо у коме се, у својству председника Друштва умјетности, ограђује од иступа неколико хрватских уметника из Далмације.²⁴ „Обзор“ се супротставља и томе: „Кад већ наши умјетници нису могли да изађу на крај с мађарским умјетницима, било је т. зв. проклета дужност наше кр. зем. владе, да она узме читаву ствар у руке. Она је то додуше учинила, ну понела се је у читавој ствари управо биједно. И кад је услиец тога кукавичлука дошло до прелома (...) онда их је влада умолила да о читавој ствари шуте. (...) И у тај ванредно незгодни час долази споменути одговор дра. Изидора Кршњавога (...) Предсједник друштва умјетности брани се пред 'Az Estom' са разлогом, да је већина умјетника, што излаже у Риму из Далмације и да ову нетактичност већина хрватских умјетника у друштву умјетности не одобрава. Из тога слиеди, да нису сви хрватски умјетници овако 'лоши дечки' како 'Az Est' мисли, већ да је већина тих 'лошних дечков' из Далмације“.²⁵ Овакво раздвајање хрватских уметника читавало се и приликом конкурса за

²² М. (Милан Марјановић), *Римска изложба и хрватски умјетници*, „Југ“ бр. 4, Сплит 1911, 103—104.

²³ *Хрватски умјетници на римској изложби*, „Обзор“ бр. 35, 2.

²⁴ „Az Est“ и хрватски умјетници, „Обзор“ бр. 45, 2.

²⁵ „Az Est“ и хрватски умјетници, „Обзор“ бр. 47, 1—2.

Штросмајеров споменик, када је Друштво умјетности настојало да политичким средствима елиминира преваходно Мештровића који је све више представљао конкуренцију: „У име хрватства тако се је покушало санкционирати принцип да су Хрвати једино Бановци, дочим то нису Далматинци...“²⁶ Када је изложба отворена, настали су раздори око националне припадности излагача; највећи део штампе понео се у том погледу коректно, али су неки српски листови инсистирали на Мештровићевом „српском имену“, док су неки загребачки ишли у другу крајност тврдећи да је хрватско име било потпуно затајено. У каталогу изложбе националност сваког појединачног излагача није била назначена, „но ово истицање хрватскога имена на римској изложби запријечила је баш Аустро-Угарска (...). Између ње и Италије створена је на аустријски захтев конвенција, по којој се неће допустити истицање националитета појединих умјетника из наше монархије“²⁷ Међутим, Иво Војновић је у предговору каталога у неколико махова, ипак, истакао да је у питању „српско-хрватска“ уметност. Сам се Мештровић мање-више држао „политике незамерања“: „Србин и Хрват то су два имена за један народ, само што је тај народ под именом Србин боље очувао своју народну индивидуалност, слободу и чежњу за слободом.“²⁸ „Не ваља нас дијелити по том, тко је Хрват, тко Србин, тко је бољи, а тко гори. (...) Ми смо сви, који смо овдје изложили, једнако Срби као и Хрвати и имамо исту завјетну мисао.“²⁹

Огорчен жаловим перипримама у штампи, Димитрије Митриновић пише: „Два факта морам одмах констатовати, обадва жалосна. Први: држање наше штампе у ствари наше изложбе у Риму, њезина необавијештеност о нашем иступу заједничком (...). Други факт: несхваћање правог значаја изложбе, националног, умјетничког, културног (...). Талијанске новине могле су доносити политичке уводне чланке о нашој изложби (...) оне су могле интерпретирати не само умјетнички значај првог нашег заједничког (...) иступа на свјетску умјетничку арену (...) оне су могле опазити велики (...) политички значај нашег иступа.“³⁰

Естетичка мисао тога доба развија и извесну меру критичког односа у разматрању уметничких питања. Кроз супротстављање догматског духа који уметност увек посматра у функцији нечега другог, као средство, и носилаца модерних стремљења који се свесно или инстинктивно издижу изнад

²⁶ М. (Милан Марјановић), *нав. дело*, 102.

²⁷ *Римска изложба и Хрвати*, „Хрватски покрет“ бр. 85, 2—3.

²⁸ „Штампа“ и „Обзор“, 1911.

²⁹ М. М. (Милан Марјановић), *Триумф смјелости и карактера*, „Југ“ бр. 5, 135.

³⁰ Д. Митриновић, *Иступ Хрвата у павиљону Србије на међународној умјетничкој изложби у Риму*, „Југ“ бр. 8, 243.

владајућег укуса развија се моћ уочавања и разрађивања једне од основних тековина савремене уметности — приступа уметничком делу као самосвојном духовном свету. Управо у тим координатама треба посматрати и расправу о националној уметности. Један пол представља став о уметности као средству за илустровање националне митологије и пропатирање здравог народног живота. Овај став проистиче из патријархалног духа сеоске средине која у сусрету с урбаним менталитетом индустријског света покушава да одбрани свој морални поредак. Страх од „увезеног“ као извора угрожавања те етике донеће као последицу захтев за очувањем националне „чистоте“. С друге стране, то је и део опште политичке климе, немирног трагања балканских народа за потврдом свога идентитета, у којем је народни мит представљао незаобилазно врело отпора агресивним тежњама великих сила. Мањина пак покушава да свој патриотизам и идеал слободне сутрашњице, у чијем грађењу немалу улогу додељује баш уметности, усклади са свешћу о стваралаштву као аутономном пољу људског делања. По њима, уметност јесте дужна да обавља одређену социјалну функцију — васпитање народа, подизање културног и духовног нивоа средине итд. — али не службујући политици и идеологији, већ, напротив, гледајући, како рече Надежда Петровић, „преко људи и брегова“.

У том комешању различитих приступа уметничком делу, проблем „националне уметности“ не губи актуелност. Михаило Валтровић још 1884. пише о потреби да наша уметност, идући „правцем савремене уметности у других народа“, нађе ослонац у старој српској уметности из које „ваља да црпимо духовно градиво; од ње да узјамимо спољне облике“.³¹ Сматрало се да народ који је коначно остварио своју слободу треба да створи нову уметност. Додуше, уметност је и даље најчешће посматрана са становишта њене корисности у погледу националног просвећивања и упознавања с историјском прошлошћу. Плод таквог схватања је био историјски програм у слици на Светској изложби у Паризу 1900, поводом којег ће Милоје Васић управо рећи: „не тражимо ми од наших уметника, да нам буду илустратори“. Он уметнике упућује на „народ, који има својих узвишених идеала, а према томе и будућности“ и који је „најзахвалнији предмет за уметничко стварање, најбоље поље за оснивање националне уметности“.³² У ослањању на национално, самим тим и опште, тивско, Васић изриком занемарује индивидуално. Изворе за „препо робај српске уметности“ Инкиостри налази у народном фолк-

³¹ М. Валтровић, *Колико стара српска уметност може за образ да послужи новој*, „Преодница“ бр. 6, Београд 1884, у: *Идеје српске уметничке критике и теорије 1900/1950*, МСУ, Београд 1981, 44.

³² Др Отђен (М. Васић), *Српска уметност, Поклич српском народу*, „Бранково коло“ бр. 4, Сремски Карловци 1901, 118.

лору и орнаментици, тражећи повратак изворном народном животу насупрот животу градова, који су „врела извештачености“.³³ Говорећи о изложби „Ладе“, В. Петковић износи свој утисак „да су наши уметници сасвим случајно са запада залутали под једно поднебље за њих потпуно ново, туђе, неразумљиво“.³⁴ Општу веру у месијанску улогу уметности која „подиже пали морал, помаже развитак социјалних питања, и еволуцију народа, подиже култ у човеку до највиших граница“ делила је и Надежда Петровић. Међутим, појам националног није се у ње сводио на причу о народном везу и средњовековном живопису. На најдословнији начин спојивши уметника ратника и човека ратника у себи, она није могла национално доживљавати као костим, илустрацију, или потпис испод слике. Напротив, живела је своју припадност народу и уметности и управо је зато могла далековидо разумевати смисао слободе: „Реформатори у сваком случају гледају преко људи и брегова, гледају векове који се налазе пред њима, имајући за подлогу векове, који су остали за њима. (...) У колико је уметност индивидуалнија, у толико носи темељније у свима својим потанкостима национални карактер“.³⁵

Мештровићев Косовски циклус изложен 1910. у Загребу деловао је тада као право решење магловитих представа о томе како та национална уметност треба да изгледа. Заоденут народном песмом, коју је још М. Васић сматрао једним аутентичним изразом народног духа, Косовски циклус је схваћен и као узвишено задовољење вековног паћеничког и осветничког размишљања о Косову, и као оваплоћење управо те тежње за оригиналним националним стилем. Идеолошка потка оваквог размишљања јасна је и објашњива. Милан Кашанин каже: „Сви гимназијалци и студенти, млади писци и уметници, сви смо ми, 1912. и 1913, држали у својој соби на столу и по зидовима репродукције *Србе Злопглеђе, Краљевића Марка и Сећања...*“³⁶ У борби за национално уједињење и преображај, идеологија се преплитала са естетиком, политика је чинила саставни део културног живота.

У низу хвалоспевних чланака који ће о Римској изложби уследити у нашој штампи, посвећених превасходно Ивану Мештровићу, јасно ће се издвојити глас Димитрија Митриновића. Још с пролећа 1910. држао је у Загребу предавање о Мештровићу, после којег су уследили и неки напади.³⁷

³³ Д. Инкиостри Медењак, *Препорођај српске уметности*, 1907, у: А. Трифуновић, *Српска ликовна критика*, 177—178.

³⁴ В. Петковић, *Изложба југословенске уметничке колоније*, „Нова искра“ бр. 2, 1907.

³⁵ Н. Петровић, *Са четврте југословенске изложбе у Београду*, у: А. Трифуновић, *нав. дело*, 237—238.

³⁶ М. Кашанин, *Сусрети и писма*, Нови Сад 1974, 147.

³⁷ П. Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митриновића*, Београд 1977, 31.

Изложба медулићеваца (дец. 1910) коначно је уобличио његов однос према Мештровићу као „оваплоћењу идеје нејуначком времену упркос“.³⁸ У првом јануарском броју Српског књижевног гласника пише опширан текст о овој чувеној изложби оцењујући је као „моћан покрет умјетничком национализовању нашем, српском и хрватском“, којим уметници „бришћу посљедње народне разлике и траже умјетност јединственост народа“.³⁹ Јануара 1911. држи и у Београду предавање о Мештровићу,⁴⁰ којем председава Богдан Поповић, и објашњава стилске компоненте његовог опуса, посебно наглашавајући „национални моменат“.

Сложена личност Митриновићева можда најбоље одсликава драму етичког избора пред којим се нашао оновремени интелектуалац или стваралац. Од гимназијских дана непосредно укључен у револуционарни младобосански покрет, он се опредељује за непосредну политичку акцију. С друге стране, живо је заинтересован за савремене естетичке поставке и усрдно их заступа у својим текстовима. Можда је и тај напредни естетички став происходио из тежње младе генерације да мењајући културни обрис епохе промени и њен друштвени оквир. Митриновићево дубоко продирање у сензибилитет властитог времена програмски је исказано 1912: „Умјетнику је допуштено узети какву му драго тачку, главно је да изрази своје душевно стање, оно што га тишти изнутра и што хоће да буде избачено из несвијести кроз свијест у друге свијести и несвијести. Тако умјетник није везан ни за чија туђа чула и схваћања и ни за чије туђе прописе и захтјеве; он може приказивати ствари какве се њему лично причињавају у извјесном часу и може их приказати на начин на који хоће.“⁴¹ Тако наглашен подстрек индивидуализму биће, међутим, у многим његовим текстовима потиснут захтевима за изразом националнога које је наметао тај историјски тренутак. Ипак, он не дели Скерлићеву одбојност према свему што не проистиче из оптимистичког погледа на свет и здраве вере у народну снагу. Позитивистички схваћена сврха уметничког дела навешће Скерлића да Дисове *Утопљене душе* (1911) недвосмислено осуди као противне разуму; Митриновић ће, не одступајући од захтева за етичношћу садржаја, бранити право на индивидуални доживљај. Богдан Поповић се у својој *Антологији* (1911) појављује као носилац аналитичког мерила по коме „песма мора имати емоција, — мора бити јасна, — и мора бити ЦЕЛА ЛЕПА“.⁴² Исправност посматрања

³⁸ Исто, 30.

³⁹ Д. Митриновић, *Изложба хрватског друштва „Медулић“...*, 69.

⁴⁰ М. Пр., *Предавање о Ивану Мештровићу*, „Словенски југ“ бр. 2, 1911, 10—11.

⁴¹ Д. Митриновић, *Из лирике Германије*, „Југ“ бр. 2, 1911, 41.

⁴² Б. Поповић, *Антологија новије српске лирике*, Београд 1968, XVI.

уметничког дела као самосвојне естетске чињенице долазила је у опасност да се сведе на естетички формализам.

У атмосфери расправа о националном у уметности, Мештровићев Косовски циклус је, тако, природно постао средишња тачка Српског павиљона у Риму и по броју радова и по одзиву на који је наишао у нашој и страниј штампи. По каталожским подацима, од укупно 222 изложбене јединице, Мештровић је заступљен са 73 скулптуре и 5 цртежа, студија (који се воде као једна изложбена јединица). Занимљива је чињеница да су половину радова чинила вајарска дела, што нимало није одговарало стању југословенске, а понајмање српске скулптуре која, традиционално лишена корена, своје почетке бележи тек с Петром Убавкићем у последњој четвртини XIX века.

Изложбу је пратио и богато опремљен каталог чију је насловну страну урадио Мирко Рачки: „Глава 'Србе Злопоглебе' — израђена у сребру и злату, на тамно црвеном омотном папиру“.⁴³ У духу нове брите за графичку уметност, овај каталог постаје „одлучни културни документ у нашем културном развоју“.⁴⁴ Исто графичко решење — линеарно, стилизовано преношење Мештровићеве скулптуре у плочни рам — применио је Рачки и за насловне стране каталога изложби Мештровић — Рачки и Нејуначком времену упркос. Непотписани текст предговора на француском и италијанском језику (превод је приложен уз рад) написао је Иво Војновић, а репродуковано је чак педесет радова, од којих је половина Мештровићевих.

Изглед самог павиљона описала је Катарина Амброзић у својој студији о Римској изложби утврдивши да је у питању „еклектичко схватање архитектуре“ које је „дод јаким утицајем сецесије“.⁴⁵ Кубично решење маса које својом тежином вуку ка земљи не оживљава ни степенаста купола, па ни два торња с истим калотама који фланкирају улаз. Равни зидови доприносе утиску хладне масивности, те цео павиљон делује хладно, одбрамбено попут утврде. Реч је о уобичајеном скулпторском схватању архитектуре као масе и затворене форме, које не поштује основно начело обликовања самог простора. Међутим, не може се ни у ком случају порећи чистота линија и компактност градитељске целине. Марко Цар закључује да је Мештровићева „бизарна умјетност очито задахнула и градитеља самог павиљона“.⁴⁶ Митриновић сматра да „од свих павиљона наш има највише естетичких квалитета (...) и говори тамнијим изразом“, наводећи при том да је „италијанска штам-

⁴³ Т. Кризан, *Приказ Каталога српског павиљона у Риму. (Српскохрватска изложба)*, „Хрватски покрет“ бр. 87, 2—3.

⁴⁴ *Каталог српског павиљона у Риму*, „Обзор“ бр. 111, 1.

⁴⁵ К. Амброзић, *Павиљон Србије...*, 252—253.

⁴⁶ М. Цар, *С јубиларне изложбе у Риму*, „Летопис Матице српске“ VII/279, Нови Сад 1911, 68.

па опазила да је Србија једина балканска држава која је направила свој павиљон⁴⁷. Општи је утисак био да је то „нешто чисто егзотична овдје у Риму. Ту су вам из вана сфинге, лав, орнаменти (све Мештровићево) који употпуњују карактеристичну егзотичност архитектуре павиљона“⁴⁸.

Преглед учесника изложбе, а било их је двадесет шест, даје врло неуобичајену слику: најмлађи, Љубо Бабић (21 година), тек што се уписао на минхенску Академију, и најстарији Степа Тодоровић (78 година), који је свој сликарски и културни рад започео још средином претходног века. Ипак, бар две трећине излагача чинили су млади уметници или они који су то били у доба одржавања Прве југословенске изложбе. Највећи број уметника излагао је већ у оквиру друштва „Медулић“ 1910. године у Загребу: Љубо Бабић, Зое Борели, Виргил Менегело-Динчић, Анте Катунарић, Јозо Кљакковић, Томислав Кризман, Михо Маринковић, Иван Мештровић, Надежда Петровић, Мирко Рачки, Тома Росандић, Тодор Швракић. Чланови српске „Ладе“ били су: Бока Јовановић, Јосиф

⁴⁷ Д. Митриновић, *Срби и Хрвати на међународној изложби у Риму*, СКГ XXVI/9, Београд 1911, 721, 720.

⁴⁸ М. Деановић, *Наша умјетност у Риму*, „Југ“ бр. 5, 136; павиљоне су саградили још: Аустрија, Мађарска, Немачка, Француска, Белгија, Енглеска, Русија, Шпанија, Америка и Јапан, а у Међународном павиљону излагали су уметници из Норвешке, Данске, Шведске, Холандије, Швајцарске, Кине, Грчке и Бугарске. Неки извештачи осврћу се и на друге павиљоне: „То су павиљони, што су их разне европејске државе грозничаво дизале, да у њима изнесу продукте своје савремене умјетности. Свака је хтјела већ вањским обликом зграде своје да падне у очи (...). С десне стране од почасног улаза диже се руски павиљон са округлим својим зеленкастим кровом, а до њега белгијски. С лијеве стране је Аустрија подигао доста малену и неукусну зграду, а до ње Француска свој елегантни и грациозни павиљон. (...) прекрасна и раскошна кућа енглеске умјетности, до ње с лијеве стране у глаомазном и тешком здању Њемачка је изложила своје умјетничке продукте (...)“ (М. Иванчевић, *Српска умјетност на Међународној изложби у Риму год. 1911*, „Србобран-календар“, Загреб 1912, 77—78). Други каже: „Француски је павиљон донио (...) свечаност и богатство једнога лица Лувра (...) Инглешки је павиљон простран и нијем. Више антиквитет (...). Нијемци саградише надгробни споменик Böcklinu (...). Аустрију приказује Беч или још боље симпатична безобразност Лехарове оперете. Угарску спомине неко шарено ништа изметнуто на истоку. (...) Све ситнице на величини прошлости да није Америка унијела међу ове напоре филсаи нешто звоњавине долара. (...) 'Alle right скупо је лепе!'“ (Ф. Ангели Радовани, *Са градилишта Римске изложбе*, „Обзор“ бр. 91, 1—2). Општу слику амбијента даје извештач „Обзора“: „Овдје, иза божанствене 'villa Borghese' Рим је измакао очима, и у томе многи естетичари набоше предност овог свјетског умјетничког састанка (...) истодобни поглед на јапански павиљон и на куполу св. Петра, на сецесионистичку зграду Аустрије и на капитолски торањ. (...) бели павиљон Аустрије, израђен по нацртима архитекта Хоффмана, четвероугласт, са дворанама отвореним на три стране портала (...) велики павиљон Француске. Прочеље, израђено по нацртима архитекта Eustache, накрцано је орнатима једноставно калупљеним по онима на крилу Louvrea из XVIII. вијека ...“ („Обзор“ бр. 154 и 167).

Лалић, Марко Мурат, Петар Почек, Симеон Роксандић и Урош Пређић, а Српског уметничког удружења: Стева Тодоровић и Пашко Вучетић (Н. Петровић је била члан и овог удружења). Гост из Босне био је Лазар Дрљача. Драгомир Арамбасић се на Другој југословенској изложби појавио у српској секцији „Ладе“, а касније је постао члан СУУ, док је Владимир Бецић после учешћа на Првој излагао тек на Четвртој југословенској изложби, и то са „Медулићем“. Малиша Глишић је тада био у Италији на усавршавању. Полексија Тодоровић и Ружа Мештровић учествовале су са по једним радом. Имена Дујама Пенића и Ника Бодрожича не стоје у каталогу самостално, већ се помињу као аутори глава уз Тому Росандића, који је радио и каријатиде за друга врата у циклусу Краљевића Марка.

Намеће се утисак да су из редова српских уметника изабрани углавном они стари и проверени, свакако друштвено признати уметници (и то махом чланови „Ладе“), а да се при избору осталих ишло линијом мањег отпора — кад је тежиште изложбе већ стављено на Косовски циклус и циклус Краљевића Марка, чији су аутори медулићевци, изгледало је најлакше уверити и велики број осталих чланова групе. Очигледан недостатак солидног или бар доследног критеријума уочио је још Димитрије Митриновић: „наша изложба је чинила јадан утисак једне неозбиљне и сметене импровизације (. . .). Младима су пуштене рђаве ствари зато што су млади, старима зато што су стари (. . .)“⁴⁹ Он оптужује како ждир тако и саме уметнике сматрајући њиховом „националном дужношћу“ да „изложе дела много већа и важнија него што су велике личне ћуди и него што су важне мале свађе малих људи“.⁵⁰ Истичући естетско мерило као једино ваљано, он се пита „у чему је био смисао да се у приређивачки одбор метну ауторитети који су само у толико ауторитети у колико су академици (. . .). И зашто (. . .) не дати реч младим људима који су спремни за тај посао, онима који су у нашем времену (. . .)“⁵¹ истичући при том Богдана Поповића као човека који „разуме уметност“.

Насупрот стилској и тематској целовитости „историјског“ дела изложбе (Косовски фрагменти и циклус Краљевића Марка), у два салама у које су били смештени сви остали радови, од Тодоровићевог *Крунисања Стефана Првовенчаног* до Надеждиног *Нотр-Дама*, морао се осећати недостатак концепције. Неуједначеност је била уочљива и у броју радова којима су поједини уметници били заступљени: на пример, Лалић са 13, Вучетић са 11, а Надежда Петровић са 3 или Глишић са пет радова.

⁴⁹ Д. Митриновић, *Репрезентација Срба и Хрвата на међународној изложби у Риму*, „Савременик“ бр. 9, 532—525 и бр. 10, 659.

⁵⁰ Д. Митриновић, *Срби и Хрвати...*, 806.

⁵¹ Исто, 724.

Осврћући се на Роксандићеву анегдотску скулптуру *Изнећање*, Д. Митриновић ће се, обузет величањем епског и националног, запитати: „Зар на целом овом чудесном свету са голико борбе и болова није било једног достојнијег предмета пред г. Роксандићем?“⁵²

Тај „достојнији“ предмет чинио је средишњу тачку ове изложбе, у њега су биле упрте све очи, а лирска расположења и уметничка истраживања нашли су се, сходно томе, у другом плану. И сама поставка изложбе, начин на који је кретање посетилаца било усмерено, несумњиво су стављали до знања чему треба посветити пажњу. „Као што се свако светилиште чува (...) и улаз у Косовски храм чува са доње стране огроман лав (...). Изнад улаза стоји опет страшна и загонетна Сфинга. (...) Када се раставе велика врата, проћи ћемо кроз дугачки низ кариатида. То су статуе жена, што на главама својим носе теретне греде Видовданског храма. (...) А куда ће нас оне одвести? Овамо — у средину храма. Ту се под куполом чува оно, што је Србин у вјеровању своје народном створио највећом светињом (...). То је наш славом овјенчани и опјевани Краљевић Марко, што је узјашио свога великог Шарца (...). У покрајним од куполе дворанама Мештровић је намјестио типове из народне пјесме и приче о боју косовском.“⁵³

Мештровићев (1883—1962) митски ореол грађен је на успесима које је постигао у Бечу, чија је круна била велика изложба у Сецесији (1910), када су први пут изложени његови Косовски фрагменти (додуше, под другачијим, неутралним називима):⁵⁴ грађен је и на романтичкој свести средине која је своју митизовану прошлост сматрала залогом будућности; на чињеници да је појединац у нашим условима био још дубоко стопљен с колективним представама о националном те није био кадар да национално посматра кроз призму индивидуалног. Све оно што се у тој колективној свести искристалисало као атрибут „расног“ препознато је и поздрављено у Мештровићевој скулптури: култ варварске снаге разбуђеног „младог“ народа, хероизам, титанизам, виталност опстајања... Стилске пак одлике Мештровићеве скулптуре: монументалност, велике димензије, стилизација, наглашена експресивност ликова, елементи асирске и египатске уметности, тумачене су управо у контексту тих већ уобличених представа налазећи своје пуно оправдање у претпостављеном садржају појма нације и појма „расног“.

На такво тумачење јавност је припремана и пре Римске изложбе, а општи став времена, који је на разне начине варирао тему „националне уметности“ био је, свакако, погодан

⁵² Д. Митриновић, *Срби и Хрвати...*, 807.

⁵³ М. Иванчевић, *Српска уметност на Међународној изложби у Риму год. 1911*, „Србобран-календар“, Загреб 1912, 74—83, 78—80.

⁵⁴ *Каталог ХХХV изложбе бечке Сецесије 1910. године.*

гле. Крлежа је, стога, говорећи о Мештровићу, био бар у једној ствари у праву: „Једно дакле треба да нам је јасно: књигови могу да постоје и без икакве интерпретације. Интерпретација је вербална, споредна и савршено овисна од субјекта...“⁵⁵ Управо та, у крајњој линији, идеолошка, митотворачка интерпретација, поникла, при том, у једном сасвим посебном историјском тренутку, дуго је спречавала стручњаке да о Мештровићу трезвено суде, да сврставши идеолошке категорије у домен културне историје, осветле чисто пластичке, уметничке домете његовог дела.

Једно је, свакако, несумњиво, а то је Мештровићев неспорно велики таленат. То потврђује и прича о његовом пастирском пореклу и несвакидашње брзом успону, која је, за потребе грабења легенде о његовој личности, навелико коришћена у патетичним и сентименталним биографским цртицама,⁵⁶ наводећи писце да је пореди с Ботовом животном причом.⁵⁷

Мештровић се заиста нашао у Бечу у својој осамнаестој години (1900), после непуне године у сплитској радионици Павла Билинића,⁵⁸ а већ 1903. почиње редовно да се појављује на изложбама бечке Сецесије, која је тада у пуном процвату. Међутим, исто је тако јасно да тај нагли улазак у већ устројени уметнички свет отежава развој оног вида културне свести која је кадра да врши суштинске преображаје форме — Мештровић се усред Беча приклања Роденовој већ славној уметности. Његов дух је тражио чврсто тле, није био спреман да руши вредности које европска култура тога доба институционализује посредством музеја или механизма критике. Роден је 1901. излагао у бечкој Сецесији и тад га је млади Мештровић могао упознати. Ваља, међутим, напоменути да у том тренутку праве алтернативе готово није ни било — избор Родена наметао се као најбољи могући. Неке од тада насталих скулптура излагао је Мештровић и у Риму, изван тематских циклуса: *Лаоконт наших дана*, *Старац и девојка*, *Глава старца*, *Старица*, *Невиност*... Роденовски начин моделовања спојио се у тим делима с мотивима сецесијско-симболистичког порекла. Та морализаторска нит провлачиће се, у овом или оном виду, кроз готово целокупно његово стваралаштво. С друге стране, Мештровић је, кренувши у Париз (1907), морао понети и сазнање о једном прerasходно германском току у уметности око 1900. године, који ће се подударити са структуром његове властите свести. То је ток монументализма снажно ослоњен на идеолошки подтекст специфично националног, уздигнутог до апсолутне

⁵⁵ М. Крлежа, *О Ивану Мештровићу*, „Књижевник“ бр. 3, Загреб 1928, 77.

⁵⁶ А. Милчиновић, *Каталог изложбе „Медулића“ 1910. у Загребу*.

⁵⁷ И. Војновић у каталогу српског павиљона у Риму 1911.

⁵⁸ Д. Кечкемет, *Иван Мештровић*, Загреб, Љубљана 1970.

вредности и категорије. Роденова пластика, заснована на љубави према природи и на универзалном хуманизму, није могла дати решења за уметност која је имала бити делотворан чинилац духовног и политичког уједињавања југословенских народа. А то су идеје које Мештровић ангажовано заступа од времена Прве југословенске изложбе, идеје које ће очигледно утицати на формална, пластичка својства дела насталих од 1907. до Римске изложбе. Све познате одреднице ове скулптуре у истој мери важе и за монументализам: „тежња за обликовањем изванвременских споменика симболичног значења, који би садржавали религиозно-етички фактор одгоја, и сугерирани осјећај надмоћности. Тај смјер често посиже за узорима из прошлости (египатска, асирска, класична умјетност), одакле вјероватно потјече идеја храма“⁵⁹ схваћеног као *Gesamtkunstwerk*, а отуда и подређивање осталих уметности архитектури. Индивидуално је потиснуто у корист колективног; у Мештровићевом случају, реч је о архетипским симболима који узимају обличје митских личности из народног предања. „Тежње смјерају према надстварним, херојским или божанским циљевима, често се употрбљавају алегорички прикази идеја с помоћу великих монолитних облика, великог снажног хероизира-ног акта, изражајних покрета, затворене форме, строге линеарности...“⁶⁰ Несумњиво, сличност Мечнеровог дела и Мештровићеве уметности овога периода треба посматрати управо у контексту подударности његове друштвене и историјске свести са оним што је струја монументализма нудила као решење.

С друге стране, већ уочен, не увек јасно дефинисан, сложени однос сецесије према уметничкој баштини — однос који често почива на некој врсти неисторијског историзма — испољава се и код Мештровића тако што се у склопу његове даровитости откривају црте мање или више спретног еkleктичара. Идеје епохе о јединству свих ликовних грана он је врло дословно схватио — бавио се архитектуром и сликарством, наравно, фреском, будући да друго није одговарало потребама јавног и колективног. Међутим, кад год је вајарско дело доводио у непосредну везу са архитектуром,⁶¹ занемаривао је основна пластичка својства скулптуре — волумен, ритам маса, њихов живот у простору. Реч је, пре свега, о каријатидама које, уз то немају функционалну улогу носача стварног терета архитектонске конструкције, већ симболичну улогу жена „на чију је главу пао сав сињи терет последице пропасти косовске“.⁶² Сливане у нерашчлањену вертикалу, са стилизованим линијама драперије, оне представљају неизворно коришћење архајских

⁵⁹ Ј. Ускоковић, *Мирко Рачки*, Загреб 1979, 36.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Ж. Видовић, *Иван Мештровић и савремени сукоб скулптора с архитектром*, Сарајево 1961.

⁶² М. Иванчевић, *нав. дело*, 79.

модела. Исти је случај с двома сфингама (малом и великом, „Краљчевићевом“, која је, чак посребрена, била постављена испред Павиљона). И у релефима, посебно *Ратницима*, наглашен је линеарни ритам људских тела који, упркос жељеној драматичности сижера, подсећа на сецесионистичку арабеску. Та релефска концепција уочљива је, парадоксално, на коњаничкој скулптури Краљчевића Марка која је, пренета у огромне димензије, морала остављати другачији утисак. Здепасте, сабијене масе коња и јунака као да би изгубиле равнотежу да она није успостављена вештачким продужењем стилизованог репа са задње стране. „Тај Шарац је свакако одвише тежак (...). Такви коњи вуку тек пиво, али умјетнику бијаше потребан коњ гежак као земља (...).“⁶³ У лопатастим стопалима, најаутентичнијем детаљу скулптуре, као да је сабијена исконска везаност за земљу. Матош исправно уочава да је „изгубљена љепота (...) ту с грчевима карикатуре“.⁶⁴

Та условно названа „карикатура“ прераста код Мештровића често у манир. У тежњи ка што већој експресивности ликова, посебно ратничких, он прибегава некој врсти стандардизоване маске: оштар гребен носа, намрштене веће, истакнуте јагодице, уздигнута горња усна... То је, свакако, и резултат настојања да се оствари типски лик с печатом „расног“.

Мештровићевој тежњи ка монументалности додао је боравак у Паризу и елементе Мајоловог и Бурделовог утицаја: Мајолову синтетичност форме и јасан обрис и Бурделов конструктивни принцип. Свакако најбољи његови радови из Циклуса јесу *Удовице*, и то, пре свега, још тада чувено *Сећање*. Чулни активизам *Велике удовице*, смењују смиреност *Удовице с дететом*, скулптуре затворене у блок, и рефлексивност *Сећања*. Својим наглашеним облицима, *Удовице* представљају стамене, затворене форме, стабилне у својој повезаности са земљом, оличавајући постојано начело Велике мајке. Хармоничан ритам заобљених маса описује јасну, али не и декоративну контуру.

Супротан пол представља огроман торзо *Милоша Обилића* у силовитом покрету. Наглашавање активистичког принципа, у служби идеје снаге и осветништва, довело је до смелих деформација анатомског склопа, хипертрофираног мишићног ткива.

Мештровићева форма увек је монументално замишљена и затворена. Отуда и оно приклањање главе рамену, које прелази у манир, отуда и подегде недовршени облици који израстају из блока — да их је извајао докраја разбио би кубичност

⁶³ А. Г. Матош, *Поводом изложбе Медулића*, „Савременик“ бр. 6, Загреб 1910, 809.

⁶⁴ *Исто*, 808.

волумена.⁶⁵ Тој робустној форми често се, у истом делу, супротставља линеарна обрада косе, која, као графички елемент, одступа од пуноће облика и представља неоргански спроведен обол сецесији.

Привидна двојност у делима Циклуса, изражена у супротстављању двају принципа: мушког, борбеног, активистичког, и медитативног, животно постојаног женског принципа, проистиче из начела пренаглашавања и у том се начелу и разрешава, било да је реч о жестини покрета, о великој димензији, о наглашеној експресивности лика или о хипертрофираности мишића и облина.

Место Ивана Мештровића можда је најбоље одредио Милан Кашанин. Сматрајући га несумњиво веома даровитим вајаром који се издваја из своје и претходне генерације српских и хрватских скулптора, и то овом раном фазом свога рада, он каже: „Са Роденом, Бурделом, Мајолом и Ленбруком Мештровић је био у прво време један од ретких европских скулптора који се кретао изван круга конвенционалног стила“.⁶⁶

Као средиште изложбе, Мештровић је послужио и као мерило којим је оцењивано све остало. Таквом суду ће подлећи и Тома Росандић, који је упркос формалном угледању на Мештровића — посебно у главама Турака и каријатидама рађеним за циклус Краљевића Марка — имао сасвим другачији уметнички темперамент.

У оквиру циклуса Краљевића Марка појавила су се и монументална (око 4 : 5 м) платна Мирка Рачког. Пет слика: *Турци у Марка на слави*, *Краљевић Марко и Мина од Костура*, *Краљевић Марко укида свадбарину*, *Краљевић Марко и Муса Кесеџија*, *Марко каже на кому је царство*, у формалном погледу су несумњиво ослоњене на Мештровићеву пластику. Рачки и у тим сликама користи поентилистичку технику. Међутим, док је у симболистичким мотивима *Пакла* тежио оностраности и у иреални простор смештао своје ликове запахнуте тајном смрти, догле се у овим сликама нервозни потез нашао у служби монументалне форме чија је вредност потцртана снажном контуром. То су „велике плохе шара испуњене цртама и пругићима и точкицама а стегнуте у прст дебеле контуре. За што овај начин гобелин-сликања или литографирања?“⁶⁷ С друге стране, овим се сликама обнавља стари проблем о коме је размишљао М. Васић рекавши да национална уметност не треба да буде илустрација. Ова дела су управо била таква. Њихов непосредан извор је литература, народна поезија: у каталогу су уз слике наведене речи песме, што не служи само

⁶⁵ Не треба занемарити ни могућност угледања на Микеланђела, који је био Мештровићев несумњив идеал.

⁶⁶ М. Кашанин, *нав. дело*, 161.

⁶⁷ (В. Луначек), *Изложба друштва „Медулић“*, „Обзор“ бр. 307, 1—2.

као помоћ неупућеном страном посетиоцу; наметнуто поређење текста и слике подразумева илустративну природу ликовног дела оповргавајући став самог Рачког да он не може бити Дантеов пуки илустратор.⁶⁸

Исто то ваља рећи за Бабићеву *Женидбу Краљевића Марка*, која је стилски блиска Рачком, али је тематски нагласак са Марка, као средишње личности, пренет на сватовску групу, на композицију, чиме се латио тешког задатка.⁶⁹ Кризманова слика *Марко Краљевић и Вила равијојла* по монументалној форми такође је пандан Мештровићевим облицима. У леђима Марковим препознаје се пренаглашена мускулатура *Милоша Обилића*. Оно што слику донекле издваја јесте то што је она прави сецесионистички декоративни пано. Матош у њој налази пет стилова: Штукови коњи с јунацима, беклиновски штимунг шуме, префраелитска вила, „а изнад свега тога познато Кризманово модро небо с вјечним појасом од дуге“.⁷⁰ Бецић је, по каталогу, изложио *Коло вила у планини* и *Марко Краљевић и Реља Крилатица*, док Митриновић говори о два његова портрета рабена у „широким плочама, са пастозним, крепким колоритом“.⁷¹

Вредносни судови ондашње критике почивају на закључку да је „у Риму у битности успио национални принцип“. Ово начело условљава и посебно истицање једних — на пример, Шведске, Норвешке, Холандије, Кине, Јапана — насупротив другим који се сматрају декадентним изданицима засићене европске културе.⁷² У таквом склопу мишљења, Мештровић постаје пророк заједничког „васкресења“, чија уметност поседује снагу стога што представља „елементарни изражај нашег националног морала“.⁷³ Многи страни критичари били су и сами понети сличним духом, те с патосом припадника европској културној елити истичу „варварску“ снагу Мештровићеве скулптуре. То је изазвало духовиту реакцију у једном нашем листу: „... писац трпи кадшто на неупућености (...). Он на мјестима говори о нашем народу, као да се овај налази данас у ери сеобе народа. Но његове су изјаве занимљиве...“⁷⁴ Но понеки од њих врло трезвено обављају своју критичарску мисију, одвајајући је од властитих песничких склоности. Свестан чињенице да „народна идеја има сасма посебан садржај код балканских народа“, извештач италијанске „Трибуне“ исто је тако свестан и Мештровићевог дара и одређене идејне интенционалности која узрокује дата пластичка решења: „... обузет

⁶⁸ Ј. Ускоковић, *нав. дело*, 30.

⁶⁹ -ч. (В. Луначек), *исто*.

⁷⁰ А. Г. Матош, *Поводом изложбе Медулића*, 806.

⁷¹ Д. Митриновић, *Срби и Хрвати...*, 888.

⁷² Д. Митриновић, *Побједа нашег умјетника*, „Словенски југ“ бр. 17, 130.

⁷³ *Исто*.

⁷⁴ *Талијани о нашој раси*, „Хрватски покрет“ бр. 87, 2—3.

и он преовладавајућом етичком идејом хтио је из аустријских и француских подука дедуцирати уметничко начело, које би имало јаки народни укус и које би такођер служило сврхама племена. Другим рјечима, Мештровић је хтио, да сам свом народу даде ону традицију што је други народи спонтано створише вјековним радом. Погрешка.

Кренувши од појма, да је његов народ још примитиван у свом интелектуалном развоју, мислио је, да му се пристоји примитивна уметност, која ће лакше обћити с његовом душом. Истраживао је дакле постанке цивилизације и раса.⁷⁵ Исто објашњење има и Митриновић. Но док наведени критичар држи да примитивна уметност може настати само спонтано, он сматра да је стилизација „иманентна самој поезији“, те да „колективна душа некултурног народа није диференцирана до те (...) мере, личности су много више типске и униформне“.⁷⁶ Насупрот таквим текстовима који настоје да дају теоријско тумачење појаве, макар са некритички интонираним подтекстом, стоје патетичне похвале: „Водио га је [Бистолфија, италијанског вајара] сам Мештровић, али му није ништа говорио (...). Говорио је погледом. Био је блед и ћутао је, (...) а очи су му пламтеле. Бистолфи је гледао, ћутао је и он. (...) 'Superbo!' Та се реч чула неколико пута како је шапуће. (...) Владала је свечана тишина. (...) А затим се Бистолфи тргао (...). 'Доћи ћу, рече, сутра, и прексутра, и опет ћу се вратити.'“⁷⁷

Но Мештровић је уистину побрао највећа признања, и њему захваљујући Српски павиљон оцењен је као „уметнички тријумф“, „чудо у Вале Булија“.⁷⁸ Крајњу потврду његовог успеха означила је једна од десет званичних награда Изложбе. Штампана наводи да су „много политички, национални и уметничко-ситничарски обзири“ отежавали ову победу,⁷⁹ но жири у коме се налазио и Фердинанд Ходлер доноси своју одлуку: поред Мештровића, награђени су Херман Англада, Густав Климт, Ињацио Зулоага, Еторе Тито, Андерс Цорн, Антонио Манчини, Вилхелм Хамершои, Пал Шињаи и само један вајар, Белгијанац Виктор Русо.⁸⁰ (Није без значаја да су „Француска, Немачка, Енглеска и Америка изјавиле да „не рефлектирају на новчане награде“.⁸¹

Још 1910. поводом Мештровићеве изложбе у бечкој Сецесији, страна критика је одредила неке кључне тачке које

⁷⁵ Хрватски уметници у Риму, „Обзор“ бр. 113, 1.

⁷⁶ Д. Митриновић, *Репрезентација...*, 567—568.

⁷⁷ Мештровићев успех. Талијански уметник Бистолфи и Мештровић, „Дневни лист“ бр. 93, 2.

⁷⁸ Успех српско-хрватских уметника, „Штампа“ бр. 107, 1.

⁷⁹ Епизод Уметничке Изложбе у Риму, „Дневни лист“ бр. 313, 1.

⁸⁰ Уметничке награде међународне изложбе у Риму, „Обзор“ бр. 321, 1—2.

⁸¹ Исто.

ће бити окосница ставова изнетих 1911. године. Бечки критичар Хевеши сматра Мештровића „варварином“ необуздане природе, који упркос разнородним утицајима („од Делфијске сфинге све до Мине“), остварује самониклу целину.⁸² Велики таленат запажа критичар „Wiener Allg. Zeitung“-а: држећи да млади уметник можда „одвећ немирно још дира у све могуће начине изражавања пластике“, и он сматра да његова снага и „одважан дух“ творе нарочиту самосвојност.⁸³

Реч је, дакле, о самосталној преради многобројних извора коју обележава „брутална природна снага“, отеловљење „неискварених инстинката здравих 'природних' људи“⁸⁴ склоност ка монументалном изразу и деформацији што од анатомије чини тек грабу с којом се „поступа по милој вољи“.⁸⁵ Није се сумњало да „ова римска изложба једним ударцем ствара од Мештровића великана модерне уметности.“⁸⁶

*

Појава Мештровића и групе хрватских уметника у српском павиљону, као превасходно политички чин, нужно је потиснула у други план сваку другу могућу димензију овог догађаја. Сходно томе, појам „националне уметности“, који је у ондашњим историјским приликама природно налазио своје место, постао је одлучујућа одредница за свако, па и за уско естетичко тумачење уметничког дела. С друге стране, уметници који су у оквиру српског сликарства онога доба учинили продор у ново, Надежда Петровић и Малиша Глишић на пример, проишли су тада у Риму незапажено. Надежда је, чак, по доласку у Париз (1910), почела да ради на сликама које би се уклопиле у циклус Краљевића Марка. За Римску изложбу је послала две и обе су одбијене. Поводом тога она пише Мештровићу: „Мада сам ја била члан Медулића ти си

⁸² Иван Мештровић, „Слобода“ бр. 9 и 10. Сплит 1910.

⁸³ Мештровићева изложба у Бечу, „Обзор“ бр. 22, Загреб 1910, 1.

⁸⁴ Georg Biermann, *Römische Ausstellungen*, »Der Cicerone«, Leipzig 1911, 424.

⁸⁵ Иван Мештровић, „Слобода“ бр. 9 и 10.

⁸⁶ G. Biermann, исто. Ваља навести и где се још појављивало тумачење стране критике, пренето у нашој штампи: Французи о Мештровићу, „Обзор“ бр. 138; Још о Мештровићу, „Црвена Хрватска“ бр. 32 и 36 (текст М. Lanca из „La Vitte“ и Bellonija из „Giornale d'Italia“ те S. Venca из „Il Piccolo della Sera“); Немци о Ивану Мештровићу, „Штампа“ бр. 142 (текст Егберта Делпија из „Leipziger Neueste Nachrichten“-а); „Giornale d'Italia“ о Мештровићу и српском павиљону, „Србобран“ бр. 77; Триста скулптура Ивана Мештровића, „Обзор“ бр. 248 (Сибилла Алерано из „La Lettura“); Успјех Хрвата у Риму, „Обзор“ бр. 103 (Гвелфо Чивинини из „Corriere della Sera“); Бенуа о Мештровићу, „Словенски југ“ бр. 34; Иван Мештровић (подлистак франкфуртских новина, текст Карла Гебхарта), „Штампа“ бр. 182 итд.

дозволио да ми жирира Марко Мурат, Бајаловић, Степа Тодоровић итд, рекли су за ме да сам 'порнограф' а слике производ порнографије...⁸⁷ Очитледно је да ни толико пожељна национална тематика није могла савладати отпор средине према самосвојном ликовном језику. Иза разумљивог настојања државе Србије да једним културним пројектом афирмише одређене друштвене и политичке циљеве откривамо, тако, процес маргинализовања уметности која не испуњава традиционално наметнуту социјалну функцију. И мада је Четврта југословенска изложба (1912) довела до много ширег и изоштренијег разликовања „уметности од неуметности“⁸⁸ драматична политичка историја Балкана још једном ће, исте те године, одредити и његову културну историју.

18. март 1990.

ПРЕДГОВОР КАТАЛОГА

Изложба лепих уметности Краљевине Србије остварена у Вечитом Граду поводом прославе педесетогодишњице Италијанске краљевине, изузетнија је и пажње достојнија но што су то, обично, такве, мање или више службене посете. Тако посебни и узбудљиви историјски догађаји у Србији од знаменитог дана када је Караборђе први пут подигао народ против вековног тлачитеља (1804) па до повратка прве народне династије (1904) и срећног учвршћивања српске државе под мудрим и племенитим краљем Петром, могу већ сами по себи привући пажњу италијанског народа на сугестивну појаву једне, младе такмичарске Државе, само стотину година по ослобођењу од отоманскога јарма, међу старим и славним Силама на пољу уметности, врхунског домета свакога људског напретка. Но посета коју данас српски народ чини Италији која се сећа властитог славног ослобођења од страног завојевача и свога учвршћивања у Државу велику и достојну своје бесмртне прошлости, садржи, поред тога, смисао друштвени и историјски. Будући да Србија, представљајући данас целокупну културу свога рода расутог од Дунава до Јадрана и до врата нерањивог Босфора, стеже овога празничног дана верну и снажну руку Рима, престонице Краљевине Италије, Суверена и Мајке народа, и узда се у њен дух и њено срце како би будућност српског народа имала сигурно јемство и плодносно симпатије на спасоносном путу напретка и цивилизације. Везе које се успостављају између Италије, наследнице Венеције, господарице мора, и Србије која и сама тежи да отвори пут благостања ка том истоме мору, што је некада давало живот и славу њеноме роду, постају сред апотеозе Светске уметности у Риму жива стварност коју ни време ни мене људских догађања никад неће моћи уништити. Будућност двеју пријатељских нација, толико сродних у мучној борби за слободу и властиту независност, налази данас на Римској изложби, ону неопходну тачку ослонца за лет коју усуда одређује ономе што је пропатио за Идеал, којег се Народи достојни властите Судбе не могу одрећи.

⁸⁷ Катарина Амброзић, *Надежда Петровић*, Београд 1978, 349.

⁸⁸ Моша Пијаде, *Кроз југословенску изложбу*, „Мали журнал“, 1912, у: *О уметности*, Београд 1963, 43.

Рим, а с њим и цео свет, уочиће на српској изложби једну прецизну синтезу историје њенога народа. Сјајна владавина Душана, краља и цара Срба и Грка, освајача Балкана, чије се царство у XIV веку спуштало до Јадранскога мора, равна је била владавини Александра Македонског и великога Наполеона, како по победама тако и по прераном свом крају. Но недуго после његове смрти, видимо како Србију, Балкан и Византијско царство, пустоши најезда Турака. У борбама вазала, увек и свуда једнаких у неслози и грамзности, Немањино краљевство пада у судбоносној Косовској бици (1389). Турци заузимају Србију и, после неколико јалових покушаја да се сенка Државе очува под господарима рода Бранковића, вазала Отоманског Царства, постају чак апсолутни владари Балкана (1462), одакле се шире у Хрватску и Угарску, да би постали страх и трепет целе Европе. Читава четрири века трајаше мучеништво српскога народа. Мало је примера у историји јуначких и слободних народа, народа који је тлачен суровијим и тако понижавајућим јармом. Крв која се свакодневно сливала низ колце, испод јатагана, у сиромашно тле, напуштено и опустошено — Вера у Христа презрена — сваки траг славне прошлости затрт пламеном и гвођдем — хареми пуни отетих девојака — Војска освајача сачињана од људи, што су као деца уграбљени српским мајкама да би били дехришћанизовани и ушкопљени, сав тај вековни пакао без трага би затро и јаче и силније народе но што је српски — да једно чудо, тако рећи јединствено у историји Света, није одржао живом, под пепелом и под рушевинама, клицу будућега живота. А то чудо беше — *Поезија*. — Да — *Поезија*. — *Српске народне песме*, лепотом и сјајем равне самом Хомеру — биле су невидљиво и моћно оружје које је припремило победу и из којег су се родиле осветничке чете Караборбеве. Јер, када је утрнуо сваки дах слободе и правде, Бог посла српском народу своје пророке — *гусларе*. Слепи, голоруки, за руку су их водили боси и сироти дечаци, гуслари су најлешшим језиком и највеличанственијим песничким обликом после Хомера и Израела, четрири века опевали легенде о слави и бољу властитог народа.

Свако ново поколење што се рабало из крви мученика гледаше следе певаче и гусларе и слушахе исте песме. Славне подвиге својих краљева до смрти великог Душана, *трагедију на Косову* с крајем Лазара, последњег цара и величанствено јуначком смрћу Мајке девојке сина Југовића, оне мајке која не заплака ни над телима осморице убијених синова, већ јој срце препуче кад јој гаврани у крило бацише откинуту руку деветога сина, последњег рођеног, целу ту епопеју о свету изгубљеном у отоманским вртлозима, опевали су гуслари свакој души што се рабала у тминама ропства. С тим мотивом језовите и опомињуће историјске евокације преплитао се још један: тема о раси која не умире, песма о Ускрснућу. — Песмама о *Косову* — слепи песници, просјаци — но пророци — додају *епопеју о Краљевићу Марку*. Син краљев, дивовскога раста, детиње душе — српски Зигфрид који, јашући на свом црном коњу, ослобађа девојке, савлађује немани, бори се са неверницима, испија реке вина, пун живота и радости — усни на концу у пећини коју су зачарале Планинске Виле, забивши у стену свој чудесни мач који ће га поново пробудити тек када дође дан устанка за слободу.

И каква беше песма — таква би и будућност. Српски народ угледа у руци Караборбевој голи мач ишчупан из гроба Марковог и — би спасен. Косовску битку освети род Краљевића Марка.

Ко, дакле, улазећи у српски павиљон, неће остати потресен и замишљен пред опчињујућим приказом ових двеју симфонијских тема из материјалне и психолошке Историје српскога народа што их је уметност преобразила у Камен и у Боје? — *Иван Мештровић* који је, попут Бота, тек пре петнаестак година, напасао стада по врлетима своје планинске Далмације, извлачи из дубине векова и профила нагих брада своје отаџбине, јунаке, мученике, удовице, велику Мајку Југо-

вића — читав бесконачан свет покопан трагедијом што је потчинила Душаново Царство — и подиже у фрагментима, равним скрханим песмама свога народа, Косовски храм, дивовско и непролазно сећање на оно што је било узрок и разлог Смрти и Васкрсења српског народа. Поред њега, рука Ивана Мештровића, тог створитеља ишчезлих светова, гради огромну и нагу статуу Марка Краљевића, страховито привибење народнога гнева и сила неукроћених, прикрвених и радосних што су обориле азијатског Молоха, тиранина целе Југославије.

На позив Мештровића који ископава невиђена циновска божанства и обликује надљудске грчеве, окупља се једна поворка младе снаге што и сама жели да му помогне да у непролазно сећање утисне *епопеју о прошлости*. Срби и Хрвати, синови исте мајке, говоре истим језиком, сањају исту судбину цивилизације и напретка, приправљају се за исти задатак уметничке и историјске синтезе. И ево *Мирка Рачког* и *Томислава Кризмана*, имена добро познатих у европском уметничком свету, на челу одушевљених младих уметника као што су *Росандић*, *Бабић*, *Пенић*, *Бодрожич*, у великим мазаовима светлости сликају подвиге Маркове а на пилоре, на прагу тамница, где су некада азијатски таучитељи мучили јадно месо кришћана, прибијају монголске главе њихових пласнатоносних целата.

Будући да српска изложба поседује све синтетичко значење једне историјске и психолошке чињенице, видимо како се покрај дивовске визије једне прошлости славе и тмине, смешти сунце садашњине. На старом пању клица живота новог и жестоког. Слобода је разагнала последње сенке прошлости, и ми сада присуствујемо уметничком пролећу једнога народа и једнога рода који се дуго борио, готово сам, против азијатске палме што је желела уништити цивилизацију коју је одредио и предвидео Рим. Они који су на прославу победе последњи стигли, показују сада свету за шта је кадра Нација поново рођена на сунцу Слободе.

Пролазећн кроз сале Српског павиљона, пажљиво око посетиоца изненадиће разноликост стилова и жанрова који се ту могу срести. Поред изузетно оригиналних и монументалних остварења једног *Ивана Мештровића*, смеште се грациозне и класицистичке скулптуре једнога *Борћа Јовановића* и *Симе Роксандића*; — поред *Уроша Предића*, песника-сликара, и *Стеве Тодоровића*, уметника изузетног по форми и стилу, уочавамо меланхоличну и ведру драж *Марка Мурата*, који из визије свога божанственог дубровника извлачи фигуре и пределе достојне једнога Верлена-сликара, сву од осмеха грацију *Јосипа Лалића*, сасвим италијански замах и колорит *Пашка Вучетића*, ропсовску оригиналност *Миха Маринковића*, ултрамодерни импресионизам *Надежде Петровић*, пленере и кјароскуре, поентилизме и сецесионистичке мушце *Шеракића*, *Дрљаче*, *Борелијеве*, Црногорца *Почека*, *Катунарића*, *Глишића*, *Кљакковића* и многих других. Како се не дивити толикој младалачкој хитњи да се иде укорак с временом и да се надокнади оно пропуштено у борбама за властити опстанак. Но за род српско-хрватски много је необичнија и утешнија чињеница да је већ приликом прве своје посете Риму, Господару душа, могао Свету показати не само своје хтење да досегне уметничке врхове већ и ремек-дела каква су гигантски радови једнога Мештровића, ствараоца нових форми и покретача нових путева у скулпторској уметности, каква су илустрације Дантеа од *Рачког* и графике *Т. Кризмана*, које се могу сматрати равнима најславнијим остварењима модерне графике.

Нека, дакле, поздрав Србије Италији на дан што сећа на срећну и славну годину њенога Ослобођења буде залог мира, напретка и нове и плодније славе братских народа који између две обале Јадранског мора склапају данас живо и вечито пријатељство.

[Иво Војновић]

“NATIONAL ART” AT 1911 ROME EXHIBITION — ART
AND POLITICS

Abstract

The underlying idea of the study is the fact that the turbulent political history of the Balkans has often been a determinant factor in shaping its cultural history. The appearance of the Serbian State at the Universal Exhibition in Rome in 1911 is a remarkable example for such a statement. The very decision to take part was made only after two political events: the annexation of Bosnia and Herzegovina (1908) and the offer made by a group of Croatian artists, subjects to the Hungarian Crown, to make their appearance in the Serbian Pavilion. Moreover, the emphasis in artistic conception and display arrangement was fully given to the so-called “national” art, represented by two cycles based on popular myths and legends of Kosovo and national hero Kraljević Marko. The urge to define and affirm national identity, a process reaching back to the 18th century, determined even purely esthetic interpretations of the works exhibited. Accordingly, as a champion of that combative ideological principle, Ivan Meštrović and his attempt to transpose it through plastic language, served as a deciding criterion. In the sphere of ideas, this exhibition was a continuation of historicism, which reached its peak at Paris Universal Exhibition in 1900, while its artistic significance meant another victory of descriptive over plastic. The true pictorial innovations, made by Nadežda Petrović and Mališa Glišić, were totally neglected. Furthermore, highly appreciated historical subject could not be accepted when expressed by the individual and avant-garde form (two such paintings by Nadežda were rejected by the jury). Contrary to that, despite certain indisputable sculptural values, Meštrović’s works were actually praised for their literary contents which were assumed rather than positive. Such an attitude was partly issued from a process the explanation of which should be given by a sociology of art. Namely, the process of art being set aside to the margins of society as a consequence of its gradual ontological emancipation and the underlying refusal to fulfill straightforward ideological functions. And though the Fourth Yugoslav Exhibition (1912) introduced much better defined distinction between “art and non-art”, another war declared on the Balkan soil would confirm the statement made at the beginning of this work.

Војин МАТИЋ
Београд

КРАЧУН

Крачун је словенска реч која означава божанство, дан везан за краткодневицу као празник, колач који се том приликом једе или значи име. Појављује се у неколико лик-видних метатеза и као керечун, карачун и других. Код Бугара се јавља у облику диминутива крачуњец, преузели су га и Румуни као назив за Божић а Маџари у облику са метатезом као Karácsony, сродно словачкој употреби те речи. Бугари том речи означавају сточни празник говеда и коња, који не одговара календарском Св. Димитрију за кога је везан ускршњи пост, према томе, он је лунарни празник као што је то остао и Ускрс. Зову га још и великден, израз који се употребљава и за Ускрс. То је коњски великден који је за коње оно што је дан Христовог васкрсења за људе. На тај дан се коњи не прежу, меси им се нарочити колач, и указују друге почасте, као дан раније кравама.

По обредима који се изводе на тај празник на источном Балкану, реч је о древним обичајима жртве и васкрса неког паганског божанства синкретизованог са каснијим хришћанским Ускрсом. Пре славља на сам Божић, који је већ постао соларни, фиксни празник, жртвује се дендроморфно божанство, код Јужних Словена бадњак или света животиња, чије се месо, као при многим крвавим жртвама на свету, комада и дели у облику причешћа свим члановима заједнице док се остаци остављају да би божанство васкрсло. Тако је од прадавних ловачких дана у развоју културе до данас. Сучељавају се стари и нови бог, код Јужних Словена мали бог или Божић који је Сварогов унук. На Бадњи дан старешина домаћинства изабере бадњак међу осталим дрвима и обраћа му се молбом и позива га као најдражег госта. У неким крајевима бадњак се одсеца тако што се од коре направи брада што говори о томе да је реч о старцу. То је и дан поста што указује на

жалост због жртвовања божанства, код многих заједница пропраћено плачем жена, као, на пример, код ловачких Ајнуа на дан жртве медведа или оплакивања Адониса за које сазнајемо из Старог завета, или жалости на Велики петак.

Жртва бадњака изводи се тако што се он запали и пусти да полако сагорева уз бдење укућана како се то чини поред покојника. Пепео се „комада“ као и при причешћима и носи у амбар, шталу, кошницу и друга за пољопривреду важна места, а слично се поступа и са последњим снопом од кога се понегде исто тако плете „божја брада“.

Сутрадан је славље. Слави се васкрсли мали бог.

Веза између Божића и Ускрса, коју одаје назив великден код Бутара или коњски ускрс и крачун и за један и за други празник у неким крајевима, потиче из синкретизма ова два празника између обреда коња који се прослављају и у оквиру једног и другог празника. Коњ као положеник, праћење Божића на коњима и др. Ови обичаји везани су за источни Балкан у чијој преисторији су познати и Трачки коњаник као и Дунавски коњаници. Реч је о индоевропском обреду жртвовања коња. Ту сродност интуитивно су открили и Бугари хришћани кад су случајно откопане рељефе Трачког коњаника узибивали у зидове православних манастира, верујући да се ради о Светом Борбу.

Из постојбине коња где је постао жртвена и света животиња, на Кубану где су и припитомљени, пошле су две узастопне миграције. Једна, која је градила тумулусе у којима су поред поглавице сахрањивани и коњи с колима и, друга, са обредом коња и јахача. У античкој Грчкој налазимо и старији слој борних кола као продужетак ритуалног жртвовања коња који изводи своју жртвену игру упрегнут првобитно, вероватно, у кибитку, без точкава, и наговештај индоевропског обичаја жртвовања коња за јахање, на пример у Илијади. Грци су сматрали да су Скити најбољи коњаници, што указује опет на народ који је у предисторијско време живео северно од Црног мора.

Док је прва миграција текла више преко Мале Азије на југ и у Африку са познатим народима с мора, индоевропска се распршила и на север и југ и исток до Индије, где је жртвовање коња култивисано током столећа од ведских времена. Карактеристика тога обреда била је у томе да нарочити ждребац, изабран по одређеним знацима међу коњима, слободно јури кроз многе земље праћен другим коњима и младићима из свих каста на коњима који се придружују тој кавалкади и тиме признају сизеренство краља у чијој земљи ће се извршити жртвени обред. Праћење Божића и животиња као положеник која је већ давно у нашој етнографији позната као замена крваве жртве, као и израз коњски великдан, говоре о таквом пореклу тих божићних обичаја.

Они су старији од земљорадничких обичаја везаних за жито, колач. Култ покојника је међу тим обичајима можда најстарији из ловачког периода када се крај покојника причешћивала родбина, што се до данас сачувало као обичај даће.

Коњ није првобитно хтонско биће, напротив, он у праисторијској Европи вуче сунчани диск, али је то постао у нашем сујеверју кад су га као подземног демона потиснули хришћанство а можда и нека земљорадничка религија пре тога.

28. јануар 1990.

KRACHUN

Krachun is a Slavic word meaning deity, the day of the winter solstice celebrated as a holiday, a cake eaten on that occasion or a name. It appears in the form of several solvent metatheses as kerechun, karachun, etc. In Bulgarian it is to be found in diminutive form as krachunec, the Romanians have taken this term to mean Christmas, like the Hungarians already have through the metathetic form of Karácsony which again is similar to the Slovakian use of the word. The Bulgarians also use this word to mean the cattle and horse breeding holiday which does not correspond to the calendar date of St. Dimitrius' Day to which the Easter fast is tied, therefore it is a lunar holiday just like Easter. It is also called *veliki den*, a term used also for Easter. It is the equestrian *veliki den* (great day), important for horses just like the day of the resurrection of Jesus is for people. On that day horses are not harnessed, a special kind of cake is baked for them, and they are honored in the same way the cattle was the day before.

Judging by the customs performed in the eastern part of the Balkans, this holiday combines the ancient rituals of the sacrifice and resurrection of some pagan deity syncretized with the latter-day Christian resurrection. Prior to the celebrations, on Christmasday, which has already become a solar, fixed holiday, a sacrifice is made either of a dendromorphic deity, the yule log among South Slavs, or a holy animal the meat of which, like in many bloody sacrifices in the world, is chopped and distributed as Communion to all the members of the community, while the rest is left to allow the deity to resurrect. The old and new god are confronted, among the South Slavs it is the small god or *božić* who is Svarog's grandson. On Christmas Eve, the head of the household chooses one yule log among the others, and addresses it inviting it to please come to his house as a dearest guest. In some parts the yule log is cut so the bark is made to look like a beard showing that it refers to an old man. This is also a day of fasting which suggests mourning for the deity sacrificed; in many communities it is accompanied by the women's lamenting, as we find among the hunting Ainus the day of the bear sacrifice, or the mourning of Adonis which we learn about from the Old Testament, or even the Easter Friday mourning.

The Yuletide sacrifice is performed by burning the sacrificial object which then slowly burns out as the household keeps vigil, like a vigil is kept beside the deceased. The ash is "broken" like for Communion and taken to the barn, stable, beehives and other important places for agriculture, similar to the procedure with the last sheaf which is in some places used to weave "God's beard".

Tomorrow the celebrations begin. The resurrected little good is being celebrated.

The connection between Christmas and Easter, which can be found in the Bulgarian term *veliki den* or equestrian Easter and *krachuna*, terms used for both holidays in some parts, comes from the syncretism of the two holidays in between the horse ritual celebrated as part of both one and the other holiday. The horse as the sacrificial animal, following the little god on horseback, etc. These customs are tied to the eastern part of the Balkans, the prehistoric times of which are familiar with both the Thracian horseman and the Danube riders. This is an Indoeuropean ritual sacrificing the horse. The Christian Bulgarians also discovered this similarity by intuition, when they built the accidentally uncovered reliefs of the Thracian horseman into the walls of Orthodox monasteries, believing it to be St. George.

Two migrations simultaneously started from Kuban, the habitat of the horse, where it became a sacrificial and sacred animal, and where it was tamed. One built tumuli where chiefs were buried along with the horse and cart, the other respected the ritual of the horse and rider. In ancient Greece we come across an older type of armoured car as an extension of the horse sacrifice ritual which demands for its sacrifice to be harnessed, originally probably to a *kibitka*, without wheels, and an indication of the Indoeuropean custom to sacrifice a riding horse, for example in the *Iliad*. The Greeks considered the Scythians to be the best horsemen which again points to a people which, in prehistoric times, lived north of the Black Sea. While the first migration flowed more through Asia Minor south and into Africa with the well known peoples from the sea, the Indoeuropean one scattered north, south and east to India where the horse sacrifice was cultivated over the centuries till the Vedaic times. A characteristic of the ritual was for a special foal, chosen according to special markings among the rest of the horses, to race freely through many lands followed by other horses and youths from all castes on horseback which join this cavalcade, thus recognizing the supreme rule of the king in whose country the sacrificial rite is taking place. The following of the little god, the sacrificial animal which has, since long ago, been known in our ethnography as a substitute for the bloody sacrifice, and the term equestrian *velikden* bespeak of such an origin to these Christmas customs. They are older than the agricultural customs with wheat and cake. The cult of the deceased from the hunting period is perhaps the oldest of these customs, when the relatives of the deceased took Communion, the funeral feast of which has been preserved to this day.

The horse is not the original chthonic creature, on the contrary, in prehistoric Europe is dragged a solar disk, but it became chthonic in our superstition when Christianity repressed it as a demon of the underworld, or it might have been some agricultural religion before that.

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ
Скопље

РАНИЈА ЧЕРКЕСКА НАСЕЉА У МАКЕДОНИЈИ

Међу стране становнике, који су неко време живели на подручју данашње СР Македоније, спадају и кавкаски Черкези. Они су, уз помоћ турских власти, тамо насељавани у другој половини XIX века. А од краја турске владавине 1912. са поменуте територије Черкези су скоро потпуно нестали.¹

Овде ћемо најпре изнети податке о етнички чистим черкеским селима у разним крајевима Македоније. Та насеља су: *Черкеско Село* и *Косматац* у околини Куманова; *Меџидија*, *Катлановска Бања* и *Саразанли* у околини Скопља; *Петрчане* у околини Охрида; *Бућевце* у околини Кочана; *Черкеско Село* у Тиквешу; *Ново Село* код Крушева. Затим ће бити речи о Черкесима у етнички мешовитим насељима Македоније — сеоским и градским.

I Етнички чиста черкеска села

Черкеско Село код Куманова. — Село је јужно од железничке станице „Куманово“ у сувој долини. Околна су насеља: Куманово са истока, Романовце са југа и Љубодраг са запада. На почетку XX века, наш познати научник Ј. Цвијић Черкеско Село записао је као Черкез-кеј.² Као што и име показује, село су основали Черкези. Били су досељени 1864. г. као избеглице после једне неуспеле побуне против руске управе на Кавказу. Одатле су Черкези масовно исељени у суседну Турску, а турска власт је један њихов део населила и на територији Кумановске области. Од тих Черкеза, тј. од припадника черкеских племена „Абаз“ и „Шапко“, потицала су домаћинства у Черкеском Селу код Куманова.

¹ Упор. В. Чубриловић, *Политички узроци сеоба на Балкану од 1860 до 1880. године*, Гласник Географског Друштва, XVI, Београд 1930, 27, 30.

² Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, I, Београд 1906, 144.

Село је основано на утрини која се налазила на трмећи атара околних насеља — Куманова, Бедиња и Романовца. Приликом оснивања Черкеско Село имало је око 50 домаћинстава. До краја турске владавине 1912. г. број Черкеза повећао се на око 65 кућа.³ Међутим, у ратовима 1912—1918. становници овог села иселили су се у Турску, осим пет домаћинстава. Старешине тих домаћинстава звале су се: Адем, Мемет, Етем, Мамут и Амет. Чували су свој језик, али су почели да говоре и албански, јер су као муслимани у погледу брачних веза, обичаја и ношње потпали под утицај околних, такође муслиманских Албанаца.

После Првог светског рата на имања черкеских исељеника дошли су Албанци и Срби. Први су били бројнији и потицали из села на суседној Кумановској Црној Гори (Карадаг). Они су 1940. имали 13 домаћинстава, док су те године Срби имали 3 домаћинства, досељена као колонисти из околине Беле Паланке.

Након Другог светског рата настале су нове измене у Черкеском Селу: од 1956. до 1960. иселила су се у Турску поменута черкеска домаћинства, док су српска домаћинства прешла у Куманово. На места ових исељеника дошли су нови бројни албански становници. Насељавање Албанаца не престаје и сада. Године 1964. у Черкеском Селу саграђена је велика џамија, док је на том месту била мања черкеска џамија срушена у рату 1912. године. Крај те џамије Черкези су имали дућан и ковачницу.

Сл. 1 — Данашње Черкеско Село крај Куманова

Сл. 2 — Данашње село Косматац у Кумановској области

³ Черкеско Село код Куманова посетио сам у два маха: једном пре почетка Другог светског рата (1940) и други пут на неколико година после рата.

Косматац. — У југоисточном делу Кумановске области шире се две простране заравни, једна висока око 550 m и друга висока око 400 m. Село Косматац је у подножју одсека који дели поменуће заравни. Околна су насеља Мургаш, Новосељане и Јачинце.

И Косматац се рачуна у млађа села Кумановске области. Основали су га Черкези са Кавказа. То је такође било у седмој деценији XIX века, после наведених руских освајања на Кавказу. Ове Черкезе турска власт је најпре населила крај пута Куманово — Овче поље, недалеко од кумановског села Скачковца. То место данас носи име Бела вода. Међутим, тамо Черкези нису остали, већ су основали данашњи Косматац. Село је добило име по узвишењу које се издиже крај насеља.

Данашњи македонски становници рачунају да је Косматац приликом оснивања могао да има 40 до 50 черкеских домаћинстава. Ти су Черкези у селу остали само неколико година — до 1878 — и за то време они су били економски и друштвено поремећени, узнемирени људи — „катиљ људи“. Због тога су представљали страх за словенско-хришћанско становништво околних села. Нападали су на њихове куће и имања, одводили стоку (поглавито овце и коње) из насеља Скачковица, Кучкарева, Градилишта, Мургаша и Новосељана. Услед тога, сточарство околних села морало је бити ограничено. Черкези Косматца нису могли да се снабу у новим животним приликама и да поднесу суву климу. Зато су доста умирали и нестајали. Нарочито деца нису се „држала“ и зато су се још 1878. некуда иселили.

Косматац има повољне привредне услове и средишни положај у односу на околна кумановска села. Зато је турска власт у куће исељених Черкеза, поменуће године, населила муслиманске Помаке, мухацире из Бугарске. Међутим, у Балканском рату 1912. село Косматац је запаљено и сви Помаци исељени. После тога ту су се настанили македонски становници из околине Криве Паланке.

Данас у Косматцу постоје топографски називи и остаци старина који подсећају на раније черкеско и помачко становништво. Черкеско гробље било је на потесу Грбавици; сада су тамо њиве.

Мецидија. — Село се налазило у источном делу Скопске котлине ниже данашњег насеља Градманца, а у непосредној близини реке Пчиње (са њене леве стране) и Катлановске Бање. Мецидију је основала турска власт око 1878. на потесу званом Црквиште, који је припадао старијем насељу Градманцу. У Мецидији су живели Черкези, мухацири од некуда досељени.⁴

⁴ Могућно је да су ови Черкези досељени из ослобођених крајева Србије, јер је и тамо било Черкеза. Вид. Тих. Р. Борђевић, *Черкези у нашој земљи*, Гласник Скопског научног друштва, III, Скопје 1928.

Сл. 3 — Око Катланова и Катлановске Бање постојала су три черкеска насеља: Меџидија, Катлановска Бања и Саразанли

Насеље је постојало само 34 године — до 1912. Те године имало је 25 домаћинстава. У Балканском рату Черкези су се иселили у Турску, док су њихове куће запаљене.

Черкези Меџидије бавили су се земљорадњом, сточарством (претежно су гајили коње и козе) и имали су воденице на Пчињи. Приликом крчења земљишта Черкезима су помагали сељаци-кулучари из Градманца. За ове Черкезе слушао сам да нису правили зло околним македонским становницима, а њихове жене, иако су биле муслиманке, нису се криле пред странцима. Крајем турске владавине старешина села Меџидије био је Черкез по имену Јусуф; други Черкез звао се Риско, док имена осталих Черкеза данас нису позната.

У Меџидији Черкези су говорили черкески, док су се приликом одласка пијачног дана у Скопље њихови мушкарци служили турским језиком. Гробље је било јужно од Меџидије; данас се гробови не познају на површини земље. За верске потребе Черкези из Меџидије посећивали су џамију у суседном

турском селу Доњем Коњару. По расељавању Мецидије селиште и земља око њега поново су својина Македонаца из суседног Градманца. Тамо обрађују неколико ранијих черкеских њива, док су друге њиве остављене као утрина. За селиште расељене Мецидије у Градманцу чује се име Черкески кући.

Катлановска Бања. — У поменутом данашњем скопском селу Градманцу слушао сам да се једна група Черкеза 1878. године населила недалеко од Мецидије, на десној страни реке Пчиње, поред саме Катлановске Бање. Ту је био део атара села Катланова. Ово черкеско насеље такође је пропало услед исељавања 1912. када је имало око 40 кућа. Више података о том черкеском насељу нисам могао прикупити. На селишту овог насеља данас постоје 3 куће — то су Македонци Кочкови (1 к) и Роми Маљоци (2 к). Рачунају се као становници села Катланова, иако су од њега удаљени око два километра.

Саразанли. — Ово черкеско село налазило се на југоисточној ивици низије Скопске Блатије, између данашњих села Ржаничана са северозапада и Катланова са југоистока. Поред селишта води пут Скопље — Титов Велес. На потесу где је било черкеско село Саразанли сада су њиве становника Катланова.

Саразанли је такође било мало насеље, које је основала турска власт 1908. за Черкесе мухацире. Поменуте године ту се однекуда доселило 18 черкеских породица. Куће су биле саграђене у два низа дуж једне праве улице. Земља Саразанлија, пре оснивања насеља, рачунала се као део катлановског атара. Крајем XIX и почетком XX века припадала је Турчину Ваит-ефендији из Скопља. Поменути Ваит ту земљу добио је „со мираз“ од Али-бега, познатог катлановског чифлик-сахибију.

Године 1912, пред наступањем српске војске, Черкези из Саразанлије иселили су се у Турску, а њихове куће порушили су македонски становници из околине. На селишту, где је било насеље, сада нема видних остатака од черкеских кућа.

Петрчане. — Било је веома издвојено черкеско село, јер се налазило у пределу Дебарци (горњи слив Сатеске), а у пространој Охридско-струшкој области. Како је познато, после дугогодишње борбе, Русија је 1863. завладала целим Кавказом, покорила последња кавкауска племена — Черкесе. Тада су многи Черкези кренули у суседну Турску, а она их насељавала у разним крајевима на Балкану. Једну групу тих Черкеза, која је бројала око 40 домаћинстава, државна власт населила је у околини Охрида. Њихово село звало се Петрчане. Налазило се крај пута Охрид — Кичево. Традиција наводи да су ти Черкези били лоши суседи: нису дозвољавали кретање преко свог атара Македонцима из околних села Врбјана, Сливова и Годивја. Њихова стока наносила је штету у поменутим насељима. Убили су једног мушкарца из села Годивја и једну жену која је ишла путем Охрид—Кичево. Због тога су се противу

тих Черкеза ујединили Македонци из поменутих села, напали на насеље Петрчане, неке Черкезе убили, док су се други преко планине Стогова повукли у Дебар. То се десило око 1890. године. На пустом селишту Петрчана данас се познају рушевине кућа и черкеско гробље. Земљу расељених Петрчана поделили су становници околних села.

Бућевце. — У југозападном делу Кочанске котлине, у подгорини планине Пљачковице, турска власт је 1878. основала черкеско-помачко село Бућевце (каже се и Буковец). Налазило се између старијих македонских насеља Теранца са истока и Кучичина са запада. Становници Бућевца поменуће године дошли су као мухацири из Бугарске. То је било мало село: са 5—6 черкеских и исто толико помачких домаћинстава. Черкези су се, поред сточарства, бавили и земљорадњом. Поглавито су гајили кукуруз. Они су допринели брзом уништавању шума у непосредној близини овог насеља. Черкези Бућевца одржавали су брачне везе само са једном групом Черкеза насељеном у суседном штипском селу Радањи. Један Черкез, по имену Абаз, око 1900. преселио се из Бућевца у поменуто Радању. Године 1912. сви становници Бућевца повукли су се са турском војском. Познатији становник међу Черкезима био је неки џамбас Черкез. Запамћен је као веома опак човек — „бил прав ајдук“. На селишту и гробљу Бућевца сада имају њиве Македонци из суседног села Кучичина.

Черкеско Село у Тиквешу. — Око 1878. турска власт населила је Черкезе и на давно опустело селиште Вештине у тиквешком пределу званом Јуруклук. То насеље названо је Черкеско Село (турски: Черкез Ђој). У суседном селу Клисури било је стараца који су „со ангарија“ морали ићи да подижу куће Черкезима. Сви Черкези дошли су из источних крајева Полуострва, а тамо су од 1861. били пресељени са Крима и Кавказа. Становници суседног села Пепелишта противу насељавања Черкеза жалили су се у Цариграду јер су они тиме изгубили део свог атара и Черкези, као суседи, владали су се лоше. Међутим, после неколико година Черкези, услед глади и помора, напустили су Черкеско Село у Тиквешу. Једни су отишли ка Штипу, други у Малу Азију.⁵

Ново Село код Крушева. — Проф. Тих. Р. Борџевић у једном свом раду поменуо је као посебно черкеско насеље Ново Село у Крушевском срезу. Навео је да је имало око 200 становника.⁶ Међутим, село са таквим именом у околини варошице Крушева данас не постоји. Ја о њему нисам могао ништа дознати приликом теренских проучавања у том крају 1952. године.

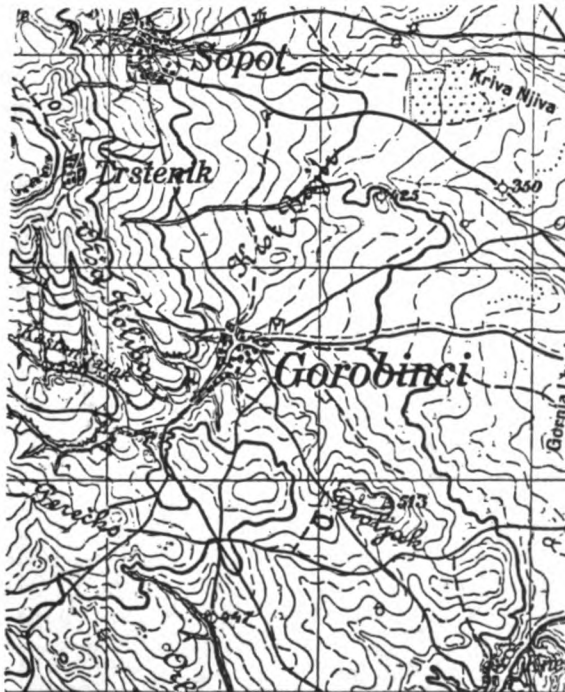
⁵ В. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, Насеља, 17, Београд 1924, 238, 239.

⁶ Тих. Р. Борџевић, *Черкези у нашој земљи*, Наш народни живот, VIII, Београд 1933, 70, 75.

II Черкези у етнички мешовитим насељима

Напред наведена девет села била су етнички чиста черкеска насеља. Осим тога, у Македонији је овде-онде било черкеских домаћинстава и у етничким мешовитим насељима и градовима.

Дознао сам да је Черкеза било у *Овчеполској котлини*. У великом селу Горобинцу, које је 1878. примило знатан број мухацира, било је око 30 черкеских домаћинстава. Дошли су из ослобођених крајева Србије и Бугарске. Турци, који су живели у Горобинцу одраније, према досељеним Черкезима били су доста предусретљиви: помагали су им приликом подизања кућа, давали им стоку, храну и др. Досељени Черкези највише су се бавили сточарством, поглавито овчарством. Добро су неговали и коње. Ипак, горобински Черкези нису могли да се навикну на нову природну и друштвену средину. Стално су носили оружје и одликовали се борбеношћу. Остали су у лошој успомени Македонцима у околним селима — Сопоту, Трстенику, Бузумелцу, Кнежину и Преоду. Од њих су Черкези узимали стоку, новац, одело и др. — По неко черкеско домаћинство било је насељено 1878. и у другим насељима Овчеполске котлине: Дорфулији, Милину, Светом Николи итд.

Сл. 4 — Овчеполско село Горобинце, раније и са черкеским становништвом

Данас у Овчеполској котлини Черкеза нема. Главнина се иселила према Солуну 1912. заједно са турском војском. Од неких черкеских кућа имало је потомака у селу Горобинцу до 1924—1927. када су и они такође отишли у Турску.

Године 1878. и у *Штипу* је насељено доста мухацира из Србије и Бугарске. Због њихове бројности основали су две нове штипске махале: махалу Ново Брдо са око 100 домаћинства у источном делу града и Грнчарску махалу са око 70 домаћинства у северном делу града. У поменутој Грнчарској махали, око пута за Кочане, међу мухацирима било је Черкеза. Прича се да су штипски Черкези живели јако сиромашно и становали у кућицама подигнутим без реда и плана. Било је међу њима кочијаша и земљорадника. Жене су се бавиле домаћим пословима. Черкези у Штипу никако нису могли да се привикну на нову природну средину. Често су страдали од болести и зато, после 1912, у Штипу их више нема. — Било је Черкеза и у штипском селу Радањи.

У сливу *Криве Лакавице*, леве притоке Брегалнице, у другој половини XIX века било је мањих черкеских група у селима Драгојеву, Доњем Радешу, Дамјану и другом. Како се прича, свега их је било око 30 кућа. Касније су неки помрли, а остали су иселени према Солуну 1912. године. Сада постоји само један черкески род са 3 домаћинства у селу Драгојеву. Његови становници говоре турски.

У данашњем титовелешком селу *Мамучеву*, како сам сазнао приликом боравка на терену, 1878. је насељено неколико

Сл. 5 — Штипско село Драгојево, раније и са черкеским становништвом

черкеских породица. Одржавале су брачне и друге везе са својим сународницима у суседној Овчепољској котлини. После 1912. нестало је и тих Черкеза из наведеног села Мамучева.

У тетовском селу *Теоцу* постоји муслимански род са именом Черкезови. Имају 2 домаћинства. Потичу од правих Черкеза. Њихови преци су 1864. дошли у Србију, вероватно у околину Ниша или Прокушља, а 1878. као мухацири прешли су у поменуто данашње село. Старије генерације овог рода говориле су черкески, а знале су и турски. Међутим, њихови данашњи потомци говоре само албански.

Тих. Р. Борбевих у свом раду „Черкези у нашој земљи“ наводи постојање Черкеза и у другим насељима Македоније. Неколико кућа Черкеза било је у Скопљу (30 душа) и Бевбелији (175 душа). Затим у Куманову била је једна черкеска махала — звала се Черкески кући. Око 180 душа било је насељено у кумановском селу Младом Нагоричину (махала Слатина).⁷

Занимљиви су кратки подаци о Черкезима у Македонији које је објавио М. С. Филиповић 1935. године. Наводи око 40 породица Черкеза у Тетову где су били раскорећени по хановима и приватним кућама. У Тетову су остали пет-шест година, затим су некуда исељени. — У околини Скопља у селу Асанбегову (сада Синбелић) такође су живели Черкези. Касније су прешли у околину Солуна. — У Велесу је исто тако било насељених Черкеза. Ту су провели кратко време, онда су отишли у Солун. — Између Струмице и села Дабиље било је основано мало насеље за Черкесе. Имало је шест кућа. Одатле су избегли после две-три године. — И у Прилепу било је Черкеза. Стајовали су у махали Вишњи. Прилеп су напустили 1912. године.⁸

Овај преглед очигледно није обухватио сасвим тачно све Черкесе у насељима југословенског дела Македоније. Разлог томе је што се понегде није могло дознати где су се сви налазили.

III Закључни део

Све што је напред речено јасно показује да је черкеских домаћинстава било у више области и у више насеља данашње СР Македоније. Девет посебних али мањих насеља основали су сами Черкези. У тим насељима свега је било око 300 домаћинстава. Осим тога, насељавано је доста Черкеза и у малим групама у постојећим старим насељима Македоније — градским и сеоским. Насељавање Черкеза у Македонији вршено је у другој половини XIX века после руских освајања

⁷ Тих. Р. Борбевих, *нав. рад*, 74.

⁸ М. Филиповић, „Нови подаци о Черкезима у Јужној Србији“, Гласник Скопског научног друштва, XIV, Скопје 1935, 267, 268.

и протеривања Черкеза са Кавказа. То је било око 1864. Други Черкези су дошли око 1878. из тада ослобођених крајева у Србији и Бугарској.

Иако малобројни Черкези су имали велику географску раширеност. Из прегледа се види да су нешто више били заступљени у Кумановској, Скопској, Овчепољској и Штипској области, док су мању заступљеност имали у Кочанској, Титовелешкој, Охридској области.

Међутим, услед наведене велике растурености насеља, Черкези у Македонији нису могли свуда одржавати чврсте међусобне везе. Нису увек могли да склапају брачне везе само са својим сународницима. Нису могли лако да се навикну на нове привредне и друштвене прилике; Черкези су са околним Македонцима често били у завади и сукобима; живели су и прилично оскудно.

Ослобођењем наших јужних области од турске власти 1912. углавном је нестало Черкеза у њима. До данас од Черкеза у СР Македонији није остало скоро ништа. Само народна традиција, два-три рода (један род у селу Теарцу код Тетова, други род у селу Драгојеву код Штипа), и неко име села (Черкеско Село код Куманова) или места (Черкеске куће) подсећају на њих. По одласку Черкеза из Македоније нека њихова посебна насеља су запустела, на пример, Петрчане код Охрида, Бућевце код Кочана, Мецидија код Скопља. А у друга ранија черкеска села населили су се нови становници — Македонци и Албанци.

2. фебруар 1990.

LES ANCIENNES AGGLOMERATIONS TCHERKESSES EN MACEDOINE

Résumé

Dans la seconde moitié du XIX siècle le gouvernement turc a effectué l'implantation des Tcherkesses, réfugiés du Caucase, dans la partie de la Macédoine qui appartient maintenant à la Yougoslavie. Il a alors fondé neuf villages proprement tcherkesses, comptant en tout 300 foyers. De moindres groupes de Tcherkesses se sont installés dans les anciennes agglomérations déjà existantes — les villes et les villages. Il y avait là un certain nombre de foyers tcherkesses. Cependant, à cause de la dispersion complète de ces agglomérations, les Tcherkesses n'ont pas pu garder d'étroites relations mutuelles en Macédoine et n'ont pas pu s'habituer aux nouvelles conditions naturelles et sociales. Ils vivaient assez pauvrement. A la suite de la libération des territoires macédoniens de sous la domination turque en 1912, les Tcherkesses ont disparus. Seuls quelques noms de villages (*Cerkesko Selo* — Village tcherkesse) ou de lieux (*Cerkeske Kuće* — les Maisons tcherkesses) évoquent leur souvenir.

ГОДИШЊАК, књига XXVII, Центар за балканолошка испитивања —
књига 25, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине,
Сарајево 1989.

Уобичајена је пракса Годишњака да појединим значајним темама из области палеобалканске лингвистике, или археологије посвећује серију чланака. Ни овај нови број гласила сарајевског Центра за балканолошка испитивања не одступа од те добре уређивачке политике и доноси низ значајних прилога из лингвистике и археологије који се тематски уклапају у раније започете и објављене програмске целине.

Чланак Петра Илиевског *Допринос линеарних Б текстова у расветљавању грчке религије касне бронзане епохе*, најновији је део из серије радова тог аутора о друштвеним и културним проблемима микенског друштва у светлу линеарних Б текстова. Илиевски у свом раду анализира слику микенске религије, која се може делимично реконструисати на основу таблица писаних линеарним Б писмом. Највећи део таблица из Пилоса и са других места даје само делимичне одговоре на бројна питања која се могу поставити у вези са микенском религијом и њеном трансформацијом у грчку митологију и религију архајског и класичног периода. Најкарактеристичнија одлика микенске религије је доминација женских божанстава, међу којима је најистакнутија *Потниа*, велика богиња

мајка господарица земље и заштитница животиња. Таблице показују и различите аспекте ове богиње што упућује и на раздвајање појединих значења велике богиње и процес формирања појединачних божанстава као што су Атина, Деметра итд. Текстови писани линеарним Б пружају значајне податке и о жртвовањима посвећеним хтонским божанствима, која су углавном аспекти *Потније*. Слично као са женским хтонским божанством је и са небеским божанствима где се може запазити формирање појединих божанстава из различитих аспеката мушког бога вегетације. Управо је процес индивидуализације појединих божанстава, који није био до краја завршен, најзанимљивији јер показује динамичну слику грчке религије и њеног формирања. На таблицама се могу препознати поједини богови који ће се касније издиференцирати, и постати познати чланови олимпијског пантеона. Илиевски инсистира на раздвајању термина *линојска* и *микенска* религија наводећи специфичности микенске грчке варијанте која се издвојила упркос јаком критском утицају. Таблице показују континуитет грчке религије још из микенског времена, континуитет имена културних места и религијских обреда. Илиевски у овом

раду систематизује већ постојећа знања о микенској религији која су још од Евансових радова и капиталне Нисоново књиге о критско-микенским сирвивалима у грчкој религији, у жижи интересовања научне јавности.

Рад Радослава Катичића *Диомед на Јадрану* наставља традицију важних радова овог аутора посвећених античкој митологији везаној за наше крајеве. Треба се потсетити изванредно корисних и прегледних Катичићевих радова *Подунавље и Јадран у епу Апологија Роханина и Антенор на Јадрану*, која су оба објављена у *Годишњаку* и на које се овај најновији рад тематски наставља. Катичић полази од податка Плинија Старијег, да се у Далмацији налази Диомедов рт или полуострво Хилида који он идентификује као рт Плоче између Сплита и Шибеника, док би полуострво Хилида био део обале између Шибеника и Сплита на којем су Примоштен и Рогозница. Ова топографска разматрања само су Катичићу увод у темељну анализу мита о Диомеду на Јадрану који аутор разматра у светлу античких извора од најстаријих познатих па све до касноантичких. Диомед је у Тројанском рату у борби ранио Афродиту која му се за то осветила тиме што је његову жену учинила неверном. По повратку из Тројанског рата Диомед из Аргоса бежи на Запад испред жене и њеног љубавника који се спремају да га убију, и на Јадрану, у јужној Италији оснива своје краљевство, али га краљ Даун на превару убија. Диомед се заправо у смрти преображује и обоготворује. Различити слојеви овог мита који Катичић прати кроз читаву античку литературу дају приказ степена знања о западном и источном Јадрану у различитим периодима антике. Та знања опет на одређени начин одражавају стварну ситуацију у тим подручјима па кроз митолошку копрену, вођени сигурном руком аутора, читаоци могу назрети и понешто из културне и друштвене историје бал-

канског простора и предримског доба. Најважнија је, свакако митска компонента која такође пружа барем делимичан увид, у свет праисторијског и праисторијског Јадрана. У миту о Диомеду на Јадрану присутни су и религијски и култни елементи, па се за овог античког хероја везују с једне стране култ плодности, а с друге неки хтонски симболи као коњи, вукови, змај и злато. Катичић закључује да у Диомедовом лику треба препознати европско божанство плодности које је контаминирано грчком, италском, апулском и венетском традицијом. По Катичићевим речима давне митске предоцбе добиле су, на темељу искустава скупљених при упознавању и доживљавању нових крајева, прецизну топографску интерпретацију. Мит се тако претварао у легенду, божанска бића у древне јунаке. *Диомед на Јадрану* Радослава Катичића потврђује изванредну важност оваквих студија у нашој науци и чини да се са још већим нестрпљењем очекује његова најављена књига „*Iliricum mitologicum*“.

Никола Тасић у раду *Средње бронзано доба у југословенском Подунављу* на јасан и језгровит начин даје систематизацију једног изразито динамичног и важног периода као што је бронзано доба. Југословенско Подунавље је притом оно подручје на којем су се динамичне промене средњег бронзаног доба, толико битне за праисторију централне и југоисточне Европе концентрисале и одакле су утицале на много удаљеније територије. Никола Тасић одређује хронолошке оквире средњег бронзаног доба, његов културни садржај и врши прецизну унутрашњу периодизацију на основу доминације појединих култура и стилова. Период изучавања обухвата распон између почетка бронзе В1 и краја бронзе С, тј. до појаве *Urnenfelder* културе, и култура Белегиш II и Гава. Никола Тасић је овај период на основу унутрашњих карактеристика појединих култура поде-

лио на две фазе: средње бронзано доба I и средње бронзано доба II. Прву фазу чинило би ширење инкрустоване керамике из Трансданубије према истоку које се завршава формирањем културе инкрустоване керамике групе Барања—Бачка, као и дубовачке културе у Банату и дубовачко-жутобрдске. Друга фаза средњег бронзаног доба почиње важним културним и етничким померањима која су позната као продор *Hügelgräber* културе, према југу. Непосредан продор ове културе допирао је до северне Војводине, али се културни утицаји и импорти јављају и јужније. *Hügelgräber* култура, међутим, својим снажним притиском трансформисала је многе културе и учествовала у стварању нових. Најизразитији пример за то је стварање белегишке културе која се простирала од Срема до Румуније, а њена финална фаза савремена је са Гава хоризонтом и раном *Urnenfelder* културом. Никола Тасић ове динамичне културне промене, које су се одигравале на широком простору средње Европе и Подунавља, сажима и врло прегледно их приказује, готово енциклопедијском језгровитошћу, што овај рад чини веома драгоценим за проучавање бронзаног доба.

Растко Васић у свом раду *Један прилог проучавању сремске групе*, на основу познатих гробова с краја старијег гвозденог доба, даје минутнозну хронолошку и културну анализу. Полазећи од поделе Милутина Гарашнина, који је читаву сремску групу ставио између VI и IV века пре нове ере и одредио старију и млађу фазу, Растко Васић, на основу стилских анализа налаза, хронолошки даље нијансира ове фазе. Он сматра да је најранија фаза сремске групе захватала VI век, од 525/500 до 475/450, где би спадао налаз из Банаштора. У старију фазу од 475/450 до 375/350 спадали би налази из Вучедола, Адашеваца, Сремске Митровице — Фабрике тканина, док би млађу фазу од 375/350 до 300/275 представљали налази из

Сремске Митровице 2 и Чуруга. Васић, такође пажњу придаје стилској и хронолошкој анализи астрагалних појасева из налазишта сремске групе.

Стилском анализом која допушта историјска и културна разматрања бави се и Александар Јовановић у раду *Прилог проучавању појасних плочица са илирског простора*. Јовановић је проучавао неколико појасних плочица са фигуралним представама, са хеленистичких некропола у Гостиљу и Доњем Селцу. Стилска анализа групе ратника наводи аутора на претпоставку да се не ради искључиво о митолошким сликама већ да они имају стварну историјску позадину. Јовановић сматра да је представа на плочицама одраз македонске пропаганде и да треба да означи повезаност Македонаца и илирске краљевине у време македонских краљева Филипа V и Персеја, као и да покаже македонско илирску сарадњу и стварање антиримске коалиције. Рад Александра Јовановића је изванредан пример како се интерпретацијом ограничених археолошких података може проширити културна и историјска слика. Трошне сребрне плочице, у Јовановићевој интерпретацији, говоре о сложеним политичким, дипломатским и војним односима протонисторијског Балкана, а задиру и у културну и магијску симболику палеобалканских народа.

Од археолошких радова у Годиншњаку требало би споменути: *Један прилог синхронном проучавању настанка и развоја раног бронзаног доба у југоисточној Европи* Благоја Говедарице. Аутор предлаже јединствену методу за проучавање проблематике раног бронзаног доба југоисточне Европе, са посебним акцентом на идентификацију девет геокултурних целина. Говедарица се залаже за хронолошку анализу појединачних целина и упоредно сагледавање међурегионалних односа, што би омогућило јасније разграничавање енеолита и раног бронзаног доба.

Од осталих прилога Годишњак доноси два текста из физичке антропологије: Живка Микића *Нови старчевачки антрополошки налази југословенског Подунавља* и Живка Микића и Евгенија Хошовског *Први резултати па-*

леодемографске анализе у средњовековној некрополи Винча—Бели Брег. Ту је и рад Јозефа Станка *Quelques étymologies fausses*, као и прикази, критике и хроника.

Александар Палавестра

РАДИКАЛИ У СРБИЈИ

Милан Ст. Протић — *Радикали у Србији — идеје и покрет — 1881—1903*. Београд 1990, 252, 8°.

Последњих година наши историчари све чешће посвећују пажњу појави радикализма и радикалној странци код нас. Борбе Станковић је у двама студијама изложио животни пут Николе Пашића и његову улогу у току наших ослободилачких ратова. Аутор ових радова на научном скупу поводом стогодишњице тимочке буне одржаном у Зајечару 1983. указао је на Пашићеву мисао о ослобођењу и уједињењу „српске земље“ (радови са скупа штампани су 1986), а Лазар Ракић је приказао живот и рад војвођанског радикалског првака Јаше Томића као и развој радикализма у Војводини. Сад је пред нама наведена студија др Милана Ст. Протића (1957), сарадника Балканолошког института САНУ.

Др Протић је, завршивши Правни факултет у Београду, научни рад започео краћим прилозима из области политичке историје и страначке идеологије, спремајући и докторску тезу на Калифорнијском универзитету у Санта Барбари код професора др Димитрија Борбевића на катедри за модерну историју и историју Балкана. Тезу је одбранио 1987. и из њеног текста настала је и ова књига. За своје дело је прегледао обимну архивску грађу, објављену и у архивима, у земљи и иностранству, највише у Француској, у јавним установама али и у приватном поседу; затим одговарајућу нашу

и страну литературу (француску и енглеску).

Овако широко захватање грађе омогућило је писцу да открије многе појединости до сада код нас незапажене. Привлачност његове књиге се повећава и тиме што је свој начин излагања ослободило крупних и заморних реченица и нејасних мисли, оа чега данас често болују списатељи.

У уводу своје тезе др Протић укратко је приказао раздобља у развоју радикализма у Србији, полазећи од његових идеолошких ознака и начина наступања и као покрета и као политичке организације под називом Радикална странка. Писац уочава три раздобља: 1881—1903. када се странка бори да развије свој рад и постави се према свим догађајима у земљи као и према самовољи два последња Обреновића; 1903—1918. када странка у највећој мери доприноси да се ослободилачки ратови Србије успешно заврше; 1918—1941. када странка губи дугогодишњег вођу Николу Пашића (1921), када странка више није у стању да води главну реч у новој држави и када мора да иде у такве компромисе да се губи и њен лик и њено једино у стању да води главну реч у својој тези обради само прво раздобље. Ради лакше обраде он то раздобље разбија у четири фазе. Прва фаза је управо предисторија радикалне странке, време од 1870—1881, када се „идео-

лошки пута — како каже аутор — између идеја социјализма, народњаштва и демократије“. То је време делања Светозара Марковића, време у коме се ломе и он при идејном стасању, када се ломе и његови сарадници и идејни настављачи. Од свог оснивања 1881. до 1886. напорном борбом радикална странка се учвршћује и као покрет и као политичка организација, преживљавајући тешке ударе краља Милана као што је онај при гушењу тимочке буне 1883. У трећој фази, до 1894, странка се укључује у редован живот државе, пристаје на сарадњу са либералима у управљању земљом и упиње се да познати устав из 1888. добије што више радикалских отисака. После овога, све до промене на престолу 1903, радикална странка заостаје у својим намерама, Пашић и Коста Таушановић се разликују, а Пашић поводом Ивањданског атентата на краља Милана доживљава познато и политичко и морално посртање.

У тражењу извора радикализма у Србији др Протић је прво обратило пажњу развоју радикализма у западној Европи и у томе сагледавао како је то текло у Србији. Ми смо обично, говорећи о истућању Светозара Марковића и његових следбеника, најранијим нашим носиоцем радикализма, прво полазили од оних налета нових идеја са руске стране. Међутим, др Протић је, идући за траговима европског радикализма, нашао да ти трагови у српском радикализму много долазе и са запада и управо је то оно што у Протићевом тезису треба истаћи. Др Протић се највише задржао на радикализму у Енглеској и Француској. Он се ту посебно зауставља на Церемини Бенетаму (1748—1832), Демсу Милу (1773—1836), Цону Стјуарту Милу (1806—1873) и Цозефу Чемберлену (1836—1914). Говорећи о француском радикализму писац се прво задржао на Кондорсеу из доба француске револуције и јакобинском уставу (1793). Пратећи даљи развој идеје радикализма писац наглашава да се реч „ра-

дикализам“ у Француској први пут јавља већ 1832. Затим се зауставља на Лују Блану и на Александру Огисту Ледри-Ролену, који је тако снажно подвукао значај приватне својине и који је основне идеје радикализма предао најзаслужнијем француском радикалу Клемансоу. Аутор се дуже задржава у изношењу важнијих ставова француских радикала да би их после потражио и код српских радикала и тиме указао на везу између ова два радикализма. Ипак, др Протић остаје обазрив и каже: „Готово је немогуће открити прецизне путеве којима су идеје француског Радикализма стигле до првака Народне радикалне странке у Србији“, чији су страначки прваци боравили у Француској, говорили француски и примили француску радикалну штампу.

Упоређујући радикализам у Француској и Србији Протић је указао на њихову социјалну подлогу, историјску основу а и на разлику међу њима. Код српског радикализма пада у очи његова сељачка изворност и подлога, али и монархизам, мада се водила љута борба између радикала и монарха све до 1903.

У одељку „Особине политичког радикализма у Србији“ др Протић је користио већ познате за кључке из предратне и поратне наше литературе, али је ту дао и нове закључке полазећи од архивских извора, а нешто и од онога што је после рата писано о томе у иностранству (Слободан Јовановић и Милан Гавриловић о Н. Пашићу). Исто се уочава и у одељку „Састав и устројство радикалне странке“.

У одељку „Вођи радикалне странке“ дати су ликови Николе Пашића, Пече Тодоровића, пишчевог прадеде Стојана Протића и Милована Миловановића. То нису уобичајене биографије, већ више литерарне а мање историјске скице ликова ових људи као партијских личности, као друштвених и политичких радника и ималаца посебних ставова у средини и времену у коме су израсли и у коме су делали.

Одељак „Табеле и прилози“ садржи табеларне прегледе социјалног састава чланова радикалне странке и више краћих француских текстова које је аутор користио тражећи везе између француског и српског радикализма. Свакако, требало је да аутор у прилозима објави и цео програм радикалне странке из 1881.

Садржини књиге др Протића ништа нисмо приговорили, али бисмо то учинили оној њеној „техничкој“ страни: неуједначено навођење испод линије (нарочито код чланака из новина); подвођење и архивске грађе под

библиографију; употребљене књиге и чланци у овој књизи не могу се звати „библиографијом“, јер библиографија има карактер *свеопштег* списка штампаних књига и чланака а не *појединачних наслова*. У нашој историографији најчешће је пракса употребе овог наслова: Извори и литература.

На крају бисмо зажелели да др Протић што пре настави приказ делатности радикалне странке Србије после 1903.

Јерemiја Д. Митровић

ЈЕРМЕНИ У ИСТОРИЈИ

Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question* (Јермени у историји и јерменско питање), Истанбул 1988, 1048

Када је реч о јерменском народу, познато је да је он, ако изоставимо ССР Јерменију, расељен по целом свету, а добрим делом и по балканским земљама, док је својом штампарском делатношћу био повезан и са српском културом. Као хришћански народ, као први који је прихватио хришћанство, и то још 301. године (док је хришћанство у Римској империји дозвољено тек дванаест година касније, тј. 313), он је у каснијим вековима био изложен прогону од стране исламских народа, у првом реду Османлија, у чију је територију био дуго укључен. Прогони које је претрпео трајали су дуго, а посебно су одјекнули у вези с депортацијом (што се граничило с геноцидом) која је извршена 1915. године, а о којој је швајцарски књижевник Франц Верфел написао роман *Musa Dag* (*Мојсијев Брег*). Роман је одјекнуо широм света и био преведен и код нас. Залажући се за судбину Јермена и наглашавајући — бар како се може видети на више страница ове књиге —

да су они били жртве одређене власти, а не турског народа, аутор је несумњиво и успео да да посебну вредност овом књижевном и документарном делу.

Међутим, књига коју данас приказујемо представља турски увид у поменућу депортацију која је лишила огроман број Јермена и живота и имовине (што је у читавој књизи само једна епизода), али и преглед целе јерменске историје и јерменског питања кроз векове, као и тероризма коме су Јермени нужно прибегавали.

Истичући да је реч о поновном, проширеном и допуњеном издању књиге која је први пут угледала светло још 1953. године, нагласимо да се нећемо упуштати ни у какве оцене сем што ћемо указати неке странице које, у правно-државном смислу, заслужују пуну пажњу, иако се из чисто хуманог аспекта не могу оправдавати. Суштина је у томе што је један стари индоевропски народ, који је вековима имао посебну државу или државе, напослетку, захваљујући историјским приликама, по-

дељен територијално и нашао себи места најчешће у дијаспори, о чему су у књизи дати и многобројни статистички подаци са богатим коментаром.

Ако издвојимо два Предговора којима почиње књига, видећемо да су почетне странице посвећене најновијим догађајима у вези с јерменским питањем закључно са 216. страницом). Заправо, те странице су и разлог што се ова књига појавила. Оне носе заједнички наслов „Јерменско питање од лозанске конференције до данашњег дана“, а деле се на три поглавља: „Јерменско питање после лозанске конференције (1923—1973)“, „Јерменски тероризам (1973—1985)“ и „Хронологија јерменских терористичких напада (1973—1985)“.

Интегрални текст књиге састоји се од пет делова. Док се у Првом делу описује прошлост, култура, обичаји, митологија и језик Јермена (стр. 225—368), већ Други део се бави реформама и јерменским питањем у оквиру Османске империје (369—670). Трећи део (671—832) задржава се на разним јерменским удружењима, тј. политичким организацијама и побунама. Четврти део износи њихову историју од младотурске револуције до краја Првог светског рата (833—916), док се последњи, Пети део, опет враћа на лозанску конференцију, којом је и почело излагање (917—1020).

Не упуштајући се у низ интересантних појединости (које се могу упоредити са неким случајевима из српске историје) као

и у број Јермена који су депортирани, боље, ликвидирани током 1915. године (сетимо се само да још увек не знамо тачан број жртава у Јасеновачком логору некадашње НДХ), истаknимо једино то да су Јермени те године — како тврди аутор ове књиге — приликом упада Руса у Турску масовно пришли нападачу и уаарили на Турке слеба, иако су били турски поданици. Турску одмазау аутор оправдава дословно овим речима (стр. 871): „Ако право да се предузме свака мера како би се сузбиле револуционарне или сепаратистичке активности произиле из законитог државног права на суверенитет, нико не може кривити државу која користи то право.“

Књига је састављена на основу обилне историјске литературе на великим европским језицима као и на јерменским и турским документима, а у њој је дата и многобројна документација која дозвољава кориснику ове књиге да дође до сопствених закључака. Па чак ако изоставимо намере којима се руководио аутор ове књиге, склапајући је, захваљујемо му што нам је омогућио да се обавестимо о многим појединостима које су нам до данас остале непознате, а у првом реду о великом броју организација овог старог народа чије национално питање још увек није дефинитивно решено, мада он то заслужује по огромном прилогу који је до данас дао човечанству.

Момчило Д. Савић

КІТАВ-І ВАНРИЈЕ

Пири Реис, *Kitab-i Bahriye* (Књига о морнарици) Издавач: Министарство за културу и туризам Републике Турске, Анкара 1988, 455

Како се приближава петстогодишњица открића Америке као и других великих поморских открића, о чему сведочи већи број

књига и прилога који се у вези с тиме објављују у свету (сетимо се само недавних одржане изложбе у Народној библиотеци у

Београду коју је у сећању на Кристифора Колумба приредио Италијански културни центар), биће нам јасно да и Турска, чија је империја некада обухватала више мора и два океана, није могла да остане по страни. Разлог више је и тај што су Турци, као степски народ, у светској историји представљени као одлични коњаници и врсни ратници, али и као слаби поморци. Када је реч о њиховим флотама, првенствено о флотама које су биле активне на Средоземљу (подручју за које су европски историчари били заинтересовани у првом реду), обично се узимало да је посада турске морнарице била састављена од нетурака, док су јој на челу били покрштени Грци и Италијани, а касније и северноафрички Маври, добро познати и као гусари.

Сматрајући да им је оваквим ставом нанета историјска неправда, група савремених турских историчара потрудила се да изда ову књигу и да покаже огромно интересовање Турака за море и живот на њему. И ето, тако је дошло до издавања ове књиге на бездрвном папиру, у луксузном повезу и са прилогом географских карата које је израдио Пири Реис, поморски капетан, у исти мах практичар и теоретичар.

Да би текст свог поморца приближили данашњој турској као и светској јавности и показали врло рано интересовање Турака за поморство, издавачи су у целости дали стари османски текст писан арапским писмом да би га потом пренео дословно савременом турском латиницом, а онда објавили паралелно на данашњем турском и на енглеском језику.

Но да видимо ко је био и по чему је познат Пири Реис!

Он је био нешто млађи савременик Кристофора Колумба, али је скоро добрих пола века надживео славног Беновљанина. Рођен између 1465. и 1470. године, он је био братанац чувеног турског поморца Кемала Реиса, што

је и определило његов живот и рад. Поморска активност аутора на чијем се делу заустављамо започета је у време султана Бајазита II, па је трајала и за време Селима I као и Сулејмана Величанственог, који је једним ферманом из 1554. лишио живота нашег аутора, о чему састављачи садашњег издања не кажу ништа. Нагласимо да је Пири Реис био активан и на Средоземљу, али и на Црвеном мору и Индијском океану, где је долазио стално у сукоб с Португалцима који су већ доспели до Индије и до Персијског залива, угрожавајући турске интересе.

Од Пирија су сачуване, сем поменуте књиге, и две географске карте, једна рабена на кожи газеле, а друга на кожи камиле. Прва је из 1513, а друга из 1528. године. На основу њих — а посматрајући са данашњег становишта — може се рећи да је њихов аутор био одлично упућен у сва открића. Пада у очи, на пример, да је умногоме тачно назначио источну обалу Северне Америке.

Што се тиче *Књиге о морнарици*, нагласимо да је њен највећи део дат у стиху (по обичају тога времена, када су се и на Западу научна дела писала у стиху). Књига је била завршена и предата на поклон султану Сулејману Величанственом 1521. године. Наменена је била поморцима, капетанима, командантима као и гусарима (сетимо се да је појам гусар у то време имао другачије значење као и да су многи гусари и на Истоку и на Западу били под заштитом своје државе). Изгледа да је књига често коришћена, јер је до данас нађено 29 њених копија, док је 1756. доживела и скраћени француски превод.

Интегрални текст рукописа почиње уводом од 78 страна, а саставља се са 972 реда подељена на 23 поглавља.

Прво и друго поглавље говоре о разлогу који је навео аутора на писање овог дела, при чему наводи битке и окршаје у којима

ма је учествовао заједно са својим стрицем. Три следећа поглавља говоре о употреби компаса, о морским струјама и ветровима. Шесто и седмо поглавље се односе на састављање мапа и употребу боја да би се поједини елементи јасније истакли. У осмом поглављу је реч о познатим морима и океанима. Читаво девето поглавље је посвећено португалским открићима и освајањима, док се у десетом поглављу говори о земљама почев од Абисиније па све до Рта добре наде. У једанаестом поглављу говори нам аутор о тродимензионалној мапи, тј. о глобусу који употребљавају Португалци, а стално настоји да докаже како је земља округла. У дванаестом поглављу показује како су Португалци допловили до Индије указујући увек и на раздаљине. Тринаесто поглавље се задржава на Кинеском мору, на неким острвима и њиховом становништву, при чему су коришћени португалски извори. Следећа два поглавља, четрнаесто и петнаесто, говоре о Индијском океану и о начину одређивања географске ширине и дужине. Шеснаесто поглавље описује Персијски залив и његове обале са насељима. Следећа четири поглавља дају опис западног дела Индијског океана при чему су опи-

сана и нека острва као и афричка обала. Остала поглавља посвећена су Атлантском океану, открићу Новог света и, у првом реду, људима који су похранили у тај свет.

Књига садржи и прозни део који се односи на Средоземно море. Он се састоји од 209 поглавља и 215 мапа које — гледано савременим очима — јесу умногост прецизне.

Поменимо да се аутор, говорећи о појединим локалитетима, зауставља и на њиховом географском, историјском, економском, етничком и одбрамбеном значају.

У сваком случају, објављивање овог старог рукописа који — како смо већ поменули — није остао непознат својим савременицима, навешће нас да унеколико променимо устаљено мишљење о односу Османлија према мору, док ће турколозима са разних подручја пружити могућност за боље сагледање неких до данас недовољно познатих појединости. Сетимо се само тешкоће које је имао енглески преводилац — како сам истиче — кад је реч о топонимима које је требало представити западњачком кориснику ове књиге (стр. 30—31).

Момчило Д. Савић

ЈУГОСЛОВЕНСКО-БРИТАНСКИ ОДНОСИ

Саопштења са округлог стола, одржаног 23—25. септембра 1987. године у Крагујевцу, поводом 150 година од доласка првог британског конзула у Србију, Институт за савремену историју, Београд 1988, 412 + (4)

Долазак Џорџа А. Хоџеса у Србију 1837. године је означио почетак дипломатских односа Велике Британије и Кнежевине Србије. Та година је узета као успостављање првих југословенско-британских односа те је одржавањем научног скупа 1987. обележена њихова стопедесет годишњица. Овај Зборник представља

књигу саопштења са тог скупа. „Зборник је хронолошко-проблемски структуриран, тако да су, у оквиру четири карактеристичне хронолошке целине, обрађена најважнија питања југословенско-британских односа: а) југословенско-британски односи до Првог светског рата; б) односи у току Првог светског рата; с)

односи у међуратном периоду и периоду Другог светског рата; d) односи у периоду после Другог светског рата.“

На почетку Зборника Живомир Спасић је, у чланку „Крагујевац као престоница Србије у време успостављања српско-британских односа“ (стр. 7–24), описао Крагујевац како је изгледао у време доласка првог енглеског конзула Џ. Л. Ходеса (George Lloyd Hodges) у Србију и његовог путовања у Крагујевац да би био примљен код кнеза Милоша. Ж. Спасић се, најпре, посаушио путописима из XIX века да би приказао како је Крагујевац изгледао у очима оновремених школованих људи. Затим је обрадио развој града у обиму и становништву, његово привредно јачање и претварање у административно-управни и просветно-културни центар Србије. На крају, аутор је, у најкраћим цртама, дао приказ борбе против Милошеве апсолутистичке владавине и његов пад.

„Англо-југословенске везе кроз векове“ (стр. 29–37) је рад Веселина Костића у коме је дао преглед ових веза пре Ходесовог доласка у Србију. Пошавши од непотврђене приче да је Ричард Лавље Срце свраћао у Задар 1192. године, В. Костић је, преко неких мање важних контаката у XIV и XVII веку, дошао до боравака надбискупа Маркантуна де Доминиса и Ивана Бјундовића у Енглеској. У овом периоду су, свакако, најважнија два писца југословенских крајева који су посетили Енглеску у другој половини XVIII века: Рубер Бошковић и Доситеј Обрадовић. В. Костић није пропустио да, на крају, помене скромног војника, тобџију Дубровачке републике, Виљема Робинсона.

Познату наклоњеност В. Е. Гледстона (William Ewart Gladstone) балканским народима Фред Синглтон (Fred Singleton) је покушао да још дубље осветли у свом чланку „Mr. Gladstone and the Eastern Question“ (39–50). Пошто је, најпре, дао кратак преглед Гледстоновог политичког

успона, Ф. Синглтон је свој рад поделио на два дела: *The Midlothian Campaign, November — December 1879*“ и „Gladstone's Sources of Informations about the Balkans“. У првом је аутор изишао из оквира поднаслова истичући Гледстонову наклоност према поробљеним балканским народима, посебно Црногорцима, док је у другом навео ауторе књига и писама из којих се Гледстон напајао информацијама о Балкану. Основе Гледстонове политике Ф. Синглтон види у „Gladstone's“ ... „strong moral conviction that small nations had the right to govern themselves, and that the dominion of one nation by a larger power was morally wrong“ али и да Гледстон „did not want to see the complete destruction of Turkish power, as he feared that both the Russian and Austrian imperialism would take advantage of this situation in order to advance their own interests in the Balkans“.

У чланку „Мисија првог британског конзула у Србији, услови и личности“ (51–65) Бранислав Вуковић је настојао да, на основу познатих чињеница, пружи објективнију слику првих српско-енглеских контаката у XIX веку. Пошто је у првом делу рада изложио опште оквире положаја Србије тридесетих година прошлог века, аутор је дао кратку оцену делатности Дејвида Уркарта (David Urquhart) и анализу његове књиге *A Fragment of the History of Servia*. У трећем делу рада В. Вуковић је правилно истакао да је пуковника Ходеса, због неуспеха његове мисије у Србији и пада кнеза Милоша, неправедно негативно оценио и његов претпостављени, Палмерстон, и неки каснији историографи. Пре би се могло рећи да они ни са географске, као Палмерстон, ни са историјске дистанце нису могли објективно да сагледају ситуацију у Србији у којој је Ходес морао да делује.

Ретки су били Енглези који су током XVIII и XIX века пу-

В. Ротвел занемарио утицај величине српских победа пре и после албанске Голготе на политику своје земље. Међутим, проблем обнављања Белгије или, на пример, тежак проблем распада Аустроугарске монархије су, нужно, у оним токовима којима се кретала британска дипломатија потисли јужно (или још више, југо) словенско питање понекад и даље од другог плана.

Међутим, изван број британских јавних радника се трудио да током рата приближи британској јавности истину о српском народу и тиме утиче на британску политику и помогне српском народу. О делатности тих угледника и раду низа удружења (Српски потпорни фонд, Српско друштво у Великој Британији итд., у циљу политичке, материјалне и хумане помоћи, пише Убавка Остојић-Фејић у раду „Акције за помоћ Србији у Великој Британији током првог светског рата“ (191—200).

Трећа хронолошка целина овога Зборника почиње чланком Смиљане Буровић „Британски извори о економском развоју Југославије 1918—1941. године“ (203—220). Она је настојала да укаже на „драгоценост конзуларних извештаја и других докумената економске провенијенције које у великом изобиљу сачува држи *Public Record Office* у Лондону“.

У бурном времену прегрписивања снага од 1931. до 1937. Југославија, упркос својој жељи, није могла да остане само посматрач који гледа своја посла. И Великој Британији, која је водила политику смиривања, могло је да одговара да се Југославија не оријентише превише према Немачкој али ни према Француској са којом су везе Југославије већ постале традиционалне. Међутим, В. Британија није давала Југославији ни прави савет ни повоздану потпору па је и англофил кнез Павле почео да гледа ка Немачкој. После посета европским метрополама М. Стојадиновић се вра-

тио са јаким утисцима из Берлина и Рима (Philip Hepburn, „The Origins of 'Appeasement' and Anglo-Yugoslav Relations, 1931—1937“, стр. 223—236).

Да југословенско-британски дипломатски и економски односи од 1918. до 1941. године „нису одговарали нивоу политичких односа“ показао је Живко Аврамовски у раду „Југословенско-британски економски односи у периоду између два светска рата“ (237—254). Аутор је систематично поделио рад на три целине: 1. Британски зајмови у Југославији, 2. Трговинска размена и, 3. Британски капитал у Југославији. Уочљиво је да се В. Британија клонила тежње привредне сарадње са Југославијом док југословенско-немачка трговина није почела да постаје таква да је могла да угрози британске интересе.

Четири рада Зборника су посвећена британско-југословенским односима током Другог светског рата.

Учесник ратних догађаја познати Фицрој Меклин (Fitzroy Maclean) је, под насловом „British-Yugoslav Relations during the Second World War (255—260), укратко изнео своја сећања о боравку у Југославији за време ратних дана.

У раду „Британско-југословенски односи 1941—1945“ (261—275) Венцеслав Глишић је дао преглед односа британске владе према национално-ослободилачком покрету у Југославији. Наведени период је поделио на два дела узимајући за преломни момент одазку британске владе да пошаље војну мисију у партизански врховни штаб. Други период ове поделе карактеришу британска помоћ у ратном материјалу, југословенско-британски преговори и притисак В. Британије да НКОЈ престане на обнављање уставне монархије. И овај други период В. Глишић је поделио на два дела узимајући као границу вишки споразум до кога су се британски политичари надали да ће њихова помоћ НОП-у обезбедити обнављање

товали југословенским земљама и, затим, о томе оставили белешке. Још су ребе биле Енглескиње које су се усудиле да путују Балканом. О таквим женама пише Иванка Лукић-Типсаревих у чланку „Сећања британских путница које су путовале по нашим крајевима у 18. и 19. веку“ (69—86). Вероватно је леди Мери Вортли Монтегју (Mary Wortley Montague) била прва британска дама која је пропутовала кроз Србију 1717. године и о том свом путовању оставила белешке. Лујза Хеј-Кар је била у Србији средином следећег века а за водиче је имала Вука Караџића и његову кћер Мину. Највише простора И. Лукић-Типсаревих је, разумљиво, посветила Г. М. Мекензијевој (Georgina M. Mackenzie) и А. П. Ирбијевој (Adeline P. Irby) и њиховом чувеном путовању кроз Грчку, Македонију, Албанију, Црну Гору и Босну.

Један од најинтересантнијих радова је „Opinion-makers: the Balkans in British Popular Literature 1856—1876“ (91—117), чланак Венди Брејсвел (Wendy C. Bracewell). Разматрајући важније објављене радове Британаца који су у том периоду путовали Балканом и, потом објавили своје утиске, В. Брејсвел их је, условно, поделила на славенофиле (Humphry Sandwith, William Denton, Henry Barkley, G. M. Mackenzie, Paulina Irby) и туркофиле (George Arbuthnot, Stanislaus St. Clair, James Creagh). Иако наглашава да је било и других фактора који су утицали на јавно мњење В. Британије и да, можда, пример који је избрала није баш најбољи, В. Брејсвел је, истичући Гледстона и његов чланак о покољу Бугара, пронашла најупечатљивији пример и веома добро одредила хронолошке границе свога рада.

Владимир Стојанчевић је показао да се британска политика према Србији, у односу на ранији став, није много изменила током кратког периода између Санстефанског уговора и Берлинског мира. Подржавајући ау-

строугарске потезе и објективне српске захтеве за проширењем територије, Велика Британија је пажљиво настојала да сузбије руски утицај на Балкану („Велика Британија и одређивање граница Србије и Црне Горе 1878. године“, 119—133).

Британско интересовање за руде у Србији је представила Даница Милић у раду „Закупци из Енглеске у српским рудницима до I светског рата“ (135—148).

Британско-српски односи на почетку XX века су се развијали од јаносностраног британског прекида дипломатских односа, због краљевмврства у Београду, до груписања на истој страни пред избијање Првог светског рата. У синтетичком раду „Британско-српски односи и прегруписавање великих сила на почетку XX века“ (151—163) Љиљана Алексић-Пејковић је објаснила међузависност интереса великих сила и њихових међусобних односа и британско-српских односа. Развој догађаја у периоду од 1903. до 1914. водио је В. Британију да од префинењих дипломатских потеза подршке Аустро-Угарској и, поготово, Турској дође до тога да буде на другој страни када су ове царевине пропадале. Последице те њене политике осетила је и Србија.

Кратак али драматичан и крвав период светске историје — Први светски рат — је, у другој хронолошкој целини овог Зборника, заступљен са два рада.

Да се британски интереси нису увек поклапали са интересима јужних Словена и да су патње и победе српског народа тек делимично утицале на ток британске политике показао је Виктор Ротвел (Victor Rothwell) у чланку „British Policy on the South Slav Question during World War I“ (167—190). Он је веома добро објаснио сву замршеност европске политике тога доба те зависно од њених кретања и варирање британске политике у односу на стварање нове југословенске државе. Делује да је

буржоаске монархије у Југославији.

Веома кратак рад (279—281) Берислава Висковића „Сарадња и заједничка дејства Народноослободилачке војске Југославије и британских оружаних снага на Јадрану (1943—1945)“ је подељен на четири дела, који представљају само најосновније тезе за истраживања.

Слободан Бранковић је, у подужем раду, настојао да дубље објасни међународни положај оних фактора који су, у прве две године Другог светског рата, представљали или се борили да легитимно представљају Југославију. У центру пажње аутора је народноослободилачки покрет који се, чак и у годинама када се борио за сопствени опстанак, свим силама трудио да добије међународно признање и тиме легитимност образовања нове власти у земљи. У Совјетском Савезу је брзо схваћен распоред и оријентација снага у Југославији док је то у Великој Британији ишло нешто теже („Међународни аспекти Југославије у време њене устаничке стварности 1941—1942“, стр. 285—312).

У кратком чланку, неоптерећеном бројним чињеницама а, ипак, препуном закључака и сугестија, британски амбасадор у Југославији Ендру Вуд (Andrew Wood) је дао сумарни преглед британско-југословенских односа у послератном периоду („Relations between Britain and Yugoslavia, 1945—1987“, стр. 317—327).

Посета британских лабуриста Југославији, септембра 1950, је био, само наизглед, мање важан догађај у односима две државе у послератним годинама. Чедомир Штрбац је у чланку „Британски лабуристи у Југославији 1950“ (331—341) показао да је посета лабуриста Народном фронту, а практично КПЈ, превазишла оквире међупартијског односа с обзиром на то да су обе партије у то време биле на власти у својим државама. Опена лабуристичке делегације је била да Југославији треба привредно помоћи а Ч. Штрбац сматра да је „овај иницијални моменат“

... „антиципирао оно што ће нешто касније бити означено као могућност коегзистенције и сарадње између демократија и комунизма“.

У свом другом раду у овом Зборнику Фред Сингтон је настојао да пружи слику трију омладинских радних акција у Југославији на којима су учествовале омладинске бригаде из В. Британије: пруга Шамац — Сарајево 1947, аутопут Братство — Јединство 1948. и Скопје 1964 године. С обзиром на то да је и сам учествовао у другој радној акцији, аутор је свој чланак „British Youth Brigades in Yugoslavia“ (345—358) објоји сетом али и убеђењем да оваква врста сарадње, упркос проблемима, има низ својих добрих страна.

Могућност стварања југословенско-бугарске федерације, о чему се говорило на релацији Москва — Софија — Београд, је, из разумљивих разлога, изазвала узнемирење у британским дипломатским круговима. Британски дипломатски представници у ове три државе нису имали потпуне информације па је опасност од нове јужнословенске федерације (а по Демитрову и дунавске), која би била чврсто везана за СССР а преко које би Бугарска могла да се спасе неповољних одредаба мировног уговора и, евентуално, постави питање ревизије границе према Грчкој, код њих изазвала преувеличавања. Међутим, доста рано су приметили да југословенски комунисти нису највернији следбеници директива из Москве пласираних преко Коминформа (Милан Ристовић, „Став Велике Британије према југословенско-бугарским односима 1945—1948“, стр. 359—375).

Својим радом „Југословенско-британски привредни односи 1945—1948“ (379—388) Боко Триповић је настојао да утврди основне узроке спорог развоја трговине између ове две државе. Основни проблеми су били: велике идеолошке разлике које су у други план стављене прво у Југославији, британска имовина у Југославији и југословенска у

Е. Британији, око чије процене се дуго преговарало као и немогућност британске стране да гарантује испоруку индустријских производа (пре свега машина) који су били неопходни Југославији.

У *British Contributions to the Study and Appreciation of the Yugoslav Land* (389—412) је невелика али корисна библиографија радова британских аутора о Југославији. Библиографију је саставио Џон Хортон (John J. Horton).

Зборник *Југословенско-британски односи*, због разумљиве ограничености и округлог стола и саме књиге, није могао да пружи дубље и опширније анализе читавог периода од стопедесет година. Зато неке, још увек неистражене, догађаје и процесе у југословенско-британским односима тек треба објаснити па Зборник ваља схватити не само као обележавање јубилеја већ и као почетак већих заједничких напора на истраживању међусобних односа.

Љубодраг П. Пустих

ИСЕЧАК ИЗ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

David Urquhart, *A Fragment of the History of Serbia, 1843*,
Belgrade 1989, 224

Мали је број странаца који је, у првој половини XIX века, боравио у Кнежевини Србији или пропутовао кроз њу и да је после тога објавио књигу или белешку о овој малој вазалној држави. Још је мањи број оних који су настојали да се њоме баве, за оно време, озбиљно и научно. Један од тих великих путника и писаца био је и Енглез Дејвид Уркарт. Д. Уркарт је, тридесетих година прошлог века, неколико пута боравио у Србији најпре полузванично а затим као секретар британске амбасаде у Цариграду. Резултат његовог занимања за Србију, које је сигурно било мешавина службених задужења и личних интересовања, јесте књига *A Fragment of the History of Serbia*. Објављена је далеке 1843, и, с обзиром на то да је то „прва историја Србије на енглеском језику“ и „међу првим историјама (Србије, Љ. Р.) уопште“, он је њоме задужно српски народ. Прошло је много времена док му је узвраћено. Захваљујући Браниславу Вуковићу и Архиву Србије припремљена је и први пут код нас објављена ова Уркартова књига.

На крају увода своје књиге Уркарт је написао да „предмет којим ћемо се бавити може се поделити на три дела“. У првом, „историјском“, је требало да изложи историју српског народа, унутрашње уређење Србије и утицај турске власти и Русије. У другом, „дипломатском“, делу намеравао је да покаже који су „поводи, средства и циљеви уопште Русије“ али и „права и дужности других сила“. Трећи део би се звао „Славизам“ и требало је да објасни „утицај Русије преко те заједнице (словенске Љ. Р) по пореклу и мисли на Србију, а преко Србије и на словенско становништво у Европи“. Аутор Белешке о писцу Б. Вуковић је изложио претпоставке о томе да ли је ова књига, која представља незавршени први део Уркартове замисли, део неке веће коју је Уркарт планирао да напише и објави.

Оно што се налази пред читаоцем је, како је сам аутор насловио, „Део први, Историја Србије“. Њој претходи „Увод“ а сама *Историја* је подељена на пет поглавља: 1. „Историја Србије од доласка Турака у Европу

до пада Српске Краљевине под турску власт"; 2. „Турски односи са Аустријом и Русијом од подјармљивања Србије до устанка 1804. године“; 3. „Српски устанак против јаничара 1804. године“; 4. Од устанка 1804. године до Букурешког мира“ и 5. „Букурешки мир — тражи се амнестија за Србе“. С обзиром на то да једини примерак књиге којом се користио Б. Вуковић „има предње али нема задње корице“, не може се тврдити да ли је књига икада завршена.

За време у коме је створена, књига је писана са доста података и показује да се аутор трудио да буде, што је могуће боље, упућен у материју којом се бавио. Међутим, то не значи да књига нема фактографских грешака. Према ономе што пружа, она није значајнији извор за историју Србије али јесте значајан докуменат времена у коме је настала.

Сходно односу Д. Уркарта према материји којом се бавио, могу се запазити неколика обележја. Пишући на крају „Увода“ „Распореда грађе“, Уркарт није сакрио да сматра да кључну улогу у историји Србије игра Русија. Међутим, у самој *Историји Србије* ова његова идеја која, бар у неким приказаним периодима, није била далеко од истине, прераста у нешто што није претерано назвати русофобијом. Немогуће је утврдити са каквим је мишљењем Уркарт пошао из Енглеске. Вероватно је да га је оно што је видео и чуо у Черкеској и Турској навело на помисао да је Русија велика опасност чак и за Европу. Сигурно је да су кнез-Милошеве жалбе ово његово мишљење потпуно учврстиле.

Друго обележје Уркартове *Историје Србије* је условна наклањеност малим народима под турском влашћу. Условна због тога што он вочава тешко стање у коме се налази турска раја али не сматра да је спас у ње-

ном ослобађању од турске власти већ у очувању реформисане Турске.

Оно о чему је мислио да пише у „дипломатском“ делу, односно како је замишљао „права и дужности других сила“, може се наслутити по томе како је у *Историји* критиковао политику В. Британије. Његови први доласци у Србију су били у време експанзије руске политике и Ункјарскелесијског уговора а из службе је повучен док је такво стање још трајало. Логично је да је у „другим силама“, пре свих, видео своју Британију и да је, пре свега, бринуо о њеним интересима.

Можда Д. Уркарт није имао дипломатског дара какав је био потребан у Истамбулу и можда је Палмерстон био у праву када га је отпустио из службе „као импулсивног и неподложног контроли“. Можда Уркарт није могао да сагледа глобалне правце британске спољне политике али ни Палмерстон из свог кабинета није могао да види и чује оно што је његов подређени видео и чуо на терену. Уркарт није крив што је, тражећи плодно тле за укоренивање британског утицаја, често наилазио на оне који су се клели у „мајку Русију“ или на оне који су се безуспешно копрцали у загрљају руског медведа. Од њега се, очигледно, уплашио и сам Уркарт.

Уркартовој *Историји* претходи предговор Владимира Стојанчевића а на крају је „Белешка о писцу“ Бранислава Вуковића „Дејвид Уркарт и Србија“. Архив Србије је учинио потез вредан хвале и све то објавио у једној књизи, најпре на енглеском (стр. 5—114) а, затим, на српском језику (115—224). Вредности књиге је знатно допринео Веселин Костић који је текст „Фрагмент из историје Србије“ превео на српски језик.

Љубодраг П. Ристић

ПРОУЧАВАЊЕ ЧЕШКОГ БАНКОВНОГ КАПИТАЛА

Čtibor Nečas, *Na Prahu české kapitálové expanze*. Spisy Univerzity
J. E. Purkuně v Brně, 272, 1987, 129

У литератури о историјату, развоју и деловању банака у Аустро-Угарској и Немачкој, од средине деветнаестог века до I светског рата, мање је пажње обрађено обради новчаних института, који су превасходно оснивани капиталом, чији власници нису немачког, односно угарског порекла. Међу написима ове групе највише је оних који се тичу активности чешког капитала, која се доста осетила ван граница Чешке — у осталим деловима Аустро-Угарске, поготову тамо где је било словенског становништва. О томе Цибор Нечас врши своја истраживања током дужег низа година, уз повремено објављивање и резултата до којих је долазио. Међу првима је студија о чешком банковном капиталу на Балкану пред I светски рат (*Studia Balcanica Bohemoslovaca*, 2, 1976), затим о почецима продора чешког капитала даље на југ (Осјечки зборник, 16, 1977), и преглед о експанзији чешког капитала у југоисточну Европу (*Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 27*, 1980). Ова су проучавања несумњиво скопчана са савлађивањем изузетно обилних извора пре свега у погледу банкарске грађе и података, концентрисаних не само у архивима главних градова, у Прагу, Брну и Бечу, већ и по архивима и музејима у мањим местима, која су својевремено имала неки значај у тим пословима. У банкарским годишњацима, пословним извештајима, написима о пословној политици банака објављиваним и у дневној штампи, има такође доста материјала за проучавање проблема чешког банковног капитала. Аутор ове студије која је пред нама приложио је попис свих објављених али и необјављених извора, корисних за ова проучавања и шире студије.

У књизи је обрађено неколико облика у којима се капитал јавља, пре свега у области осигурања, потом штеђење и најзад пословних новчаних институција. Појавни облик зависио је и од финансијске снаге грађанства, од тренутних прилика у погледу развијености привреде и потребе за неким од облика новчаног пословања, осигурања или реосигурања, проширивања поља деловања путем оснивања филијала и давања кредита штедионицама и банкама, које су желеле да се повежу са онима из Чешке, по природи ствари најпре онима у словенским земљама — у Словенији, Славонији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији. Текст студије, који се односи на почетке извоза осигурања и капитала, аутор је анализирао у четири целине, које су ове и поглавља: 1) извоз осигурања као претходни узорак извоза капитала; 2) Сфера делатности Живностенске банке ван Чешке. Почети прометне делатности ван граница чешких земаља. Проширивање територије деловања у годинама 1898—1914. Пословање ван Чешке у вези са I светским ратом; 3) Прагобанка као главни извозник капитала и 4) Почетни неуспеси Краљевске банке у Халици.

О значају осигуравајућих завода није много писано, иако је, на основу података које је донео у библиографији ове књиге Цт. Нечас, припремљен, али тада у рукопису, велики и опсежан рад о делатности осигуравајућих друштава у земљама чешке круне и то до 1899. године. Рад је завршен 1967, аутор је Б. Жежек, док је рад о сличној теми урадио и Ј. Ножичка, под насловом „Осигуравајући заводи у историјском развоју Чеха и у Моравској“, али с том разликом што је он већ и објављен (*Cesky lid* 35, 1948). Оба су рада,

у сваком случају, незаобилазна када је о осигурању реч. Осигурање у чешким земљама имало је свој правни основ у аустро-угарском законодавству, узимајући у обзир први Закон из 1852, чија је важност била све до краја века. Повећано интересовање за осигурање јавило се у вези са повећаним привредним, а нарочито индустријским развојем као последица тзв. индустријске револуције у средњој и западној Европи од 1867—1873. године. Пре тога, све до 1865. на чешкој територији је пословало 17 страних осигуравајућих завода, међу њима и неколико из Беча и Трста (Riunione Adriatica di Sicurita i Erste oesterreichische Brandschaden Versicherungs-Gesellschaft) као и друштва из Немачке и Швајцарске. Прво домаће друштво основано је 60-тих година, под називом „Осигуравајуће друштво за шехеране“, а затим „Прашко местно осигурање“ у 1867. години. Основано је и друштво „Солсгодиа“ као предузеће Немаца из Чешке. У 1869. јављају се нове фирме: Slavia, Praha и Rolnicku. Други оснивачки талас претходно је кризи у 1873. години, када се јављају многобројна друштва ослоњена на Прву чешку банку за осигурање (1872). Многа од раније основаних друштава су убрзо пропала, а крајем века оснива се нов круг: Koruna (1899), Patria (1910), Moldavia (1912). Године 1900. оснива се и „Хашичка штедионица“ у Моравској и још два осигуравајућа завода. До 1918. у чешким земљама је пословао око 80 осигуравајућих друштава, од којих 18 домаћих. Вишак капитала пребацивали су у штедионице на чување и камату. Као први облик осигурања јављало се осигурање живота, а потом и други облици, а касније су зараде пружале основ за оснивање банака, као што је то банка „Slavia“ у Прагу 1868. године. Ова је банка наставила да развија и грану осигурања, предлажући се преко територије Чешке, тако да је 1/4 свих акција после краћег

времена била пласирана у Словенији, а касније наставила да се пласира и у Босни и Херцеговини. Банка „Slavia“ је својим програмом осигурања обухватала и Моравце па и Србе, Пољаци, Словаке и Русе, настојећи да оствари оно што је у њеном програму записано, да је она „прво велико словенско осигуравајуће друштво“. Међу првим значајним упориштима била је филијала у Љубљани, где је основано и друштво „Словенија“, што је са своје стране утицало да се у тој средини значај „Slavia“ умањи, мада је истовремено активно противделовало у односу на аустријски и италијански утицај. После Љубљане, следећа филијала „Slavia“ организована је у Бечу, и у неким градовима у Тиролу, Штајерској и Угарској. На североисток се протезала до Литавске и оснивала заступства у Лавову, где су били заинтересовани за осигурања у пољопривреди. „Slavia“ је отворила заступништва и у Буковини и Галицији.

„Slavia“ је имала удела и у Трнави, Словачка, а знаменито заступство за Угарску је отворено у Бери. Затим је основано заступништво у Сиску, у Новом Саду филијала је прорадила 1886. године, са задатком да обрађује подручје Срема, осталих делова Војводине и Србију. Што се ових јужнијих крајева тиче, занимљиво је да је овде више био усмерен рад на осигурање живота неголи имовине, имајући у виду ризик који проистиче из квалитета грађевина и несавремено регулисаног грејања (ложења), како у Босни тако и у Србији. Што се Србије тиче, ту се већ од 70-тих година више пажње обраћа, поготову што је „Slavia“ имала своје заступништво у Београду.

Готово у исто време чињени су и напори да се осигурање развије и у царској Русији, али су покушаји усмерени југоисточној Европи, брже довели до резултата. И тако су највећу привлачност имале испоставе у Н. Саду, Београду и Софији, већ почев од 85-те године. У Бугарској су, на

пример, сматрали да су државне зграде објекти са мање ризика, али се ту појавила конкуренција једног друштва из Букурешта. А сама та година, због избијања српско-бугарског рата, повећала је ризик, тако да се »Slavia« све до I светског рата више није упуштала у велике инвестиционе програме на овоме делу Европе, повлачећи се углавном у границе Аустрије и Угарске, при чему ни Босна није била прецењена.

Приликом анализа њеног пословања за области ван Чешке, »Slavia« је испољила далеко већу активност у пословању на новчаном тржишту, ка чему су је првобитно одвели послови осигурања и помогли да упозна терен и друштво. И свуда где се ова служба у ранијој фази била проширила, то су касније постала подручја деловања капитала банака, које су имале исте програме као и осигуравајући заводи, па су и своје капитале не само црпили из ових завода него упоредо настављали рад и на осигурању једним својим краком пословања. Познато је да су прве банке у Чешкој по својој карактеру биле акционарског типа, основане крајем 60-тих година XIX века, углавном тада као установе без већег значаја, ослањајући се на ситне месне и сеоске штедионице и залошне заводе. Живностенска банка се међу њима издваја, она ступа у општу конкуренцију са немачким банковним капиталом, што су касније и друге чешке банке, идући крају XIX века, и саме морале да преузму на себе. Ово је било време у коме је индустријски развој и у чешким земљама јачао, па је стога и помоћ у инвестиционом капиталу, који се могао добити само преко банака, била веома тражена. Последња група чешких банака појавила се уочи I светског рата, када је била већ завршена еманципација привредног живот у земљи, и када су на површину испливале специјализоване банке са тежњом ка даљој експанзији.

Цт. Нечас, аутор ове студије, настоји у даљем тексту, после

уводних излагања о настанку и наступу банака, да прикаже и правце и начин како су се чешке банке кретале у својој експанзији. Почетком 70-тих година, када је дошло до познате привредне кризе у европским развијеним земљама, чешке банке су се пружале и по територији Аустрије и Угарске, али и ка југоисточним и источним границама ове државе, управо онако како су се кретали на свом освајачком путу и осигуравајући заводи, који су га следили све до пропасти Аустро-Угарске монархије, али у новим условима и после тога. У одговарајућим фазама тог развојног процеса истичу се својом активношћу неке године: 1900, 1907, 1912. и 1914, у којима се брже развијао банковни и индустријски капитал, стварајући у даљој пројекцији и услове за настанак финансијског капитала. У току аналитичког прилаза овим проблемима, борбе за место на тржишту капитала, борбе за продор у словенске земље, има и моментата у којима је чешки капитал надмоћнији над немачким, поготову у областима насељеним словенским становништвом и њиховим државама. И најзад, ови успеси, које је водила и контролисала чешка финансијска олигархија, свакако су имали свога одраза и на унутрашњем и спољном плану — на захтеве у погледу спољне политике.

Цтибор Нечас је савладао замашан посао, не само око прикупљања конкретних историјских чињеница већ и око њихове верификације и валоризације, имајући у виду чињеницу да је о банкама у Аустро-Угарској а тиме и Чешкој ипак писано, мада без посебног осврта на стратегију њиховог развоја, правце пружања и заштиту интереса, што је било мотивисано само посебним разлозима капитал-интереса и зараде. Али, поред тога, извесну улогу је у томе процесу одиграо и дух словенске солидарности и узajамности, што је у наступима са чешке стране заиста било и видљиво. Тако схваћена, ова тема

доноси доста новог у историји банкарства и кретању капитала, што би истраживачи, који се на овоме пољу националне и опште историје огледају, морали да имају у виду.

Књига нема јединствени заључак, али је на крају и на почетку, помоћу четири графичка прегледа, дат резиме онога што је од средине XIX века до I светског рата постигнуто у активности чешких новчаних завода, свих врста, у односу према другим корисницима у земљама ван чешке круне и ван оквира Аустро-Угарске, идући ка југоистоку и истоку. На првој скици дата је мрежа осигуравајућег друштва и банке »Slavia«, на другој је мрежа пословних банака и њихових филијала у иностранству, на трећој скици је афилијација чешких пословних банака ван земље и најзад приказ мреже експозитуре чешких пословних банака у иностранству. У последњој скици најјужније су тачке Трст и Опатија, у претходној Бео-

град — Софија — Букурешт, у другој по реду скици то је био Београд, а у првој за осигурање ослонац је створен у Љубљани — Загребу — Н. Саду — Сарајеву.

Сматрамо да је књига вредна пажње, утолико пре што овде наведени извори и њихова обрада нису довољно познати нашој научној јавности, и може помоћи истраживачима да своја истраживања лоцирају и на нова поља, мало захваћена до сада, што је допринело успешнијим истраживањима. Мали недостатак књиге је непостојање резимеа на неком од светских језика, што би такође било олакшање за многобројне истраживаче. На крају треба указати и на то да се студије ове врсте настављају у Чехословачкој и за период између два светска рата, о чему обавештава текст у *Études balkaniques*, 1988, IV (*Academie bulgare des sciences*).

Даница Милић

МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ НА БАЛКАНУ

Eliza Campus, *State mici si mijlocii din centrul si sud-estul Europei in relatiile internationale* — Prima jumatate a secolului al XX-lea, Editura Politica, București 1988, 329

Др Елиза Кампус, водећи румунски историчар, аутор ове књиге, одавно је позната не само румунској и балканској већ и најширој међународној јавности по својим студијама и монографијама које третирају политичке односе балканских земаља. Она је добро позната и нашим историчарима стога што је узела учешће у више наврата на научним скуповима у нашој земљи, док је један број њених књига приказан на страницама часописа *Balkanica*.

Садашњом књигом угледни румунски историчар враћа се сво-

јим омиљеним темама али посматра догађаје из једне нове перспективе. Заправо, док је предмет истраживања сузила само на међународне односе балканских земаља, дотле га је, с друге стране, проширила говорећи и о земљама које не припадају Балкану, али које су имале одређени утицај на судбину нашег полуострва, па, разумљиво, и наше земље. Нема смисла истицати да аутор у овој монографији даје много места својој отаџбини Румунији, али је исто тако важно да је посветила много пажње и оста-

лим земљама, почев од Турске све до Мађарске, Аустрије, Чехословачке и Пољске. Разумљиво је да се не смеју заборавити ни игре великих сила тога времена у којима су биле принуђене да учествују и мале државе о којима аутор говори.

Иако у поднаслову стоји да је реч о политици прве половине XX века, може се слободно рећи да се монографија ограничава на другу, трећу и четврту деценију до почетка Другог светског рата.

Дело се састоји, поред увода (7—13), од пет поглавља. Неће бити наодмет да наведемо наслове сваког поглавља у нади да ће заинтересовани кругови бити ближе упознати са предметом који аутор излаже у овој књизи. Прво поглавље (15—44) носи наслов „Историјски преглед прве половине XX века; карактеристичне црте и велики преображај у међународним односима“. Друго поглавље (48—73) дато је под насловом „Потврђивање малих држава. Увод у будуће догађаје“. Треће поглавље (74—134) носи наслов „Растућа улога малих и средњих држава Централне и Југоисточне Европе на подручје међународне политике. Од Версаја до Локарна“. Четврто поглавље (135—243) је: „Против концилијације, ревизионизма и фашизма. Од Локарна до Монреа (1925—1936)“. Пето, тј. последње поглавље (244—290) носи наслов „Последња настојања да се очува право у међународним односима (1936—1940)“.

Чак ако је реч о историчарима који су се озбиљно бавили овим периодом, чињеница је да ће ипак на страницама ове монографије наћи нешто ново, узимајући у обзир начин на који је предмет истраживања изложен.

Да не дужимо, указаћемо само на неколико важних момената којима аутор придаје веома велики значај и излаже их на више страница. Ту су: Велике силе и Мировна конференција у Паризу 1919—1920; Француски пројекат Дунавске конфедерације 1920; Савез Мале Антанте, и посебно неке значајне одлуке; Лозанска конференција 1922—1923; Локарнски пакт 1925; Бријан-Келогов пакт од 27. августа 1928, који су потписале различите државе уз извесне модификације; Балканске конференције 1930—1934; Ревизионистички пакт великих сила 1933; Балкански споразум 1934; Шпански грађански рат 1936, као и даљи међународни односи до Другог светског рата. Читалац ће у овој књизи наћи многе појединости које су до данас остале нерегистроване, а које ће умногоме употпунити наше знање о овој епохи.

Употребљена архивска грађа и литература наведена је при дну сваке странице, док индекс (313—329) имена, топонима, значајних уговора и организација омогућава лакше служење књигом. Три резимеа, прилично исцрпна, на енглеском (291—297), француском (298—304) и руском (305—311) језику могу да представе ову књигу оном кориснику који није вичан румунском језику.

Склони смо да верујемо да ће читаоци часописа *Balcanica* пожелети да се и лично упознају с књигом румунског аутора Елизе Кампус, која је саткана на основу објављене и необјављене архивске грађе и литературе која је до сада обрадила међународне односе прве половине нашег столећа.

Милан Ванку

АЖДАЈКИЊА

Осврт на књигу: „Аждајкиња из Маните драге“ др Весне Чулиновић-Константиновић, Сплит 1989, 240

Већ сâм веома надахнути наслов књиге, семантички одређује оно што се у антропологији назива *фантастично*, оно што нас чудљивим брзацима захуктале реке носи у примордијално време есхатолошке визије сањарења, када се не може потврдити како је нешто стварно било, али је зато релативно јасно сведочење о ономе што људи верују да се збило, а то је много важније од онога што је стварно било.

За потврду ове тезе иаустративан је доказ сама *аждајкиња*, па ево аутентичног народног исказа о њој: „Била је већа од крилате змије. Имала је сигурно 6—7 метара и 150 килограма. Она ждере читаве, цијеле људе и тиме је опасна, а када прође, остаје траг као да се велико дрво вукло. Аждајкиња је дошла из Јањићијег врела (из Босне), па је прешла преко планине Динаре и то смјером преко Долца, па на сјевер на Борову главу (грло) и на Шатор планину гдје је ушла у језеро, онде где људи догоне стоку на појење, и ту је аждајкиња гутала и људе и стоку“. Једна друга казивачица из Уништа је тврдила да се негде око 1925. године такође појавила аждајкиња. „Једне ноћи, прича она, чуло се како кокоши страшно вриште, а сутрадан на Подворници која лежи у смеру извора реке Цетине, остао је траг по житју, као да су авије бране прошле“. Ту је пролетела, изјављују и други информатори, аждаја из Дамације и отишла у Маниту драгу. Прича се да је аждаја у њој пичала, да је лишће падало с дрвећа. Манита драга је горела дуже времена, а када се ватра угасила, људи су ушли у њу и тамо нашли нагореле кости, ребра, а била је веле, „тако велика, да је могла човика прогутати“, итд.

Током вишегодишњег рада др Весна Чулиновић-Константиновић,

систематски је прикупљала непосредно у народу, на терену, етнографску и њој релевантну грађу. Испитивања је извршила у репрезентативно одабраним насељима Имотске и Врличке крајине, делу Каштела и на Брачу, шире узето у Далматинској регији, с једне стране, а с друге, у насељима Загребачке регије, у жупама града Загреб, уз допунска истраживања у општинама: Пакрац, Плитвичка језера, Банија и Кордун. Управо у овима регијама: Загребачкој на северу и Сплитској на југу, веома занимљивим за научна проматрања, са хрватско-католичким становништвом, али и српско-православним, са панонским културним ареалом, али и динарскојадраним.

Уз богату теренску грађу, аутор се користи доступним архивско-историјским изворима и литературом. У тежњи да истакне амбијентални минаје и целину етничких збивања, она полази од комплексне манифестације традијског склопа и обичаја датог села, односно регије, паралелно успостављајући потребу равнотежу, трудећи се да пружи једну живу и импресивну слику, често противречних етнолошких вредности. У тој слици центне грабе, оцртавају се јасни обриси структура минулих цивилизација, које аутор поткрепљује археолошким, историјским и социолошким фактима, да би оживео реалност руралног живота, испуњеног конфликтима различитих менталитета и осећајности, различитих традиција и културних наслеђа, народа и религија.

У сложеном истраживачком календоскопу, аутор наступа као врстан и разборит научник, као особа са признатим ауторитетом. И кад се суочи са најтежим препрекама, нарочито на оним местима, где су вредности изворног, елементарног, архетипског,

учаурене у подсвести као инфантилне и интуитивне, вољне и безвољне, првобитне и прекатегоријалне, она нам открива ненарушену лепоту у којој је садржан смисао живота, дајући тиме свој крајње хумани допринос проучавању руралне културе.

Ширењу и преношењу културних вредности из једног друштва у друго, из једног друштвеног слоја на други, из једне регије у другу, чији су путеви несумњиво дифузно-комуникациони, аутор им посвећује дужну пажњу и већ у уводним страницама своје студије поставља *grundis* обредно-обичајном мозаику. Она истиче чињеницу, да су индустријализација, урбанизација и општи савремени прогрес, уздрмали епистемолошке вредности народне културе. Структура руралног начина мишљења и менталитета, доживели су озбиљне промене, мешавиши се са градским обрастима, те је село задобило нова обележја и функције. Миграције у градове и иностране земље, смањиле су простор између различитих мишљења и распршиле илузије о архаичности и заосталости сеоског живља. Континуитет културног постојања села је доведен у питање, ако не и прекинут. Селачки „културни израз“ је потиснут, а село је изгубило свој особени „белег“. На први поглед акултурација као да има само један смер, кретање од града ка селу, међутим, она је уствари двосмерна, будући да се истовремено показује као „поварошење села“ и као „посељачење градова“. Но, утицај градова је несумњиво трајнији, интензивнији и пресуднији.

У наставку ових социо-историјских премиса, аутор отвара битно поглавље, насловљено: *Магијска пракса, лечења, бајања*. Човек у болести и невољама у магијским чинињама, тражи спасење у садејству и са емпиријским вредностима традицијске народне медицине. Чарања, бајања, та фантастична терапија, уз коришћење фетиша, свете ватре, земље, воде и биља, прате егзор-

цистичке сеансе, да би се зао дух истерао из оболелог лица. Оне су присно удружене и са инкантицијама, почев од оних најједноставнијих завета и усклика, до богатих оралних басми против болести и урока.

Конце магијске праксе у лечењу људи и блага, држе одабрани појединци, посвећеници, зналци, најодговорнији и најугледнији у селу и околини, *медициници*, који познају тајне лековитих својстава и појединих биљака, поред магијске праксе. Архивске вести о лечењима у ранијим вековима, аутор успешно интерполира у рецентну грађу, дајући јој на тај начин значајну дијахрону димензију. У наставку разматрања о народној медицини, аутор посебну пажњу посвећује амулетима, заговорима, завјетима, опасивањима и сл. Ту на првом месту истиче амајлије, чију употребу затиче у испитиваним регијама до наших дана.

У другом делу књиге, аутор обрађује *евровања у природна бића демонског карактера*. Компарацијом грабе једне и друге регије, уочљиво је, да су традицијски снижеи о демонским бићима пластичнији и вехементнији у динарско-приморским пределима, мада и овде модерно доба узима свој данак. Аутор анализира и тумачи појаву вила, вештица, мора, бавола, сувеница, вукодалка, и наравно крунско место даје аждајкињи. Битна особеност митско-легиендарне и фолклорне грабе у проучаваним регијама, је њена изузетна слгичност и поударност код свих јужних Словена, а чије се паралеле наглашено налазе у грчкој митологији и другим несловенским етничким групама на Балкану. Отуда се с правом може рећи, да се у балканској демонологији као у транслитерацији огледа најимпресивнији печат културног заједништва.

Трећи део монографске студије Весне Чулиновић-Константиновић, говори о обредима и обичајима везаним за календарске празнике. Систематским рашчлањавањем

годишњих празника, аутор је показао да они нису само пуки збир непознатих чињеница, него да живе у органској целини у којој је могућно и присуство коегзистенције супротности. Испод њихове љуштуре, с њихове невидљиве стране, леже дубље структуре које представљају кључ за објашњење правила којима се руководе те појаве и које их омогућују да живе до данас. Тако се структура показује у шароликој обредно-обичајној пракси као „скривени ред“ људског понашања. Време одржавања верских празника одређено је датумима, као свето време, које се разликује од свакодневног времена по томе што се састоји у реактуализацији неког светог догађаја који се одиграо у далекој митској прошлости. Наравно, у хришћанске празнике како католика, тако и православних у испитиваним регијама налазе се и нехришћански садржаји.

О сложеним обредно-обичајним и религијским проблемима ко-

јима се аутор бави у својој књизи, у закључним разматрањима, доноси и образлаже неколико генетских слојева који акцептирају наслеђене видове праисторијских, посебно палеобалканских култура, са нагласком на медитерански супстрат. Ту је и природно присуство индоевропских слојева, а посебно утицаји хеленско-римски и каснији старословенски. Свакако да се не може заобићи доминантни религиозни, хришћански утицај (католичанство, православље).

Овај сажет осврт на незаобилазну књигу др Весне Чулиновић-Константиновић, ни изблиза не исцрпљује њен веома богат садржај, значај и закључке. Према строгим критеријумима савремене науке, за ову књигу се с правом може рећи, да представља крупан корак у нашој и балканској етнологији.

Драгослав Антонијевић

СРПСКА НАРОДНА МУЗИКА

Радамил Петровић, *Песма као израз народног музичког мишљења*, издаје Одељење друштвених наука САНУ и Музиколошки институт, Београд 1989.

Др Радамил Петровић, истакнути етномузиколог и фолклорист широког образовања и културе, подарила нам је на радост нашу и ползу науке, незаобилазну књигу о српској народној музици, односно о певању, подређујући поднасловом суштину читаве студије: шта наш народ зна о својој музици и како то објашњава.

Повијом од методолошких основа књиге, Радамил Петровић применила је нове приступе у истраживању народне музике, и већ по томе она се издаваја од традиционалистичких погледа њених савременика на пољу етномузикологије. У првом реду она

примењује резултате антрополошких наука у најширем смислу те речи изналазећи структуралне моделе у народној музици и водећи рачуна о њеним семантичким коренима. Она је правилно поступила повезујући народну песму са контекстом стварног сеоског живота, са свакидашњим пословима, ритуалима, обичајима и празновањима. Овакав методолошки принцип увео ју је у трагаштво за функцијом и комуникацијом народне песме, за музичким етносистемом и етнотерминологијом који се односе на све аспекте народне песме, а који су први пут зналачки и стручно представљени у целини српске

традиционалне народне музичке културе. „Наша је музичка терминологија — пише аутор — својствена, прецизна и детаљна, и с једне стране јасно указује да је народна песма функционално узглобљена у читав народни живот (преаске, жетелачке, славске, сватовске песме и многе друге), а с друге стране својим терминима открива народно знање о мелодијском кретању и организацији.

Радмила Петровић је годинама, методом непосредног теренског проучавања и прикупљања грабе музичке и о музици, уз посматрање и бележење читавог културног контекста сеоске заједнице, али учествујући и у многим њеним манифестацијама, извукла из срца народа како он види и тумачи своју музику, како је гради, како је он изражава и како је изводи. Разумети, разрадити и објаснити ова народна музичка начела било је основно полазиште за ауторово извођење закључака из којих извлачимо ову карактеристичну мисао: „Народно певање код Срба у прошлости било је засновано на принципу музичких модела који су се у народу звали *гласови* (чобански, жетелачки, славски, сватовски и др.) а који су својом музичком и песничком формом и садржином одређивали многе већ поменуће функције. Тако су мелодетске структуре наших народних песама представљале најважније обрасце народног музичког изражавања.

Књига садржи пет одељака, једноставних и надахнутих наслова са више пододељака. Први, *Проучавање народне музике у Србији*, приказује историјски развој прееног пута у српској етномузикологији. Почетак је прва половина XIX века, када су светлост дана угледале прве штампане збирке народних мелодија. Крајем XIX и почетком XX века долази до нових напора од стране појединих српских музичара, углавном композитора, да мелодграфски забележе народне песме, од којих значајно место припада

Стевану Мокрању и Владимиру Борбевићу, посебно овом последњем који је умно поставио неке проблеме актуелне и данас. Период између два рата донео је зрелија схватања о важности и значају етномузиколошког рада. Нарочито после другог светског рата створене су солидне научне основе и направљени крупни кораци на пољу проучавања народне музике. Истакнуто место у овом периоду заузимају радови Миодрага Васиљевића и његових ученика.

Други одељак, *Шта и кад народ пева* обрађује ове проблеме: песме уз рад, сетву, жетву, чување стоке, ручне женске послове итд. Свака врста посла имала је своје одређене песме којима се саопштавало шта се ради и где се радно друштво налази. Тако је комуникативна функција песама уз рад ипак била најважнија. У овом одељку после песама уз рад, аутор разматра песме уз празновања сеоске заједнице: коледарске, лазаричке, краљичке, додолске, Ђурбевданске, крстоношке итд. На дугој путањи равања музике као уметности, као сопствене моћи људске свести, све ове обредне песме припадају оном најстаријем сегменту певања, оном архетипском митском и митолошким слоју, којима се човек за дуго служио (понегде и данас служи), усмеравајући кроз њих свој вапај и молбу вишим силама, натприродним божанствима, не би ли их оне помогле у задовољавању животних потреба за опстанак и здравље.

Овој групи песама припадају и оне које прате животни циклус човеков: рођење, свадбу, са веома богатом и разуђеном музичком палетом чије се аналогije налазе у најстаријим обредним супстратима, па до оних које изражавају ламент над изгубљеним чланом породичне заједнице. Овде су укључене и славске песме у којима је хришћанска компонента побожности највише дошла до изражаја. Славско певање је најјаче сачувало српско

светосавско правослађе. Ова традиција, упркос толиким недаћама и прогонима, жилаво се одржала до наших дана.

Трећи одељак, *Како народ пева* садржи певање „на глас“ као старији музички слој, и певање „на бас“ за који сам народ каже да је новијег порекла. Ту су такође обрабени тонски односи, ритам, мелодијски и поетски облици и њихово узајамно дејствовање. Посебна пажња посвећена је гласу на који се изводи песма. Све је базирано на народној музичкој терминологији, па објашњено општим савременим музичким речником.

Четврти одељак гласи: *Шта се у народу сматра новом песмом*. Ово питање је од посебне важности у проучавању стваралачког процеса и његових етапа с једне стране, а с друге за откривање улоге појединца у процесима народног музичког изражавања и схватања новог. Битно је да мелодијски оквири новог текста могу бити традиционални. Према, томе нова песма не мора да подразумева и нови текст и нову мелодију, већ једно или друго довољно је да се оствари инвантни квалитет. Тако је некада било, али више није. У данашњем стваралачком тренутку народне музике извршен је потпуни концептуални преображај. Народна музика је углавном естрадна. Одабрани појединци је изводе а народ само слуша, наспрот традиционалним музичким законима, када је свако могао или да

пева или да слуша, а ако је имао идеју и да ствара.

Пети одељак чини завршна разматрања, а шести доноси музичке примере којих има око стотину, јер су бирани на принцип репрезентативних узорака који обједињују функције музичког изражавања читавог српског народа. Књига је снабдевена регистрима песама и именима њихових извођача, а највредније место припада регистру народних музичких термина. Уз опширан резиме на енглеском језику више од десетине лепих фото-илустрација завршавају књигу.

Овако постављени, обрабени и протумачени проблеми српске народне музике говоре нам и потврђују да је реч о крупном, целовитом и надасве синтетички написаном делу. Први пут у нашој етномузиколошкој литератури имамо студију о народној музици целе Србије. Оно што такође одаикује ову монографију и што јој даје још једну значајну димензију јесте ауторова јасна, кристално чиста и култивирана језичка и стилска изражајност.

Након прочитане књиге др Радмиле Петровић, остаје сасвим јасно и недвосмислено да нема ничег у чему се један народ може препознати, као у својим песмама. Заиста, најзначајније достигнуће у српској етномузикологији на нивоу светског ранга.

Драгослав Антонијевић

ДЕМОГРАФСКА СИТУАЦИЈА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Nikolaj Todorov, Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du 15e s. — début de 16e s.)*, Académie Bulgare des Sciences, Institut d'études balkanique, Sofia 1988

Студија Николаја Тодорова и Аспаруха Велкова „Демографска ситуација на Балканском полуострву (крај XV и почетак XVI века)“, у издању Балканолошког института Бугарске академије на-

ука и уметности, представља прилог проучавању демографске ситуације на нашим просторима под османском управом.

Из пописне цизје који пружају податке као што су број нему-

слиманског становништва, те количина намета по вилајетима, сами аутори долазе до демографских података као што су густина насељености и сл. Извор су били османски документи с краја XV и почетка XVI века који се чувају у оријенталном одељењу Националне библиотеке „Гирило и Методије“ у Софији.

Рад почиње опширним уводом на француском језику у коме аутори износе методе свог истраживања, али долазе и до закључака демографске природе. Ради упоребивања и компаративне анализе коришћени су и раније објављени подаци у делима Х. Иналлика, Т. Гокбилгина, О. Л. Баркана, Е. З. Карала.

У уводу, аутори прво говоре о важности демографских података на једном терену са тако хетерогеним саставом као што је то Балкан, као и сасвим укратко о пребашњим резултатима у тој области, да би констатовали слабу напредак ове научне дисциплине. Управо за таква истраживања значајни су пописи и обрачуни намета цизје, иако се из њих не могу сазнати подаци о укупном броју становништва, не само зато што цизју плаћају искључиво немуслимански, и то мушкарци, пунолетни, физички здрави, те само они који живе на царској земљи и чији намети иду директно у државну благајну, а не и они са вакуфа, већ је и од њих било изузетих, јер постојала су занимања где онај ко их обавља бива ослобођен пореза. Занимљиво је напоменути да се обрачуни воде по кућама (тур. *hane*), али да постоји и специјална категорија удовица (тур. *bive*) у прописима, која се односи на оне куће које су остале без мушке главе, па је удовица преузела улогу домаћина.

Пописи из XV и XVI века су сређени по вилајетима, па то ауторима намеће потребу да, ради лакшег упоребивања и извођења одређених закључака, регрупишу податке по санџацима, због чега су морали да одреде тачне границе санџака. При томе

су се служили неким посебним пописима из тог периода уређеним за одређене санџаке, картама које се чувају у Националној библиотеци „Гирило и Методије“, као и подацима до којих су раније дошли О. Л. Баркан, Т. Гокбилгин и Х. Иналлик. Затим пописују 29 санџака који су били у саставу румелијског беглербеглука почетком XVI века, као и препише границе тих санџака. На основу тачних граница санџака и на основу броја кућа у пописима, аутори извлаче одређене демографске закључке које износе у следећим табелама: Табела 1: ПОДАЦИ ПРОИЗИШЛИ ИЗ ОБРАЧУНА УРБАНЕ ЦИЗЈЕ ЗА 1490—91. ПО ВИЛАЈЕТИМА. — У овој табели налазимо следеће податке: који је вилајет у питању, број кућа, убран порез, број удовица, од њих убран порез, затим то исто за новорегистроване обвезнике. Ту су још и подаци о губицима — умрлима и осталима, као и онима који су прешли у ислам. Сви ти подаци се дају за 1490. затим и број оних који су остали обвезници у 1491. години.

Табела 2: ОПШТИ ПОДАЦИ О УРБАНОЈ ЦИЗЈИ ЗА 1490—91. ПО САНџАЦИМА, даје исте податке као и табела 1, с тим што су ту вилајети регруписани у санџаке.

Табела 3: РАСПОДЕЛА ЦИЗЈЕ МЕЂУ НЕМУСЛИМАНСКИМ СТАНОВНИШТВОМ У 1491, где су подаци о укупном броју кућа у санџаку, о површини одређеног санџака и о броју кућа на километар квадратни.

Табела 4: РАСПОДЕЛА ПОРЕЗА МЕЂУ НЕМУСЛИМАНСКИМ СТАНОВНИШТВОМ У ПЕРИОДУ 1520—30, која даје исте податке као и табела 3, само за нешто каснији период, ради могућности упоребивања. Аутори нису сами дошли до тих података већ су користили раније објављене податке О. Баркана (Barcan, O. L. *Osmanli Imperatorlugunda bir iskan ve kolonizasyon metodu sürgünler*, IFM, cilt 15, 1953—54).

Табела 5: ПОДЕЛА САНЦАКА ПРЕМА ГУСТИНИ КУЋА НА КМ КВАДРАТНИ, даје упоредне податке за 1491, 1520. и 1535, где је распон густине кућа на км квадратни од 0,5 до преко 2,5 км.

Табела 6: ПОДЕЛА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ЕТНИЧКОЈ ПРИПАДНОСТИ У ПЕРИОДУ 1520—1535. Овде би се могло замерити аутору што оно што би у суштини била конфесионална подела назива етничком припадношћу, јер се не можемо сложити с тим да је подела на немуслимане, муслимане и Јевреје, етничка какву је он даје у овој табели.

Табела 7: ЈУРВЦИ У РУМЕЛИЈИ, даје податке за 1506, 1543. и 1585. годину.

Табела 8: СТАНОВНИШТВО ЕЈАЛЕТА РУМЕЛИЈЕ И СИЛИСТРЕ ПО ПОПISУ ИЗ 1831, даје податке читава три века свежије ради евентуалних компаративних анализа.

После овог увода следи сам попис на арабици, срећен по вилајетима са следећим подацима: основни број кућа, основна сума пореза, основни број удовица, добитак од платна, винограда (основна сума), порез на шуму, порез одсеком (основна сума), подаци о новорегистрованим обвезницима (тур. *nev uafte*), о губицима и о броју обвезника који остаје за следећу годину, о испеници, десетку, о оном који је све то записао, о оном који је верификовао, те датум записа. Иза пописа на османлијском језику следи превод истог на француски језик. Публикација је још опремаљена и ондашњом картом Балкана, са јасним границама санцака и регистром географских појмова. Рад је завршен резимеом на енглеском језику.

Основне примедбе овој студији биле би следеће: аутори све време говоре о регистру (фр. *registre*), што би на турском био дефтер, а из османског оригинала

је јасно да је ту реч о обрачуну цизје — тур. *muhasebe-i cizje* *gebran*. Када је реч о топонимији, могу се уочити одређене грешке и пропусти, нарочито када су у питању делови наших земаља, док је, са одређеним изузецима, топонимија Бугарске и Грчке добро урађена. Тако нпр. села Горњу и Доњу Вереницу, која се налазе у Видинском санцаку (тур. *kuga-i Verenciler*), аутори наводе као Крајина Требичан. Такође Петрус читају као Петровац, Јелеч као Белицу, Бихор као Бахоз. Ово питање заслужује много дужи рад него што је то овај приказ, те ћемо се сад задовољити навођењем само ових неколико примера и скретањем пажње на то да топонимији, онако како је дају аутори, треба прићи са опрезом. Чудно је то да аутори нису прихватили добра Барканова решења у читању топонимије (*Omer L. Barkan, 894 (1488/1489) yili Cizyesinin Tahsilatina ait Muhasebe Bilancolari*). Такође нису прихватили ни Барканове критике и сугестије изнете у наведеном делу које се управо односе на топонимију, јер Николају Тодорову ово није први рад ове врсте. Барканова научна критика се односила на рад *Nikolai Todorov, La situation démographique de la Péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècle, Annuaire de L'Université de Sofia, Faculté de Philosophie et de l'histoire, Tome LIII, 2. 1959.*

Ипак, и поред ових недостатака, мора се истаћи значај рада као још једног прилога проучавањима броја и положаја немуслимана на Балкану. Такође се надамо да ће можда овај рад покренути и друге истраживаче, историчаре и османисте, да се позабаве овим важним проблемом за историју балканских на рода.

Ема Миљковић

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА ИЗ НОВОПАЗАРСКОГ САНЦАКА

Авдија Авдић, *Прилог проучавању исељавања Срба из Новопазарског Санцака од 1850—1912. године*, Новопазарски зборник, св. 13, Нови Пазар 1989, 111—123.

Значајно и сложено питање исељавање Срба из Новопазарског санцака у периоду од средине XIX века до Балканског рата 1912. аутор је успешно проучио у склопу једне дуге немирне ситуације и као последицу несрећних друштвено-политичких и економских прилика, затим националних и политичких интереса Србије и Црне Горе. Због тога се за покретљивост српског становништва у Новопазарском санцаку у науци с разлогом истицало да је јаче него у ма којој другој области нашег народа.

До средине XIX века и неко време после тога српско становништво је на простору Новопазарског санцака било највише заступљено у односу на остале области Старе Србије. На основу статистичких података из 1865, број муслиманских мушких глава износио је 30.971, а немуслиманских 44.374. Међутим, до 1911 (период дуг 46 година то стање у верској заступљености становништва јако се изменило на штету хришћана, односно Срба: поменуће године укупан број муслимана износио је 126.972, а немуслимана 90.460.

Из наведеног се види да је муслиманског становништва 1865. године било знатно мање него хришћанског, док је 1911. број муслиманског становништва био већи за 36.511. До наглог повећања муслиманског становништва дошло је од 1878. године услед навале мухаџира из Босне и Херцеговине.

Сасвим је разумљиво што је исељавање Срба из Новопазарског санцака текло углавном према Србији, која је била слободна и независна. Исељавање у

Црну Гору било је далеко слабије. Српско становништво је претежно бежало због насиља, отимања поседа, нероде године, крвне освете и др. Главни прелази исељавања били су Рашка, Јавор и Кокин Брод.

Поменимо и питање насељавања мухаџира на места исељених Срба. Аутор истиче: да су се на путу према „домовини (Турска) коју никада нису видели“, многи мухаџири из Босне и Херцеговине задржавали у Новопазарском санцаку и остали трајно да живе. Захватили су папњаке и утрине чиме је смањена испаша и отежано гајење стоке. Турске власти су смишљено прилазиле питању колонизације мухаџира. Њиховим насељавањем власти су настојале да разбију компактна српска села.

Било је случајева да су мухаџири и отимали земљиште од српских сељака, па чак и црквене имања. Исељавање је било најмасовније у годинама 1888, 1889. и 1890, затим касније — 1890, 1900. и 1901. године.

Све у свему, приказани рад А. Авдића о исељавању Срба из Новопазарског санцака од 1850. до 1912. спада у најбоља истраживања која имамо о томе. Зато ће овај рад побудити пажњу људи који желе да упознају етничке и миграционе проблеме у наведеном делу наше земље. Иначе, две велике сеобе Срба из Новопазарског санцака — једна, до сада проучена, пре крај турске владавине, и друга, још непроучена, од последњег светског рата, по својим последицама значе и два судбоносна догађаја у историји тога краја.

Јован Ф. Трифуноски

ГРЧКА КОЛОНИЈА У ЗЕМУНУ

(ΙΩΑΝΝΗ Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΥ, ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΑΡΟΙΚΟΙ ΤΟΥ ΖΕΜΑΙΝΟΥ — 18ος — 19ος αι. — ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ — 210 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1988)

У издању Балканолошког института у Солуну објављена је тематски занимљива и културноисторијски веома значајна монографија универзитетског професора и балканолога Јоаниса А. Пападрианоса. Већ према наслову судећи, студија се односи на грчку дијаспору у току XVIII и XIX века, у подунавске земље, с посебним освртом на досељавање Грка и њихову колонију у Земуну. О томе до данас није написана ниједна систематска монографија; управо ту празнину аутор попуњава овом студијом која се ослања углавном на нове податке црпене из југословенских и других балканских архива. Усамљене вести и идеје налазио је и у другим студијама које се односе на историју Земунa (Ignaz Sorrop, Петар Марковић, Лазар Ђелап, Миодраг Дабижић, Танасије Ж. Илић) и на сеобе из јужних у северозападне балканске земље (Душан Ј. Поповић, Славко Гавриловић).

После уводних разматрања, књига је подељена у пет поглавља, са резимеом на енглеском језику, са библиографијом, индексом имена и географских појмова.

У првом поглављу — *Оснивање и развој грчке колоније у Земуну, демографски подаци* — Ј. Пападрианос читаоца упознаје са геополитичким положајем Земунa и историјским условима његовог развоја. Геополитички положај Земунa на копненом трговачком путу од Цариграда и Солуна према централној Европи и Бечу, у XVIII и XIX веку, условио је његов повољан привредни и квалитетни развитак. Управо због тога, Земун је постао привлачан центар за грчке житеље под турском влашћу, посебно за оне из Македоније, Епира и Тесалије, који су још

од XVII века имали трговачке контакте са северозападним земљама и централном Европом. Полазећи углавном од многих досад некористићених извора, аутор објашњава историјске узроке који су довели до ове дијаспоре, до успона и процвата грчког живља у новој средини. Такви историјски догађаји били су Карловачки мир (1739), Пожаревачки мир (1718) и Београдски мир (1739), као и прво и друго разарање Мосхопоља (1769, 1788). На почетку XIX столећа Грци су чинили 1/9 земунског становништва од девет хиљада душа. Поред гркофоних, многи досељеници у Земуну и другим северозападним местима Балкана потичу из редова влахофоних становника Грчке, који говоре један латинидни идиом сродан романским језицима. Грци их зову *Куцовласи*, Германи *Аромунима*, док су код Срба познати као *Цинцари*. Независно од језика којим су говорили, Куцовласи су у пракси показивали, доста изражено, да је њихова етничка свест била грчка.

На крају првог поглавља осветљавају се још и разлози који су доцније довели до постепеног слабења и гашења земунске грчке колоније. Били су то економски и политички разлози, у исто време. Наиме, крајем треће деценије XIX века Земун губи ранији значај транзитног трговачког центра између Истока и Запада. Зато су многи грчки трговци у овом граду затворили своје радње и отишли у друге крајеве који су им омогућавали да наставе ову врсту занимања. Други, политички разлог био је стварање независне грчке државе (1830), па су се многи земунски Грци вратили у слободну отаџбину. Они који су остали, временом су се асимиловали са српским живљем.

Друго поглавље — *Правно устројство Грка у Земуну* — посвећено је месту и улози грчких досељеника у правном систему Земуна. Године 1749. Земун се издаваја из јурисдикције војне команде Славоније и Срема и постаје самостално тело са великим самоуправним слободама, постаје — *слободна цесарско-краљевска општина*, с малим војним обавезама према Царству. Овај догађај је имао значајне позитивне последице за економски и друштвени развитак свих становника Земуна, па и Грка. Две деценије доцније (1751) град је добио и свој административни орган — *Магистрат*. Реч је, наиме, о градском народном савету у који су и Грци улазили, а који је готово у потпуности био одвојен од војне општине. — Становници Земуна, како домаћи тако и досељеници, чинили су три категорије; били су то *грађани*, *турски поданици* и *аустријски поданици*.

Проучавање верских и црквених питања Грка у Земуну, која су била тесно повезана са осталим православцима у граду, представља предмет трећег поглавља — *Црквени живот земунских Грка*. Уз економску потпору Грка и Срба, у Земуну су служиле цркве: *св. Николе*, подигнуте између 1745. и 1752, *Теотоковог рођења*, чије освећење је било 1780. и *св. Тројице*, подигнуте 1842. године. Такође је у карантину служила капела *св. Архангела* освећена 1787. године. Расходе за подизање и службу ове капеле искључиво је на себе примио велики грчки трговац у Земуну Теодор Апостолау (Апостоловић), родом из Солуна. — У наставку овога поглавља се проучавају везе православца у граду са аустријским властима, као и спорови између Грка и истовernih Срба о црквеним питањима.

Занимљивој историји образовања Грка у Земуну посвећено је четврто поглавље, насловљено једноставно *Образовање*. У Земуну су Грци основали своју

школу тек 1794. године. До тада су грчка деца учила код приватних учитеља или су похађали школу заједно са српском и другом православном децом. Међу грчким приватним учитељима истицао се Димитрије Дарвар који је поучавао од 1785. до 1795. године.

Највећи део овога поглавља се односи на паралелно праћење историјата грчке школе у Земуну, на њену организацију и рад у њој. Ослањајући се на доста поуздана сведочанства, аутор разјашњава три циклуса учења у овој школи, наставне предмете у сваком циклусу и аужности ученика и учитеља. У ову школу своју децу су слали и Срби, земунски Маџари и Немци, као и они из Београда и других крајева. У години свог најуспешнијег рада (1823), грчка школа у Земуну бројала је 123 ученика, надмашујући тако познату грчку школу у Бечу, која је бројала 70 ученика. У земунској грчкој школи, поред осталих, образовали су се и песник Сима Милутиновић Сарајлија, и велики српски политичар XIX века — Илија Гарашанин. Школа је радила све до 1876. године.

Филолошки и издавачки покрет земунских Грка предмет је петог и завршног поглавља ове добро систематизоване студије грчког аутора, с посебним освртом на оригинална дела и преводе учених Грка у току XVIII и у првој половини XIX столећа. Тако је Димитрије Дарвар саставио *Немачку граматику* (1785) и *Мали катихизис* (1791), а превео је са грчког на славеносербски *Христотију* (Благонаравије) Антонија Византијског, *Икону* Кевита Тивејског и *Ручницу* стоичара Епиктета (1799). Георгије Захаријадис, учитељ у грчкој школи у Земуну (1799—1806, 1810—1820), саставио је 1803. један грчко-словенски речник и превео Плаутархов спис *О васпитању деце* (1807), и Исократов паренетички спис *Савет Димонику* (1807), *Зерцало сурпужества* (1808). Посебну пажњу истраживача привлачи једно

историјско дело у стиху које је 1807. написао велики грчки трговац у Земуну Тријандафил Дука; дело описује догађаје на почетку Првог српског устанка (1804—1807). Даље се аутор у овом поглављу задржава на детаљнијим истраживањима бројних српских и немачких издања која су се јавила тада у штампаријама грчких породица Карамата и Пуљо.

Закључна разматрања Ј. Пападрианоса утврђују следеће: грчка колонија у Земуну има значаја не само по бројности њених чланова него и за њено одлучно и многоструко деловање. Бавећи се углавном трговином, грчки насељеници су успели да се брзо економски уздиг-

ну. Управо то економско благостање њихово помогло им је да буду бирани, да убу у друштвени живот града. Значајан је такође и њихов допринос политичком, друштвеном и културном животу не само у Земуну него и у другим областима северозападног Балкана.

Књига Ј. Пападрианоса, замишљена и урађена као докторска дисертација, није само прилог познавању једног трговачког станишта у грчкој дијаспори; она је, штавише, значајан научни обол проучавању једног сегмента српске и грчке симбиозе и прожимања култура.

Миодраг Стојановић

ТОМАЗЕОВА ПОЕТИКА

Mirjana Drndarski, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1989; 356 стр.

Настала као докторска дисертација с циљем да превасходно проучи Томазеове записе наших народних песама, монографска студија М. Дрндарски ставља српско и хрватско (српско-хрватско) усмено народно стваралаштво у шири контекст романтичарске поезике. „У Томазеовом сакупљачком раду и приступу народној поезији стекли су се сви политички и естетички елементи романтичарске поезике народне књижевности,“ примећује аутор, додајући да је Томазеов приступ народној песми разноврснији, заснован на његовом широком и разноврсном образовању. „Укратко би се могло рећи да он народној поезији приступа пре свега као песник, док се у појединим тумачењима ослања и инспирише Библијом, Дантеом и Хомером.“

Романтичарски култ народне поезије привукао је, дакле, и Томазеа. Отуда народ и народно песништво, према неким критичарима, представљају кључни део

његове поезике. У том смислу аутор примећује: „Његов приступ народној поезији садржи све видове у којима се ова врста књижевног стварања јавља у оквиру тадашње књижевне критике и књижевних полемика. У Томазеовим расправама и чланцима народна књижевност посматра се у контексту и оквиру његовог народњаштва у ширем смислу речи; у оквиру русоовске антитезе природа — цивилизација као израз патријархалног и несквареног друштва; у оквиру естетике истинитог, као поезија која свој предмет налази у истини, која се, опет, нахођи у природи; у оквиру естетике „примитивног“...; у оквиру тежње ка истицању националног карактера књижевности, као поезије која чува у себи националне одике и историјске традиције народа у коме је поникла; у оквиру антитезе између уметничке и народне књижевности, као лингвистичко штиво које пружа драгоцен ма-

теријал чистог народног језика и који треба да послужи као узор за стварање новог, животног језика", закључује аутор.

У великој четвортотомној антолошкој збирци тосканских, корзиканских, грчких и илирских (српскохрватских) народних песама (1841—42), пратимо све видове Томазеовог приступа народном песништву. Његов избор и преводи засновани су на јасним естетичким, етичким и политичким мотивима, испуњавајући тако начела своје књижевне и политичке концепције. Са политичког становишта, све песме — грчке и илirsке посебно — показују да је реч о поезији народа који се ослобађају и стварају свој политички и национални идентитет.

Најважнији елементи Томазеове поезике су: његово опредељење за епску песму, уверење да је однос између историје и поезије у епопеји заснован на односу између појединца и заједнице, да је лепо оно што је истинито, а истина није само историјска, већ је и уметничка; да лепо и истинито може бити само оно што је добро, и најзад, карактер епопеје је националан, јер представља историју нације кроз њену народну поезију.

Књижевно и духовно уобличавање Н. Томазеа гранало се на координатама више култура: словенске, италијанске и (нео)хеленске. Шибенчанин словенског порекла, Италијан по културној припадности, Томазео је два пута по пет година провео ван Италије, најпре у Паризу, а потом и на Крфу. Била је то прилика да упозна историјску судбину ових крајева, њихову културну и књижевну традицију, посебно усмено стваралаштво. О томе је писао у обимној студији *Италија, Грчка, Илирик, Корзика, Јонска острва и Далмација*. Посебно се дивио (нео)хеленском духу и култури. Приказао је *Модерну историју Грчке Ј. Ризоса Нерулоса*, написао је студију *О стиху грчког, италијанског и илirског народа и уопште о стиху*.

На Крфу се укључио у књижевни и културни живот преко песничког круга око Дионисија Соломоса, који је неговао култ народног језика и поезије. У грчкој језичкој реформи ставио се на страну народног језика. Занимљиво је да је Томазео на Крфу написао дело *О мудрости која се налази у коренима словенског језика*.

Томазео прати културни препород Грчке и сакупља њене народне песме, подстакнут збирком *Народне песме модерне Грчке* (1824—25) Клода Форијела, француског филолога и компаратисте. О томе и о другим својим изворима Томазео у предговору за *Грчке песме* сам наводи: „Искористио сам збирку ученог Форијела, који је први и уз најтананију разборитост одабрао и илустровао грчке песме, затим Киндову и Цосову, као и ону из Науплиона. Нове песме (само њихове текстове доносим), којих има таман толико да мојој књизи дају свежињу новине, љубазно су ми уступили Андреас Мустоксидис, елегантни ерудита који је први на такве збирке помишљао; Дионизос Соломос, песник који је у народни језик унео истанчаност уметности; ... Марко Рениери..., Антимос Мазаракис...“

Посебно су овде значајни и поетички занимљиви Томазеови историјско-естетички коментари који су убрзо послужили као извор за прву грчку расправу *О српској народној поезији* (1861) Ј. Перваноглава. „Основни поетички мотив коментара у *Грчким песмама*, закључује аутор, „је контрапункт народне и уметничке поезије“, затим покушај синтезе античке традиције и нове хришћанске цивилизације, као и честа поређења са класичном уметничком поезијом. Уз то се у напоменама дају варијантни текстови песама, њихов извор или теренско порекло, односно сарадник од кога је песма добијена. У жељи да сачува израз оригинала, Томазео у свом преводу песама примењује принцип дословног превођења, као у преводу Вукових записа *Златија*

старица *Бевана*, *Зидане Скадра*, *Предраг и Ненад*. Овоме посебно треба додати *Томазеове* преводе четрнаест лирских народних песама узетих из трећег Вуковог издања, о чему су писали Г. Теца, М. Ласкарис и аутор овога приказа.

Проучавајући основне мотиве *Томазеовог* антологичарског и преводилачког рада, М. Дрндарски анализира песме и прати коментаре уз њих са компаратистичког становишта. Тиме се *Томазео* критичком свестраношћу и психолошком анализом нашег усменог песништва уврстио међу најбоље критичаре свога доба.

У токовима сазревања *Томазеовог* народњаштва, његових критичких и политичких идеја, посебно када му предмет књижевних и научних интересовања постаје наше народно певање, ваља се ради континуитета подсетити да су томе много допринели *Фортисово Путовање по Далмацији*, *Ловрићев* коментар овога путописа и *Хомерово Морлаштво* Ј. Бајамонтија, који знатно пре Мишкјевича запажа низ сличности између *Хомерове* поезије и моралчких песама.

Сакупљачи и сарадници на бележењу грађе за *Томазеову* рукописну збирку *Пјесме пука далматинскога* лако се прате преко његове преписке са Спиридоном Поповићем из Шибеника. Велико занимање привукао је *Томазеов* предговор овој збирци, поред осталог и због његовог критичког става према панславизму, према српској патријархалној породици (гостопримство, побратимство) и улози жене у њој.

У покушају реконструкције како је некада у целини изгледала ова *Томазеова* збирка, аутор полази од три рукописна свежња који се чувају у Одбору за народни живот и обичаје ЈАЗУ, под сигнатуром МН 34, МН 172 и МН 183. Ове песме се одајкују богатством мотива везаних углавном за познате јунаке из ускочко-хајдучке тради-

ције (женидба отмицом, двобој за девојку, женидба са препрекама, витешко надметање, делија девојка, ослобађање из тамнице, укидање свадбарине; породични односи — неверна жена, жена свети мужа, односи између браће, брата и сестре, мајке и сина; митолошке теме — вилинско порекло јунака, борба јунака с натприродним бићем) и друге теме и мотиви.

У народној поезији *Томазео* види обиље лексичке грађе старије структуре, драгоцене за изучавање историје језика. Отуда у његовим збиркама и записи различитих варијаната песама, „као различите лингвистичке и стилистичке формације“. У томе је имао и претходнике од којих је прихватао гледиште да народна песма у свом „архаичном и затвореном амбијенту“ чува језик од страних утицаја.

У свим овако замашним истраживањима, успешним и драгоценим, набе се наравно и по који пропуст. Наиме, ако занемаримо неке штампарске грешке у грчком слогу, које често промакну и класичарској коректорској пажњи, остаје нам да по стручној савести забележимо да се у напомени 170 (стр. 135) као аутор *Енеиде* наводи *Хомер* уместо *Вергилија*.

Ако најзад своје виђење ове изузетно садржајне и промишљено писане студије схватимо као осврт на најважнија питања *Томазеове* поетике и све то упоредимо са ауторовим закључком, застанемо код уверења да се закључци у књизи односе превасходно ако не и искључиво на *Томазеово* проучавање наше народне поезије. Изостао је, наиме, осврт на све оно драгоцено разматрање у уводном делу што се односи на корзиканске, италијанске и грчке народне песме у контексту европске науке о књижевности. То је само разлог више да читаоцу, пре свега ономе коме народна муза лежи на срцу, препоручимо целовито читавање и проучавање ове садржајне студије, како би уочио њен изузетан значај и драгоцен

прилог компаративном познавању нашег усменог песништва. Допринос је приближно исти, иако мањег тематског захвата, какав су дали Војислав Јовановић Марамбо у својим проучавањима Меримеових мистификаци-

ја наших народних песама и М. Ибровац у студији о Клауду Форијелу и европској судбини српског и грчког усменог песништва.

Миодраг Стојановић

ВУКОВИМ ТРАГОМ НА КОСОВО

Владимир Цветановић, *Вуковим трагом на Косово*, Библиотека Вуков сабор, „Рад“, Београд 1989.

Усмено народно стваралаштво и народно благо Косовског поморавља у записима и интерпретацији В. Цветановића значајан је пресек у слојевитости наше народне културе изложене неумитном и разорном зубу времена. Отргнуто од заборава, ово драгоцено и специфично наслеђе једне колико архаичне толико и нове народне мудрости показује да је народно памћење и данас свеже, да му ваља посветити свеколику своју љубав и радозналост на путу континуитета и реконструкције српске историје културе и књижевности, на размеђу утицаја и прожимања са наслеђем других балканских народа.

Из разговора *Уз ову књигу* са знајемо да је наш аутор још пре тридесет година, крајем 1960, као професор гимназије у Њилану, почео да прикупља народне пословице у Косовском поморављу. Десет година касније, на подстицај проф. В. Недича, приступио је проучавању и систематизовању грабе, као и њеној целовитијој социолошко-књижевној анализи. *Сазвучја усмене народне поруке* (1965) први је његов рад из ове области, да би затим објавио још неколико прилога сродне садржине у часописима „Стремљења“ и „Обележја“, као и књигу *Есеји и чланци из књижевности* (1977). Капитално издање *Народна књижевност Срба на Косову*, у оквиру седме књиге,

донело је његове записе народних пословица и изрека, док је В. Бован у својој студији *Вук Караџић и његови следбеници на Косову и Метохији* скренуо пажњу на Цветановићева бележења и проучавања народних умотворина на овом поднебљу.

По речима самога аутора — „ова књига синтетизује све оно што (је) у периоду дугом близу тридесет година истраживао, проучавао, тумачио и један део тога објавио по разним часописима и листовима и ... књигама, али је то све сада добило другу димензију и нашло прво место у оквиру целине. Отуда је она и по својој физиономији тако конципирана да највећи део заузимају тумачења и објашњења порука и поука народних пословица и изрека, јер је то и био најдуже предмет [његових] теоријских, посебно социолошко-културолошких, па често и лингвистичких истраживања и вредновања.“

У тако замишљеној и уобличеној књизи, В. Цветановић изворну грађу распоређује и промишља у три веће тематске целине: *Лирске народне песме*, *Анегдоте и шале*, и *Народне пословице и изреке*.

Лирске народне песме, којих је у овом крају много више него епских, су песмотворни производи српског староседелачког, углавном градског становништва и његове патријархалне средине. Песме из

породичног круга, бројне и разноврсне, показују односе супружника, свекрве и снахе, радних и нерадних (лењих). „Породични живот је у Срба Косоваца“, по ауторовим истраживањима, „нарочито у време турског ропства, одакле потиче и највећи број лирских песама био под јаким утицајем патријархалног морала. Породица се не само поштовала него и бранила од свакога, па и свога члана, поготову ако он тек треба да се привикава и прихвата нове навике и односе. Јавно се мало износило шта се унутар велике патријархалне породице догађало, јер се није хтело да се квари спољна хармонична слика. Требало је бар породично гнездо, у то време ропства, сачувати од јавности и суда средине. Због тога и ове песме, које се често додирују са љубавним, управо мало говоре о неким битним, суштинским односима у породици, а многи више сликају оне детаље који битно неће реметити мир, ред и сигурност задруга и њихових укућана.“

По језичким особеностима и етнографској грави у њима, неке песме су изразито старијег настанка, нпр. песме са мотивом о слепој љубави која девојку из богате породице води у сиромашну, или љубавна песма са општом девојачке лепоте и њене одеће из турског времена. „Очито је реч, закључује записивач, о девојци из богатог слоја (чорбацијског), јер свака девојка није имала посебну мараму (*долерин*) и *фестул* (део изнад мараме, као врста шеширића), а *жути дукат* на *алтан* (златно) грло у то нас још више уверава.“

Поменимо и то да Цветановић не доноси само варијанте својих записа; он прави избор из записа етномузиколога М. Васиљевића, истраживача В. Бована, М. Златановића, уз превасходна поређења са Вуковим ранијим текстовима. Ту су и лирске песме преузете из дела српских писаца Косовског поморавља — Зарије Р. Поповића, Стојадина К. Трајића и других.

Лирске песме са родољубивим призвучком, као „ехо турског ропства и однос према раји“, бележе сећања на то тешко време и сневаше слободе код Срба Косоваца, све до 1912. године. Наступило је ново време, улоге су се мењале. „Каури главу дигнали“, вели песма. Аге плаћају главом, Фатима постаје Босилка, турске мајке са децом плачу на згаришту.

Шаљиве приче и анегдоте, као облици разбирите и опуштања али и као порука, повод су за још развијеније Цветановићеве есеје према оним уз лирске песме. Приче и анегдоте се доводе у везу са вицевицама у наше време. „Оне су и данас у свему равноправне са вицевицама који имају савремене поруке...“

Главни јунаци су *чаршијски људи*, занатлије и трговци. Отуда су догодовштине везане за алвадиницу (посластичарницу), касапницу, кројачницу, док неке шаљиве приче говоре о сналажљивости појединца али и средине (комшија, пријатеља, рођака), младих и старијих укућана; ту су и ловачке приче, шала о студенту што је *положила цел семестар*, анегдотско приказивање атмосфере у градској породици, о мајци која је онемела да би јој се син оженио.

Народне пословице и изреке Срба Косоваца, укупно их је 99, запремају готово две трећине ове доситејевски замишљене и уобличене књиге. Наиме, В. Цветановић сваку пословицу есејистички и моралстички коментарише у смислу „како схватити праву поруку пословице и изреке“.

Стотинак одабраних искрица народне мудрости сврстано је тематски. Сваку од двадесет две тематске целине чини по неколико, три до пет, пословичних мисли развијених у краће или дуже есеје, нпр. о претераној добротности — *Ако будеш мост, свако ће те газити*; затим, омаловавање сиромашних (*Ем гол, ем зл, зао*), међусуседски односи (*Кој кућу зида крај рвавих*

суседа, нека је зида на точковима да може побећи), или она новијег датума — *Нове бунаре копај, а старе не затрпавај* — о упоредом чувању старог и развијању новог пријатељства, као етички став човека косовског поднебља, примораног на кретања, сеобе, миграције — условљене вишевековним турским и арнаутским прогонима са родног огњишта. Даља истраживања нашег аутора показују „да је уз стари облик ове пословице која није имала преносно, метафорично значење, била и прича“, коју затим у запису читамо. — *Човек није пиринач да се домери*; ова пословична мисао представља континуитет једне грчке мисли да је човек мерило свих ствари. Она је, дакле, у овом запису новијег датума, судећи по њеној конструкцији и језичком обележју, „архаично језички колорит је уступио место новијим облицима (није уместо неје; пиринач уместо ориз)“.

Од пословица и изрека насталих у кругу жена посебно се издваја она о женској домишљатости — *Женски шер никој неје научија*. Уз ову пословицу записивач је чуо три приче и забележио све три варијанте истог мотива. Насупрот овој, у кругу мушкараца је настала пословица, очито новијег датума — *Жена индустријска зна и ћирилицу и латиницу*, показујући, по речима истраживача, да је „патријархални оклоп попустио и да жена постаје економски самостална. Нижу се затим мисли

о субјективним слабостима квалисавог човека (*Врапче на свој кантар кило и фртал*), али и оног претерано скромног који готово скрива своје вредности, у смислу пословице — *Цвеће се не кити, само је китка*. — Изузетно патриотски и завичајно је наглашена пословица *Најбоље се лежи где се врежи*, насупрот старој латинској сентенцији — *Ubi bene ibi patria* (Где је добро, ту је и отаџбина).

Неретко је уз пословицу записана и прича из које је она проистекла, као што је из Езопових и Доситејевих басана следила поука, наравоученије, епимитион. Још је Вук Караџић запазио ту мебузависност народне приче и пословице: „У народу нашем има много малије приповедака које се као пословице приповиједају.“ Проширујући ово Вуково запажање, наш аутор-записивач додаје: „Прича се у овој књизи полако заборавља, а порука или закључак то јест пословица, добија све више самосталност и временом постаје потпуно издвојена и самостална. Тако у крилу народне приче, често и недовољно мотивисане и без жеље народног уметника постепено нестаје и раба се народна пословица.“

Настала на записима народних умотворина, књига колеге В. Цветановића је прерасла у вуковске поруке и просветитељска наравоученија, каква су она Доситејева, која су им и прави узор.

Миодраг Стојановић

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

— Друштво за пелопонеске студије —

Друштво за проучавање Пелопонеза основала је 1954. године група уважених грчких научника од којих су, и у нашој научној средини, добро позната

и цењена имена професора Панајота Зепа и Ника Венја. Удруживање у *Пелопонеску хетерију*, подстакнуто завичајном припадношћу оснивача и управе, има за

циљ, како то стоји у 2. члану оснивачког документа, истраживање Пелопонеза из историјског, археолошког, фолклористичког, лингвистичког, споменичког, етнолошког, економског и социјалног угла, али, исто тако, и из угла геологије, минералогije, ботанике, пољопривреде и природних наука уопште. Друштво је, затим, поставило себи задатак да шири научна сазнања о Пелопонезу и упознаје надлежне органе са резултатима истраживања, а на крају, али не и последњи, јесте задатак очувања уметничких, историјских и књижевних споменика као и њихова презентација. Циљеви Друштва остварују се на различите начине: издавањем периодике, архивске грађе и монографских студија које се баве неким од пелопонеских питања. Да би активност Пелопонеског Друштва текла по плану које је оно себи поставило, у Атини је оформљен центар који Друштву омогућује континуирану делатност. У тим просторијама је смештена засад још мала, али добро снабдевена тематска библиотека. Друштво се финансира из чланарине, прилога и завештања угледника као и од продаје публикација, што је све довољно за нормалан рад: за истраживачка путовања у земљи и иностранству, организовање ископавања и рестаурација, предавања, симпозијума и конгреса.

Друштво за проучавање Пелоповог острва изашло је пред грчку јавност најпре својим часописом "Πελοποννησιακά" који је већ првим бројем привукао пажњу стручне публике, а потом и организацијом многих симпозијума и конгреса на којима су учествовали најбољи истраживачи из Грчке и из иностранства. Симпозијуми, судећи по учесницима, имају национални карактер, а тематски су окре-

нути појединим областима Пелопонеза у којима се, наизменично, из године у годину одржавају. Кружећи тако, од 1973. године од једне области у другу (Ахаја, Коринтија, Аркадија, Арголида, Месенија, Илија (Елида), Лаконија), Друштво за пелопонеске студије ће ускоро затворити и трећи круг. До сада су изашла и акта прва два циклуса ових скупова: Акта I ахајског симпозијума у Патрама — 1974, Акта I коринтијског симпозијума у Коринту — 1975, Акта I аркадског симпозијума у Триполију — 1976, Акта I арголидског симпозијума у Нафплиону, Акта I месенијског симпозијума у Каламати — 1978 — да наведемо само прва издања.

Сваких пет година Пелопонеско Друштво организује велике међународне конгресе. Први таквак конгрес одржан је у Спарти 1975. године, други у Патрама 1980, трећи у Каламати 1985, а у припреми је и четврти међународни конгрес пелопонеских студија који ће се одржати септембра месеца ове године у Коринту. Реферати и саопштења са свих ових конгреса су већ објављени што указује на велику издавачку моћ Друштва. У годишњем извештају за 1987, који је скупштини Друштва поднео професор Грицопулос, читамо да десет томова зборника радова са локалних симпозијума и два зборника са интернационалних конгреса износе укупно више од 8.000 страница на којима су махом приказани новији резултати истраживања или новија сагледавања старих резултата. Тај импресивни број у међувремену је, појавом нових издања, увећан сигурно за још неколико хиљада страница. Да ли је, на крају, потребно нагласити да су оне и за балканолога прворазредно штиво.

Мирослав Вукелић

ФИЛИЈА — ЧАСОПИС ЗА НАУЧНУ, ЕКУМЕНСКУ И КУЛТУРНУ
САРАДЊУ ГРЧКО-НЕМАЧКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ

PHILIA, Zeitschrift für wissenschaftliche, ökumenische und kulturelle Zusammenarbeit der griechisch-deutschen Initiative, 1—2, Würzburg 1988

Колико је велики број часописа који излазе у свету а посвећени су грчкој (и римској) старини и колико су ти часописи угледни и са дугом традицијом излагања, утолико више пада у очи недостатак оних периодичних публикација које се баве питањима новогрчког света. Истина, новогрчка филологија и лингвистика су често налазиле уточиште у часописима попут *Indogermanische Forschungen* и *Glotta*, и то очито стога што су истраживачи новогрчких језичких питања стасали и деловали у средини која је ове публикације покретала и водила (како се види из односа Делбрик—Хадидакис) или су новогрчке језичко-књижевне теме биле третиране као део византијско-новогрчког склопа (*Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*). Али и тако везана уз византологију, која се много брже од неогрцистике потврдила као самостајна дисциплина, она није имала среће: често се, наиме, велики труд да се један часопис покрене и одржи у животу показивао узалудним. Судбина британског часописа за средњовековни и модерни грчки *The Link* који је Николаас Бахтин желео да издаје три пута годишње, а чија су само два броја изашла (први 1938, а други 1939. године) говори томе у прилог. Сличну судбину имао је и Годишњак центра за новогрчке студије у Остингу (Тексас) *Neohellenika* чији је први број изашао 1970. и који се после неколико година угасио. Од друге половине седамдесетих и током осамдесетих година запажа се, судећи барем по броју новопокренутих часописа, пораст интересовања за новогрчке студије: у релативно кратком периоду покренути су *Byzantine and Modern Greek Studies* (Oxford, 1975), *Bulletin of the Modern*

Greek Studies Association (New Haven, Conn. 1976), *Documents on Modern Greek History* (Copenhagen, 1982), *Journal of Modern Greek Studies* (Baltimore, 1983), *Modern Greek Studies Yearbook* (Minneapolis, 1985), *Modern Greek and Balkan Studies* (Copenhagen 1986), *Scandinavian Studies in Modern Greek*.

Часопис *Philia*, чија су прва два броја пред нама, наставља ову импозантну серију, према се по много чему разликује од претходних. Јер, то је гласило *Грчко-немачке иницијативе* за научну, економску и културну сарадњу та два народа. Отуда није случајно што је за име овог гласила узета веома стара грчка реч *φίλια* која се, како објашњава у уводном тексту председник овог Друштва и издавач часописа, професор византологије и новогрчке филологије на универзитету у Вирцбургу Евангелос Константиноу, први пут јавља код песника Теогнида средином VI века старе ере, а као израз најплеменитијег осећања које људи међусобно могу неговати. Аристотел овај појам у *Никомаховој етици* уздиже до врлине. Овакво пријатељство које је старим Грцима често било синоним за врлину није могућно само међу појединцима, оно је остварљиво и међу народима. Подухватајући се таквог пројекта, грађења пријатељства између два народа, професор Константиноу је имао на шта да се ослони у новијој немачкој духовности, јер више него било где у западној култури у немачком је свету Грчка узимана као узор, а од Винкелмана и као мерило свих ствари. Отуда не чуди што је у првом броју први рад посвећен Хелдерлиновој Грчкој. „Грчка је за мене била моја прва велика љубав, и ја не знам да ли је потребно да кажем да ће бити и последња“ —

писао је Хелдерлин као дваде-сетпетогодишњак у *Хипериону*. Да ли је за Хелдерлина Грчка била фантазмагорија или сасвим једна опипљива реалност, истина митска, али за њега потпуно стварна („Dort bin ich, wo Apollo ging“) — разматра минхенски професор Уфо Хелшер (Uvo Hölscher: *Hölderlins Griechenland*). О Казанцакијевој „Одисеји“ као извору уметничке инспирације пише Евангелос Константину који је, такође, приредио и превео мали избор немачко-грчке лирике снабдевши га кратким биографијама песника (Јани Рицо, Маноли Анагностакис, Таки Андониу, Константин Кавафи, Никифор Вретак, Елефтерија Зербину-Карадзас, а од Немаца ту су Волф Вихерт и Габо Матеен). Затим, у првом броју часописа разматрају се нека савремена питања грчке дијаспоре у Западној Немачкој: о проблемима школовања грчке деце у Немачкој (*Die schulische Ausbildung griechischer Kinder in Deutschland i Bedeutung und Möglichkeiten deutsch-griechischer Begegnung auf schulischer Ebene*), о којима се расправља и у следећем броју

(*die Bikulturalität griechischer Kinder in der Bundesrepublik*). Други број је обогатио ситним прилозима као што је етнолошки прилог о ритуалном колачу (крсном, вереничком и свадбеном) на Криту, али главни део и даље остаје посвећен грчко-немачким односима. Тако читамо прилог Хајнриха Шолера о грчкој политици у писмима Јанија Колетија немачком филхелену Фридриху Тиршу (Heinrich Schöller: *Griechische Politik in den Briefen Johannes Koletis' an den deutschen Philhellenen Friedrich Tiersch*), али и нови избор немачке, грчке и кипарске лирике који је са грчког на немачки и са немачког на грчки превео Е. Константину. Ту су још и прилози о Андонију Самаракију и Нику Казанцакију, као и обавезни екуменски додатак.

Филија је часопис који ће поздравити и хеленисти и германисти. За балканолога он није неопходна, али ни сувишна литература.

Мирослав Вукелић

ROMANO-BALCANICA

Лењинград 1987

Зборник научних радова *Romano-balkanica* лењинградског лингвистичког института посвећен је, како се у поднаслову каже, „питањима адаптације латинског језичког елемента у балканском ареалу“. Под искусним руководством Агније Десњицке Зборник доноси десет радова у којима се испитују латински елементи у албанском, новогрчком и балканороманском, са посебним освртом на територијалну диференцијацију балканског латинитета.

Први текст, *О проучавању латинских елемената у лексици балканских језика*, А. Десњицке,

уводног је карактера (3—36). Са стоји се из три дела. У првом се разјашњавају појмови „балкански латинитет“, „источни латинитет“ и „народни латински“, при чему се Десњицка приклања категоричком Михаескуовом негирању првог термина као нечега што је производ „географско-оптичке аберације“ и што у потпуности може да буде замењено Рајхенкronовим термином „свакодневни говорни латински“ (*die lateinische Verkehrs- bzw Umgangssprache*). Остали делови рада имају за предмет историјску улогу латинског елемента у формирању балканских језика,

која се најбоље огледа у лексичким латинизмима. Треба споменути да Десница припада оном кругу албанолага који се залажу за илирско порекло албанског језика. Илирској теорији она посећује највећи део простора понављајући основне детаље своје периодизације албанског језика па чак и коригујући албанске историчаре: уместо VIII в. који се у Историји Албаније (Тирана 1959) узима као време настанка Албанаца у правом смислу речи, она сматра да су пре појаве Словена они и етнички и лингвистички већ били посебан народ (27). Међутим, не би се рекло да су за тезу о јужноилирском (аутохтоном) карактеру Албанаца изнети баш прави аргументи. Тако је нпр. лат. PALUS, PALUDEM „блаво“, заједнички румунско-албански назив за шуму (рум. pădure, алб. pyll), произвољно протумачено као првобитна ознака за „шуме које су у прошлости бујале у блаатним приморским низијама“ (15). Истог је карактера и тврдња да је неочекивана чињеница што чисто културних позајмица које би сведочиле о градском животу на тлу римске Албаније готово да нема (16). Неочекивана је само у оквирима ове конструкције, али не и са становишта историјских података о сточарском карактеру Албанаца који су своју етно-језичку самобитност могли да очувају само далеко од градских средина и плодних приморских равница.

Исто мишљење о неодрживости идеје о некадашњем јединственом балканороманском латинитету заступају Л. Г. Степанова и Н. А. Сухачев у тексту *Далматски и балканоромански* (37—60), закључујући на основу расположиве лексичке грађе, изнете у радовима М. Бартолија, П. Скока, В. Винје и других, да су на Балкану постојала два различита и међусобно независна огњишта романске речи, далматско-италско и дако-романско, која се поклапају са територијалним поделама римских провинција у Диоклецијаново доба ка-

да је Далмација административно припојена Италији и Западном царству, док су Горња и Доња Мезија остале у саставу Источног царства.

Н. А. Сухачев је у посебном тексту на великом броју примера из области пастирске терминологије описао *Лексичко-семантичку диференцијацију балканороманског* (61—99), са нагласком на семантичким помацима који у романским језицима, како је већ било примећено, носе мање-више случајан карактер (упор. ANIMALIA „општи назив за животињу“ која је у банатском румунском постала „овца“, фриулском „во“ и португалском „јуница“).

Текст Ј. А. Лопашова *Латинска лексика у савременом грчком језику* (100—126), који започиње тврдњом да „ни један други језик није одиграо тако значајну улогу у историји грчког језика као латински“, садржи историјат проучавања и обиман списак латинске лексике на основу грађе Г. Мајера, М. Триандафилдиси и Х. Михаескуа. Карактеристичан је закључак да скоро искључива заступљеност у именским врстама речи чини извесну особеност грчких латинизама у поређењу с другим балканским језицима.

Тема текста А. Ј. Русакова је *питање фонетске адаптације латинске лексике у албанском језику* (127—144). О значају латинске лексике у овом језику, која заједно с индоевропском лексиком чини основни део његовог речника, сведочи податак да се често не могу разликовати латинске позајмице од иконоалбанских речи: „једна иста реч може с подједнаким успехом да буде изведена како из и. е. прформе, тако и из латинског етимона“ (128).

Још четири текста имају за предмет латинизме у албанском језику. Прва три се баве морфолошком проблематиком албанских латинизама: А. В. Шарапова *Односом латинских елемената у албанском и источнороманским језицима* на примеру

именских речи (145—170), А. П. Сытов *Латинским елементима у глаголском систему албанског језика* (171—201), а И. И. Воронина и А. В. Грошева у тексту *О албанском суфиксу -ar и његовом латинском прототипу -ARIUS* (202—312) доносе, ради поређења, и значајан материјал јужнословенских језика, којима иначе у овом зборнику није посвећен посебан рад. Четврти текст, А. В. Жугре, има за предмет историју семантичког развоја *Латинског VENIO и албанског vij* (233—236). Испитивање је дало врло интересантне закључке. Алб. глагол *vij* има суплетивну основу, што је последица истискивања домаћих облика латинским због лексичке сличности — док презентско-имперфективна основа *vij* нема никаквих изведеница, домаћа аористно-партиципска основа *ardh-/erdh-* има богато творбено језгро. С друге стране, док на плану семантичког развоја *vij* показује низ сличности с румун-

ским а *veni*, докле у граматици-анализованој функцији помоћног глагола за грађење блиског будућег времена има паралелу у шпанском *venir*.

Последњи текст у овом зборнику, *Румунске етимологије* (рум. *la* и лат. *LATUS*) 248—258) А. Б. Черњака, говори о пореклу главног румунског предлога правца и места, описујући поред романског материјала и типолошки сличне појаве у разним језичким групама као што су угрофинска, монголска, картвелска, абхаско-адигејска и др., али не помиње прилике у балканским језицима без којих се ова румунска особина не може посматрати, а пре свега истоветни грчки предлог правца и места *от/отó, отá, отé/* (упор. а *merge la școală = πηγαίνω отó σκoλεí* „ићи у школу“ према а *sta la masă = κάθoμαι отó τραπέζι* „седети за столом“).

Вања Станишић

СЛАВЈАНСКОЕ И БАЛКАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ. ПРОСОДИЯ (Москва 1989)

Прошлогодишњи зборник радова Института Славистике и Балканистике из Москве доноси четрнаест интересантних прилога из области словенске и индоевропске акцентуације и просодије. Пажња је посвећена свим акценатско-просодичким нивоима: слогу, реченичкој интонацији и реченичком акценту, синтаксичкој акцентологији и метрици.

Први текст у овом зборнику, *О једној сличности између словенске и угрофинске реченичке интонације* Т. М. Николаеве (3—16), на упоредном руском и угрофинском материјалу, говори о заједничком „силазном“ карактеру интонације упитних реченица ових језика, насупротив узлазном карактеру питања у западноевропским и турским је-

зицима. Закључно типолошко-фонетско и интерференцијално тумачење ове особине, с којом је у вези и руско „акање“ као угрофински субстрат, има специфичан значај и за српскохрватски језик који овде није помињан, а чији књижевни стандард („херцеговачки тип“ — упор. *Херцеговина* која је сама фонетски мађаризам) такође одликује силазна интонација упитних реченица.

Интонација је тема и текста Р. Ф. Пауфошине: *Употреба регистарских разлика у руској реченичкој интонацији (на материјалу књижевног језика и северноруских говора)* (53—64) и *Неких особености говорног ритма реченичког акцента у чешком и руском језику* (40—53) О. В. Беспалове, која је потврдила Ја-

кобсонове закључке да начелну типолошку разлику између ова два језика чини то што чешки акценат, фиксиран на првом слогу, врши само разграничавајућу функцију и не представља фонолошки елемент језичког система.

Тема текста А. В. Бондарко и Е. С. Маслове *Слоговна структура текста и информативна карактеристика слога* (16—26) јесте улога просодије у подели речи на слоге, тј. питање на који начин морфемна аналогија утиче на прекодирање једног низа слогова у текст. Без просодијских правила само фонетска информација не би била довољна за правилно разумевање текста у реалном одсечку времена.

С. В. Кодзасов, рођени Московљанин и дугогодишњи проучавалац тонских система дагестанских језика, у тексту *О просодији руске речи* (26—40) на примеру именица женског рода на -а износи невероватну тврдњу да и руски језик има тонове. И то чак осам: 1) висок раван (*голова*), 2) низак раван (*вода*), 3) ступњевит силазан (*княжна* „кнегина“), 4) ступњевит узлазан (*закон*), 5) клизећи висок (*телега* „таљега“), 6) клизећи низак (*жертва*), 7) клизећи силазан (*колело*), 8) клизећи узлазан (*береза*).

Два се текста баве метриком и версификацијом. М. И. Лекомцева у тексту *Метрички превод с фонолошке тачке гледишта* (64—75) разматра везу између метрике и семантике која се уопштено посматрано може сматрати семиотиком стиха. Међу разним примерима превода доста простора је посвећено и Змајевим преводима Љермонтова. Пушкиновим преводима српских народних песама, као и руским преводима Горског вијенца. Циљ текста М. Ю. Лотмана *О семантичкој типологији руске версификације* (76—98) јесу семантичке конотације различитих стихотворних форми руске поезије, као и разрада типолошких одлика које могу да постану ос-

нова систематског проучавања метричке семантике.

Преосталих девет текстова има за тему индоевропски и словенски акценат.

В. В. Иванов, један од најпознатијих савремених индоеврописта и хетолога, у тексту *Нова сазнања о индоевропској акцентологији. Проблем бележења тона и акцента у хетитском* (98—105) указао је на то да је понављање знака који служи за ознаку самостласника у претходном слогу у хетитском клинопису могло да се употребљава и за бележење дужине самогласника. С друге стране, ненаглашеност енклитика наводи на закључак да су се у хетитској графици оразиле тоналитетске разлике, што је у складу са резултатима свих савремених радова о индоевропском глаголу.

Руским акценатом баве се следећа два текста. *О неким везама између значења и акцента код руских придева* А. А. Зализњака (148—163) који доноси три нова семантичка правила: 1) називи физичких и психичких недостатака обично имају акценат на флексији у пуним формама, 2) придеви који значе боју имају акценат на основи у пуним формама, 3) у случају антонима са акценатом на основи придев може да има акценат на флексији упркос поменутој правилу. И. А. Корнилаева у тексту *Из историје руске акцентуације XVIII в.* (192—200) говори о досада мало проучаваном акценату XVIII века.

Други словенски језици су заступљени текстовима Р. В. Булатове *Особености акцентуације б-основа средњег рода у српскохрватском* (164—192) која је у овај „широки дијапазон разносистемног материјала, који по њеним речима представља схј., настојала да унесе извесну јасност навођењем до сада недовољно коришћене грађе, у првом реду старих штокавских текстова XIV—XVI в. из југозападне Србије и југоисточне Херцеговине и чакавско-кајкавског система XVII в. Јурја Крижанића,

као и текстом К. К. Богатырјова *Акцентуација поморских придева с историјске тачке гледишта* (200—215) који је акценатске прилике у словенском, кашубском и кочевском упоредио с моравском, чакавском и словеначком акцентуацијом.

Преостала два текста у овом зборнику баве се преношењем акцената са последњег слога са последњег на почетни у индоевропским оквирина. Ова архаична одлика акценатског система пушту дијалекта, о којој говори В. А. Дыбо у тексту *Аф-*

гански акценат и његов значај за индоевропску и балто-словенску акцентологију (106—146) (упор. преношење акцената на предлоге, особито на негацију: *че нѧ—мрым, лѧба цы вѧ-вѧным „ако нѧ умрѧм, много шта ћу видети“*), постоји и у словенским језицима. О истој појави у северноруским заоњежским и српскохрватским славонским говорима пише А. В. Тер-Аванесова у тексту *О једној словенској акценатској иновацији* (216—250).

Вања Станишић

ЗБОРНИК ЗА ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ МАТИЦЕ СРПСКЕ 22/23. Нови Сад 1986/1987

Међу текстовима који, у 22. књизи ЗЛУМС-а, могу бити занимљиви са балканолошког становишта налази се рад Војислава Ј. Бурића, *Босанске минијатуре у грчком рукопису 149 из атинске Националне библиотеке*. Реч је о рукопису који се не издаваја ни по лепоти писма ни по украсу, али је привукао пажњу истраживача још почетком XX века због словенског текста исписаног на свицима које носе апостоли Петар и Павле. Осврћући се на ранија тумачења ове појаве, аутор износи своје мишљење да је у питању темелна рестаурација рукописа из XI века, извршена у XIV веку. Предлаже чак и прецизну датацију — 1327. годину, на основу података у паскалним таблицама. Стил интервенција у минијатурама, пак, не везује само за XIV век, већ и за радионицу Манојла Грка.

Рад Радомира Д. Петровића, *Фреске XIV века из цркве Св. Николе у Великој Хочи*, износи податке до којих се дошло средином седамдесетих година, приликом конзерваторских радова на том објекту из XVI века. Тада је започето откривање слоја фресака из XIV века, који је

још 1933. запазио Бурђе Бошковић. Тај слој је веома оштећен и без натписа, а налази се на западном зиду нартекса. Аутор је пажњу усредсредно на фреско-икону *Богородица Перивлентос*, износићи претпоставку да је старија црква подигнута између 1321. и 1333, у доба Стефана Дечанског, а да су ктитори били отац и мајка Градислава Сушенице, челника.

Биљана Б. Голубовић веома исцрпно обрађује један фрушкогорски споменик, подигнут почетком XVI века, у свом раду *Зидно сликарство цркве манастира Петковице на Фрушкој гори*. Од читавог манастирског комплекса данас је сачувана само црква посвећена светој Петки, и то практично у свом првобитном облику. Фреске су, на основу натписа, датиране у 1588. годину, а њихов програм одговара уобичајеном програму српских цркава тога доба. Међу малобројним иконографским одступањима налази се, на пример, приказ *Деизисног чина* у тамбурџији, који одговара грузијским примерима из XII века. Теолошки програм је, по оцени аутора, складно замишљен и плод захтева образованог нару-

чиоца. У погледу стилских одлика, живопис се уклапа у опште токове XVI века, а дело је тројице мајстора. Питање које аутор оставља отвореним јесте тачно утврђивање порекла мајстора и то јесу ли сва тројица истовремено радиле.

Са становишта утврђивања неких историјских чињеница, занимљив је рад Александра Стојановског, *Где треба тражити јанастир и село Архиљевицу?* Осврћући се на раније покушаје разрешавања ове историјске загонетке, засноване на подацима из повеље цара Душана из 1355. и повеље Дејанове жене из 1379 (или 1381), аутор нуди ново решење, темељећи га на новим подацима што их пружа османска грађа из XVI века, пописне књиге тога подручја. Аутор, наиме, сматра да се манастир налазио у непосредној близини села Белановице, на падинама кумановске Црне горе. Но, будући да он данас више не постоји, дефинитивну потврду таквог тумачења могу дати само теренска, археолошка истраживања.

И напоследку, издавајемо рад Александра Давидов *Представе Лозе Јесејеве у српској уметности XVIII века*. После општег осврта на ову, превасходно средњовековну, тему и њене библијске и апокрифне изворе, аутор детаљно обрађује седам досад познатих примера из XVIII века, који су сви (4 примерка у монументалној и 3 у примењеној уметности) настали у областима северно од Саве и Дунава. Анализа ових представа наводи аутора на закључак да су оне, мада различите по техници, димензијама и месту у храму, иконографски веома сродне и да се разазнају утицаји украјинских иконостаса с почетка XVIII века, бар кад је реч о Лози Јесејевој на царским дверима. Опште узев, аутор та решења сматра оригиналним, док идентична иконографска решења на неким итали-критским иконама држи за независну појаву, настају као неминуван резултат

процеса прожимања западних и источних елемената.

У 23. књизи Зборника занимљив је текст Драгиње Симић-Лазар, *Значење представе убогих на поствизантијским сликама Страшног суда*, који разматра тему сиромаштва и маргинаалности, не тако често у византијској иконографији. Она се среће у минијатурама IX—XI века, као илустрација псалмама или, на пример, у светогорским и северногрчким манастирима XVI века, док су у српској уметности XVII века забележени примери у Тутину и селу Пустини. Закаснело позивање на основну хришћанску поруку — онострана награда убогом и несрећном праведнику — аутор везује за ишчезавање хришћанских држава на Балкану и материјалну немоћ православне цркве, што је условило постојање многобројних бескућника, сељака без земље и куће, честих намерника на светогорским имањима у Македонији већ крајем византијске епохе.

Рад пољског научника Тадеуша Трајдоса говори о занимљивој појави — *Византијски живопис у Пољској за владавине Владислава II Јагеле (1386—1434)*. Реч је о седам фресака које су до данас сачуване у Лублинском замку, те у Вишличкој и Сандомјершкој колегијати. Зна се и у којим су католичким црквама постојали, данас уништени, примери византијског сликарског стила. У формалном погледу, ове фреске се везују за руске и српске (Милутинова школа XIV века) утицаје уз елементе комнинске традиције и обиље готичких композиционих детаља. Аутор, међутим, сматра да је програм подређен католичкој теолошкој и литургијској мисли, и да је настао као израз Владислављеве тежње да руско-литванску православну цркву укључи у католичку сферу с доминацијом римске доктрине. Издвајамо још текст Мирослава Тимоџевића *Први српски штампањ антиминси и њихови узови*. Реч је о антиминсима с краја XVII

и почетка XVIII века, а први међу њима је поручио Арсеније III Чарнојевић у Бечу 1692. Они су настали не само из практичних разлога, као неопходни богослужбени предмети, већ се јасно разабера жеља наручилаца да се прекине с традицијом и усвоје неке нове формулације. У том смислу, антиминоси претходе преображају сликарства Карловачке митрополије

који ће уследити неколико деценија касније. Аутор разматра утицаје Кијевске митрополије (западноевропска оријентација), Московске синодалне штампарије (православне традиције) на српске антиминосе, као и начин на који су се одребене, сложене теолошке расправе у њима одражавале.

Марина Адамовић

ИКОНОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА

Јанко Радовановић, *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд, Балканолошки институт САНУ, посебна издања књ. 32, 1988, стр. 206 и 55 сл.

Иконографска истраживања сликарства у византијским традицијама имала су своје херојско доба при самом крају XIX и у првим деценијама нашег века. Својим великим синтезама Н. В. Покровски, Н. П. Кондаков и Г. Мије дали су чврсте основе на којима су почивала каснија истраживања. Међутим, готово опседнутост проучавања византијског сликарства на почетку нашег века иконографским проблемима водила је занемаривању уметничких својстава старих фресака, икона или минијатура. Генерација историчара византијске уметности која је имала највећи утицај пред Други светски рат и у деценијама после 1945, којој су припадали В. Н. Лазарев, А. Грабар, код нас С. Радојчић, одбили су да виде и тумаче византијска сликарска дела као одређену теолошку мисао, већ су у њима налазили уметничке вредности, пратили су стилски развој, трагали за хеленистичким узорима, откривали сликарске радионице и индивидуалност појединих уметника. Укратко, не заостављајући иконографију као помоћну дисциплину историје уметности, они су византијске, српске или руске фреске, иконе и минијатуре посматрали као умет-

ничка дела која се морају свестрано испитивати.

Последњих деценија, посебно година, интересовања за иконографске проблеме поново јачају у свету, и код нас. Ову појаву није тешко објаснити. Велики број нових споменика сликарства, непознатих ранијим испитивачима, откривен је и објављен, и превашња слика о појединим иконографским особеностима мора да се преиспита и понекад мења. Осим тога, неке иконографске изузетности нису ни биле разматране, јер су ранији испитивачи, чини се, свесно пренебрегавали специјалне проблеме бавећи се уопштено иконографијом византијског сликарства. Међутим, невоља је што се у свету, па и код нас, у том васкрслом појачаном интересовању за иконографију почело претеривати, и иконографија добија пренаглашено место у студијама о сликарству у византијским традицијама, а некада, изгледа, постаје основна амбиција историчара византијског, и српског сликарства.

У таквој научној клими, а као одраз појачаног интересовања за иконографију, појавила се и књига Јанка Радовановића *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV*

века. Њу сачињавају петнаест студија (24 чланка), од којих је већи део био раније објављен. Неки од ових чланака тичу се појединачних недовољно разјашњених композиција (Сан цара Навукодоносора и Пијанство Нојеву у припрати Пећке патријаршије, Васкрсење Христово у Грачаници, Проповед Јована Претече у аду из Пећке патријаршије и Бијелог поља, Дрво живота — симбол Христа у Дечанима, Једно чудо арханђела Михаила у Леснову и др.). Други радови су уопштеније природе и односе се на мање или веће целине фресака у знаменитим српским задужбинама (Иконографија фресака из протезиса цркве Св. Апостола у Пећи, Рупо Гедеоново у српском средњовековном сликарству, Иконографија живота и чуда светог Димитрија на фрескама манастира Дечана и др.). Чувеном Минхенском српском псалтиру посвећено је такође неколико краћих чланака.

Иако нису писане посебно за ову књигу, ове иконографске расправе сачињавају уједначену целину, како по тематском оквиру тако и по методолошком приступу. У највећем броју случајева повод за брижљиву иконографску анализу послужиле су појединачне фреске или мање целине живописа по нашим храмовима XIII и XIV столећа. Иако су се, посебно последњих година, појавиле неколике илустриране монографије о знаменитим српским споменицима (Хиландар, Љубостиња, Морача, Краљева црква у Студеници, Грачаница), још увек многе недостају, поред осталог и оне о Пећкој патријаршији, Дечанима, Леснову. Управо у овим црквама у којима се у обиљу фресака крију и оне са недовољно разјашњеним садржајем, Јанко Радовановић је налазио поводе за своје аналитичке студије. Дobar зналац литургијских текстова, као и класичних теолошких списа из првог миленија хришћанства, аутор, чини се, са лакоћом разрешава неке ико-

нографске необичности или скријена значења у привидно садржајно разумљивим сценама. Та наизглед лакоћа у иконографском тумачењу појединих сцена и циклуса плод је, међутим, дуготрајних помних претресања огромног броја извора богословске мисли из претходних векова. Али, проналажењем извора који разјашњавају неку необичност или недоумицу иконографске природе, аутор не окончава посао. Он упорно трага за коренима одређене теолошке идеје и открива додатне доказе у корист својих закључака. Зато се некада чини да је пронађено решење проблема претрпано доказном грабом, те се тако замагљује јасноћа доказивања. Јанко Радовановић, међутим, чини то очигледно стога што жели да свим њему познатим разлозима поткрепи своје тврдње и да убеди и сумњичавог читаоца. Отуда књигу испуњава густо ткање доказа изложених посебно у великим напоменама.

За књигу и њеног аутора особена је црта одсуство претеривања у закључивању на основу иконографских истраживања. Решевајући одређени проблем, Ј. Радовановић се не упушта потом у уопштавања за које нема довољне основе. Свестан својих знања и сасвим одређених научних интересовања, он се не бави стилским особеностима фресака које изучава, ни њиховим аутором, па чак не прати историјски неку иконографску особеност. Он јасно одређује опсег својих трагања и тога се доследно држи. У томе је и разлика у поређењу са неким савременицима чија је слобода закључивања у обрнутом односу са богословском ученошћу. Управо ту долази до изражаја битна разлика између правог познаваоца пребогате теолошке литературе и причућених зналаца који се задовољавају само основном богословском литературом из мноштва дела која испуњавају читаве библиотеке. То је предност Јанка Радовановића који поседује солидно и право

теолошко образовање, па је стога аутор коме се може поклонити поверење када понуди решење неког иконографскг проблема.

Књига Јанка Радовановића се појавила у право време, када је интересовање за византијску иконографију код нас у знатном порасту. Историчари уметности средњовековне Србије и Византије, који су наклањени иконографским истраживањима, могу се на овој збирци радова поучити колика су и каква знања потребна да би се озбиљно, научно утемељено пришло проучавању неког иконографски занимљивог уметничког дела. За неке биће то подстицај да озбиљније студирају класичну теолошку ученост и допуне празнине разумљиве за лаичко образовање. Ако озбиљност ове књиге неког обесхрабри да се даље бави иконографским проблемима, биће то такође корисна последица, јер у времену специја-

лизације понекад је боље да се историчари уметности користе знањима аутора попут Јанка Радовановића него да сами улазе у подручја за које имају само скромну представу.

По поузданости и правој теолошкој обавештености, Јанко Радовановић је данас код нас изузетна личност, а његова иконографска истраживања подстичу свестрано изучавање великог уметничког завештања средњег века. Он је доиста усамљен у спремности да своја теолошка знања стави у службу изучавања старог сликарства. Треба се надати да ће појава ове књиге подстаћи младе, радознале људе богословског образовања да са истим маром, као и Радовановић, приступе решавању многих иконографских проблема које крију наши храмови живописани у распону од XI до XVIII века.

Сретен Петковић

СТУДЕНИЧКА РИЗНИЦА

Мирјана Шакота, *Студеничка ризница*, издали Просвета, Београд и Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 7, Београд, 1988, 293 стр., 26 табла у боји, 210 црно-белих слика и цртежа

У релативно кратком распону времена — од 1981. до 1988. године, Мирјана Шакота, научни саветник-конзерватор Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, подарила је нашој науци три изузетно значајне, студозно и понето написане, брижљиво графички опремљене монографије ризница трију истакнутих средњовековних манастира у Србији: Бање код Прибоја (1981) Дечана (1984) и Студенице (1988).

Монографија о студеничком ризничком благу и две овде поменуте, раније објављене ризничке монографије истог науч-

ника, међусобно се допуњују и чине својеврсну трилогију која има значај капиталног дела, чиме је знатно обогаћена историографија уметничког стваралаштва Срба. На разне начине, својим натписима, стилом и другим карактеристикама, ризнички предмети допуњују историографију уметности и других балканских народа — Грка, Бугара, Турака, а такође оних који живе изван граница Балканског полуострва — Мађара, Румуна, Пољака, Руса, Немаца, са чијим су прецима Срби одржавали трајне или повремене политичке, културне, уметничке и друге везе.

Савесно и надахнуто написаним монографијама потврђиване су раније, сигурно утврђене вредности сачуваних предмета, а предочавана су сазнања стечена на основу нових истраживања, или су изрицане критичке сумње у њихове раније, по другим ауторима исказане позитивне оцене. Објављивањем преко стотину до сада непознатих, раније неоправдано занемарених предмета у ризничким збиркама Студенице, стваралаштво српских вештих мајстора од заната и уметника осветљено је из новог угла, нарочито дела настала у XVIII и XIX веку.

Изучавајући предмете у српским ризницама, Мирјана Шаkota им није пришла, и то је њена велика заслуга, применом метода селекције, као што су то учинили њени претходници, већ их је одређала по њиховој општој вредности, једнако важним представницима некадашњих већих целина у односу на материјалну културу, уметничко схватање и општу атмосферу духовних вредности одређеног времена, не узимајући у обзир да ли су израђени од драгоцених материјала или обичних, простијих, било да припадају врхунским делима уметности или да су њени мање вредни сведоци. Хетерогени сплет вредности ризничког инвентара Студенице није раније сагледаван у сложеним контекстима историје, политике, културе, вере, истакнутим личностима и веза са суседним народима или са онима из удаљенијих регија. Мирјана Шаkota је својим, по нашем мишљењу позитивним, неселективним ставом према ризничком материјалу, при савесно вођеним анализама и логичним закључцима наведене факторе узимала у обзир, указујући тиме пут будућим истраживачима српске историје примењене уметности, посебно предмета ризничког блага, а нарочито оних раније изостављених и заборављених, претежно насталих од XVIII до XX века.

Ризничка трилогија Мирјане Шаkota садржи подстицајан

основ за неколико студија, чак и целих књига, о предметима насталим у наведеном времену. Примера ради, указујемо на тему о балканском стилском синкретизму којим су обухваћени сплетови најхетерогенијих стилских елемената и орнаментално обиље у својеврсном складу презентовани на више или мање успешним делима уметничких заната. Међутим, предметн настали у помињаном времену, раширени по црквама, музејима, приватним збиркама, не траже само опште оцене, већ продубљене анализе, откривање и истраживање путева и начина како су тада стилски елементи стизали у земље Балканског полуострва, односно у Србији, и одговоре на питање да ли се у насталим стилским синтезама налазе самоникле, регионалне па и локалне специфичности.

Кроз десет страница текста „Студеничке ризнице“ аутор нас уводи у стошездесет година стару, њену до сада најпотпунију библиографију. Искрпна историја ризнице од XII до XX века тешње је повезана са историјом самог манастира. Својим богатим садржајима и новим подацима, помињани текстови остаће у целини и појединостима незаобилазни за будуће истраживаче Велике лавре и других ризница у Србији.

Каталoшки део „Студеничке ризнице“ почиње металним предметима, њеном најбогатијом збирком, наставља се тканинама и везовима, следе их ликовна остварења — иконе, слике и графика, а на крају је дато место кодексима, штампаним књигама и архивској грави на српском, турском, немачком, руском и румунском језику. Свакој групи сродних предмета претходи расправа о проблемима које намећу, а закључци испуњавају рубрике јединица каталoшког обрасца. Узорно сročени текстови каталoшких јединица праћени су односним библиографским подацима. На основу таквог педагошког начина каталoгирања могло се лако утврдити да је овом

приликом први пут објављено преко стотину ризничких предмета, претежно металних. Међу њима су предмети литургијског значаја (кадионице, кандила, дискоси, звездице, ложице, копља), затим мали њивоти за мошти, неколико прелепих панагија и напрсних иконица-енколпиона, напрсних њивота, амаџија, крстова, понеки комад накита, репрезентативне сребрне и понеке позаћене пафте, са појасевима. Вотиве — заветне дарове, израбене од сребрног лима у XVIII и XIX веку, оболеле особе, вођене тврдом вером и безмерном жељом за оздрављењем, прилагале су цркви, односно стављале испред иконе одређеног свеца; ти су прилози са натуралистичким приказима оболелог дела тела, ликовно остварени претежно у духу фолклорне наиве. Обичај прилагања вотива те врсте био је веома ширен међу православним и католичким народима на Балкану, а познат је и у целој Европи.

Поглавље Тканине и везови садржи 37 литургијских и црквених одевних предмета, од којих до објављивања ове књиге 8 није било још евидентирано. Међу тим материјалом налази се већ објављени „крсташ-барјак“, а представљао је тада, а још и данас представља велику непознаницу студеничке ризнице. Мирјана Шакота је у уводном, расправном делу „Тканине и везови“ указала знатну пажњу том занимљивом предмету. Помном анализом симболичких знакова, пришивених или везених на делове тзв. барјака-крсташа — двоструки крст са супеданеумом и Голготом, два грчка крста на странама, а над свим тим три везене розете астралног типа, Мирјана Шакота је дошла до закључка да су ти елементи у контексту у коме се јављају значајни за сепалкрални култ, а то поткрепљује са доста аргумената и опрезно претпоставља да у том случају: „... можда и није посредни барјак, чији је облик заставе са три пера тек нека накнадна рестаурација, из

незнања, могло да му да, већ да тканина, која потиче из XIV века, представља покривач за гроб Стефана Немање, св. Симеона, један од многих које је ова светиња добијала током своје дуге историје. Тој процени иде и на руку чињеница да је тканина имала нашивене и извезене представе само са једног, горњег лица. У традицији XIX века, која га већ сматра барјаком, она се и везује за Стефана Немању“.

Двоструки крст са Голготом, сунце и месец на странама по врх крста, искројени су од памучног, сивог броката, приликом неке оправке у XVI веку. Без много пажње пришивени делови броката, свакако у секундарној примени, можда су кројени од неког кафтана (о употреби турских кафтана за израду црквене одеће у Дубровнику и на његовој широј територији у XVI веку, била је тема коју смо пре неколико година изучавали). По асиметричној шару, сложеној од лепршавих мотива цвећа веома омиљеног код Турака — тулипана, каранфила, дивље руже, а чијој је неправилности допринела и чињеница што су брокатне апликације састављене од парчади те тканине, а да се при њиховом спајању није обраћао пажња на то да ли се шапуре допуњују, или да било како стоје једна спрам друге, а могућно је да је до тога дошло због недостатка одговарајућих комада тканине који би се могли тако саставити да орнаментални склад на тканини не би био нарушен. Чини нам се да би расуђеност мотива и живост композиције говориле у прилог каснијој датацији броката, тј. да је настао у првој половини XVII века.

Дело Мирјане Шакоте сведочи о њеном дубоком и странеом познавању материје коју је годинама изучавала. Ценимо га као велики допринос науци. Оно нам је и људски блиско због поштивања и љубави које аутор осећа према том споменику. Својом књигом, по-

ред значајних, пригодних издања других аутора, Мирјана Шаkota је много допринела сјају скоро одржане свечане прославе поводом осам векова постојања овог славног Немањинског манастира. Њене хумане, топле речи посвете „људском разуму“ за који верује да неће допустити да природна целина Манастира, предодређена на вечно трајање, буде нарушена због свакодневних и пролазних потреба.

Не могу а да не наведем у истом духу написан текст за-

вршног одељка у глави Историја студеничке ризнице, у којем М. Ш. казује следеће: „Још једном изражавам искрену наду да ће се због неутољиве жељи за духовним вредностима открити мудрији и целасходнији начин за решење питања насушне потребе за здравом водом а Студеница наставити да траје у својој ничим не нарушеној лепоти.“

Верена Хан

НАУЧНИ СКУП „МИГРАЦИЈЕ НА БАЛКАНУ ОД ПРАИСТОРИЈЕ ДО ДАНАС“

Априла 1988. године на Калифорнијском универзитету у Санта Барбери одржан је међународни научни скуп о миграционим кретањима на Балкану кроз векове.

Скуп је организовало Одељење за историју овог универзитета на основу споразума о научној сарадњи са Балканолошким институтом САНУ.

Учествовало је по осам научника са југословенске, односно америчке стране. Делегацију Балканолошког института предводио је њен тадашњи директор академик Радован Самарџић. Чланови су били: Никола Тасић, Драгољуб Драгојловић, Драгослав Антонијевић, Веселин Буретић, Бурица Крстић и Милан Ст. Протић. Као гост учествовао је и професор Драгољуб Живојиновић. Од америчких историчара на првом месту треба поменути професора Димитрија Борбевећа главног организатора и домаћина скупа. Остали учесници су били: Марк Стефановић, Роберт Фрејкс (Robert Frakes), Хенрик Бирнбаум, Бариса Крекић, Линда А. Нелсон, Франк Ј. Фрост и Елзи Иванџић Данин (Elsie Ivancich Dunin).

Саопштења са скупа обухватала су огромно временско раз-

добље од прансторије до данашњих дана. Учесници чија се научна интересовања крећу од археологије и етнологије, преко античке историје и историје средњег и новог века, до савремених политичких кретања, успели су да, својим радовима, пружи вертикалну слику миграционих промена, њихових узрока и последица, које су обележиле читаву историју Балкана.

Научни скуп у Санта Барбери одржан је на енглеском језику. Многи студенти универзитета, као и публика заинтересована за ову тему, редовно су присуствовали раду скупа. Последњег дана сала у којој је симпозијум одржан била је мала да прими све оне који су желели да чују разговор којим је скуп закључен.

Овај скуп има вишеструки значај за Балканолошки институт САНУ. Прво, дошао је као последица споразума о сарадњи са једним угледним америчким универзитетом, што је само по себи успешан потез, врло редак у југословенским условима. Друго, пружио је прилику да о једној изузетно значајној теми историје Балкана говори читав низ стручњака и да се на најбољи начин представи америчкој

научној јавности. И треће, скуп у Санта Барбари омогућио је ближе упознавање и размену мишљења са познатим америчким историчарима. Овде треба истаћи да је као гост на скупу присуствовао један од најутицајнијих америчких стручњака за савремену историју источне Европе, Анджеј Корбонски, професор Калифорнијског универзитета у Лос Анђелесу.

Као резултат ове плодноне сарадње, у Београду су, у посеб-

ној књизи објављени научни радови са скупа у издању Балканолошког института и Просвете.

У укупној међународној делатности Балканолошког института САНУ, сарадња са Калифорнијским универзитетом у Санта Барбари представља још један успешан корак. Остаје, стога, реална нада и очекивање да ће се ова сарадња са истим успехом наставити и у будућности.

Милан Ст. Протић

ЈЕРЕТИЧКИ ПОКРЕТИ И ДЕРВИШКИ РЕДОВИ НА БАЛКАНУ

Међународни научни скуп, Београд, 17—19. април 1989.

На југоистоку Европе јеретички покрети су били у прошлости, а и данас су, присутни готово у свим облицима у којима су се јављали у тако великим религијама попут хришћанства и ислама; многи од њих су, штавише, поникали управо на Балкану, ту се развијали и бивали сурово гушени. Балканолошки институт САНУ организовао је велики међународни скуп са жељом да се научно расветли ова недовољно позната појава духовног живота на Балкану. При том је, као једну од основних идеја скупа, организатор истакао покушај трагања за континуитетом у мистичкој мисли: од средњовековних хришћанских јереси, преко оснивања и деловања дервишких редова, све до савремених струјања у исламу. Широки хронолошки оквир и интердисциплинарни приступ отворили су могућност да се чују различита мишљења а поједини проблеми обраде свестраније. Пошто су исламски мистички покрети били мање проучавани, а трају и данас, пружено је сразмерно више простора расветљавању њихове улоге на тлу Балкана.

Скуп је отворио председник Организационог одбора, академик

Радован Самарџић. Први део је био посвећен хришћанском мистицизму: Владета Јеротић, *Психолошки приступ дуалистичким покретима*, Драгољуб Драгојловић, *Есхатологија средњовековних дуалиста*, Мирјана Татић-Бурић, *Мистични логос и његова слика*, Слободан Благојевић, *Гностицизам*, Петер Рокан, *Флагеланти на тлу Југославије и суседних земаља у средњем веку*, Драгослав Антонијевић, *Мистика у обреду анастенарија*, Вера Стојчевска-Антић, *Мистични елементи у неким опитехришћанским и локалним хагиографијама*, Љубинко Раденковић, *Апокрифне молитве и заклинања у црквенословенској књижевности*, Бојан Јовановић, *Мистичко искуство и идеја месијанства*. Потом су следила два реферата о јеврејским јеретичким покретима: Еуген Вербер, *Поглед на јеврејске хетеродоксне покрете*, Александар Матковски, *Јеврејски јеретички покрети у Македонији у османском периоду*. Исламски мистицизам обрадили су: Дарко Танасковић, *Стање проучавања дервишких редова у Југославији*, Thierry Zarcone, *Les cimetières de tekke come source pour la connaissance des ordres des derviches*, Natha-

lie Clayer, *Les possibilités de traitement informatique des données sur les ordres de derviches*, Мустафа Церих, Хереца у Исламу: настањак развој и значење, Фикрет Карчић, Јеретичка учења и пракса у свијетлу прописа шеријатског кривичног права, Ahmed Yaşar Ocaк, *Un herétique ottoman à l'époque de Soliman le Magnifique: Şeyh Muhyi'd-din-i Karamânî*, Цветана Георгиева, Бекташије и јаничари, Gábor Ágoston, *Dervish Orders and Muslim Culture in Hungary under Ottoman Rule*, Душанка Божанић-Лукач, Сари Салтук и Срби, Олга Зиројевић, Дервиши у свакодневном животу, Радила Тричковић, Хамза Бали Бошњак и његови следбеници, Беџија Златар, Текије у Сарајеву у XVI и XVII вијеку, Ненад Филиповић, Дервиши и еснафи, Александар Поповић, Дервишки редови на Балкану у постосманском периоду, Цемал Пехајић, Бајрами-мелами тарикат у Босни и Херцеговини, Омер Накичевић, НУРИЈЕ (AN-NURIYYA) према списима М. Енвера Кадића, Јасна Шамић, Дервишки редови у Босни и Херцеговини данас, Сњежана Мутапчић, Синанова текија у Сарајеву, Јасна Спаић, Музика у дервишким редовима, Фејзулах Хаџибајрић, Дјелатност Тарикатског центра у Сарајеву, Ејуп Мүшовић, Дер-

вишки редови у Новом Пазару и околини, Јован Трифуноски, Исламске старине у Кочанској котлини с подацима о текијама и дервишким редовима, Илхам Емин, Ширење дервишког реда меламија у источној Македонији, Мухамед Аручи, Покрет бекташија у Македонији, Љиљана Машуловић-Марсол и Олга Чаланчевска, *Propos recueillis et documents sur quelques tekkes de Skopje disparus*, Мустафа Карахасан, Скопско руџаи теке, Хасан Хамди, Суфизам и турска народна књижевност у Македонији и на Косову, Ниметулах Хафиз, Дервишки редови у Призрену данас.

Завршну реч дао је Александар Поповић, изразивши жељу да ће овај скуп бити само један у низу следећих са сличном тематиком: откривање идејне суштине и природе веровања у мистичким покретима како хришћанства тако и ислама.

Етнографски музеј града Београда потрудио се да значајно обогати садржај Скупа: уприличио је у Манаковој кући веома интересантну изложбу дервишких обредних инструмената и омогућио приказивање неколико научно-документарних филмова о појединим дервишким редовима на Косову и Метохији.

Александар Фотић

ПАЛЕОБАЛКАНСКА ПЛЕМЕНА ИЗМЕЂУ ЈАДРАНскоГ И ЦРНОГ МОРА ОД ЕНЕОЛИТА ДО ХЕЛЕНИСТИЧКЕ ЕПОХЕ

Први у серији од три симпозијума о палеобалканским племенима између Јадрана и Црног мора, које организују Центар за балканолошка испитивања Академије наука и уметности Босне и Херцеговине, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Траколошки институт Бугарске академије на-

ука и уметности и Комитет за културу Народне републике Бугарске, одржан је у Нишпу и Благоевграду од 30. маја до 4. јуна 1989. г. Овај симпозијум био је посвећен проблемима палеобалканских племена од енеолита до хеленистичке епохе и обухватао је период од III миленијума до IV века пре наше

ере. Наредни симпозијум разматраће палеобалканска племена у току хеленизма и периода римске владавине на Балкану до III века наше ере, док ће последњи бити посвећен времену од III века наше ере и проблемима етногенезе балканских народа у раном средњем веку. Симпозијум одржан у Нишу и Благоевграду приказао је резултате најновијих археолошких, лингвистичких и антрополошких истраживања која се тичу палеобалканских племена. Посебно је значајно што је овим симпозијумом обухваћен широк временски распон, који омогућава сагледавање најранијег конституисања палеобалканских етничких групација у неолиту и њихов развој до епохе хеленизма када се, као јасно издиференцирана племена и народи, појављују на историјској позорници. Намера овог симпозијума била је да се изврши територијална и културна диференцијација племена, њихово прецизније одређење у простору и времену, као и њихове међусобне сличности и разлике. Основно питање које је разматрано тичало се односа између илирских и трачких популација. Овако постављен проблем није могао да мимоиђе племена централног балканског подручја, која су више него везивно ткиво и прелазна зона између трачких и илирских популација и која имају све особине посебне етничке групе (Трибали, Мези, Дарданци).

Нишки део скупа одржао се 30. и 31. маја и био је посвећен археолошким, лингвистичким и антрополошким проблемима палеобалканских народа централног и западног Балкана. Уводно предавање и синтетски преглед *Проблеми етногенезе палеобалканских народа* дао је Милаутин Гарашанин, а потом су уследила предавања о општој проблематици проучавања палеобалканских народа у различитим периодима: Алојз Бенац *Неолитске културе у Југославији у илирским подручјима и суседним областима*, Никола Тасић *Централ-*

нобалканска и јадранска зона у неолиту, Боривој Човић *Бронзано доба у „илирским“ подручјима и проблем етничке атрибуције археолошких налаза* и Растко Васић *Проблеми гвозденог доба и могућности етничке атрибуције археолошких налаза на западном и централном Балкану*. Наставак нишког дела скупа био је посвећен специфичнијим проблемима: Драга Гарашанин *Археолошка разматрања о проблемима Пеонаца*, Радослав Катичић *Проблеми илирске лингвистике и палеоетнологије на основу античких извора*, Зеф Мирдита Још *Једном о проблему етногенезе Дарданаца* и Бернхард Хензл *Басараби култура — раздвајање или веза између источног и западног подунавског балканског простора у VIII и VII веку пре наше ере*. Посебну пажњу привукао је излагање Леонида Гиндина *Дарданци — Илири или Трачани*, а Живко Микић је осветлио проблеме палеобалканског становништва са становишта физичке антропологије.

Други део симпозијума одржао се у Благоевграду у Бугарској 2. и 3. јуна. Уводно предавање *Стање истражености источног Балкана до хеленистичке епохе* поднео је Александар Фол. Потом су се, као и у Нишу, низали реферати о генералним и специфичним проблемима палеобалканских народа: Румен Катинчаров *Стање истражености неолита у Тракији*, Хенријета Тодорова *Етнокултурни комплекс неолита и бакарног доба на Балканском полуострву*, Румен Катинчаров *Генеза култура бронзаног доба у Тракији*, Иван Панајотов *Тумули раног бронзаног доба у Бугарској*, Марија Чичикова *Могућности етничког одређивања и периодизација старијег гвозденог доба на источном Балкану*, Румјана Георгијева *Културне везе у међуречју Вардара и Струме у старијем гвозденом добу*, Марија Петрова *Стање истражености тракокимерског проблема*, Велизар Велков *Настањак и развој насеобин-*

ског живота у старој Тракији, Кирил Јорданов *Трачани у античким изворима*, Иван Дурданов *Трачко илирске језичке везе*, Ото Херман Фреј *О трачкој уметности* и Јан Лихардус *Значај југоисточне Европе и карпатског басена у формирању и ширењу култура бакарног доба Европе*.

Симпозијум *Палеобалканска племена између Јадранског и Црног мора од енеолита до хе-*

ленистичке епохе показао је сву разноврсност проблема, развоје у проучавању и најновија достигнућа лингвистичких, археолошких и антрополошких дисциплина и указао је на правце даљих истраживања. Уз наредна два симпозијума, скуп у Нишу и Благосевграду представљаће велики напредак у јаснијем сагледавању палеобалканских народа и њихове културе.

Александар Палавестра

АНТИЧКЕ СТУДИЈЕ КОД СРБА

У историји српске културе античко наслеђе представља основу свим потоњим културно-историјским прожимањима у нас. Стога се и његово проучавање увек и изнова намеће као нужност. Јер, „античке студије код Срба нису само део њиховог научног развитка: оне су у најдубљој сржи њиховог умног живота“, нагласио је академик Радован Самарџић у уводној речи на научном скупу чији су резултати сабрани у овоме зборнику радова.

Симпозијум *Античке студије код Срба* одржан је 3. и 4. јуна 1987. у Београду и Новом Саду, у организацији Балканолошког института САНУ, Матице српске, Одељења за класичне науке Филозофског факултета у Београду и Друштва за античке студије Србије. Резултате својих истраживања саопштили су на овоме скупу, поред класичних филолога, и бројни научни радници који се баве додирним, сродним дисциплинама. Поменута саопштења представљају античке студије код Срба у дијахроној перспективи, од средњег века до наших дана, с посебним освртом на њихову научну фазу у овоме нашем столећу.

У целини посматрано, знатан део саопштења односи се на

утицаје хеленске и римске културе и књижевности на разне области српског духовног стваралаштва — на књижевност, религију, митологију, археологију, право, филозофију и ликовне уметности. Полазећи од тога, саопштења у овоме зборнику разврстана су тако да у први део долазе текстови са уже стручном, класичарском тематиком, а у другом делу су написани из сродних дисциплина.

За целовит и систематски приказ саопштења, тематски веома разноликих, оваква подела није само формалне разлоге. Стога ћемо у овоме кратком осврту поменути засебно свако саопштење, и то оним редоследом којим су и објављена у зборнику *Античке студије код Срба*.

Путеви рецепције античке традиције у Срба, са становишта развоја целокупне српске књижевности, према саопштењу Јована Деретића, *Класична традиција у српској књижевности*, имају четири основна вида; то су, најпре, наши непосредни контакти с народима који су створили ту културу и њиховим језицима; следе рецепција преко хришћанске културе средњег века, затим, путем модерног класичног образовања и најзад, самосталним стваралачким

продорима у антику. Једна доста опширна тема посвећена је „српско-хрватским додирима у теорији и пракси класичне метрике“ коју је изузетно стручно и са бројним песничким илустрацијама обрадио Мирослав Кравар. Један од његових закључака јесте да је „хрватски утјецај био више метричко-теоријске, а српски језично-практичне природе“.

Превећење дела античких хеленских и римских писаца један је од најранијих и најчешћих путева продора античке мисли у српску традицију. Тим питањима посвећено је више саопштења. Даринка Невенић Грабовац потпуније расправља о неким преводиоцима Хомера и народној песми. Расправа обухвата дванаест прегалаца на овоме послу — од Јефимија Ивановића, пароха карловачког (1809) до метричких превода *Илијаде* и *Одисеје* хеленисте Милоша Бурића. Мирон Флашар своју научничку радозналост посвећује поново Стеријиним преводима Хорацијевих ода, али сада из другог угла. У ранијим радовима Мирон Флашар је испитивао какву су улогу Хорацијеве оде, у Стеријином преводу, имале у композиционом склопу Стеријиног Дворја. Сада се, пак, окреће самом Стеријином поступку при превећењу истих ода. И закључује да је Стерија преводио Хорацијеве оде ослањајући се на теоријске ставове о превећењу које је сам Стерија забележио у својој *Реторици*, у одељку *О преводу*. Указујући на Стеријино разликовање појмова *превод* и *прерад*, М. Флашар упућује на досада неспретно једначење Стеријиних превода из *Хорација* и састављања ода по *Хорацију*. У прегледним и педантно извршеним анализама, са бројним илустративним постским и преводним паралелама, аутор посебно наглашава разлоге које је „наш песник имао за свој неједнак однос према Хорацијевим историјским и митолошким реминисценцијама“.

Научнички портрети српских класичара дати су у истоме ни-

зу у коме се анализују и оцењују дела наших најпознатијих посленика у овој области. Хронолошки посматрано, Миодраг Стојановић даје портрет првог српског (нео)хеленисте Вукашина Радишића (1810—1843). Овај просветитељ, класицист и романтичар у исто време, почео је као професор грчког језика у књажевској гимназији у Крагујевцу (1836). Тада је и саставио прву грчку читанку за потребе српске младежи (1837). У саопштењу *Хеленист Милош Н. Бурић*, Славко Леовац целовито захвата стваралаштво овога тако плодног и до сада највећег популаризатора античке културе у нас, почевши од његових раних радова до зрелих студија о проблемима филозофије културе и синтезе о хеленској књижевности и хеленској етици. Текст Кајетана Гантара посвећен је деловању словеначког класичара Антона Совреа у Београду и Србији, те о његовом доприносу овадашњем развоју античких студија. О прерастању песникиње у научника филозофских погледа читамо надахнути есеј Мирослава Вукелића, *Хеленски визици Анице Савић Ребац*. *Књижевна терминологија у латинско-српском речнику Димитрија Исајловића* тема је коју Борбе С. Костић илустративно представља обиљем језичке грађе. *Античка и српска епистографија* написан је Војислава Јелића који у систематским упутствима за састављање писама из позније антике најближе паралеле налази у *Реторици* Јована Стерије Поповића. Објављени и рукописни преводи историографских списа Гаја Салустија Криспа обрађени су у реферату Милене Јовановић. Дајући најважнија обавештења о преводиоцима и њиховим преводима Салустијевих дела, аутор закључује да лингвистичка анализа показује како ниједан од досадашњих наших превода овога историографа нема све нијансе изворнога стила и језика, његову лепоту и снагу. *Српски преводи Батрахомиомахије* занимљиво су

представљени у саопштењу Александра Поповића. Многе хомерске формуле у овом псеудо-Хомеровом пародистичком епу, од превода до превода, различито су преношене у стилској равни, гдекад успешније у прози него у стиху. Преглед античке мисли у нашем најстаријем часопису — *Античка тематика у Летопису Матице српске (до 1848)*, Милена Душанић сагледава на преводима из антике и огледима о антици.

Аристотелове категорије у српскословенском преводу из XIII века у интерпретацији Драгољуба Драгојловића, показују ране трагове античког књижевног и филозофског наслеђа код Срба, иако посредством и у избору Јована Дамаскина. Предлажући нову интерпретацију и поправку једне реченице у животопису деспота Стефана Лазаревића, познатог дела Константина Филозофа, Александар Лома наслућује у њему још један одјек античке литературе код овога ученог писца прве половине XV века. У тексту Ернеста Стишпанића, о првом српском и југословенском преводу *Принципа теорије природне филозофије Руђера Бошковића*, реч је о неким местима која је одабрао и с латинског превео Коста Т. Стојановић и потом их унео у своје дело *Атомистика — један део филозофије Руђера Бошковића (1891)*. У проучавању неких темељних ставова књижевно-филозофског текста Лазе Костића, под насловом *Лазе Костић и предсократовци*, Синиша Јелушић се задржава на конзистентно проведеном онтолошком принципу, аналогно онтолошком принципу предсократовске филозофије, у различитим равнима сложеног пишчевог текста (методологија, критика, поезија, поетика). Бавећи се античком мисли у периодичи Српске православне цркве од 1868, када је покренут први српски црквени лист *Пастир*, до

наших дана, Димитрије М. Калезић прегледности ради, грађу разврстава у четири одељка: тематика и време црквених отаца, преводи изворних античких текстова, преводи античких написа са других језика и самостални радови о античким и античко-хришћанским питањима. Саопштење Обрада Станојевића о Јустинијановим *Институцијама* у првом српском преводу Михајла Радовановића (1864), представља занимљив осврт на документ епохе у којој правна терминологија код нас још није била изграђена. За илустрацију научних схватања и метода Веселина Чајкановића Анбелка-Ехјана Грџић је изабрала његов *Преглед римске књижевности* с посебним освртом на религију и митологију у овом делу. О поцима археолошких истраживања у Србији и раду страних научника на томе послу драгоцен је прилог Петра Петровића. Из богатог стваралаштва Милана Будимира издвојен је проблем о везама палеобалканског и анадољског прекласичног стваралаштва и његовог језика са класичним, чему је своју пажњу посветио Енбел Седај, *Древни Пелазги (Пеласти)* у *студијама Милана Будимира*, док је *Надживелост антике у српској култури и уметности средњег века* до појединости истражила Мирјана Бурић Татић.

Већ из овог сумарног прегледа саопштења јасно видимо да је античко наслеђе одувек било основна потка и нит у свеколиком духовном стваралаштву српског народа. Потреба да се осветле још многа дела и личности захтева да се, поред споменутих, у то истраживање укључе и други стручњаци, византолози на пример, који би помогли да се целовитије и дубље сагледају различити путеви којима је античка мисао доспела у наше просторе од најстаријих времена до данас.

Војислав Јелић

ОКРУГЛИ СТО „КНЕЗ ЛАЗАР — ИСТОРИЈА И ТРАДИЦИЈА“
У КРУШЕВЦУ И БУПРИЈИ (8—10. СЕПТЕМБРА 1989)

Видовдан (28. јун) 1989. био је јубиларни. Српски народ и Српска православна црква прославили су шест векова од Косовске битке, једне од најсудбоноснијих у њиховој историји. Њен трагичан исход и мучничка погибија кнеза Лазара од иноплеменика у одбрани своје отаџбине, православне цркве, њеног учења и светиња оставили су најдубљи траг у свести и бићу српског народа. Смрт кнеза Лазара народ је схватио као жртву и мучеништво које у хришћанском поимању има посебно значење. Косовска идеологија о трајним духовним опредељењима и идеалима много је помогла да српски народ лакше поднесе сва мученичка страдања за време вишевековног турског ропства.

У току 1989. одржани су бројни скупови у земљи и иностранству на којима је осветљавана Косовска битка и њене последице. Централна прослава одржана је на Косову пољу код манастира Грачанице (служење св. литургије) и на Газиместану, месту саме битке.

Завршна свечаност прославе шест векова Косовске битке била је у манастиру Раваници код Буприје, 9. и 10. септембра, у коју су, после 299 година, враћене мошти св. кнеза Лазара. Првог дана свештентво и народ свечано су дочекали свеца и служено је бденије, а другог дана служена је св. архијерејска литургија.

У прославу су се укључиле и скупштине општине Крушевац и Буприје, које су формирале Одбор за обележавање 600-годишњице Косовског боја. Одбор је организовао округли сто са темом „Кнез Лазар — историја и традиција“, и поверио Балканолошком институту САНУ да изабере предаваче и теме. Пет чланова Института (Р. Самарџић, Д. Драгојловић, М. Стојановић, Д. Давидов и Ј. Радовановић) поднели су реферате, а четвори-

ца предавача били су ангажовани са стране (П. Васић, С. Петковић, Р. Тричковић и В. Ристић).

Крушевац и Буприја су градови који су тесно везани за личност кнеза Лазара. Крушевац је био престоница кнежева из које је с војском кренуо у Косовску битку. Кнез Лазар је подигао велики утврбени град с кулама, палате и у њему цркву Св. архијакона Стефана која се данас зове Лазарица.

У близини Буприје кнез Лазар је 1376—81. подигао манастир Раваницу, посвећену Вазнесењу Господњем (Св. Спасу), да у њој буде сахрањен. Сачуван је део првобитних фресака високих уметничких вредности. Кнез Лазар је манастиру даровао скупоцене сасуде и тканине, многа села и винограде. Оградио га је зидом са седам кула. После погибије у Косовској бици тело кнеза Лазара било је сахрањено у цркви Вазнесења Христовог у Приштини. У манастир Раваницу свечано је пренето 1391. и ту лежало до 1690. године. За време велике сеобе Срба под пећким патријархом Арсенијем III Црнојевићем раванички монаси, у бекству испред освете Турака, пренели су мошти св. кнеза Лазара у далеку Сентандреју више Будима. Ту су подигли дрвену капелицу и у њу положили мошти. После обнове манастира Враника (сремске Раванице) у Фрушкој гори, тело кнеза Лазара је 1697. пренето у овај манастир у коме је остало до 1942. године. Тада је, због усташких злочина, пренето у Саборну цркву у Београд. После 299 година, 9. септембра 1989, мошти св. кнеза Лазара су, уз велике црквене свечаности, враћене у његову задужбину манастир Раваницу.

Овај догађај је био повод да се у Крушевцу и Буприји организује округли сто „Кнез Лазар — историја и традиција“ на

коме су осветљени одједи Косовске битке у историји, књижевности, уметности, теологији и оријенталистици. Ради потпунијег увида у садржај округлог стола ево и имена аутора и наслова њихових предавања: академик Радован Самарџић, *Косовски завет*, др Миодраг Стојановић, *Кнез Лазар у народној поезији*, Јанко Радовановић, *Небеско опредељење светог кнеза Лазара*, др Драгољуб Драгојловић, *Монаштво у Поморављу у XIV и XV веку*, др Павле Васић, *Крушевац у уметности*, Владислав Ристић, *Архитектура Лазарице и њој сродни споменици*, др Сретен Петковић, *Представе кнеза Лазара у сликарству*

турског периода, др Динко Давидов, *Обнова култа кнеза Лазара у Подунављу и његов лик у српској графичи XVIII века* и др Рамила Тричковић, *Турски извори о Косовском боју*.

Предавања су одржана 8. септембра у свечаној сали старе зграде Скупштине општине у Крушевцу, а 9. септембра у сали Школе за музичке таленте у Гуприји. Сале су биле пуне слушалаца који су с интересовањем пратили занимљива и стручна излагања.

Учесници скупа присуствовали су црквеним свечаностима у манастиру Раваници.

Јанко Радовановић

ХРОНИКА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ ЗА 1989. ГОДИНУ

18—24. јануара,

На округлом столу у Копенхагену, који је био посвећен диверсификацији и социјалној еволуцији у првом миленијуму пре нове ере, по позиву је учествовао мр Александар Палавестра. Поред тога, у организацији Универзитета и Националног музеја одржао је јавно предавање *Кнежевски гробови на централном Балкану*.

20. јануара — 26. фебруар,

Мр Бошко Бојовић провео је у Паризу на студјнском боравку месец дана. Обавио је значајне консултације с менторима за свој докторски рад и радио у библиотеци Сорбоне, INALCO и другим. У разним институцијама Бошко Бојовић је разговарао о успостављању размене публикација са нашим Институтом.

23. фебруар,

У Свечаној сали Матице српске одржана је промоција књига Гомолава I и Гомолава II. Ово су прве две књиге из серије која ће бити посвећена великом археолошком налазишту Гомолава. Истраживања овога локалитета која су трајала преко двадесет година вршена су у организацији Војвођанског музеја, Нови Сад, Завичајног музеја, Рума, Археолошког института, Београд и Балканолошког института САНУ.

1—31. март,

Гост Балканолошког института био је проф. Леонид Гибјански из Института за балканистику и славистику Академије наука СССР са којим наш Институт има заједнички научноистраживачки пројекат. Боравак професора Гибјанског остварен је на основу уговора два института о финансирању боравака научних радника ради истраживања у архивима Београда и Москве.

1. март,

Академику Радовану Самарџићу истекао је мандат на функцији директора Института. Услед законских ограничења реизбор није могућ, па је на иницијативу професора Самарџића Радна заједница Института покренула поступак за избор новог директора Института.

15. март,

Дописни члан САНУ Никола Тасић изабран је за вршиоца дужности директора Института. За дописног члана САНУ, проф. Никола Тасић изабран је на скупштини Академије 15. децембра 1988. године.

15. март,

Изабрано је ново Научно веће Института у саставу, академик Радован Самарџић, академик Мехмед Беговић и академик Милака Ивић. За председника Научно веће изабрало је академика Радована Самарџића.

16. март,

Професор Леонид Гибјански одржао је у Институту предавање *Страдања народа Југославије и СССР-а у другом светском рату*. За ово предавање професор Гибјански користио је резултате досадашњих истраживања на заједничком пројекту наших института *Односи народа Југославије и СССР-а према фашистичкој Немачкој 1941—1945*.

15. март — 28. април,

Научни саветник Балканолошког института др Веселин Буретић, током студijsког боравка у Москви, истраживао је грађу за период 1945—1947. у Архиву Министарства иностраних послова СССР. Др В. Буретић одржао је предавање *Антисрпска употреба идеолошки опијене сталинистичке Русије* у Институту за балканистику и славистику АН СССР, а затим, због великог интересовања, предавање је поновио на Историјском факултету Универзитета „Ломоносов“ и у Институту за информације АН СССР.

21—24. март,

Др Драгослав Антонијевић извршио је тродневна етнoлошка истраживања у селима источне Србије.

24—25. март,

На научном скупу у Сарајеву *Досадашња изучавања наше књижевности на оријенталним језицима и даље перспективе* учествовао је Ненад Филиповић.

5. април,

Рукописи зборника радова *Манастир Шишатовца* и *Античке студије код Срба*, као и годишњак *Balcanica XX* предати су у штампу.

6—7. април,

Др Драгољуб Драгојловић учествовао је на научном скупу *Духовна култура народа Босне и Херцеговине*, одржаном у Сарајеву, с рефератом *Црква босанска*.

6. април,

Балканолошки институт и Библиотека града Београда, одељење уметности, организовали су у просторијама Библиотеке промоцију књиге Јанка Радовановића *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*.

7—9. април,

Академија наука Босне и Херцеговине организовала је у Сарајеву научни скуп *Стање, проблеми и перспектива истраживања у области повијести друштвене мисли у Босни и Херцеговини* на коме је др Драгољуб Драгојловић учествовао са рефератом *Стање и проблеми истраживања цркве босанских крстјана*.

10. април,

Објављен је други том зборника радова *Градска култура на Балкану*.

17—19. април,

Балканолошки институт САНУ организовао је међународни научни скуп *Јеретички покрети и дрвенички редови на Балкану* уз финансијску помоћ Републичке заједнице за науку Србије. Учесника из СФРЈ и из иностранства било је 42. Скуп је изазвао велики интерес научне јавности, а пригодне написе о овом симпозијуму донели су скоро сви дневни листови.

26. април,

На састанку редакције *Балканике* мр Александар Палавестра изабран је за секретара редакције. Дужност од садашњег секретара др Миодрага Стојановића преузеће од наредног броја годишњака *Балканика*.

8—11. мај,

Дописни члан САНУ Никола Тасић боравио је у Будимпешти, Печују и Сегедину и обновио сарадњу са мађарским археолозима на припреми друге свеске серије *Валсапорополиса*. Боравак проф. Николе Тасића није финансирао Институт.

8. мај — 8. јун,

Боравак од месец дана у Паризу мр Бошко Бојовић искористио је за завршна истраживања и консултације са менторима о докторском

раду. Мр Бошко Бојовић у разним научним институцијама у Паризу преговарао је о евентуалној сарадњи са Балканолошким институтом.

10. мај,

Предавање *О делу Доситеја Обрадовића* др Миодраг Стојановић одржао је у Етнографском музеју у Београду.

15—17. мај,

На годишњој скупштини Српског археолошког друштва која је одржана у Кикинди учествовали су дописни члан САНУ Никола Тасић и мр Александар Палавестра. Мр Александар Палавестра припремио је реферат о археолошким истраживањима тумула у селу Глободер крај Крушевца, која су под његовим руководством извршена 1988. године.

15. мај,

Др Милан Протић одржао је предавање *Извори идеологије српског радикализма*, које је у оквиру своје сталне трибине организовао Историјски институт.

20. мај — 19. јун,

У току студијског боравка у Херцег Новом др Петар Милосављевић прикупио је многобројну грађу о политици европских сила према Балканском полуострву. Архивска истраживања вршена су за тему *Русија и балканске земље од свиштовског до једренског мира*.

21—29. мај,

Етнолошка истраживања жупе Белице, предвиђена планом рада за 1989. годину на пројекту *Белица*, обављена су под руководством др Драгослава Антонијевића. Поређ руководиоца у истраживањима на овом пројекту учествовали су из Балканолошког института мр Љубинко Раденковић, из Народног музеја Светозарева мр Миодраг Алексић, из Етнографског музеја Београд кустос Софија Костић и са Филозофског факултета Београд мр Едит Петровић.

24. мај,

Просвета, Агенција Export-import преузела је за штампу рукопис зборника радова *Migrations in Balkan History*.

24. мај,

Балканолошки институт САНУ, на основу мишљења сродних научних институција из СФРЈ, изабран је за ЈУ-координатора специјализованих информационих научнотехнолошких информација Југославије (SNTIJ).

30. мај — 4. јун,

Међународни научни скуп *Палеобалканска племена од Јадранског до Црног мора* одржан је у Нишу (30—31. мај) и у Благоевграду — Бугарска (2—4. јун). Скуп су организовали: Центар за балканолошка испитивања Академије наука БиХ, Балканолошки институт САНУ, Траколошки институт Бугарске академије наука и Комитет за културу Бугарске. Учествовало је двадесетпет научника међу којима су били и најпознатији европски стручњаци за ову научну област. Скуп је изузетно припремљен и добро организован. У Нишу домаћини и организатори били су институције из Југославије, а у Благоевграду из Бугарске. Реферате са овог симпозијума штампаће Центар за балканолошка испитивања Академије наука БиХ и Балканолошки институт САНУ.

15. јун — 5. јул,

Професор Леонида Гибјански вршио је у Београду завршна истраживања на теми *Односи народа СССР-а и Југославије од 1941. до 1945. године*.

25—30. јун,

У Соко Бањи одржан је XXXVI конгрес Савеза фолклориста Југославије. Председавајући и подносилац уводног реферата *Бања* био је др Драгослав Антонијевић, а из Института учествовао је и др Петар Милосављевић који је говорио о историји краја где је Конгрес одржан.

25—30. јун,

Професор Владимир Константиновић Волков из Института за балканистику и славистику АН СССР и представници нашег Института организовали су у Београду састанак на коме је представљен и оцењен досадашњи рад на заједничком пројекту и утаначен рок до када ће резултати бити публиковани. Истраживачи и аутори из нашег Института су др Душан Лукач и др Веселин Буретић.

25. јун,

На научном скупу у Новом Пазару *Сопћански сусрети* учествовао је мр Бошко Бојовић са рефератом *Први покосовски књижевно-историјски списи и косовска идеја*.

18—30. јул,

Мр Бошко Бојовић боравио је на Светој Гори и у манастиру Хиландар истраживао дипломатичку грађу из средњег века. Овим истраживањима допунио је грађу за докторски рад.

3—12. август,

Археолошка истраживања граничних подручја трибалске и дарданске територије настављена су ископавањима у селу Глободер крај Крушевца. Обавили су их стручњаци Народног музеја из Крушевца и Балканолошког института под руководством дописног члана САНУ Николе Тасића.

12—29. август,

Др Миодраг Стојановић вршио је истраживања у Атини и Солуну за тему Косовски бој у грчкој књижевности. Истраживања је финансирала Републичка заједница науке Србије.

20—28. август,

Вања Станишић учествовао је у раду Међународног семинара за албански језик, књижевност и културу, одржаном у Приштини, са рефератом *Per disa paralele ne perdorimin e konjuktivit dhe aoristit ne shqipen dhe serbokroatishten*.

29. август — 5. септембар,

У овом периоду у Софији је одржан VI конгрес за изучавање југоисточне Европе. Из нашег Института учествовали су др Милан Протић са рефератом *The Ideology of the Franck Radical Movement and the Serbian Radical Party — a parallel analysis*, мр Љубинко Раденковић *Семантика поведенија на страстној недељи у славјанских и балканских народова* и Љубодраг Ристић *Serbia in the Diplomaty of England and France after the 1856 Paris Peace Conference* и *Objektivty of the photography as a historical source*.

3—14. септембар,

Гост Института био је др Јанис Пападрианос из института за балканске студије — Солун.

8—10. септембар,

У Крушевцу и Буприји, ове две општине и Балканолошки институт организовале су округли сто *Кнез Лазар — историја и традиција*. На овом, добро припремљеном скупу, реферате је поднело осам научних радника.

13—20. септембар,

Занимљиву етнологску грађу прикупила је Јованка Јовановић у библиотеци Друштва за македонске студије, Катедри за лаографију и у Народној библиотеци Солуна. Јованка Јовановић је бележила легенде о светитељима, обичаје, песме везане за дан светковине појединих светитеља, али и теоријске поставке о новогрчким предањима знаменитих грчких етнолога.

18—19. септембар,

На позив Траколошког института БАНУ у Софију је отпутовао директор нашег Института, дописни члан САНУ Никола Тасић. Одржан је састанак редакције зборника радова са недавно одржаног заједничког научног скупа *Палеобалканска племена од Јадранског до Црног мора* и извршене припреме за објављивање ове књиге. Потом је професор Тасић у Балканолошком институту Бугарске академије наука разговарао о евентуалном покретању заједничког пројекта наша два института и Балканолошког института из Солуна под називом *Односи у књижевности Срба, Бугара и Грка*.

20. септембар,

С темом Доситеј и Еразмо Ротердамски учествовао је др Миодраг Стојановић на научном састанку слависта у Вукове дане.

21—23. септембар,

Поводом 150 година рада Гимназије у Неготину, одржана је велика манифестација *Неготинска гимназија 1839—1989*. На припреми изложбе поводом овога јубилеја и на преуређењу историјског одељења Музеја у Неготину учествовао је научни саветник Балканолошког института др Петар Милосављевић. Он је био и један од организатора симпозијума у оквиру ове манифестације *Просвета и култура у 19. и почетком 20. века у Неготинској крајини*. Поред др Петра Милосављевића на овом скупу из нашег Института с рефератима су учествовали др Борбе Костић, др Милаан Протић и мр Љубинко Раденковић. У знак успешне дугогодишње сарадње између ове регије и нашег Института, Балканолошком институту и др Петру Милосављевићу уручене су плакете.

25. септембар—7. октобар,

Научни саветник Балканолошког института др Миодраг Стојановић вршио је истраживања у Атини (Библиотека грчког Парламента) и у Солуну (у библиотеци Аристотеловог универзитета и у Балканолошком институту). Др Стојановић је прикупио грађу за тему *Морфологија српског и грчког народног стиха*.

26—30. септембар,

На V конгресу класичних филолога учествовао је др Миодраг Стојановић с темом *Античко наслеђе у делима Доситеја Обрадовића* и мр Мирослав Вукелић са рефератом *О неким облицима грчког аугмента*.

1—30. октобар,

Студијски боравак од месец дана у Истанбулу Александар Фотић је искористио да добро упозна грађу о турској владавини на Балкану у Архиву Председништва владе. Архив је веома богат и добро сребен. Нарочито интересантна у Архиву је грађа о српским касабама.

4. октобар,

Председник Научног већа Института, академик Радован Самарџић, поднео је Радној заједници извештај о разговорима које је у Паризу водио ради организовања научног скупа о градској култури на Балкану.

5. октобар,

Директор Института, професор Тасић водио је у Балканолошком институту у Солуну разговоре о даљој сарадњи наших института, о евентуалном покретању заједничког научноистраживачког пројекта, и нарочито, о предстојећем заједничком научном скупу. У разговорима је учествовао и др Миодраг Стојановић.

8—31. октобар,

;

Током студјског боравка у Грчкој Јанко Радовановић је у Византијском и Бенаки музеју у Атини прикупио грабу за иконографску анализу икона из Хиландара. На Пелопонезу је обишао десет цркава и проучавао иконографију на композицијама које се ретко сликају. Цркве су саграђене у XIV—XV веку. Истраживања средњовековне иконографије Јанко Радовановић наставио је у Атици, где је обишао пет сеоских црквица а у Верији се посебно задржао на композицији *Христово крштење* у Старој митрополији.

10. октобар—10. новембар,

Током тридесетодневног боравка у СССР др Петар Милосављевић прикупао је грабу у Библиотеци Института за балканистику и славистику АН СССР и Канцеларији министарства иностраних дела Русије за период 1797—1836. Потом је др Петар Милосављевић боравио у Владивостоку. Тамо се упознао са делатношћу Државног архива Приморског краја и Института историје, археологије и етнологије Далекоисточног одељења АН СССР.

19—21. октобар,

Српска православна епархија за западну Европу, Матица исељеника Србије, Српско-немачко друштво „Вук Караџић—Браћа Грим“ и Балканолошки институт САНУ, организовали су научни скуп *Die Schlacht auf dem Amselfeld 1389. und ihre Folgen* у Химелстриту крај Хановера. Скуп је био добро организован и изазвао је велико интересовање публике. Сви реферати ће бити штампани двојезично, на немачком и српском језику.

24—26. октобар,

Балканолошки институт и Maison des Sciences de l'Homme из Париза, организовали су у Београду међународни научни скуп *La Ville dans les Balkans depuis la Fin du Moyen Age jusqu'au debut du XXe Siecle*. Скуп је био изванредно организован. Учествовало је преко двадесет научних радника из балканских земаља и Француске. Реферати ће бити штампани у посебном зборнику под истим називом.

25—27. октобар,

На научном скупу *Француска револуција и људска права*, који је одржан у САНУ учествовали су академик Радован Самарџић (председник Организационог одбора и референт) и др Милан Протић.

26. октобар—2. децембар,

Студјски боравак мр Мирослава Вукелића у Атини и Солуну делимично је омогућила Републичка заједница науке Србије. Рад Мирослава Вукелића у Атини и Солуну је био изузетно користан и неопходан зато што је литература за тему којом се он бави у београдским библиотекама малобројна и некомплетна.

27. октобар,

На научном скупу у Зајечару *Историја здравствене културе Тимочке Крајине* учествовао је мр Љубинко Раденковић са рефератом *Народна бајања источне и јужне Србије*.

2. новембар,

Библиотека „Доситеј Обрадовић“ организовала је предавање др Миодрага Стојановића *Слово о Доситеју*.

19—24. новембар,

Универзитет Хамбург организовао је научни скуп *Esskultur und Körperverständnis in den Ländern südosteuropas* на коме је по позињу учествовао мр Љубинко Раденковић са рефератом *Die Symbolik des menschliche Körpers in der südslawischen Zauberspruch-tradition*.

7. децембар,

На Педагошкој академији у Београду др Миодраг Стојановић одржао је предавање *Доситеј просветитељ*.

21. децембар,

Председништво САНУ потврдило је избор др Николе Тасића, дописног члана САНУ, за директора Балканолошког института.

ПРЕГЛЕД ИЗДАЊА
REVUE DES PUBLICATIONS

BALCANICA I (1970)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Vasa Cubrilović*, L' institut d'études balkanologiques de l'Academie Serbe des Sciences et des Arts
- Blaže Koneski, B. Nastev, O. Jašar-Nasteva*, Interférence au niveau de la langue de la poésie populaire des peuples balkaniques
- Nikola Tasić*, Genetische probleme der Gruppen Baden, Kostolac und Vučedol im Jugoslawischen Donaugebiet und Zentralbalkan
- Dragoljub Dragojlović*, Bogomil political roll among Balkanic nations
- Skender Rizaj*, Counterfeit of money on the Balkan peninsula from the XV to the XVII century
- Metodi Sokoloski*, Le développement de quelques villes dans le Sud des Balkans au XVe et XVIIe siècles
- Климент Цамбазовски*, Влияние автономии сербского княжества на транзитную торговлю балканских народов на территории княжества в первой половине XIX века
- Dimitrije Đorđević*, Projects for the federation of South-East Europe in the 1860's and 1870's
- Andrija Radenić*, Die Balkanländer in der Strategie Österreich—Ungarns
- Петар Милосављевић*, О некоторых вопросах параллельного изучения рабочего движения юговосточной Европы
- Mirko Deanović*, Atlas linguistique balkanique
- Zivan Milisavac*, Origines sociales des thèmes balkaniques de Jovan Steria Popović
- Hasan Kaleshi*, Le rôle de Chemseddin Sami Frachery dans la formation de deux langues littéraires: turc et albanaise
- Dragoslav Antonijević*, Die Frau als Träger Epischen Tradition bei einigen Balkan Völkern
- Verena Har*, Les courants des styles dans les métiers d'art des artisans chrétiens au XVIe et durant les premières decennies du XVIIe siècle dans les régions centrals des Balkans

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA II ((1971))

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Petar Milosavljević*, Trente années de l'insurrection des peuples de Yougoslavie (1941—1971)
- Dušan Lukač*, Bibliographie des oeuvres principales relatives à l'insurrection des peuples de Yougoslavie en 1941
- Nikola Tasić*, The Bosut group of the Basarabi complex and the „Traco-Cimerian” finds in Yugoslav regions along the Danube and the central Balkans
- Љубица Зотовић*, Путеви ширења митранзма на тлу југоисточне Европе
- Dragoljub Dragojlović*, La Zupa chez les Slaves balkaniques au Moyen Age
- Е. П. Наумов*, Проблемы экономического развития Балканских стран в эпоху турецкой экспансии
- Vasa Subrilović*, Svetozar Marković o nacionalnom pitanju u Austro-Ugarskoj
- М. Н. Хитрова*, П. А. Ровинский (1831—1916) и югославянские народы
- Kliment Džambazovski*, Školovanje bugarskog svešteničkog kadra u Kneževini Srbiji
- Ю. А. Писарев*, Экспансионистские планы Австро-Венгрии на Балканах в годы первой мировой войны и югославянская проблема
- Viado Strugar*, Les memorandums de Stockholm du Parti Social-démocrate Serbe
- Dušan Lukač*, Osnovne smernice Hitlerove balkanske politike u toku priprema napada na SSSR
- Milivoj Pavlović*, Balkanologic amalgamation and onomastic orientations
- Milivoj Pavlović*, Miscellanea etymologica Balcanica
- Hasan Kaleshi*, The importance of turkish influence upon word formation in Albanien
- Shefqet Pllana*, Gemeinsame und eingeständige Elemente in der Volksliedern der Balkanvölker über den Reimkerenden Gatten auf der Hochzeit seiner eigenen Frau
- Miodrag Stojanović*, Dositej's adaptation of Aesopian fables
- Jovan Trifunovski*, Die Aromunen in Mazedonien
- Миленко Филиповић*, Неки елементи византијског порекла код балканских Словена
- Dragoslav Antonijević*, Les rites magiques relatifs a la transhumance chez les Šop

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA III (1972)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Alojz Benac*, Some Aspects of the Migrations of Cultures in Northwestern Balkan
- Dragoslav Srejović*, Kulturen des frühen Postglazials im südlichen Donaauraum
- Borislav Jovanović*, The Autochthonous and the Migrational Components of the early Neolithic in the Iron Gates
- Eugen Comşa*, Quelques Problèmes concernant le Néolithique Final et la Période de Transition à l'Âge du Bronze dans les Régions Nord-et Ouest-Pontiques
- Nikola Tasić*, Die Pannonische Tiefebene und der Zentralbalkan am Übergang von der mittleren in die späte Bronzezeit
- Rastko Vasić*, Notes on the Autariatae and Triballi

- Dragoljub Dragojlović*, Dispositions légales concernant les néomanichéens dans les nomocanons byzantins et slaves
Verena Han, La culture matérielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik
Veselin Kostić, Ragusa and the Spanise Armada
Bogumil Hrabak, Trgovina arbanaškom i krfskom solju u XIII, XIV i XV stoleću
Gavro Skrivanić, Egnazie Danti, La Schiavonia (Slavija)
Gligor Stanojević, Dokumenti o zavjeri albanskih prvaka iz 1602. godine
Ch. N. Fragistas, La „Séparation des pouvoirs” dans les constitutions helléniques de guerre de l'indépendance (1821—1827)
Dimitrije Đorđević, The Influence of the Italian Risorgimento on Serbian Policy During the 1908—1909 Annexation Crisis
Климент Цамбазовски, Идеје и пројекти у Србији о српскобугарској федерацији у току 1862. године
Ю. Писарев, Великие державы и Балканъ в годы первой мировой войны
Душан Лукач, Српски социјалисти о националном питању народа на Балкану до 1918.
Петар Милосављевић, О неких аспектах общественно-економического и социално-политического порјатка, обусловивших принятие „закона о защите государства” в Болгарии, Румынии и Югославии
Вук Винавер, КПЈ и балканска политика Југославије (1929—1934)
Mirko Barjaktarević, Forms of Ownership as Types of Traditional Institutions in Yugoslavia
Dragoslav Antonijević, Contribution à l'Étude de la Symbolique du Cercle magique et de la Marche en Rond Autour du Défunt
Đurica Krstić, Questions Concerning the Principles and Methodology of Contemporary Research in Common Law
Miodrag Stojanović, Adagia Illyrica dubrovačkog latiniste Djure Ferića
Milivoje Pavlović, Balkanistische mixoglottische Parallelismen
Milivoje Pavlović, Miscellanea etymologica Balcanica

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
 CRITIQUES, REVISIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA IV (1973)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
 ETUDES ET ARTICLES

- Georgi Georgiev*, Über die materielle und geistige Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in Bulgarien
Nikola Tasić, The Problem of „Mycenean influences” in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern part of the Carpathian Basin
Dragoslav Srejović, Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians
Zef Mirdita, Das Christentum und seine Verbreitung in Dardanien
Salih H. Alić, Der Neumanichaeismus und verwandte hetherodoxe Bewegungen in Vorderasien
Georg Wild, Die Darstellung des bogumilischen „Perfectus” auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern (stećci) Bosniens und der Herzegowina
Dragoljub Dragojlović, Bogomilisme et mouvements hérétiques dualistes du Moyen Age
Milan Loos, „L'Eglise bosnienne” dans le contexte du mouvement hérétique européen
Verena Han, Fifteen and Sixteen Century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey
Bogumil Hrabak, Transactions commerciales des habitants locaux et des étrangers à Chilia selon les cas survenus au cours d'une année (1360—1361)

- Aleksandar Matkovski*, L'Islam aux yeux des non-Musulmans des Balkans
Josip Buturas, Arhiv propagande u Rimu i povijest Južnih Slavena
Климент Цамбазовски, Бугарски баштовани као печалбари у кнежевини Србији
Борђе Игњатовић, Неофит Хилендарски и Србија
Десанка Тодоровић, Питање успостављања дипломатских односа између краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и републике Турске (1923—1925)
Петар Милосављевић, Јужнословенске револуционарне групе у Русији (1917—1920)
Živko Avramovski, La Politique anglaise envers l'Albanie (1918—1924)
Вук Винавер, Коммунистическая партия Югославии и югославско-бугарские отношения в период между двумя мировыми войнами
Душан Лукач, Германия и страны юго-восточной Европы в период подготовки и начала итальянской агрессии на Грецию в 1940 году
М. А. Мунтян, Обсуждение дунайского вопроса на конференциях представителей великих держав летом — осенью 1945 года;
Jerzy Pawłowicz, Osnivanje i delatnost sveslovenskog komiteta u Moskvi za vreme drugog svetskog rata
Branimir Gušić, Wer sind die Morlaken im adriatischen Raum?
Marijana Gušić, Sta je covercerium kraljice Beloslave?
Jovan F. Trifunovski, Les Chops en Macédoine
Dragoslav Antonijević, Le Méthode historique comparée dans g'Etude des migrations pastorales
Јован В. Бирић, Картографско виђење централног дела Балканског полуострва (XVII—XIX век)
Đurica Krstić, Peace-making according to Customary Law in Montenegro
Miodrag V. Stojanović, Chanteurs des poèmes épiques haidouques et clephtes
Dragutin Mićović, O arbanaškim krajišničkim pesmama i njihovom odnosu prema bosanskohercegovačkoj muslimanskoj epskoj poeziji
Dragutin Mićović, Bibliografija komparativnog istraživanja srpskohrvatske muslimanske i arbanaške krajišničke epike
Dejan Bogdanović, Les Etymologies iraniennes des orientalismes dans la langue serbo-croate

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
 CRITIQUES, REVISIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA V (1974)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
 OUVRAGES SPECIAUX

- Генрик Писарек*, Путь Светозара Марковича к марксизму
Петар Милосављевић, В. И. Лењин о неким проблемима историје балканских народа
Душан Лукач, Светозар Марковић о народној буни, ослободилачком рату и револуцији у процесу ослобођења народа Балкана
Kosta Milutinović, Federalističke koncepcije Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića
Климент Цамбазовски, Идеје о балканској и јужнословенској федерацији у доба Светозара Марковића
Борђе Игњатовић, Светозар Марковић и бугарски национално ослободилачки покрет
Nikola Tasić, Die Kulturen der frühen Bronzezeit im jugoslawischen Donauraum und ihre Beziehungen zu den Kulturen der mittleren und nördlichen Pannonischen Tiefebene
Werner Johannovsky, Raporti fra la Campania, l'Italia settentrionale, l'Europa centrale e i Balcani nel' età del ferro

- Verena Han*, Problèmes relatifs à l'identification de l'ancienne verrerie ragusaine
- Dragoljub Dragoljović*, The History of Paulicianism on the Balkan Peninsula
- Aleksandar Matkovski*, Les blasons représentant l'Empire Ottoman en Europe
- Nikolae Ciachir*, Aspects concernant les relations politiques roumaino-serbes entre 1863—1875 (depuis l'établissement des relations diplomatiques jusqu' à la réouverture du problème oriental)
- Милан Ванку*, Успостављање дипломатских агенција у Београду и Букурешту 1863. године
- Alfredo Breccia*, La „Mediazione” di Mussolini e l'invasione tedesca della Jugoslavia
- Dragoslav Antonijević*, Tradition and Innovation at Tzintzars in Ovče Polje in the Socialist Republic of Macedonia
- Cristea Sandu*, Les „Princesses” (Craitzelé), un culte païen d'origine dace chez les Roumains (Valaques) de Serbie de N—E et de Bulgarie de N—O
- Јован Трифуноски*, Антропологеографски значај насеља-тврђава у Македонији
- Миленко Каран*, Социолошки и психолошки аспекти етнолошког изучавања крвне освете на централном Балкану
- Mehmed Begović*, Sur l'application du droit pendant le règne Turc dans nos pays
- Momčilo D. Savić*, Modi di esprimere il passato nella lingua degli storici dei popoli balcanici
- Миодраг Стојановић*, Еолско метричко рухо Стеријине поезије
- Драгутин Мишовић*, Крајина — историјска садржина и епска инспирација старије српскохрватске и албанске народне поезије

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA VI (1975)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
OUVRAGES SPÉCIAUX

- Srboljub Zivanović*, Mesolithic Population in Đerdap Region
- Nikola Tasić*, Černavoda III i Boleráz nalazi u jugoslavenskom Podunavlju i problem hronološkog odnosa kultura bakarnog doba Karpatско-podunavskih oblasti
- Vojislav Simić*, Hemijski sastav novca provincije Dakije i njegova sličnost sa novcem kovanim u Viminacijumu
- Ivan Dujčev*, L'interprétation typologique et les discussions entre hérétiques et orthodoxes des Balkans
- Драгољуб Драгојловић*, Манихејска формула проклињања у словенском преводу
- Ilija Mitić*, O drubrovačkim konzulima na Balkanu
- Verena Han — Luigi Zecchin*, Presenze balcaniche a Murano e presenze muranesi nei Balcani
- Ioanna Spisarevska*, Le commerce ragusain envisagé comme un facteur du développement économique des régions bulgares sous la domination ottomane (XVe—XVe s.)
- Zdenko Zlatar*, The „Crisis” of the Patriciate in Early Seventeenth-Century Dubrovnik: a Reappraisal
- Петар Милосављевић*, О неким ставовима Маркса и Енгелса према источном питању
- Љиљана Алексић-Пејковић*, Италија у источној кризи 1875—1878. године
- Климент Цамбазовски*, Бугарски сточарски трговци у кнежевини Србији у првој половини XIX века

Душан Лукач, Интересовање у нацистичкој Немачкој за изградњу хидроенергетског система у Бердапу

Драгослав Антонијевић, Саракачани

Јован Трифуноски, Неколико начина сточарења у Струмичком крају
Ђурица Крстић, Status of Woman According to the Relics of Customary Rules in the Kuči Region in Montenegro

Radu Flora, Interférences linguistiques serbo-roumaines

Viktor Vescu, Zajedničke crte u razvitku glasa *h* u rumunskom i južno-slovenskim jezicima

Miodrag Stojanović, The Motive of Hayduk in Serbian and Greek Nineteenth Century Poetry

Dragutin Mićović, O junacima albanske i srpskohrvatske krajišničke epike

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA VII (1976)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
OUVRAGES SPÉCIAUX

Никола Тасић, Einige Probleme der Methode im Studium der Bewegungen prähistorischer Kulturen im jugoslawischen Donaulande

Eugen Comşa, Quelques remarques sur l'évolution de la culture Gumelnița
Vojislav Simić, Differences between Coins from Stobi and other Balkan Mints

Димитрије Богдановић, Српска прерада Козмине беседе у Зборнику попа Драгоља

Драгољуб Драгојловић, Средњовековне дуалистичке јереси и аријанство
Zdenko Zlatar, Dubrovnik's Investments in its Balkan Colonies, 1594—1623: a Quantitative Analysis

Constantin Papoulidis, Les collyvistes et le paisianisme

Gligor Stanojević, Mletački dragoman Tomazo Navon na dvoru bosanskog vezira Abdi-Paše 1750. godine

Basil Kondis, Aspects of the National Movements of Serbia, Greece, and Bulgaria in the Nineteenth Century

Ю. А. Писарев, Восстание в Боснии и Герцеговине 1875—1878 гг. в освещении русской и советской литературы

Климент Цамбазовски, Српски дипломатски извори и српска штампа о преласку чете Христа Ботева преко Дунава пре сто година

Nikolae Sakir, Rumunija u borbi za nacionalno oslobođenje balkanskih naroda (1856—1878)

Петар Милосављевић, Неки идејни утицаји на развој социјалистичке мисли у Грчкој и Румунији до формирања радничких партија

Глигор Попи, Српско-румунска сарадња и заједничка борба угњетених народности у периоду дуализма

Душан Лукач, Реваншизам поражених сила у првом светском рату и појава фашизма

Tomislav Mitrović i Lenka Mandić, Der Balkan und die Grossmächte
Лазар Пејић, Економске идеје др Милана Стојадиновића и балкански привредни проблеми

Верена Хан, Трговина дубровачким стаклом у Албанији у XVI веку
Андреј Андрејевић, Два новопазарска амама

Драгослав Антонијевић, Прилог проучавању сточарских миграција на Балкану

Атанасије Урошевић, Трагови племенских организација код Арбанаса на Косову

Јован Трифуноски, Традиционални манастирски сабори у Скопској Црној Гори

Liviu Marcu, Coordonnées du processus d'urbanisation dans le Sud-Est de l'Europe à l'époque contemporaine

Миодраг Стојановић, „Српске песме“ Косте Пасајаниса

Миодраг Лазвић, Остаци немачких дијалеката на тлу Југославије

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA VIII (1977)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

Биографија академика Васе Чубриловића

Библиографија радова Васе Чубриловића

Радован Самарџић, Васе Чубриловић

Alojz Benac, Prediliri, Protoiliri, Prailiri — neki novi aspekti
Bogdan Brukner, Boundary Line between the West-Mediterranean and Balkan-Anatolian Complex

Никола Тасић, Промене у начину сахрањивања у неолиту југословенског Подунавља и северног Балкана

Milutin Garašanin, Zur Frage der Transhumanz in der dinarischen Bronzezeit

Rastko Vasić, Figural Elements in the Iron Age Art in Yugoslavia

Бранко Гавела, Један поглед на историју балканских Келта

Фанула Паназоглу, Етничка структура античке Македоније у светлости новијих ономастичких истраживања

Драгослав Срејовић, Варварска енклава на подручју мунципија S

Mihail Berza, Dubrovnik et son passé évoqués par Nicolas Iorga

Ilija Mitić, On International Relations of Dubrovnik — the Only Maritime Republic in the Balkans

Ivan Dujčev, L'oeuvre de Méthode d'Olympe „De libero arbitrio” et les discussions entre orthodoxes et hérétiques

Драгољуб Драгојловић, Кудугери код балканских народа

Верена Хан, Маргиналије уз налазе осликаног средњовековног стакла из Краљеве Сутјеске

Marijana Gušić, Perizom u raki sv. Šimuna u Zadru

Милан Васић, О грађњи старог моста у Мостару

Zdenko Zlatar, Kara Mustafa and the Republic of Dubrovnik (1677—1678): a New Interpretation

Славко Гавриловић, О немирима Срба („Влаха”) на властелинствима у северозападној Хрватској прве половине XVIII века

Глигор Станојевић, Улицањски гусари средином XVIII века

С. А. Никитин, О так называемой „конвенции Паулуччи — Кара-Георгий”

Николай Тодоров, Новые данные о сербских добровольцах в греческом востании 1821. г. в Дунайских княжествах

Петар Милосављевић, Срби — професори Харковског Универзитета

Климент Памбазовски, Бугарски трговци на панаџурима у Кнежевини Србији средином XIX века

Раде Петровић, Идеја о продаји Босне и Херцеговине шездесетих година 19. столећа

Milorad Ekmečić, Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine

Dimitrije Đorđević, An Attempt at the Impossible: Stages of Modernization of the Balkan Peasantry in the 19th Century

Wayne Vucinich, Political Currents among Immigrant Serbs in California on the Eve of the Insurrections of 1875

- Dušan Nedeljković, Svetozar Marković et la pensée socialiste dans les Balkans*
Nicolae Ciachir, La diplomatie Roumaine dans les Balkans entre 1878—1900.
George Zaharija, Национално јединство и независност — перманентне вредности мисли и деловања румунског народа
Василије Крстић, Из историје демократског покрета Срба у Угарској
Виктор Карасџ, Јован Пичета (1844—1920) и его мемуари
Александар Матковски, ВМРО и македонско национално питање
Ю. А. Писарев, Портрети современников Н. Г. Гортвич — русский посланник в Сербии
Новица Ракочевић, Политичка основа проглашења Црне Горе за краљевину 1910. године
Владимир Дедијер, Младобосанци и идеја југословенства
Richard Plaschka, Aus den Haft-Akten der Sarajevo-Attentäter
Арнод Лебл, Васа Стајић и југословенско уједињење
Драгољуб Живојиновић, Велика Британија и проблем Црне Горе 1914—1918. године
Борђе Кнежевић, О списку 303 виших српских официра нађеном у бечком архиву
Милан Ванку, Улога великих сила у разбијању савеза Мале Антанте
Јован Бојовић, Став балканских комунистичких партија према променама у Њемачкој 1933. године
Душан Лукач, Утврђивање основних праваца и метода експанзије трећег рајха према југоистоку Европе по доласку нациста на власт 1933. године
Andrej Mitrović, Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa — Politik 1914—1941
Јован Марјановић, Борђе Радишић, Перо Морача, Ослободилачка борба у Југославији и култура 1941—1945. године
Mihail Andreev, Le développement des charges de l'administration provinciale du Second Etat bulgare (1185—1396)
Мехмед Беговић, Да ли је римско право утицало на шеријатско право
Петар Стојановић, Неке поруке наслеђеног обичајног права у Црној Гори и северној Албанији
Бурица Крстић, Неке паралеле у савременом истраживању правних обичаја
Никола Павковић, Питање првобитног умира крвне освете
Demetrios Loukatos, Signaux d'interdiction de pâturage dans les terrains agricoles, en Grèce
Јован Трифуноски, Западна Македонија — неки карактеристични етнички проблеми
Милосав Лутовац, Утицај наших планина на човека и његово друштво
Mirko Marković, О животу и обичајима стоћара на Vlašiću
Драгослав Антонијевић, Заједничко у народној религији Грка и јужних Словена
Vesna Čulinović-Konstantinović, Društveno-porodične veze starosjedilaca i dinarskih useljenika Pakračke regije
Vasil Marinov, Die Holzschnitzereikunst bei den Karakatschanen im Bulgarien
Бранислав Којић, Монументалност у балканској профаној архитектури
Живан Милосавић, Борба Матице српске за баштину Саве Текелије
Миодраг Стојановић, Српске народне песме у грчком преводу Николе Томазеа и Стефана Куманудиса
Бошко Новаковић, Пишчева панорама света
Radmila Petrović, Process of Musical Changes in some Serbian Periodical Customs
Nadežda Mosusova, Das Balkanische Element in der Südslawischen Kunstmusik

BALCANICA IX (1978)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Васа Чубриловић*, Балкански народи у Источној кризи 1875—1878.
А. Л. Нарочницкиј, Россия и югославянские народы в начале XIX в.
Robert A. Kann, Der russisch-türkische Krieg und die Interessen der Großmächte in westlicher Sicht
Ю. А. Писарев, Восточный кризис 1875—1878 г.г. и общественность России
Constantin Jordan-Sima, Building of the Romanian Unitary National State and the south-east European context
Милорад Екмечић, Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.
Петар Милосављевић, Припреме Србије за рат са Турском 1876. год.
Климент Цамбазовски, Српска штампа о припремама и одржавању Берлинског конгреса
Енвер Реџић, Социјалисти западне и средње Европе и источно питање 1875—1878. године
Богумил Храбак, Први извештаји дипломата великих сила о Призренској лиги
Борђе Микић, Призренска лига и аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и запоседање Новопазарског санџака (1878—1879. године)
Лазар Пејић, Утицај Берлинског конгреса на економску мисао Србије и Аустро-Угарске са посебним освртом на проблеме економске политике и привредног развоја Србије

BALCANICA X (1979)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Никола Тасић*, Територијално, културно и хронолошко разграничење даљске и босутске културе
Србољуб Живановић, Апсолутна старост скелетних остатака Кромањонаца са Падине у Бердапу
Vojislav M. Simić, On Chemical composition of Roman copper, bronze and Brass coins minted in the 1st, 2nd and 3rd centuries in local Balkan mints
Димитрије Стефановић, Нски аспекти испитивања словенских паралела грчке речи *φρηγες* у црквенословенским јеванђељским и апостолским текстовима српске редакције у XII, XIII и XIV веку
Драгољуб Драгојловић, Дуализам средњовековних јеретика
Драгослав Антонијевић, Византијске брумалије и савремене маскиране поворке балканских народа
Верена Хан, Трговина дубровачким стаклом у јужној Италији и на Сицилији
Миодраг Стојановић, Грчке народне песме у српском преводу
Јован Ф. Трифуноски, Сточарство на планини Јабланица
Галиб Шљиво, Фамил-паша у Босни и Херцеговини у 1853. години
Душан Лукач, Дилеме Стојадиновићеве спољне политике у време утемељивања осовине Рим—Берлин

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA XI (1980)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Никола Тасић*, Неки проблеми културне и етничке припадности босутског и Басараби стила
Драгољуб Драгојловић, Исхијазм и богомиљство
Rade Mihaljić, Continuité et discontinuité dans les structures de l'état Serbe au XIVe siècle
Верена Хан, Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану (XII—XV век)
Đenana Buturović, Les chants épiques des Musulmans dans le contexte historique
Durica Krstić, Traces of Byzantine Law Influence in Customary Law of some Areas in Yugoslavia
Динко Давидов, Култ Св. Наума у Будимској епархији
Radovan Samardžić, Les voyageurs étrangers dans les pays du Sud-Est Européen du XVIe au XVIIIe siècle
Петар Милосављевић, Још неколико речи о конвенцији Паулуци—Караборбе
Душан Берић, Отоманско царство и европска револуција
Миодраг Стојановић, Прва грчка расправа *О српској народној поезији*
Климент Цамбазовски, Идеје Светозара Марковића о балканској федерацији
Душан Лукач, Привредна експанзија Немачке према југоистоку Европе
Dragoslav Antonijević, Processes of Social Changes in Yugoslavia

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUE, COMPTE-RENDUS, REVISIONS

BALCANICA XII (1981)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Nikola Tasić*, Eneolithische Kulturen Ostserbiens und deren Verhältnis zu den Fundstätten in Oltenien, Transsylvanien und im rumänischen Teil des Banats
Драгољуб Драгојловић, Јеретичке цркве „Dalmatiae“ и „Sclavoniae“
Annie Nivet, La République de Raguse et l'Occident lointain au XVe siècle
Динко Давидов, Срби у Коморану у XVI и XVII веку
Миодраг Стојановић, Легендарни и поетско-историјски лик жене-ратника
Dragoslav Antonijević, A Contribution to the Study of Cults and Symbols of Balkan Cattle-Breeders
Durica Krstić, Symbols in Customary Law
Петар Милосављевић, Руски путошћевеници у Србији у првој половини XIX века
Andrej Mitrović, Die wirtschaftlich-politische Auffassung von Südosteuropa in der Weimarer Republik

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITQUES, REVISIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA XIII—XIV (1982—1983)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Василије Крстић*, Радован Самаринић
Јованка Борђевић-Јовановић, Објављени радови Радована Самаринића
Никола Тасић, Културно-историјско тумачење веза између југословен-

- ског Подунавља и понтско-степских области у енеолиту
Драгослав Срејковић, Касноантичка житница у Маскару
Sima Cirković i Desanka Kovačević-Kojić, L'économie naturelle et la production marchande aux XIIIe—XVe siècles dans les régions actuelles de la Yougoslavie
- Нада Клаић*, О фирентинској „колонији“ на загребачком Градецу покрај XIV стољећа
Драгољуб Драгојловић, Зборник крстјана Хвала и проблем „цркве босанске“
- Ioannis Hassiotis, George Heraclius Basilicos*, a Greek Pretender to a Balkan Principality (End of the XVI — Beginning of the XVII Century)
- Ivan Dujčev*, A propos de l'historiographie de Dubrovnik
Aleksandar Matkovski, L'insurrection de Patrona Halil a Istanbul (28 septembre 1730) et sa répercussion en Macédoine
- Милорад Павић*, Гаврила Стефановић Венгловић као историчар
Славо Гавриловић, Разбојништво у Срему у време аустријско-турског рата 1788—1791
- Владимир Стојанчевић*, Српска влада и одлагање народног устанка у источној Босни и Херцеговини око средине XIX века (1847—1848)
Петар Милосављевић, О настојањима да се др Валтазар Божишић ангажује за рад на руским универзитетима
- Милорад Екмечић*, Црквени фактор у сукобу великих сила у источном питању 1848. године
Климент Цамбазовски, Школовање бугарских девојака у Вишој женској школи у Београду
- Василије Крстић*, О загребачкој прослави педесетогодишњице књижевног рада Јована Јовановића Змаја
- Михаило Војводић*, Српско-грчки преговори о савезу 1912. године
Андреј Митровић, Споразум централних сила о подели балканских и блискоисточних сировина (Уговор од 8. јануара 1916)
- Dimitrije Đorđević*, Agrarian Reforms in Post World War One Balkans — A Comparative Study
- Wayne Vucinich*, An American View of Conditions in Montenegro 1918—1919
- Милан Ванку*, Активност држава Мале антанте за време Рајнске кризе
Душан Лукач, Место Краљевине Југославије у плановима и експанзионистичким подухватима Европе до 1941
- Norbert Reiter*, Die Kommunikationssteuernde Funktion des Dativs im Dienste der Märchenzählstrategie
- Милка Ивић*, О исказивању временског понављања именима дана на јужнословенском, односно балканском језичком подручју
Александар Албијанић, Непромењене и промењене сугласничке групе у језику Гаврила Стефановића Венгловића
Момчило Савић, Да ли су сазрели услови за настанак једне балканске граматике?
- Верена Хан*, Сликар из Далмације осликавају готичко и ренесансно стакло у Мурану
- Сретен Петковић*, Манастир Пећка патријаршија и његове спахије
Динко Давидов, Православни у Вашархељу и њихова црква
Дејан Медаковић, Вилијам Дентон — један заборављени сведок о Србији у XIX веку
- Јован Трифуноски*, Манастирска имања у Скопској Црној гори
Бурђица Петровић, Одредба дубровачке владе о „празницима светих“ из 1498. године
- Dragoslav Antonijević*, A Contribution to the Study of the Folklore Ritual Substratum in the Balkans
- Constantinos Vavoukos*, La coutume comme règle de droit en Grèce
- Ђурица Крстић*, Traces of Customary Law Institute of Montenegrin Homestead

Мирослав Пантџи, Фрагменти о Марину Држићу (II)
Миодраг Стојановић, Харамбаша Новак Дебелић — народна персонификација византијског стратиоте
Даница Петровић, Црквени елементи у српском народном обредном певању

BALCANICA XV (1984)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- H. Arthur Bankoff, Haskell J. Greenfield**, Decision-making and Culture Change in Yugoslav Bronze Age
Никола Тасић, Млаба фаза Белегиш културе и њен положај у развоју култура позно бронзаног доба у југословенском Подунављу
Србољуб Живановић, Резултати антрополошких проучавања скелета из гробова у налазишту Требениште
Драгољуб Драгојловић, Хијерархија цркве босанске
Andrija Jakovljević, Musical Works of Serbian Composers Stefan and Nikola the Serb from 14th C. — Bilingual Anthology of Great Laura (E—108)
Мехмед Беговић, Настанак и развитак шеријатског права
Илија Митић, О врстама казни у Дубровачкој Републици
Hans-Jürgen Kornrumpf, Der Sandschak Çamlık. Anmerkungen zu einem kurzlebigen spätosmanischen Verwaltungsbezirk
Vladimir Stojančević, Die ungelösten agrarrechtlichen Verhältnisse im Ottomanischen Reich als Ursachen der Volksbewegungen bei den Südslawen von 1832 bis 1860
Danica Milić, Agence de Bucarest — représentation serbe en Valachie et Moldavie
Miodrag Milin, Moments de l'histoire des relations politiques Roumaines-Serbes (1867—1871)
Юриј Писарев, Балканская политика России и Турция накануне первой мировой войны (1908—1914)
Петар Милосављевић, Россия и политика status quo на Балканах до начала первой балканской войны 1912 года
Lynn H. Curtright, The Aborted British Salonika Expedition of February 1915
Милан Ванку, Југословенско-румунска дипломатија уочи Минхенског споразума
Милан Крајчовић, Однос Србије према националнослободилачким покретима у Аустро-Угарској почетком XX века
Душан Лукач, Неуспех неодлучне политике балканских земаља
Vera Antić, The Influence of Some Indian Motives in the South Slavic Literature and Folklore
Dragoslav Antonijević, A Contribution to the Study of Oriental Cults in the Balkan Folklore
Dagmar Burkhart, Rätsel und Sprichwörter. Ein Vergleich zweier Kurzformen der Volksdichtung
Јанко Радовановић, Сан цара Навуходоносора и пијанство Нојево у припрати Пејке патријаршије
Динко Давидов, Српска варош „Табан“ на гравирама Будима
Александар Албијанић, Поглавље Орбинове историје о Босни у издању Јована Радина 1770. године: језичка анализа
Миодраг Стојановић, Копитареве и Вуково трагање за *Буковалом* и клефти Бјучувалеји

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA XVI—XVII (1985—1986)

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Nikola Tasić*, Neue Daten über das relativ-chronologische Verhältnis der frühen äneolithischen Kulturen im Jugoslawischen Donaauraum
- H. Arthur Bankoff — Aleksandar Palavestra*, Prehistoric settlements in the Ribarska Reka microregion near Kruševac
- Драгољуб Драгојловић*, Шизматички попови фрањевачких Dubia и православна традиција у средњовековној Босни
- Ilija Mitić*, Međunarodni položaj Dubrovačke Republike u vezi sa bavrskom papuljskog »guvernera oružja« u Dubrovniku od kraja XVII do početka XIX stoljeća
- Miodrag Milin*, La Roumanie et la Serbie à la veille de l'indépendance (juin 1876 — juin 1877)
- Петар Милосављевић*, Русија и уставно уређење Јонске републике 1799—1804
- Holm Sundhaussen*, Historische Statistik als neues Arbeitsgebiet der Balkanforschung
- Милан Ванку*, Одношение Германије к Југославији, как члену Малой Антанты (1933—1938)
- Душан Лукач*, Румунија и комадање Југославије 1941—1942
- Бурица Крстић*, Обичај као извор права у румунском правном систему
- Dragoslav Antonijević*, Some theatrical elements in the carnival rites of the Balkan peoples
- Габријела Шуберт*, Улога жене у народном лечењу на Балкану
- N. Micosoulos — G. Dimitrokalis*, Обичај вењања крпа по дрвећу ради оздрављенја болесника
- Јован Трифуноски*, Словенско становништво из северне Албаније пресељено у западни део Македоније
- Велимир Михајловић*, Словенски антропоними од VII до X века у немачким изворима у поређењу са нашим ономастичким основама
- Вања Станишић*, Балканизми у српскохрватском језику
- Ђепана Вутуровић*, Les chroniqueurs turcs et Gurz Piyas Djerzeles héros de la chanson épique balkanique
- Миодраг Стојановић*, Неки облици словенске антитеза — контрастивног поређења у грчкој народној песми

ПРИЛОЗИ
CONTRIBUTIONS

- Галиб Шљиво*, Мирданти / Опис аустријског конзула Боровичке из 1858. године

ДИСКУСИЈЕ
DISCUSSIONS

- Јеремија Митровић*, Срби у делима неких хрватских историчара

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA XVIII—XIX (1987—1988)

РЕФЕРАТИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ УЧЕСНИКА НА
V МЕЂУНАРОДНОМ КОНГРЕСУ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

LES RAPPORTS DES PARTICIPANTS YOUGOSLAVES
DU Ve CONGRES DES ETUDES DU SUD-EST EUROPEEN

- Milutin Garašanin*, Le Sud-est européen et l'Europe centrale a l'époque préhistorique
- Alojz Benac*, Rapport entre les Balkans du Nord-ouest, le Bassin danubien et l'Europe centrale dans les périodes préhistoriques
- Bogdan Brukner*, A Contribution to the Research on the Boundary between the Linear Pottery Culture Complex and the Balkano-Anatolian Groups of the Early Neolithic
- Draga Garašanin*, Die Grabhügelsitte in Südosteuropa
- Nikola Tasić*, Der jugoslawische Donaauraum und das Karpaten-Becken in der Frühbronzezeit
- Milorad Stojić*, Die Gradine der älteren Eisenzeit im Gross Morava Becken
- Aleksandar Palavestra*, The Typological Similarities of Early Iron Age "Princely Burials" of the Balkans and Central Europe
- Zef Mirdita*, Die Wirtschaftlichen und Gesellschaftlichen Verhältnisse des Zentralgebietes Dardaniens in der Antike
- Pavle Mijović*, L'emporion *ὄβεληρον* à la place de la lacune dans le chapitre 24 de «Periplus» de Pseudo-Skylax
- Vesna Jurkić-Girardi*, Istria in the Context of the 10th Italic Region "Venetia et Histria" as a Border Area of the Roman Empire
- Dragoslav Srejšević*, Die Hofarchitektur im Zeitalter der Tetrarchie
- Vidojko Jović*, Der Kostbare Stein in der Architektur aus dem Zeitraum der Tetrarchie — Verwendung, Herkunft und symbolische Bedeutung
- Ljubica Zotović*, Das Römische Begräbnisritual im Lichte der Ausgrabungen der Nekropole Viminatiums
- Gordana Cvetković-Tomašević*, L'origine hellénistique de l'architecture balkanique Etude comparative des couches et données archéologiques
- Rajko Bratož*, Die kirchenpolitischen und kulturhistorischen Beziehungen zwischen Sirmium und Aquileia
- Živko Mikić*, Ein Beitrag zur Anthropogeschichte der Illyrien
- Marijan Slabe*, Settlement Structure on the South-east Pre-Alpine Territory in the fifth and sixth Centuries A.D.

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

- Aleksandar Palavestra*, The Iron Age Amber Trade in the Balkans
- Vladimir Stojančević*, Die serbische national Revolution und die Politik der Grossmächte auf der Balkanhalbinsel in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts
- Miodrag Milin*, Entre les spheres d'intérêt et les aspirations nationales: la Roumanie et la Serbie à la fin du XIXe siècle
- Philip Hepburn*, Britain and the Question of Yugoslav Neutrality 1930—1937
- Milan Vanku*, La diplomatie de l'entente balkanique au temps de la crise de la Tchécoslovaquie
- Dušan Lukač*, Some Issues of Elaboration of the Topic of Demographic Changes in the Balkans in Course of the Second World War
- Dragoljub Atanacković*, La sanction penale dans les Droits des Slaves du Sud jusqu'au XVIIe siècle
- Miroslav Vukelić*, Zu verschollenen philologischen Werken von Dragutin N. Anastasijević.

Miodrag Stojanović, L'oeuvre de Vuk Karadžić dans la littérature et la culture grecques du XXe siècle
Shefget Pllana, Albanian Wedding Songs of Kosovo

ПРИЛОЗИ И ДИСКУСИЈЕ
 CONTRIBUTIONS ET DISCUSSIONS

Мирослав Вукелић, О словенском кораб и грчком *καράβιον*
Јован Трифуноски, Сеоска гробља у Битољско-прилепској котлини
Boško Bojović, «Le Mont Athos et les Roumains» de Petre Nasturel et les documents princiers Valaques de Chilandar
Јеремија Митровић, Колико је успео Синан Хасани својом књигом „Косово — истине и заблуде“
Никша Станчић, „Историјска истина“ Јеремије Д. Митровић и његово упозорење на опасност од „неких хрватских историчара“

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
 CRITIQUES, REVISIONS, COMPTE-RENDUS

BALCANICA XX (1989)

РЕФЕРАТИ УЧЕСНИКА НА V МЕЂУНАРОДНОМ
 КОНГРЕСУ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
 LES RAPPORTS DES PARTICIPANTS
 DU Ve CONGRES DES ETUDES DU SUD-EST EUROPEEN

Mirjana Tatić-Đurić, Byzances après Byzance — aspects, survivances et innovations
Dhorka Dhamo, Peintres albanais aus XVIe—XVIIIe siècles en Albanie et dans d'autres regions balkaniques
Janko Radovanović, Das Mönchtum und Märtyrertum in der Malerei des Klosters Hilandar und des Patriarchats von Peć
Jelena Milojković-Đurić, The Influence of medieval Legacy on the contemporary yugoslav Art
Igor Fisković, Renaissance Art in Dalmatia and Hungary
Динко Давидов, Русско-украинские влияния на иновацию сербской церковной живописи XVIII века
Vera Dinova-Ruseva, Die weltliche Malerei und Graphik der bulgarischen Wiedergeburtzeit und die Malerei und Graphik des XIX Jahrhunderts Deutschland
Friedbert Ficker, Die Kathedrale von Djakovo und die Münchener Ludwigskirche — ein vergleich
Nicholas Th. Cholevas, L'architecture populaire hellénique observée du point de vue de l'architecture moderne
Н. В. Злыднева, Судбы народног искусства в XX в. и балканская художественная традиция
Mirka Pavlović, Serbian Musik in the Period 1830—1834
Nadežda Mosusova, Die serbische Musikszene in Vergangenheit und Gegenwart

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
 ETUDES ET ARTICLES

Милорад Стојић, Приисторијско налазиште Була у Остриковцу код Светозарева
Александар Палавестра, Модели трговине и друштвене структуре на централном Балкану гвозденог доба
Драгољуб Драгојловић, Црквене прилике у Далмацији од разарања Салоне до обнове Сплитске надбискупије

- Андреј Андрејевић*, Цариград и исламска уметност у Југославији
Nenad Filipović, Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj polovini XVII stoljeća
Aleksandar Fotić, *Tarunāme on vakif Lands* — Contribution to the ottoman Diplomatics
Миодраг Стојановић, Античке координате Доситејеве просветитељске мисли
Петар Милосављевић, Неколико момената из историје закључења Једренског уговора о миру 1829. године
Милан Ванку, Проблем Аромуна од Берлинског конгреса до Лондонског мировног уговора
Aleksandar Pavković, The State and the Individual in Slobodan Jovanović's *Država*
Stefi Korti-Kondi, Antesterije
Momčilo D. Savić, La conjugaison Aroumaine en relation aux conjugaisons des autres langues balkaniques
Мирослав Вукелић, Неки проблеми новогрчке лексикографије
Вања Станишић, О неким сличностима у падежима система између албанског и српскохрватског језика
Лилија Кирова, О неким специфичним цртама модернизма на словенском југу крајем XIX и почетком XX века
Danica Rajčić, L'image de la Yougoslavie en France (1945—1975)

ПРИЛОЗИ И ДИСКУСИЈЕ
 CONTRIBUTIONS ET DISCUSSIONS

- Јеремија Митровић*, Одговор на одговор др Никше Станчића
Josip Lučić, Nerazumnost optužbi
Јеремија Митровић, Мој одговор др Јосипу Лучићу
Вања Станишић, Балканскословенски или бугарски

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
 CRITIQUE, COMPTE-RENDUS, RESENSIONS

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 1

**ОБИЧАЈНО ПРАВО И САМОУПРАВЕ НА
БАЛКАНУ И У СУСЕДНИМ ЗЕМЉАМА
LE DROIT COUTUMIER ET LES
AUTONOMIES SUR LES BALKANS ET
DANS LES PAYS VOISINS**

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. године у Београду
Уредник ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ
Секретар ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ
Београд 1974

*Драгољуб
Драгојловић*

Књига 2

**БОГОМИЛСТВО НА БАЛКАНУ И У
МАЛОЈ АЗИЈИ I
БОГОМИЛСКИ РОДОНАЧЕЛНИЦИ
BOGOMILISME DANS LES BALKANS ET
L'ASIE MINEURE I
PRECURSEURS DU BOGOMILISME
БЕОГРАД 1974.**

Књига 3

**СРЕДЊОВЕКОВНО СТАКЛО НА БАЛКАНУ
(V—XV ВЕК)
VERRE MEDIEVAL AUX BALKANS
(V—XV S.)**

Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду
Уредник ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ
Секретар ВЕРЕНА ХАН
БЕОГРАД 1975

Књига 4

**ОДРЕДБЕ ПОЗИТИВНОГ ЗАКОНОДАВСТВА
И ОБИЧАЈНОГ ПРАВА О СЕЗОНСКИМ
КРЕТАЊИМА СТОЧАРА У ЈУГОИСТОЧНОЈ
ЕВРОПИ КРОЗ БЕКОВЕ
DISPOZITIONS DE LA LEGISLATION
POSITIVE ET DU DROIT COUTUMIER
RELATIVES AUX MOUVEMENTS
SAISONNIERS DES ELEVEURS DU BETAIL
DANS L'EUROPE DU SUD-EST A TRAVERS
SIECLES**

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 6. и 7. новембра 1975. у Београду
Уредник ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ
Секретар ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ
БЕОГРАД 1976

Књига 5

**СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА 1929—1934
ГОДИНЕ И ЊЕН ОДРАЗ У ЗЕМЉАМА
ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
CRISE ECONOMIQUE MONDIALE 1929—1934
ET SES REFLETS DANS LES PAYS DU
SUD — EST EUROPEEN**

Зборник радова
Уредник академик ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ
Секретар ДУШАН ЛУКАЧ
БЕОГРАД 1976

Књига 6

**РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У РУМУНИЈИ I
(1870—1917)
LE MOUVEMENT OUVRIER ROUMAIN I
(1870—1917)
БЕОГРАД 1977**

*Петар
Милосављевић*

- Књига 7**
Бурица Крстић ПРАВНИ ОБИЧАЈИ КОД КУЧА
 АНАЛИЗА РЕЛИКАТА — МЕТОДОЛОГИЈА —
 ПРИЛОЗИ ЗА ТЕОРИЈУ ОБИЧАЈНОГ ПРАВА
 LES COUTUMES JURIDIQUES DANS LA
 REGION DE KOUTCHI
 ANALYSE DE SURVIVANCES —
 METHODOLOGIE — CONTRIBUTIONS AU
 THEORIE DE DROIT COUTUMIER
 БЕОГРАД 1979
- Књига 8**
Никола Тасић
Борислав Јовановић МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА У
 ПРАИСТОРИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ
 LA METHODOLOGIE DES RECHERCHES
 DANS L'ARCHEOLOGIE PREHISTORIQUE
 БЕОГРАД 1979
- Књига 9**
 АРХИВСКА ГРАБА О СТАКЛУ И
 СТАКЛАРСТВУ У ДУБРОВНИКУ
 (XIV—XVI ВЕК)
 LES SOURCES ECRITES SUR LE VERRE
 ET LA PRODUCTION VERRIERE A
 DUBROVNIK (XIV—XVIe SIÈCLES)
 Сабрала и уредила ВЕРЕНА ХАН
 БЕОГРАД 1979
- Књига 10**
Драгутин Мишовић КРАИШНИЧКА ЕПИКА
 LA POESIE EPIQUE DES KRAICHNIKS
 БЕОГРАД 1980
- Књига 11**
Верена Хан ТРИ ВЕКА ДУБРОВАЧКОГ СТАКЛАРСТВА
 (XIV—XVI ВЕК)
 THREE CENTURIES OF GLASSMAKING IN
 DUBROVNIK (14th—16th Century)
 БЕОГРАД 1981

- Књига 12**
- Петар
Милосављевић* РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У РУМУНИЈИ II
(1917—1941)
ARBAITERBEWEGUNG IN RUMÄNIEN II
(1917—1941)
БЕОГРАД 1981
- Књига 13**
- Климент
Џамбазовски* КУЛТУРНО-ПОЛИТИЧКЕ ВЕЗЕ БУГАРА С
КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ ОД ПОЧЕТКА
XIX ВЕКА ДО ПАРИСКОГ МИРА 1856.
ГОДИНЕ
RELATIONS CULTURELLES ET
POLITIQUES DES BULGARES AVEC LA
PRINCIPAUTE DE SERBIE DEPUIS LE
COMMENCEMENT DU XIXe SIECLE
JUSQU'AU TRAITE DE PARIS 1856
БЕОГРАД 1982
- Књига 14**
- GREEK-SERBIAN COOPERATION 1830—1908
Collection of Reports from the Second
Greek-Serbian Symposium, 1980
BELGRADE 1982
- Књига 15**
- Драгољуб
Драгојловић* БОГОМИЛСТВО НА БАЛКАНУ И У МАЛОЈ
АЗИЈИ II
БОГОМИЛСТВО НА ПРАВОСЛАВНОМ ИСТОКУ
BOGOMILISME DANS LES BALKANS ET
L'ASIE MINEURE II
BOGOMILISME DANS L'ORIENT ORTHODOXE
Београд 1982
- Књига 16**
- Драгослав
Антонијевић* ОБРЕДИ И ОБИЧАЈИ БАЛКАНСКИХ
СТОЧАРА
RITUALS AND CUSTOMS OF BALKAN
CATTLEBREEDERS
БЕОГРАД 1982

- Никола Тасић* **Књига 17**
ЈУГОСЛОВЕНСКО ПОДУНАВЉЕ ОД
ИНДОВЕРОПСКЕ СЕОБЕ ДО ПРОДОРА
СКИТА
DAS JUGOSLAWISCHE DONAUGEBIET VON
DER INDOEUROPAISCHEN WANDERUNG
BIS ZUM VORSTOSS DER SKYTHEN
НОВИ САД — БЕОГРАД 1983
1980
- Миодраг Стојановић* **Књига 18**
ХАЈДУЦИ И КЛЕФТИ У НАРОДНОМ
ПЕСНИШТВУ
HAIDUKS AND KLEPHTS IN FOLK
POETRY
БЕОГРАД 1984
- Александар*
Палавестра **Књига 19**
КНЕЖЕВСКИ ГРОБОВИ СТАРИЈЕГ
ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА ЦЕНТРАЛНОМ
БАЛКАНУ
PRINCELY TOMBS DURING THE EARLY
IRON AGE IN THE CENTRAL BALKANS
БЕОГРАД 1984
- Књига 20**
ГРАДСКА КУЛТУРА НА БАЛКАНУ
(XV—XIX ВЕК)
THE BALKAN URBAN CULTURE
(15th—19th CENTURY)
Зборник радова — 1
Уредила ВЕРЕНА ХАН
БЕОГРАД 1984
- Књига 21**
ФОЛКЛОРНИ ТЕАТАР У БАЛКАНСКИМ И
ПОДУНАВСКИМ ЗЕМЉАМА
FOLKLORE THEATRE IN THE BALKANS
AND IN THE DANUBIAN BASIN
COUNTRIES
Зборник радова
Уредио ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ
БЕОГРАД 1984

Књига 22

KULTUREN DER FRÜHBRONZEZEIT DES
KARPATENBECKENS UND NORDBALKANS
КУЛТУРЕ РАНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА
КАРПАТСКОГ БАСЕНА И СЕВЕРНОГ
БАЛКАНА

Herausgegeben von NIKOLA TASIC
БЕОГРАД 1984

Књига 23

CONFERENCE INTERNATIONALE DES
BALKANOLOGUES

Belgrade 7—8 septembre 1982
BELGRADE 1984

Књига 24

Андреј Андрејевић

ИСЛАМСКА МОНУМЕНТАЛНА УМЕТНОСТ
XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ
КУПОЛНЕ ЦАМИЈЕ
SIXTEENTH CENTURY ISLAMIC
MONUMENTAL ART IN YUGOSLAVIA
DOMED MOSQUES
БЕОГРАД 1984

Књига 25

Веселин Буретић

САВЕЗНИЦИ И ЈУГОСЛОВЕНСКА
РАТНА ДРАМА I, II
THE ALLIES AND THE YUGOSLAV
WAR DRAMA I, II
БЕОГРАД 1985

Књига 26

СРПСКА ГРАФИКА XVIII ВЕКА
SERBISCHE GRAPHIK DES XVIII
JAHRHUNDERTS

Зборник радова са научног скупа одржаног у
Матици српској и Српској академији наука и
уметности 29. и 30. марта 1984. године
Уредио ДИНКО ДАВИДОВ
БЕОГРАД 1986

Милена Душанић

Књига 27

**ГЕОГРАФСКО-ЕТНОГРАФСКИ ЕКСКУРСИ
У ДЕЛУ АМИЈАНА МАРЦЕЛИНА
THE GEOGRAPHIC-ETHNOGRAPHIC EXCURS
IN THE WORK OF AMMIANUS
MARCELLINUS
БЕОГРАД 1986**

*Климент
Цамбазовски*

Књига 28

**ПРИВРЕДНЕ ВЕЗЕ БУГАРА С
КНЕЖЕВИНОМ СРБИЈОМ У ДОБА КНЕЗА
МИЛОША ОБРЕНОВИЋА И
УСТАВОБРАНИТЕЉА
LES RELATIONS ECONOMIQUES ENTRE
LES BULGARES ET LA PRINCIPAUTE DE
SERBIE AU TEMPS DU PRINCE MILOŠ
OBRENOVIĆ ET DES DEFENSEURS DE LA
CONSTITUTION
БЕОГРАД 1986**

Књига 29

**HÜGELBESTATTUNG IN DER KARPATEN-
DONAU-BALKAN-ZONE WÄHREND DER
ÄNEOLITHISCHEN PERIODE
САХРАЊИВАЊЕ ПОД ХУМКАМА У
КАРПАТСКО-ПОДУНАВСКО-БАЛКАНСКОЈ
ЗОНИ У ЕНЕОЛИТСКОМ ПЕРИОДУ
Internationales Symposium (Donji Milanovac 1985)
Herausgegeben von DRAGOSLAV SREJOVIĆ
NIKOLA TASIĆ**

БЕОГРАД 1987

*Драгољуб
Драгојловић*

Књига 30

**КРСТЈАНИ И ЈЕРЕТИЧКА ЦРКВА
БОСАНСКА
LES CHRETIENS ET L'EGLISE
HERETIQUE DE BOSNIE
БЕОГРАД 1987**

Књига 31

L'ART DE THESSALONIQUE ET DES PAYS
BALKANIQUES ET LES COURANTS
SPIRITUELS AU XIVe SIECLE
УМЕТНОСТ СОЛУНА И БАЛКАНСКИХ
ЗЕМАЉА И ДУХОВНИ ТОКОВИ У
XIV ВЕКУ

Recueil des Raports du IVe colloque Serbo-Grec,
Belgrade 1985

Rédige par DINKO DAVIDOV
BELGRADE 1987

Јанко Радовановић

Књига 32

ИКОНОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА
СРПСКОГ СЛИКАРСТВА XIII И XIV ВЕКА
RECHERCHES ICONOGRAPHIQUES SUR
LA PEINTURE SERBE DES XIIIe ET XIVe
SIECLE
БЕОГРАД 1988

Књига 33

GOMOLAVA I
CRONOLOGIE UND STRATIGRAPHIE DER
VORGESCHICHTLICHEN UND ANTIKEN
KULTUREN DER DONAUNIEDERUNG UND
SÜDOSTEUROPAS

ГОМОЛАВА I
ХРОНОЛОГИЈА И СТРАТИГРАФИЈА У
ПРАИСТОРИЈИ И АНТИЦИ ПОДУНАВЉА И
ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Internationales Symposium (Ruma 1986)
Herausgegeben von NIKOLA TASIC
JELKA PETROVIC

БЕОГРАД 1988

Борђе С. Костић

Књига 34

ПАВЛЕ Ј. ШАФАРИК О НОВОЈ СРПСКОЈ
КЊИЖЕВНОСТИ

PAVLE J. ŠAFARIK ÜBER DIE NEUE
SERBISCHE LITERATUR

БЕОГРАД 1988

Књига 35

СТАРИНА НОВАК И ЊЕГОВО ДОБА
STARINA NOVAK ET SON EPOQUE

Зборник радова са међународног научног скупа
одржаног 16. и 17. септембра 1986. године у
Доњем Милановцу

Секретар ЉУБИНКО РАДЕНКОВИЋ
БЕОГРАД 1988

Књига 36

**ГРАДСКА КУЛТУРА НА БАЛКАНУ
(XV—XIX ВЕК)
LA CULTURE URBAINE DES BALKANS
(XVe—XIXe SIECLES)**

Зборник радова II
Уредила ВЕРЕНА ХАН
БЕОГРАД 1988

Књига 37

**АНТИЧКЕ СТУДИЈЕ КОД СРБА
DAS STUDIUM DER ANTIKE BEI DEN
SERBEN**

Зборник радова са научног скупа одржаног 3. и 4.
јуна 1987. године у Београду и Новом Саду
Уредио МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ
БЕОГРАД 1989

Књига 38

МАНАСТИР ШИШАТОВАЦ

Зборник радова
Уредио ДИНКО ДАВИДОВ
БЕОГРАД 1989

Књига 39

MIGRATIONS IN BALKAN HISTORY

Collection of Studies

Editorial board

RADOVAN SAMARDŽIĆ

DIMITRIJE DJORDJEVIĆ

IVAN NINIĆ

Secretary **MILAN St. PROTIC**

BELGRADE 1989

Динко Давидов

Књига 40

**СПОМЕНИЦИ БУДИМСКЕ ЕПАРХИЈЕ
БЕОГРАД 1990**

Милан Ст. Протић Књига 41
РАДИКАЛИ У СРБИЈИ
— Идеје и покрет —
1881—1903
RADICALS IN SERBIA
— Their ideas and their movement —
1881—1903
БЕОГРАД 1990

*Драгослав
Антонијевић* Књига 42
РИТУАЛНИ ТРАНС
THE RITUAL TRANCE
Књига 42
БЕОГРАД 1990

Динко Давидов Књига 43
ХИЛАНДАРСКА ГРАФИКА
БЕОГРАД 1990

Књига 44
**КОСОВСКА БИТКА 1389. ГОДИНЕ И ЊЕНЕ
ПОСЛЕДИЦЕ**
**DIE SCHLACHT AUF DEM AMSELFELD
1389 UND IHRE FOLGEN**
ЗБОРНИК РАДОВА
Уредник ВЕСЕЛИН БУРЕТИЋ

Књига 45
ГРАДСКА КУЛТУРА НА БАЛКАНУ
LA CULTURE URBAINE DES BALKANS
ЗБОРНИК РАДОВА III
Уредиле ВЕРЕНЕ ХАН
МАРИНА АДАМОВИЋ

Књига 46

**TRIBUS PALEOBALKANIKUES ENTRE
LA MER ADRIATIQUE ET LA MER NOIRE
DE L'ENEOLITHIQUE JUSQU'A L'EPOQUE
HELLENISTIQUE**

**ПАЛЕОБАЛКАНСКА ПЛЕМЕНА ИЗМЕЂУ
ЈАДРАНСКОГ И ЦРНОГ МОРА ОД
ЕНЕОЛИТА ДО ХЕЛЕНИСТИЧКОГ
ДОБА**

ЗБОРНИК РАДОВА

**Уредници НИКОЛА ТАСИЋ
БОРИВОЈ ЧОВИЋ**

**BALCANICA
XXI**

Издаје

**СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МЕБУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ СФРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ**

Коректор

МИРЈАНА МАЈСТОРОВИЋ

Тираж

800 примерака

Штампа

**БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО ГРАФИЧКИ ЗАВОД,
Београд, Булевар војводе Мишића 17**

<http://www.balcanica.rs>